

ItK

1

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1974**

A TARTALOMBÓL

Kovács Sándor Iván: Várad — Velence — Medvevár

*Fenyő István: Szemere Pál és kritikai folyóirata, az Élet és
Literatúra*

Varga József: A századeleji szocialista gondolat a Nyugatban

✱

Németh G. Béla: Barátság és alkotás

✱

*Giczi Márta—Vargha Kálmán: Egy elfelejtett irodalmi „törvényszéki”
tárgyalás és Pap Károly írói önvallomása*

S z e m l e

Dersi Tamás: Századvégi üzenet (Lőrinczy Huba)

Kardos Pál: Babits Mihály (Melczér Tibor)

Nemzetiség a feudalizmus korában (Fried István)

*A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott
bibliográfiája*

(Fülöp Géza)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1974. LXXVIII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szaunder József

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társszerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

- Kovács Sándor Iván*: Várad—Velence—Medvevár 1
Fenyő István: Szemere Pál és kritikai folyóirata, az Élet
 Literatúra 18
Varga József: A századeleji szocialista gondolat a Nyu-
 gatban 41

Kisebb közlemények

- Borzák István*: Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát
 exemplumainak antik vonatkozásai. 57 — *Dán Róbert*:
 Péchi Simon letartóztatása 1621-ben. 66 — *Orosz László*:
 A verstani eszmélkedés kérdései a felvilágosodás korának
 magyar irodalmában. 70 — *Németh G. Béla*: Barátság és
 alkotás. 73 — *Fehér Géza*: Így készült a *Csongor és Tünde*
 kézirata. 79 — *Fried István*: Jókai szlovák tárgyú regé-
 nyeinek forrásaihoz. 84

Adattár

- Czegle Imre*: A brémai főiskola magyar diákjai (1618—
 1750) 88
Giczi Márta—Vargha Kálmán: Egy elfelejtett irodalmi
 „törvényszéki” tárgyalás és Pap Károly írói önvallo-
 mása 103
Vigh Károly: Veres Péter cikkei Bajcsy-Zsilinszky
 En.lre lapjában 106

Szemle

- Dersi Tamás: Századvégi üzenet (*Lőrinczy Huba*) 111
 Kardos Pál: Babits Mihály (*Melczér Tibor*) 114
 Nemzetiség a feudalizmus korában (*Fried István*) 119
 A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliog-
 ráfiája (*Fülöp Géza*) 121

*

- Semmelweis, Karl: Der Buchdruck auf dem Gebiete des
 Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts
 (1582—1823). — Čaplovič, Ján: Bibliografia tlači vyda-
 ných na Slóvensku do roku 1700, diel 1. — Hont Ferenc:
 A cselekvés művészete. — Bencze Lóránt: Pázmány
 Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. — Czuth
 Béláné—Ésik Zoltánné: Petőfiről, Petőfitől. — Jókai-
 emlékszmám. — Török Gyula: A zöldköves gyűrű. —
 Beney Zsuzsa: Ikertanulmányok. — Csehi Gyula: Fel-
 világosodástól felvilágosodásig. (*Hervay Ferenc, Solt
 Andor, Bitskey István, Kovács Magda, Miklós Pál,
 Nagy Sz. Péter, Petrányi Ilona, Dévényi Iván*) 123

*

- Magyar irodalomtörténetírás 1972 (Bibliográfia) (*Bor
 Kálmán*) 132

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
 XI., Ménési út 11—13.

1. Janus Pannonius búcsúversének világa és rokonsága

A tizenhét éves Janus Pannonius 1451-ben hazalátogatott a mediterrán Itáliából. Valószínűleg ekkor, a magyar tél káprázatában írta Váradtól elkészítő híres búcsúversét.

A búcsú, az útra indulás (ugyanígy az utazás — régiesen: bujdosás — és a vándorlás is) ősi lírai alaptéma. A *búcsúvers*, a hellenisztikus eredetű *propemptikon* alkalmi és klasszikus marandóságú példáit már a görög és római irodalom bőségesen kínálja. Theokritosz és Erinna, Lucilius és Helvius Cinna, majd Horatius, Tibullus és Propertius, Ovidius és Statius egyaránt írtak búcsúverseket,¹ Janus Pannonius tehát gazdag hagyományból meríthetett. Váradtól búcsúzó versének forráskritikai feldolgozását és műfajttörténeti „bemérését” nem végezte még el irodalomtudományunk, de csak egyetlen futólagos párhuzamból is nyilvánvaló, hogy frazeológiája klasszikus mintákat követ. Az első és a második strófa téli tájrajza pl. Horatius híres Soracte-versét (Carm. I. 9.) látszik visszhangozni:

Nézd a Soractét! nézd, magas orma hogy
ragyog fehéren! *roskad a hó alatt*
és nyög az erdő és a fagyban
a folyamok vize mind beállott.

(Szabó Lőrinc fordítása)²

A *Búcsú Váradtól* — hogy a népszerűsödött, kurtább címet idézzük — persze a klasszikus reminiscenciák ellenére is „magyar táj magyar ecsettel”, és miként Fodor András megjegyezte: e nemben valószínűleg az első.³ Az 1972. évi újrafordításokat bevezető tartalmi értelmezésben és a huszonhét fordítást kommentálva leszögeztük már, hogy az indulás előtti „vershelyzet” az „itt és most”, az utazást megelőző búcsú pillanatát rögzíti.⁴ Következésképp nem tartjuk meggyőzőnek Somlyó György álláspontját, mely szerint a költő „egyik kezéből a másikba ejti a teret és az időt”.⁵ Annál is inkább vitatnunk kell e felfogást, mert a reneszánsz művészi kompozíció egyik legjellemzőbb sajátossága a térbeli és időbeli egység,⁶ Janus Pannonius búcsúverse pedig pontosan meg is felel e kritériumoknak.

A költői tekintet — amikor még egyszer befogja mindazt, amitől az útra készülődve elbúcsúzik — jól körülhatárolható, zárt téren belül mozog, elemei szoros logikával illeszkednek

¹ Világirodalmi Lexikon. Főszerk. KIRÁLY István. I. Bp. 1970. 1169.

² Horatius Összes versei. Kiad. BORZSÁK István. Bp. 1961. 629.

³ FODOR András minősítését a *Kortárs* 1972. évi 3. számának 448. lapjáról idézem.

⁴ A búcsúvers tizenhét új magyar fordítását bevezető tartalmi értelmezés ugyanitt olvasható: 434—435. (A *Kortárs* akciójának eredményeként összesen huszonkét új fordítás készült.)

⁵ I. m. 467.

⁶ Vö. BÁN Imrének Wölfflin tételeiről adott összefoglalásával: *A barokk*. Bp. 1962. 8—9. Heinrich WÖLFFLIN műve magyarul: *Művészettörténeti alapfogalmak*. Ford. MÁNDY Stefánia. Bp. 1969.

egymáshoz. Az első strófa a Várad környéki *téli földet s erdőt* pásztazza végig, itt a Körös-tájon; és Janus csak finom ellentétként rendeli mellé az úticélt, a Duna vidékét. A második strófában sem futunk előbbre: a *befagyott folyó* (a Körös) rajzát kapjuk. És ahogy előbb a Körös és a Duna említése alkotott távolságérzékeltető ellentétpárt, úgy jelzi a második strófa is a nemrég még evező, most a dermedt habokra tipró paraszt leírásával újabb logikai ellentét lehetőségét: a nyári és a téli utazás eszközeinek párhuzamba állítását. Ez az egybevetés a harmadik strófában konkretizálódik: az evezéstől a *csónakhoz* jutottunk, amelynél jobban csak a téli *szán* repül majd (akár a befagyott folyókon is által).

E három első strófa összefüggő, lehatárolható egység: a Várad környéki téli táj rajza.

Majd megint három strófányi egység következik: a táj festése után a búcsú a város, Várad nevezetességeitől. A költő először egy *természeti* jelenségtől: a hőforrásoktól vesz búcsút. A hőforrások említése megint csak szoros logikával jő elő a negyedik versszakban: mintegy a táj-, a folyó- és a víz-motívum folytatásaként. A természet csodája után az *emberkéz* teremtményei következnek: a könyvtár és az állófigurás királysobrok (ötödik-hatodik strófa).

A záróstrófa illeszkedése a vers testéhez ismét mértani pontosságú. Szent Lászlónak a hetedik versszakban külön említett lovasszobra nemcsak teljessé teszi a várad szoborgalériát és a búcsú tárgyait, de vissza is kanyarítja a verset az első strófabeli kiinduláshoz. Janus ugyanis Várad védőszentjének történelmi alakját megidézve Szent Lászlót választja az útra oltalmazóul, s most lezárásként ismét úti készülődéseire céloz.⁷ A „vershelyzet” megvilágítása szempontjából Benjámin László joggal tulajdonít e strófának perdöntő szerepet, hiszen ha valaki „valamely vállalkozás sikeréért szentekhez fordul, a vállalkozás előtt teszi”, és így „kéri Janus is Szent László segítségét a vers végén, de az utazás előtt”.⁸

A kompozíció terein nincs tehát semmiféle idegen, oda nem illő, diszharmonikus elem, ellenkezőleg: minden strófa és motívum rendkívül pontos illeszkedéssel kapcsolódik egymásba. És mivel Janus lírai verséből hiányzik az epikus történet, továbbá nincsenek benne sem múltbeli emlékképek, sem pedig jövődöbni történésre utaló mozzanatok, a belső „versidő” pillanatnyisága megfelel a külső „vershelyzet” *hic et nunc*-jellegének.

A térbeli és időbeli egység jegyein kívül a reneszánsz műalkotás zárt és harmonikus kompozíciót mutat. A két három-három strófás egység lényegében egynemű tömege jól ellensúlyozza egymást, a szervesen kifejlő záróstrófának pedig — mert visszaül az első strófabeli utazási készülődésre — kikerekítő funkciója van. A belső tartalmi, szerkezeti egyensúlyt, a kompozíció feszes zártságát külön művészi lelemény is biztosítja: a refrén. A zárt reneszánsz kompozíció belüli elemek homogenitása, a refrén által is biztosított egymás mellé rendelése ugyancsak megvalósul a versben: akármely strófát, motívumot, tartalmi-érzelmi elemet nézzük, egyformán fontos valamennyi, nincsen közöttük semmiféle arány- és hangsúlyeltolódás; a táj, a városkép, a természet vagy emberkéz által formált látványosságok egyenértékűen — „strófaértékűen” — lényegesek.

*

A búcsúvers műfaja a Janus Pannonius utáni magyar költészetben is fel-feltűnik, és már csak azért is érdemes kitekintő pillantást vetni rá, mert a későbbi búcsúzó versek egyenesen folytatják a *Búcsú Váradtól* úttörését. A *propemptikon* Szenci Molnár Albert XVII. század eleji szótárában: *Keserű vers. Elindulási, Elküldésre való*.⁹ A *keserű* jelző nyilván az érzelmi hangoltságra, az *elindulási* a „vershelyzet”-re utal, az *elküldésre való* pedig alighanem olyan búcsúversekre — vagy inkább bújdosóversekre — vonatkozhat, amelyeket már a bújdosásból

⁷ A búcsúvers világanak vázlatos leírás-kísérletét lásd: K. S. I.: Janus Pannonius halálának 500. évfordulójára. Népszabadság 1972. március 26.

⁸ Kortárs 1972. 441.

⁹ SZENCI MOLNÁR Albert: *Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum*. Francofurti ad Moenum 1645. 764.

küldtek vagy címeztek haza, rendszerint jelképesen: darvakkal például, ahogyan népdalainkban vagy Balassinál a *Darvakknak szól* című, „Mindennap jó reggel...” kezdetű versben is olvashatjuk. Philippus Ludovicus Piscator *Artis poeticae praecepta* címen Gyulafehérvárt 1642-ben megjelent poétikája szerint a „*Propempticum* oly költemény, melyben az elutazókat fogadalmakkal és jókívánságokkal kísérjük”. Piscator a propempticumot „a bemutató (demonstratívum) nemhez” tartozó „szerencsekívánatok (gratulationes)” közé sorolja, s ugyanitt a „siralmak” között említi még az *apobaterium*ot. Ez „olyan költemény, amellyel az elutazók élnek”.¹⁰ Az alkalmi költészet elsősorban a Piscator-féle propemptikon műfaját művelte, a baráti búcsúztató versek főként a külföldi egyetemeken tanuló peregrinusok körében divatoztak.¹¹

Piscator terminológiája szerint a *Búcsú Váradtól* apobaterium inkább, ugyanúgy, mint egy évszázaddal későbbi magyar nyelvű párdarabja, Bornemisza Péter *Siralmas énnéköm...* kezdetű búcsúverse. Bornemisza emlegeti Janus Pannoniust (a Volaterranus-enciklopédiában megjegyzetelte életrajzi adatait, Énekeskönyvében Janusnak tulajdonít egy latin himnuszt),¹² nincs hát okunk kétségbe vonni, hogy járhatott kezében egy Janus Pannonius-kiadás is.¹³ Mindkét búcsúvers refrénes, és a leggyanúsabb esetleges Janus-hatás éppen ez a refrén,¹⁴ mert a magyar nyelvű költészet előbb és ekkortájt a refrént nem alkalmazza. Janus refrénje felszólítás („*Quam primum, o comites, viam voremus!*”), Bornemiszáé felkiáltó kérdés („*Vajjon s mikor leszen jó Budában lakásom!*”), ámde mindkettő óhajt, jövőbe vetített vágyat sűrít. Nagyobb eltérést mutat a verhangulat, a mondanivaló. Janus búcsúzása csupa bátor bizodalom, nyílt és lelkes várakozás, Bornemiszáé pedig valóban „keserű vers”: „*kevély nímötök*”, „*fene törökök*” s „*az magyar urak*” „*untatták el*”, miattuk kényszerül siralmas bujdosásra. Bornemiszánál hiányzik a segélykérő formula is (a szerzetes körülményeire utaló kolofon helyettesíti), és ha a búcsúhelyzet tartalmilag azonos is, ugyancsak némi eltérés mutatkozik a belső „versidő” tekintetében. A „*Siralmas énnéköm* tetűled *megváltom*” kiemelt szava (a sokszor használt sajtóhibás *megválnommal* ellentétben) *megváltom* jelentésű,¹⁵ tehát már a múltra utal: visszaemlékezés-érvényűen súlyosbító; Buda egykori emléke és vágyott jövőbeni viszontlátása „*jó Husztnak várában*” foglalkoztatja Bornemiszáét. A XVI. századi költő politikai helyzetrajza azonban ugyanúgy zárt és feszes kompozícióba rendeződik, amiként Janus Pannonius derült téli életképe. A *Siralmas énnéköm...* mellérendelése bravúroosan következnek egymásból és egymásra, a személyes fenyegetettség panaszai összefonódnak a nemzet, a magyarság sorskérdéseivel. Az első és az ötödik strófa (ugyanúgy, mint Janusnál az első és az utolsó)

¹⁰ BÁN Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVII. században. Bp. 1971. 31—32.

¹¹ „Némely külföldi egyetemen, különösen Wittenbergában, nagy divatja volt az ún. *propemptikáknak* (*Carmina propemptica*) vagy baráti búcsúzóverseknek is, melyek rendszerint néhány oldalas apró nyomtatványok voltak, dicsérrel és baráti jókívánságokkal halmozva el a más egyetemre vagy haza távozó, most már diplomás és új életet kezdő bajtársat.” MAGYARY-KOSSA Gyula: Magyar orvosi emlékek. I. Bp. 1929. A Régi Magyar Könyvtár II—III. kötete számos ilyen XVI—XVIII. századi kiadvány leírását tartalmazza.

¹² Utószó a Bornemisza-Énekeskönyv (1582) facsimile kiadásához. Bp. 1964. 18. A Januskultusz protestáns vonalának elkülöníthetőségét BÁN Imre is elismeri: Fejezet Janus Pannonius magyar utóéletéből. Jelenkor 1972. 355.

¹³ Ha elfogadjuk NEMESKÜRTY István feltételezését, mely szerint Bornemisza 1557-ben szerette a búcsúverset (Bornemisza Péter az ember és az író. Bp. 1959. 32.), Janus műveinek éppen ezelőtt megjelent 1555. évi kiadását foghatjuk gyanúba. E bázeli kiadványban az *Abiens valere jubet sanctos reges Varadini* a 243—244. lapokon olvasható.

¹⁴ Más kérdés, hogy Bornemisza refrénje frazeológiaiag Tinódiából vezethető le. Vö. NEMESKÜRTY István i. m. 39.

¹⁵ A *megváltom* alak visszaemlékezés-érvényű jelentésére tíz évvel ezelőtt SZAUDEK József figyelmeztetett. A versnek BÓKA László-adta népművelő célatú elemzését szinte alig hasznosíthattuk. Vö. A szép magyar vers. Bp. 1952. 6—14. Bornemisza verse kiadva: RMKT VI. 207.

erős keret: szinte egyazon szavakkal a búcsúzásra utal („Áldott Magyarország tőleg eltávoznom” — „Legyön Isten hozzád áldott Magyarország”). De összeköti keretszerű kapcsolatot az első és az utolsó strófát is: a „*Siralmas énnéköm*” és a „*Bornemisza Pétör az ő vig kedvében*” egyazon keserű személyesség kifejezései. Az ellentétezés csak ma tűnik fel, hiszen a *vigad* régente jelentett *vigasztalódást* is. A második strófa északról délig érvényes *általános* helyzetkép („*Az felföldet bírják az kevély nímötök, / Szerémségöt bírják az fene törökök*”). A harmadik versszak megint *személyes* mondanivalót hordoz: németek s törökök „Engömet kergetnek . . . Engöm környülvetek . . .” — „*jó Budában*” tudniillik, az északi és déli vidékek metszéspontján, az ország fővárosában: teljes tehát a pusztulás. A személyes szál áthúzódik a negyedik strófába („Engöm eluntattak az magyari urak”), hogy mindjárt megint a nemzeti problematikával kapcsolódjék össze. A „magyari urak, / Kízték közölök az egy igaz istent” állítás ugyanis a reformáció történetzemléletének ismert tanítása: isten bűneink miatt büntet bennünket idegen ellenséggel. Felvidék, Buda, Szerémség; német, török, magyari urak; lakóhelyükről előzötték; kiűzött isten — ime az „áldott Magyarország” XVI. század közepi történelmi-politikai tablója. Az ötödik strófában már csak a summázat van hátra:

Legyön isten hozzád áldott Magyarország,
Mert nincsen tebenned semmi nagy uraság.

Innen kell siralmas búcsúvétellel elbujdosni, s nem úgy indulni útra már, mint száz évvel ezelőtt Hunyadi Mátyás reneszánsz ragyogású országában, amikor a tél békeességes fehér csendjében gyógyító hőforrások, zsúfolt könyvtárak, fényes paloták, büszke királysobrok kínáltak pompás látnivalót az elutazónak.

Az ifjú Janus Pannonius és Bornemisza Péter deák búcsúénekei jól szemléltetik a magyar valóság és a magyar reneszánsz egy század alatti változását. A hetyke búcsúvétel siralmas panaszolkodássá komorult: Mátyás és Vitéz János Corvináit török tiporta szét, paloták, szobrok mélybe omlottak, a németek és magyari urak sanyargatta szegény országban immár „semmi nagy uraság” nincsen. A költészet diadalmasan megszülető magyar nyelvűsége azonban megtartó, nemzeti önvizsgálatra serkentő erő. Mátyás bolond diákja már nem tépi el, mit magyarul írt titkos éjeken. A latin XV. században kikovácsolt klasszikus formák — így a búcsúvers műfaja is — mindinkább nemzeti érdekű tartalmakkal telítődnek, nyelvi köntösük pedig kizárólagosan magyar szabású.

Az új magyar században Janus Pannonius latin művének nemzeti nyelvű párdarabja Balassi Bálint költészete. Balassi Janus-ismeretének filológiai nyomai jelentéktelenek,¹⁶ nagy elődjét azonban feltétlenül ismernie kellett. A végek költőjének élete merő bujdosás, Júliaciklusát és pásztordramáját pl. egyenesen a bújdosás-motívummal fűzi egybe,¹⁷ s mint élet-helyzet, téma és kényszerű program, a bujdosás számtalanszor előkerül műveiben. Két búcsúverse a műfaj istenes és világi típusát képviseli, mintegy századokra adva „formát mindennek” e két változattal. A *Szarándoknak vagy bújdosónak való ének* (1589) istenes búcsúvers: „Én édes hazából való kimentemben” készült, de az istenes célkitűzésnek megfelelően csak futólag jelzi „annak . . . háládatlanságát, / Azki most erre vett engem” — azaz nem sorolja elő, kiktől vesz búcsút —, sokkal inkább az úti vezérül választott isten őriző kegyelméért fohászodik:

Te adtál csillagot három szent királynak

Könyörgök, nekem is hogy légy már vezérem,
Mert im bujdosni íz nagy bú és szemérem¹⁸

¹⁶ Balassi Bálint Összes művei. Kiad. ECKHARDT Sándor. I. Bp. 1955. 182., 254.

¹⁷ KLANICZAY Tibor: A szerelem költője. 1960. = Reneszánssz és barokk. Bp. 1961. 235—236.

¹⁸ Id. Balassi-kiad. 117.

A Bornemisza világi siralmaiból és a világi búcsúverséből általában hiányzó, szentek segélyét kérő motívum ez, amit a Balassit követő istenes búcsúversek szerzői ugyancsak gazdagon variálnak. A XVII. századi *Úton járók éneke* egyenesen Balassi-parafraízis („De támadj fel szent királyok csillaga felettünk, lássuk mi vezérünk”), és ugyancsak ebbe a típusba tartozik Kőrmendi Lukács XVII. század eleji *Zarándokságimnak te vagy kalauza, / Sok bujdosásimnak tündöklő csillaga* . . . kezdetű verse. Ezekhez az istenes búcsúversekhez a XVII. századi Balassi — Rimay-kiadványokban később a *Via Jacobaea, azaz az Jacob patriarkanak oly úta, mely minden úton járó s bujdosó izraelitákat bátorságos és boldog derek útra igazgat* című, utazók számára összeírt imádságoskönyv is csatlakozott.¹⁹ Balassi Bálint világi búcsúverse, amelyben janusi részletességű címe szerint *Búcsút mond hazájának, barátainak és mindenkinek, akit nagyon szeretett* (Valedicit patriae, amicisisque omnibus quae habuit carissima) a *Búcsú Váradtól* és a *Siralmas énnéköm* . . . tematikailag, szerkezetileg pontos mása. Sötétebb tónusú a váradi búcsúversnél, elégikus hangoltsága azonban derűsebb Bornemisza elkomorodásánál, jöllehet az intonáció frazeológiája és alapeszméje Bornemiszáé:

Ó én édes hazám, te jó Magyarország
 Ki kereszténységnek viseled paizsát,
 Viselsz pogány vérrrel festett éles szablyát²⁰

Balassi nem volt politikus költő, versintonációja csak hősi-keresztényi érzelemtől hevített. Bornemisza történelmi-politikai helyzetrajzát nemhogy elmélyítené, de meg sem isméli; a török—német—magyari urak változatlanul aktuális reálpolitikai hármassága helyett csak a közhely fut ki tolla alól: Magyarország a kereszténység védőbástyája. A Magyarország-motívum ezért nem tér vissza a versbe, a búcsúzás menete inkább a személyesség kifejlése felé halad. Az első strófa zárása — „Vitézlő oskola, immár isten hozzád!” — vitézi-etikai próbákhoz alkalmas vitézlő oskolaként summázza a Magyarország-motívumot, és a továbbiakban már csak a szűkülő-személyesedő jelentés konkretizálódik. A „vitézlő oskola” egész pontosan a második strófa élén megnevezett Eger („Egriek, vitézek, végeknek tüköri”), amit egy vers-töredéke is egzaktul bizonyíthat: „Eger vitézeknek ékes oskolája, / Jó katonaságnak nevelő dajkája”.²¹ A reneszánsz kompozíciós elveknek megfelelően — tér és idő zárt keretein belül — következnek ezután az egyenértékű mellérendelések, következik az egyenkénti búcsúvételt érdemlő dolgok elősorolása. Az egri vitézek után a „hamar lovak”; a „fényes sok szép szerzőm” és „katonatalálmány”; a Balassi által felemelt s felnevelt „Sok jó vitéz legény”; a „kiterjedt sík mező”, általában a vitézi élet természeti színtere; a „meghitt jó” barátok; az „angyalképet mutató szép szüzek”; a „szerelmes ellenség” (akire az istenes búcsúvers is célozott); majd végül a személyesség öntudatos megnyilvánulásaként az „átkozott sok versek”-től való búcsúvétel. A búcsúvers csonkán maradt ránk (talán egy végső strófája is hiányzik), a kilencedik versszak utolsó másfél sora azonban úgyszintén búcsúzó formula lehetett. Eckhardt Sándor szerint „a többi szakasz refrénszerű szerkezetéből következtethetjük” ezt:²² „Isten hozzád”, „Istennek ajánlva legyetek”, „Adassék egészség”, „Istentül legyen már békesség”, „Jusson eszetekbe”, „Isten hozzád”, „Isten hozzátok”, „Isten . . . maradjon veletek” stb. Íme a refrén itt is! Balassi refrénje a „Quam primum . . .” és a „Vajjon s mikor leszen . . .” soroknak csak a kompozíció belüli szerkezeti szerep tekintetében felel meg, pontosan egyezik viszont a *Búcsú Váradtól* Somlyó György által kiemelt „második refrén”-jével (*valeté fontos; iam valetó; pariter valeté*), amelyet Somlyó üdvöz legyetek, légy te is üdvözölve,

¹⁹ I. m. 254—255., RMKT XVII. 1. 490—491., 648.

²⁰ Id. Balassi-kiad. 118.

²¹ I. m. 143.

²² I. m. 257.

üdvöz legyetek, Benjámín László pedig *ég áldjon, isten áldjon, Isten áldjon* fordulatokkal magyartított.²³

Janus Pannonius, Bornemisza és Balassi üttörésével párhuzamosan és őket követően a népköltészet is kiérleli a búcsúvers-formát. A bujdosóénekeket és a vándorodalokat a folklorisztika gazdag anyag alapján különíti el, és kiemeli, hogy a többnyire búcsút, útnak indulást megfogalmazó dalok sokszor balladás vonásokat, régi versmotívumokat is hordoznak.²⁴ Csak utalunk a szerelmi témájú bujdosóversre: ilyen pl. az 1593-ból fennmaradt *Már eljött én utam, el kell már indulnom*, vagy a XVII. századi *Egynehány versek, melyekben egy ifjú veszi búcsúját kedves szeretőjétől és barátitól*.²⁵ Ez az utóbbi „Isten hozzád”-típusú refrénjén kívül azzal is emlékeztet Balassira, hogy pl. elkülöníti (fennmaradt kéziratában egyenesen alcímekkel), kiktől vesz búcsút. Legősibb, a XVII. századi formájában ugyancsak szerelmi búcsúvers volt az *Őszi harmat után*... Szövegtörténete valóságos filológiai regény,²⁶ és jól mutatja a már Balassinál szétváló istenes és világi változat különbözőségét. Előbb a *Boldogtalan vagyok*... kezdetű istenes vers kapcsolódott hozzá, majd két strófája önállósult, és teljesen eltűnt belőle a szerelmi téma. Ez a rövidült búcsúének aztán két változatot hajtott: az egyik politikus jellegűt öltve a kuruc mozgalommal és Rákóczi nevével kapcsolódott össze, a másik vallásos hangulatú strófákkal bővült. Ez a vallásos változat törvényszerűen a Balassi-féle istenes ősfórmát követi: erőteljes motívuma az istentől való segélykérés.

Az *Őszi harmat után*... kuruc kori új életre támadása logikus fejlemény, legtöbb hazafias népi búcsúversünk a magyar nép e „zivataros” XVII—XVIII. „századai”-ban keletkezett. (Kölcsey *Himnuszának* alcímét — „a Magyar nép zivataros századaiból” — szándékosan idézzük, hisz Kölcsey, aki a bujdosó Balassit is megverselte, a *Himnusz* „bűjt az üldözött...” sorában éppen a kuruc bujdosóversek történelmi keserűségét szintetizálta.²⁷) Elég legyen utalni csupán olyan darabokra, mint az ismeretlen szerzőjű *Bújdosik, bújdosik szegény árva legény*, a Geszti István szerzette *Igen szép, bújdosó legények éneke*, vagy a „Janoczi András csinálta” *Ideje bújdosásomnak*.²⁸ Mindháromban feltűnik a hazafiúi felbuzdulás és az ismert istenes fohász „(Légy az én édes társom, / Előttem járó csillagom”), s nem hiányoznak a búcsúzó felsorolások sem. A harmadik ismert népdalként is, gyergyófalvi változata úgy kezdődik, hogy jelzi a bujdosás és az utazás régi nyelvünkben való azonosságát:

Ideje bujdosásimnak

Eljött már utazásimnak...²⁹

A romantika kuruc-lázában Thaly Kálmán a legszebb búcsúvers, az *Őszi harmat után*... sorait is meghamisította. Ady igazságtévő hagyományébresztésének kellett eljönnie, hogy a kuruc búcsúének erős régi fénye ismét tisztán felragyogjon. Király István elemzése szerint Ady már első kuruc dalaival kialakította „az archaizáló lírai szerepdal” típusát, mégpedig olyan pontossággal, hogy „Nem lehetett elválasztani, hol végződött Ady s hol kezdődtek a megjelenített bujdosó vitézek”. Ady verseiben — írja Király István — „Ha nem is centrális, de mindenesetre kulcsmotívum volt a bujdosó kurucé”, és a *Bújdosó kuruc rigmusa* (1909) elemzésével mutatja ki a motívum tartalmi gazdagságát, a választott régies búcsúvers-forma ihletett kezelését.³⁰ Egy tárgyunk szempontjából még fontosabb Király-tanulmány, a *Síjja*

²³ Kortárs 1972. 468., 466., 440.

²⁴ Magyar népdalok. Szerk. ORTUTAY Gyula—KATONA Imre. II. Bp. 1970. 691—692., 698.

²⁵ RMKT XVII. 3. 16—17., 559., 92—95., 581.

²⁶ I. m. 534—538., 706—710.

²⁷ Vö. MÉSZÖLY Gedeon: Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje. Bp. 1939. 466—468.

²⁸ A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Kiad. ESZE Tamás. Bp. 1953. 256—263.

²⁹ Magyar népdalok. Id. kiad. 235.

³⁰ KIRÁLY István: Ady Endre. II. Bp. 1970. 701—720., Ady és a kurucos-szabadságharcos örökség. Kortárs 1972. 1748—1765.

régi babonának c. Ady-vers elemzése éppen a bujdosás, a bujdosó motívumát kutatja és mutatja fel Adynál. A „Már menőben bús világgá, / Fáradt lábbal útrakészen” vershelyzetből, az „édes népem”, a kurucos „Kézsmárk hegye, Majtény síkja” jelképekből a költő monográfusa tág történeti viszonyítások közé illesztve bontja ki az Ady-vers szükséges új hőstípusát, a bujdosót:

„Nem az egyéni fejlődésen belül, de motívumtörténetileg nézve a képet egy művészileg erőteljesen megformált típus került be ezzel Ady lírájába. Mert ha nem is fogadható el a Prohászka Lajos-féle nemzetkarakterológia, mely a bukott cselekvés hősének, bujdosónak akarta láttatni mindvégig a magyart, kétségtelen az, hogy mélyen a magyar múltba gyökerezve, élt ez a típus: visszatérő motívumként kísérte végig az utolsó négy-ötszáz év magyar irodalmát. A reneszánsz és a reformáció költőinél, a *Siralmas énnéköm* . . . keservét panaszló Bornemisza Péternél, majd . . . Balassi Bálintnál tűnt fel első ízben s a XVII. és XVIII. századi szabadságharcokban teljesedett ki, élte virágkorát, majd az 1848 előtti évtizedekben támadt megint újjá. Kölcsey soraival: »vissza- és előérzés bánatjának« »tökéletes kizengője« volt ekkor a »szegény bujdosó nevezet«. A reformkori irodalomnak ez lett mintegy a központi típusa. Katona *Bánk bán*jában éppúgy ott voltak az elbúsult, rejtőző békétlenek, mint Kölcsey, Kisfaludy, Vörösmarty, Bajza, Erdélyi, Petőfi, Tompa, Arany, Szigligeti stb. írásaiban.”

Király István szerint „ez a motívumtörténeti folytonosság egy eszmetörténeti folytonosságot is jelentett”: már a régiebb magyar századokban „felövő s a reformkorban kiteljesedő, paradoxonokkal teli sajátos magyar hazaszeretet, a szorongásos hazaszeretet forrott össze” a bujdosó alakjával. Az „itt élned, halmód kell” szigorú parancsa szerinti „erkölcsi vállalás”, „megkötöttség-érzet” volt az, s „nem az önálló államisággal rendelkező, nagy múltú népek öntudatos, nyugodt hazafiságához volt . . . hasonlatos, de sokkal inkább az állami rend nélkül élő, gyarmati sorba vetett, történelem alá kényszerült népek próbára tett. . . végtetekbe csapó patriotizmusa kísértett benne”.³¹

A példatárát felesleges tovább szaporítani, hisz már nem is a búcsúversről és a bujdosásról, hanem a bujdosó magyar típusáról van szó.

Láthattuk az előbbiekből, hogy a verstípus ősalakja a két legfontosabb továbbhagyományozót, a Bornemisziát és Balassit inspiráló reneszánsz propemptikon vagy apobaterium: Janus Pannonius latin költeménye. A *Búcsú Váradtól* egyetlen keserűség nélküli olyan búcsúversünk talán a régiségből, amelynek mélyén „az önálló államisággal rendelkező, nagy múltú népek öntudatos hazafisága” munkál, mert hisz a magyar birodalom fölött akkor Hunyadi Mátyás erős központi hatalmának derült egboitozata tündökölt. A biztonságtudat, az ember teremtményeibe vetett reneszánsz bizodalom, a természeti szépség önfelédlt csodálata Janus esetében persze olyan versből csap ki, amelynek nincsen sorsdöntő tétje, egzisztenciális és nemzeti problematikája: nem Budától, nem az áldott Magyarországtól, nem az édes hazától kell búcsúzkodni — Váradtól csupán és Budára indulóban éppen. Ez a hívő, bizodalmas és öntudatos életérzés azonban akkor a korszak levegője volt; ha Janusnak történetesen egy Budától búcsúzó verse maradt volna is ránk a XV. század közepéről, Bornemisza tépelődő, fojtott keserűsége, bujdosó riadalma feltétlenül hiányozna belőle.

Élete alkonyán Janus Pannoniusnak is megadatott, hogy átélje a siralmas búcsúvétel tragikus pillanatát, mert királyával szembeni bukásában maga is bujdosóvá rendeltetett végül. A déli végek felé való vad rohanat azonban nem kínált alkalmat a „jó Husztnak várában”-típusú, nyugodalmasabb költői értelmezéshez: a nagybeteg költő rövid életének napvilága a Zágráb melletti Medvevárban elfogyatkozott.

³¹ KIRÁLY István: A megkötöttség verse: Ady Endre: Sípja régi babonának. ItK 1973. 284., 286–287.

Búcsúzóból végül lett ő is bujdosó. Így formáz teljes magyar költősorsot a Váradtól Medvevárig ívelő pálya.

Emlékének modern költő-megidézői a félezer éves jubileumon Janus Pannonius alakjában éppen ezt a bujdosó-típust, ezt az örökösnek érzett magyar költősorsot mutatták fel. *Futásban, vissza- s előrenézve (Janus Pannonius Medvevárbán)* — sűríti össze már verse címével Keresztury Dezső az „eltört élet” végső óráinak jelképes eseményeit.³² Simon István irodalomtörténeti esszéorozatának befejező fejezetében töpreng el Janus Pannonius sorsának jelentésén. A Radnóti Miklóst halálba vivő erőltetett menet végső stációját idézi: „Pannonhalma után már ő sem bírt a lábára állni. A fegyveres kísérők a járóképtelen munkaszolgálatosokat lovas kocsira ültették. A szomorúan esős, fölfordult ős országútján egy parasztszekér kocogott, s hátul a saroglyán lógatta ki feltört lábait egy magyar költő. A fogat Abdánál a Duna árterére, egy fűzes alá kanyarodott.” Majd „egy másik kocsira” emlékezik, amelyen valaha Janus Pannonius „ugyanígy kanyarodott be Medvegrád várának kapuján, menekülve a halál elől, s mégis fiatalon a halálba”. Az Abdát és Medvevárat egybefogó „meghökkenítő vízió, az egymástól négy évszázadnyi távolságban kocogó két lovas szekér . . . hatalmas jelképpé, szimbólummá nő”, mert a látomást, „a kísérteties egyezést” a magyar történelem, a magyar költősors tragikus fordulójának mély átélése produkálja. Simon István látomásában „Janus Pannonius és Radnóti Miklós végzetes szekere között vonult — az egész magyar irodalomé, majd fél évezreden keresztül. Petőfi Mezőberényből Segesvárig, Ady Illés-szekere meg a csillagvilágos végtelenbe.”³³ Simon költői hevületű summázata majdnem vers már, a lehetőséget alig kellett tudatosítani, hogy nemsokára azzá is legyen valóban:

Csak elérni Medvevárbá
a nyikorgó rossz szekérrel!
Ugat a halál kutyája,
püspökünk hosszan köhécsel.
Szekér és szárazbetegség
láza rázza gyenge testét.
Mátyás úzi, már elájult,
karon viszik föl a várba —
Harmadnapon eltemették
Pannónia díszét, Jánuszt.

Majd „Megfeszül megint a hámfa . . . / Jön a szekér kocsisával / négy évszázad távolából . . . / s elindulnak Mezőberény / kapujából Segesvárra”, hogy Petőfi nagy utazása után az Adyé („Gomolyog a Tejút pora, / Ady Illés szekerén ül”), majd végezetül a Radnótié következék: „Abda táján a saroglya / záplyai között elkékült / két lábát hátralógatva / már megint egy új vendég ült . . .”

„Bizony a két szekéroidal / közé ki mindenki fér be!”³⁴ — Hogy a vers prózai előképének szavaival folytassuk: „Janus Pannonius és Radnóti Miklós végzetes szekere között” valóban ott vonul „az egész magyar irodalom”.

2. Dicsőítő ének Marcellus utazásairól

A Búcsú Váradtól természetkultusza, megismerésvágya, utazási készsége mind reneszánsz jellegzetességek. Janus Pannonius alább vizsgálandó másik műve még inkább a természetet és világot tudatosan felfedező reneszánsz eszmék közé vezérli a belétekintőt.

³² Jelenkor 1972. 317—318.

³³ Népszava 1971. június 12.

³⁴ Új Írás 1973. 2. sz. 77.

Janus Pannonius költészetének reneszánsz valóságartalmait ma már élvezhetetlen mitológiai dagály több évszázados rétegei alól is kiejthetők. 2923 sort kitevő Marcellus-panegyricusát — 1456—58 között írt dicsőítő költeményét Jacobus Antonius Marcellus padovai polgármesterre — vajmi kevesen olvashatták újra a félezer éves évforduló ihletésében is, pedig e roppant betűtenger itt-ott felbukkanó szépírói szigetein kikötni igazán gyönyörűség.

Marcellus a valóságban a milánói és velencei városállam háborúinak zavaros szerepű mellékalakja volt (mint a velenceiek gazdasági és politikai biztosa, árulás gyanúja miatt börtönbe került, ahonnan csak nehezen szabadulhatott), Janus azonban a kor szokásai és a panegyricus műfaj követelményei szerint retorikailag ömlengéssel hérosszá rehabilitálja. Gerézdi Rabán egyenesen úgy véli: a *Panegyricus ad Iacobum Antonium Marcellum* „hexameterben írt védőtügyvédi mű” és „tipikus humanista opus rhetoricum”,³⁵ amelynek mesterségbeli erényei mellett nagy hibája az álpátosz, a fásaszó terjengősség, az üres retorika, a mitológiai dagályosság. Így igaz, ámde a Marcellus-panegyricus mégis jó alkalom Janus Pannoniusnak a reneszánsz világkép fontos elemeinek kifejtésére. Inkább Kardos Tibornak kell igazat adnunk, aki már 1935-ben látta, húsz évvel később pedig ismét aláhúzta a dicsének fontosságát. Sőt, azt is megkockáztatnánk, hogy a Marcellus-panegyricus még ezeknek az elemzéseknek a fényében sem kapott teljesebb megvilágítást. Mert bátran kimondható: ha nem a dicsőítő költemény mai esztétikai nehézségén (olykor élvezhetetlenségén) búslakodunk, hanem a reneszánsz eszményeinek tükröződését keressük az elrajzolt hős jellemében és biográfiájában, a reneszánsz teljességének látomására lelünk.

Mindenekelőtt a dicséretözőn első felében. Janus Pannonius itt kiindulásként saját korát jeleníti meg. Pallas Athéné — aki tulajdonképpen elmondja az egész roppant verszetet — az elmúltott idők dicsérete helyett a legragyogóbb jelen, az ókort feltámasztó reneszánsz (59—61. sor) ünneplésére szólítja fel a költőt, és elősorolja a sok „remek vívmány”-t, a „hadi gépek”, „harci hajók” raját (62—63.), a szobrokat, képeket, palotákat (66., 68., 71.), majd a hajók hada kerül elő ismét. A Padovához közeli — mindössze ötven kilométerre elterülő — Velence nyüzsgő kikötőjében Janus többször megfordulhatott, kikötői életképe saját tapasztalatait is tükrözheti:

Nézd a hajókat, amint szántják az azúr vizeket most,
Azt hiheted, hogy néhány vár bukkan fel a vízből,
Vagy sziget, oly sűrű evező-erdő viszi őket,
S mint torony, úgy mered égre az árboc, a lenge vitorla.

Ezután Itália és dúsgazdag városainak dicsérete (111—112.), Velencének pedig szinte leírásértékű magasztalása következik, amit azzal zár Janus, hogy a virágzó városállam világbíró nagy hatalmát a kereskedők és bátor hajósok tetteiből eredezteti:

Legszébb mégis örökre boldog Itália földje;
dús talaján a vetés áldott, fekvése előnyös,
Városi élete is csupa gazdagság, csupa pompa,
Mert a lakós jogait bölcsen megvédi a törvény.
S legragyogóbb város még itt is a büszke Velence:
Nem bástyák védik, de a zajgó Adria árja,

Hasztalanul keresed párját, mert nincs a világon
Város, amely, mint ez, ne a szárazföld talajára
Épült volna, hanem feltöltött zátonyok ezrén.
Ott, hol egykor még a vidám delfin-sereg úszkált

³⁵ GERÉZDI Rabán: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 27—28.

Most ragyogó sziget áll, s mint Delos a régi időkben,
Szép feje úgy bukkan föl a tenger szöke vizéből.

----- az Alpoktól Krétáig övé a
korlátlan hatalom, s a Vörös Tengerig is eljut,
Hogy szétossza a népek közt kincsét, a sok árut

(108—113., 117—120., 122—123., 134—136
Berczeli Anzelm Károly fordításai)³⁶

Velence alapításáról szólva a panegyricus végén mind a városleírást, mind a kereskedelmi állapotok rajzát kiegészíti:

----- templomok állnak,
S márvány oszlopról tündöklök kupolájuk.

Nőtt a lakosság, nőtt, a sziget kicsinek bizonyult már,
Ám csuda fortélyal toldottak a talajához.
Óriás szálfatalapzatokat vertek le a tenger
Mélyére, s a talapzatokon épültek a házak.
És, hogy az épületet be ne nyelje dagálykor a hullám,
Hosszú földnyelvek. -----

Bőség van, fölös is, ide hordoz a tenger a földnek
Minden tájáról mindent, ide gyűjt be a sós víz.
Persze előbb a kereskedelem szétküldi hajóit.
S vásárol, meg elad a világon szerte a város.

----- ami csak termett a világban
Száz tájon, természet anyánk ide küldje az árut,
És mi kinek szükséges a léthez, kapja meg innen.

(2745—2746., 2769—2773., 2775., 2779—2782.,
2785—2787. Szabó Magda fordítása)

Kardos Tiborral szólva Janus itt „olyan szavakat használ Velence gazdasági elismerésére, amely őt a kereskedelmi cserén alapuló világpiaci szervezés e korai bámulatatos példája hívének mutatja.”³⁷

³⁶ A Marcellus-panegyricus szemelvényeit Hegedűs István 1897-ben készült fordítása (Janus Pannonius költeményei. Bp. 1938.), de főképpen Berczeli Anzelm Károly és Szabó Magda újabb fordításai szerint idézem (Janus Pannonius versei. Kiad. és bev. KÁRDOS TIBOR. Bp. 1972.).

³⁷ KÁRDOS TIBOR: Janus Pannonius világnézete. Világosság 1973. 3. sz. 184. A többi alább idézett Kardos-megállapítás: Janus Pannonius reneszánszkori értékelése és költői metódusa, 1472—1972. Utószó Zsámboky 1567. évi bécsi edíciójának facsimile kiadásához. Bp. 1972. 31., 37., Janus Pannonius bukása. Pécs 1935. 5—6., A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 129—130., Aki elsőnek hozta Dunánkhoz a múzsákat. Nagyvilág 1972. 115., Janus Pannonius arca. Bevezetés az 1972. évi Janus Pannonius-kiadáshoz. 33.

A reneszánsz vívmányainak, Velence városias szépségeinek és világkereskedelmi rangjának dicsérete persze csak az antikvitást feltámasztó és meghaladó új kor hőstípusának felmutatásával lesz teljes. A panegyricus expozíciójában Janus erről sem feledkezik meg, hisz éppen az újtípusú hősök egyikéről akar énekelni:

Mért habozol hát? Dús szaruját kiborítja a Bőség!
Annyi a hős, köztük szabadon választhat a költő,
Nézz körül, és ne feledd, hogy hű fia légy a jelennek!

(103—105. Berczeli Anzelm Károly fordítása)

Mindez, amit kiemelni szeretnénk alább, ezzel a Marcellusban testet öltött reneszánsz hőstípussal kapcsolatos. Marcellus figuráját „Huszi József, Janus epikánernek szigorú bírálója” után Kardos Tibor írta körül először, s később is mindig hozzátett valamit közel negyven évvel ezelőtti megállapításaihoz, szinte legkedvesebb Janus-hőseként kísérve Marcellust, akit már 1935-ben egybekapcsolt legkedvesebb Dante-hőseivel: Ulyxessel.

A *Janus Pannonius bukása* c. Kardos-tanulmányban ezt olvassuk: „Újraéledt Dante legendás Odysseusa, akit nem tartott vissza sem öreg édesapja, sem hűségese hitvese, sem egyetlen fia attól, hogy neki ne vágjon a nyugati tengereknek. Már-már elér az új világ küszöbéhez, már-már megpillantja azt, amikor valami ismeretlen hatalom elpusztítja hajóstul. A reneszánsz új világot kutató hőstét látjuk benne, s ugyanezt érzi Janus Pannonius is, amikor Odysseus halhatatlan vállalkozását átfordítja a velencei Marcellusra: »Azután lelkében még nagyobbakat forral, messzebbre akar menni, mint a csillagok, maga mögött hagyva az egész világot, hátha az óceán habjain egy másik világot lehet föl kutatni s meg nem állni a végső Gadesnél.« Kalandját a költő az Odysseus-szimbólumban óriásivá növeli. Több ez, mint kíváncsiság. Ez az új világ sejtelve, ez a kaland szabadsága és öröme a halhatatlan tengeren. Vágy ez arra, hogy végre nemcsak gondolatban, hanem testben is eljussanak metafizikai messzeségekbe.” Húsz évvel később, *A magyarországi humanizmus kora* c. monográfiájában a Marcellus—Ulyxeshasonlatosság hangoztatása még határozottabb: „Ennél is tovább megy Janus, amikor megsejti Amerika felfedezését. Janus Pannoniusnak nagyon megtetszett Dante *Isteni Színjátéká*-ban Ulyxes legendás alakja, akiben az egykorú olvasók a bátor tengerész-polgárt látták, azt a polgárt, aki vissza nem riad semmitől, akit a nyereség vágyán kívül a tudásszomj hajt előre. Azonban Danténál a középkori monda nem olyan egyértelmű, mint Janus Pannoniusnál. Dante nem új világrészt talál a tengeren, hanem a keresztény mitológia híres helyét, a purgatóriumot . . . Janus sorai azért jelentékenyek, mert világosan kifejezik a renaissance tengerészutazóinak biztos reményét, amit talán szállongó hírek is megerősíthettek, hogy a nyugati Óceán egy új világrészt rejt az emberek szeme elől.” Kardos Tibor későbbi írásai hasonlóképpen vallanak: „A *Marcellus-dicsé*nekben pedig Dante Ulyxesén okulva a nagy nyugati felfedezést, Kolumbusz útját látta meg előre.” (*Aki elsőnek hozta Dunánkhoz a műzsákát*); „Mintha Jacopo Antonio Marcello nem Velence polgári biztosa lett volna; egy nem is nagyon fényes háborúban, hanem egy új Ulyxes, új Hannibál, új Scipio . . . Ez a velencei hajókereskedő, politikai biztos átalakul dantei, sőt petrarcái hőssé . . . Marcello az új Ulyxes, a nagy nyugatlan, aki a tengeren nyugatra tör át, a végtelen óceánra . . .” (*Janus Pannonius arca*); „Janus bölcsen tereli a hadigépek és főként inkább csak a hajók felé az olvasó figyelmét. Hiszen Jacopo Antonio Marcello mint új Ulyxes, nyugatra új világot keres a tengeren és eszesen kifundált duzzasztó zilipjeivel fölemeli a velencei hajóhadat át a Garda-tóra” (*Janus Pannonius reneszánsz-kori értékelése és költői metódusa 1472—1972*).

Gyér Janus-irodalmunk nemigen visszhangozza ezt a hitelt érdemlő Marcellus—Ulyxeshasonlóságot, jóllehet a dantistának is kiváló Bán Imre pl. „visszaigazolta”.³⁸ A *Pokol* XXVI.

³⁸ BÁN Imre: Szepsi Csombor Márton Dante-utalása. ItK 1960. 68.

énekének Ulyxses-epizódját (91—142.) Janus különben így fordítja át panegyricusában Marcellusra:

Nő a szívében a vágy, túlmenni a csillagok útján,
Úgy, hogy háta mögött hagyhassa a földi világot,
Vagy kikutatni, vajon rejt még más földet a tenger
Habjai közt, Gadest érinteni és odahagyni.

Küzd a hajó. Mikor észreveszik, hogy kétféle roppant
Az evező, azt mondja a többi, hogy vissza, de tüstént,
Hasztalanul dagadoz a vitorla. Kapja a kormányt
Hősünk, a kapitányt eltolja, szidja a gyávat,
S átszeli a habokat, vissza már senki se hozza.
Így kelt át a világ végén, s egyszerre kitárult
Óriás tájtétkző hátával előtte a tenger.

Megy-megy előre, ahogy tervezte egyre tovább, míg
Tart a tengerből, meddig csak szél viszi messzebb, stb.

(318—321., 375—381., 418—419. stb.
Berczeli Anzeim Károly fordítása)

Az idézett helyeket a Marcellus-panegyricus egyetlen része, az első tartalmazza, az az összefüggő néhány száz sor, amelyekben *Marcellus utazásait* beszéli el Janus. A dagályos retorika, a szerkezeti szétomlás közepette üdítően hat ez a viszonylag nem nagy terjedelmű és zárt egység, amelytől nem tagadhatjuk meg a kompozíció viszonylagos feyelmét.

Az összes erényeket magába sűrítő Marcellus jellemzése ókori történeti személyiségek virtusaihoz való hasonlításokkal indul, majd Pallas—Janus Marcellusnak ama erényét részletezi főképp, hogy „nem rettege zordon / Szirteket és nem a sűrű bozótba vesző hegyi örvényt . . . mennyi veszéllyel száll vala szembe . . . ” (182—184. Hegedűs István ford.) S ezzel máris a mindjárt elszabadított utazási szenvedély közelébe értünk. Előbb azonban hatásos Marcellus—Ulyxses-párhuzamok következnek:

Gondomat így soha nem érzé a szerette Ulixes,
Kit vezeték húsz évig a szárazon és vizen által.
Két elemet próbált meg ez is, de cserélte a sorját,
És nem is oly szándékkal. Ulixes a szárazon edzé
Tengeri árta magát, míg ő a nehéz evezőkhöz
Edzett karral fogta merészen kezébe a gyepiót.
Az remegett a vihar-fölhányta haboktól, *emennek*
Ez vala játék; az kelletlen szállt csatasíkra,
Ez bele vágyva rohant, nem rajtakapátva csupán csak.

(189—197. Hegedűs István fordítása)

Panegyricusról lévén szó, csak természetes, hogy az összevetésben Ulyxses húzza a rövidebbet. A janusi különbségtétel azonban inkább csak hatásos retorikai ellentétezés: Marcellus tengerész előéletének és főként utazási vágyának hangsúlyozása egybevág a csupán retorikai fogásként

kisebbitett ulyxesi *merésséggel*, amelynek majd éppen a reneszánsz felfogás tulajdonít *tudatosságot*. Bán Imre — aki legutóbb nagy filológiai erudícióval és átéléssel állott meg az Ulyxes-epizód „vizének mélységei felett” — bárha kimutatta: „Dante a középkori színezetű humanizmus eszmevilágával telve, nem akarta Ulyxesét a reneszánsz kutatóvágy szimbólumává tenni”, nem vitatja azt sem — és tárgyunk szempontjából ez a lényeg —, hogy „Ulyxes Dante legplasztikusabb alakjai közé tartozik, s a modern ember alig tudja másként szemlélni, mint a legyőzhetetlen tudásvágy, a haladás bajnokát”. S idézi is De Sanctist („Úgy tetszik, mintha Columbus utazásainak tanúi lennénk . . . a költészet szobrot emel Columbus előfutárának, aki új tengerek, új világok felé mutat”), Francesco Flórat („A nagy hajósok és úttörők képessége újul meg az akkori világban: Marco Polo már bejárta a földet és Columbus korszaka nincs távol”), Giorgio Padoan friss tanulmánya nyomán pedig kiemeli: „nem sokkal a nagy firenzei halála után felfedezték a Kanári-szigeteket . . . Kibontakozott a korai reneszánsz kutató szelleme, amely ekkor kezdte saját őseként méltányolni a dantei Ulyxes-alakot.”³⁹

Janus Pannonius — Marco Polo és Columbus között — e reneszánsz kutató szellemiség légkörében énekel Marcellusról, akit természetes mozdulattal mér a Dante óta oly eleven Ulyxes-típusú tengerész-utazóhoz.

Az idézett Marcellus—Ulyxes-párhuzamosság Janusnál valóban a dantei ihletés jegyében folytatódik tovább. Semmi „nem győzhette le bennem a vágyat, hogy megismerjem a világot, az emberi bűnöket, az erényt, sőt nekiűzött a nyílt tengernek” (Bán Imre szó szerinti ford.) — mondja Dante Ulyxese; „Hát nem volna-e jobb ismerni, tanulni világot / És az erényt kinyomozni merészen akárhol a földön (206—207. Hegedűs István ford.) — olvassuk a panegyricusban Marcellus tudatos utazási szenvedélyéről.

A párhuzamokat és a most idézett elvi indoklást végre narratív rész: előbb egy *álombeli utazás* elbeszélése követi (218—229.) — jelképes *csodalátással*. Marcellus, aki ágyban, párnák közt medítál arról, hogy ő grammatikát magolni kényszerül (104—105.), pedig az ókor dicső hősei ily korban már nagy tetteket vittek véghez, egyszerűcsak elalszik, s azt álmodja, hogy Triton hátán lábál a tengeren által. Ámde útjából visszatekintve inogni látja a San Marco arany kupoláját, és a megszólaló égi sugallatra visszatér, hogy vállát a torony oldalának döntve megszüntesse az ingást. Az álombeli utazás és az intó égi jel sarkallja most már valóságos cselekedetre:

Templomba sietett, hogy a Hajnal fénye kigyulladt,
Szíve csordultig, leborult könyörögni az Úrhoz.
Hogy befejezte, s távol arab partok felé indult
Éppen egy gálya, nosza elbújt a fenekére,
És mire rájöttek, a hajó elvitte magával!

(232—236. Szabó Magda fordítása)

Íme, a *Búcsú Váradtól* utolsó szakaszában is előadott útra indulás *előtti* könyörgés!

Marcellus tengeri útja előbb Ulyxes bolyongásának tájait érinti: Alkinoosz kertjét, majd „Malea csipkézett partját”, mignem a gálya „meghorgonyozott a cydoni révben” (237—239). Ha Velencétől kezdve összekötjük e mitológiai elnevezésű helyek földrajzi megfelelőit, „az arab partok felé” mutató legrövidebb hajózási vonalat kapjuk, mert Alkinoosz, a fajakok királya *Kerkira* (Korfu) szigetén uralkodott, a *Malea*-fok a Peloponnészosz délkeleti nyúlványának csücske, s azt „bairól odahagyva” *Kréta* szigetének északi partja a következő állomás, ahol *Küdonia* fontos kikötő volt. Kréta szigetén támad fel Marcellus szívében a vágy a „Gadest érinteni és odahagyani”, s Janus itt, a 327. sorban hivatkozik is az Ulyxes kalandjait

³⁹ BÁN Imre: Dante Ulyxese. *Studia Litteraria* 1971. 27—33. Vö. még: HONTI János: A középkor Odysseusáról. 1938. = Válogatott tanulmányok. Szerk. ORTÚTAY Gyula. Bp. 1962. 313—322.

elbeszélő Homéroszra! (Bán Imre figyelmeztet: Dante még nem ismerte Homérosz eposzát, nem is tudott a világtenger görög hajósának Ithakába való visszatértéről.) A Velencéből Krétára utazás nemcsak költői fikció lehet, amit az bizonyít, hogy Marcellusnak Petrus nevű őst Krétán temették el. Utazónk épp ezért előbb keresi fel az ő sírját, mint a mondai szent helyeket, és ha túloz is nyilván, amikor azt mondja, hogy „Petrus Marcellus e szigetnek istene szinte”, ősenek egykori valóságos diplomáciai, kereskedelempolitikai szolgálataira célozhat eme sorokkal: „Lám a hajók bizton futnak, ő újrakötötte / Városa régi frigyét, mert egykor a krétai zsarnok / Nem tűrte kikötőjében a velencei gályát.” (247—255. Szabó Magda ford.) „Kifejezve nagyatyja iránt kegyeletjét”, Marcellus Kréta szigetéről „Egyiptomba hajóz . . . , melyet öntöz a Nilus” (294—295.), majd „Fordul az év és ő Berytost meg a büszke Damascust / Járja be és a Liban tetejét . . . ” (306—307. Hegedűs István ford.) A főniciai tartományok felsorolása után csak a 360. sor tartalmaz újra konkrét utalást, immár a visszafelé vezető útról: „Folytassuk az utat. Továbbút Sardinia”, majd Cynos, azaz Korzika. A későbbi biztos tájékoztatósi pontok: a Spanyolország keleti partjai előtti „Nagy meg kis Baleár” (361.), azután Gibraltár, Herkules oszlopaival (370—381.). Itt ért véget a görögök által ismert világ, de Marcellus megy „előre, ahogy tervezte egyre tovább” (418.), „járja a gall meg a hiszpan partot” (429.), „Eljut a brittekhez” (431.), „Túl az Orcades jégrakta szigetjein . . . Thulénak csillagain túl” (435—436.). Az észak-angliai Shetland-szigetknél Marcellus „visszafelé kormányoz, hogy kipihenje teste az út fáradtságát Caledónia földjén.” (445—446. Berczeli Anzelm Károly fordításai.)

Velencéből Krétán át Skóciáig tart tehát az út, amikor is Marcellus ismét *álomba* merül, s álmában újra *csodát* lát: megjelenik előtte apja szelleme, Franciscus Marcellus árnya. A csodákkal színezett kezdő és záró álomlátás szerkezeti funkciója nyilvánvaló: művészi keretbe, csodás jelenetek közé illeszti Marcellusnak esetleg történetileg is igazolható nagy tengeri utazását. Az utazás igazán a megérkezésig, a visszafordulásig izgalmas mindig, a visszaút — legyen bármily viszontagságos az is — már a tett végrehajtását követő epilógus. Janus képzelete a kor földrajzi világképének lehetséges határáig, „Thulénak csillagain túl” röptette Marcellus hajóját. Az események e tettpontja után már a skóciai megpihenéssel lanyhul az izgalmasság, ezt követően pedig mind a kalandorozat feszültsége, mint a szerkezet zárttsága elomlik. Az apa szellemének majdnem másfélszáz soros beszéde, akárcsak később Neptunuszé — aki bármily kapatos is a nektártól, azért derék szónoklatot rögtönöz — az utazás (és a kurtára fogott visszatérés) leírásaihoz képest csupán hosszú rétorikus kitérők. Az öreg Marcellus intelmeinek valószínű életrajzi hitelessége viszont felkelti figyelmünket. A családi ügyek pontos geneológiai, gazdasági és jogi részletezése valóságon alapulhat, és amikor Marcellus megtudja apjától, hogy nagybátyja el akarja orozni a családi vagyont (451—506.), rögtön vissza is indul. A beszédét befejező nektárgőzös tengeri isten úgy meglökte hajóját „fartul”, hogy az „mondhatatlan gyorsan elért a velencei révbe.” (619—621. Hegedűs István ford.) Ha Marcellus tengeri útjának lehetett valóságalapja, arról is apja közli a leghihetőbbet velünk:

Vágytál tudni talán, mi a rendje a földnek, a nép hol
Mily jogokat gyakorol, mi az élete sorja, szokása,
Tán a vagyonszerzés hívott, hogy majd pazarolhass,
Tengeri úttal valgyonod eleget gyarapult már.

(490—492. Berczeli Anzelm Károly fordítása)

Helyesen állapítja meg Kardos Tibor tárgyi jegyzete, hogy „Marcellónak atyja már a reneszánsz kori tanulmányutak és felfedező utak összes ismerveit említi, mégpedig az akkori helyzet szerint, vagyis összekapcsolva a vagyonszerzéssel.”⁴⁰

⁴⁰ Janus Pannonius versei. Bp. 1972. 293. A földrajzi helyek azonosításához Hegedűs István fordításának tárgyi jegyzetei is nyújtanak fogódzkodat.

A tengeri útikalandók életrajzi hitelességével kapcsolatban kell megemlítenünk, hogy Janus több epigrammát is írt Marcellusról. *A két Marcellus: a velencei és a római összehasonlítása* c. epigrammában — mintegy az Ulyxes—Marcellus-analógiák előképeként — antik névrokonával veti egybe pártfogóját. Nyilván most is az utóbbit hozza ki győztesként, többek között ezzel a jellemző indoklással:

Azt egy vén ember tovaúzte Szicília mellől,
ez már gyermekként járta a tengereket.

(Csorba Győző fordítása)⁴¹

Láthattuk eddig, miként szabta Janus Marcellusra az Ulyxes-figura reneszánsz értelmezését. Kiemeltük a panegyricus dicséretözönéből azt a lekerekíthető, művészileg az álom- és csoda-jelenettel keretezett összefüggő részt is, amelyben Marcellus utazásait adja elő. Arra azonban nem válaszoltunk még: nem tulajdonítunk-e túlságosan fontos szerepet Marcellus utazási leírásának, a panegyricus poétás színezésű útleíró részét nem modern szemléletünkkel kötjük-e hozzá a reneszánsz utazási irodalomhoz, még pontosabban: nem mi vetítünk-e dicsőítő költeménybe verses útirajzot?

Megnyugtató válaszáért a panegyricus utóéletét, a XVI. századnak Janus e művéről való felfogását kell vallatóna fognunk, ti. nyomtatott kiadások útján ekkor vált ismertté szélesebb körökben. Az erdélyi száz Adrianus Wolphardus, aki „gyűrött, szakadt, széthullott, portól és piszoktól borított lapokból” 1522-ben Bolognában kiadta a kritikailag javított szöveget, arra inti az olvasókat: „hasonlítsanak a lehető leginkább Jacopo Antonio Marcellóhoz, legyenek a haza díszé és oltalma.”⁴² Zsámboky János 1569. évi bécsi Janus-kiadásának előszavában egyenesen „a csodálatos Marcellus-dicsének”-ről beszél.⁴³

Egy évtized múlva pedig már az általunk kiemelt utazási részletek önállósodásának vagyunk tanúi!

Nicolaus Reusner jogtudós, jénai professzor 1580-ban és 1592-ben Bázelen megjelent *Hodoeporicorum sive itinerarium totius fere orbis libri VII* című verses útirajz-antológiája mindkét kiadásban egyazon lapokon (643–654.) közli Marcellus utazásainak leírását (*Itinerarium de Pannonia de Itineribus Iacobi Antonii Marcelli Veneti*). A gyűjtemény 1580-as kiadásának bevezetése 1579 május 1-én kelt, s ebben Jeremias Reusner elmondja, hogy fivére: „a különböző utazások hét könyvét . . . kiváló költők írásaiból már régebben összeállította”, s most ő ajánlja a bázeli kiadó figyelmébe, mert meggyőződése, „hogy ezt a munkácskát az érdeklődő és az utazásokra vágyó ifjúság számos okból szívesen fogja fogadni”. A bevezetésnek van egy különös magyar vonatkozású utalása, amely szerint „Janus Pannonius ajánlja a Veronai Guarinus pannóniai . . . útleírásait . . . , de mindezeket sehol sem láttuk” (Commentat Ianus Pannonius *hodoiporias* Guarini Veronensis Pannonicas . . . , quas nullibi videre nobis licuit). Janus ferrarai tanítómesterének pannóniai útleírásáról ugyanúgy nem tudunk, mint ahogy Janusnak erre vonatkozó állítólagos utalását sem tartja számon a kutatás. (Legfeljebb arra gondolhatnánk: az utalás a Guarino-panegyricus ama részleteire vonatkozik, amelyek Guarino görögországi tanulmányútról szólnak. Ez a dicsőítő költemény azonban ismert és népszerű volt.) A különféle hasznos függelékekkel megbővített második kiadás bevezetőjét már maga Nicolaus Reusner írta, keltezése: Strassburg 1588. április 13. E tudós ajánlólevél címzettje két testvér: Maximilianus és Nicolaus Salm, a XVI. századi magyar történelemben és műve-

⁴¹ A Marcellusról írt epigrammákról: HUSZTI József: Janus Pannonius. Pécs 1931. 165. és Janus Pannonius munkái latinul és magyarul. Szerk. V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1972. 147. (Ez a kiadás a Marcellus-panegyricust nem közli.)

⁴² Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század. Kiad. V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1971. 490.

⁴³ Idézi KARDOS Tibor az 1567. évi bécsi editio facsimile kiadásának utószavában. 14.

Idéstartományban jelentékeny szerepet játszó német Salm-grófok ifjú leszármazottai. Reusner egy időben a Salm-fiúk nevelője vagy kísérője lehetett („a közelmúltban Augsburgban megtartott választáson . . . állandóan veletek éltém”), de nemcsak a fényes dinasztia iránti halála jeléről címezi a Salmoknak ajánlását. Tudomására jutott az is, hogy őseik példájára elfogta már az ifjakat „az utazások vállalásának . . . szándéka és vágya”, s „Germánián és Pannónián kívül . . . Itáliát és Galliát is beutazták”, ez a könyv tehát útravaló és útikalauz tervezett további vándorlásaikhoz. Utazásaikról közelebbit nem tudunk, az ajánlólevélben elősorolt Salm grófok jellemzése azonban teljesen megegyezik azzal az összefoglalással, amit Bornemisza-monográfiájában Schulek Tibor adott a Salm-dinasztiáról.⁴⁴ Maximilianus és Nicolaus nagyapja, IV. Miklós mint császári fővezér és helytartó tevékenykedett Magyarországon, második felesége magyar asszony volt; 1550-ben halt meg Egerben, és ott is temették el a székesegyházban. Az apa, V. Miklós kanizsai parancsnok, 1574-től pozsonyi gróf, 1580-ban halt meg Nagykanizsán. Testvérei közül Eckius győri főkapitány volt, és amikor 1574-ben Győrött meghalt, kortársai magyar hősként siratták el. A bennünket leginkább érdeklő Julius, a másik testvér (Maximilianus és Nicolaus nagybátyja) Reusner szerint „még mindig él”, s róla „mindenki tudja, hogy mind erényessége és jellemének nagysága, mind pedig bölcsessége és fényes tudása miatt a két hatalmas császárnak, Miksa és II. Rudolf öfelségének mindig kedves volt, s még most is az.” Leginkább reá érvényes Reusner ama célzása is, hogy a Salmok „mindig a legfőbb és legnagyobb emberséget és jóságot párosították, kiváltképpen az irodalom és annak művelői iránt.”⁴⁵ Julius Salm 1595-ben hunyt el, első felesége Thurzó Erzsébet volt, legnevezetesebb prédikátor-pártfogoltja pedig Bornemisza Péter. Bornemisza 1570 körül lépett a Salm család szolgálatába: előbb galgóci, majd semptei jóságukon volt prédikátor, míg nem 1578–79 telén az *Ördögi Kisértetek* körül támadt botrány miatt menekülnie kellett Semptéről. Salm gróf valóban mutatható érdeklődést „az irodalom és annak művelői iránt”: az olasz Brutus Mihályt, Báthory István későbbi történetíróját látta vendégül Semptén, s Brutusszal Bornemisza is így kötött ismeretséget.⁴⁶

A Reusner-antológia magyarországi népszerűségét a fenti kapcsolatok is magyarázzák, ámde főként azért tűnik fel sűrűn régi alapvetésű könyvtárakban és példányai azért őriznek annyi bejegyzést, mert Janus Pannoniuson kívül (hogy a magyarországi úti emlékeket megőrkítő darabokat ne is említsük) más magyar szerzők utazási versezetei is közreadta. Nevezetesen a Zápolya halála után Werbőczyt Konstantinápolyba kísérő Rubigallus Pál *Iter Byzantinumát* (önálló kiadása: *Hodoeporicon itineris Constantinopolitani*. Wittenberg 1544) és Kassai Zsigmond Dávid *Iter Germanicum et Sarmaticumát* (önálló kiadása: *Elegia, continens hodoeporicon itineris Germanici* . . . Tübinga 1579).

A Reusner-antológia Janus Pannonius Marcellus-panegyricusából rendkívül jellemző részleteket közöl. Zsámboky 1567-es bécsi kiadását véve alapul, az antológiában a következő sorokkal találkozunk: 107–160., 184–185., 189–270., 279–281., 291–339., 360–446., 567–575., 622–636., 640–656., 2606–2616. Ehhez a 329 sorhoz Reusnernél befejezésül még négy sor járul, ezeket azonban Zsámboky kiadásában nem sikerült azonosítanunk, alighanem azért, mert — mint apróbb eltérések mutatják — az antológia összeállítója más szövegkiadást használt. Ettől függetlenül teljesen nyilvánvaló, hogy Reusner olyan összefüggő válogatásra törekedett, amelynek az utazó Marcellus a hőse.

Szemügyre véve szerkesztői munkáját, azt látjuk, hogy a 107–160. sor Itália és Velence fentebb már kiemelt dicsérete, illetve a velencei patricius családjának és magának Marcellusnak

⁴⁴ SCHULEK Tibor: Bornemisza Péter, 1533–1584. Sopron—Bp.—Győr. 1939. 42–43.

⁴⁵ A Reusner-antológia két kiadásának bevezetőit ún. „peregrinációs kötet”-ünkben készülnünk kiadni Merényi Varga László fordításában. Vö. K. S. I.: Útleíró utazók — utazási irodalom a XVI—XVII. században. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Szeged 1972. 84–85. Reusner közlésére már HUSZTI József utalt (i. m. 363.), de csak bibliográfiai érdekességként.

⁴⁶ NEMESKÜRTY István: I. m. 114., 123., 140–141., 311.

magasztalása. Marcellus — Hegedűs fordításával szólva — természetesen „az összes erényeket egyesíté” (151.), „Szép daliás az alakja” (159.), ámde tökéletes testi mivoltának részletezése (161—183.) helyett Reusner azt emeli ki inkább: mennyi veszélyrel szállt vala szembe, s mennyi véssen vergődött keresztül (184—185.). A 189—270. sor az Ulyxes—Marcellus-párhuzamok, az elindulás és a Krétaig tartó utazás, illetve a Kréta szigetén történt dolgok foglalata. Az öreg Marcellus tetteinek leírásából csak egy-egy mitológiai kitérő marad el (271—278., 282—290.), annál inkább szerepel ez a jellemző summázat: „Így megnyílt a Velence lakóinak újra a tenger, / S biztos révbe hozák el az árut messzi keletről, / És az arab fűszert megvette az auson kalmár” (279—281.). A 291—339. sorral Egyiptomtól és a főnciai tartományoktól a dantei ihletésű nevezetes részig jutunk. Reusner itt ismét kitűnően tömörít: lenyomatja az ulyxesi megpróbáltatásokat vállalni kész Marcellus mitológias jellemzését (321—339.), de elhagyja harci erényeinek retorikus ábrázolását (340—359.), hogy megint utazásaihoz térhessen vissza. „Folytassuk az utat. . .” (360.). A 360—446. sorban Szardiniától a „világ végé”-ig folytatódik az út, és az újbóli álomlátással szakad meg. Az apa szellemének hosszú beszéde Reusnert nyilvánvalóan nem érdekli (447—566.). Az 567—575. sor ismét útnak indulás („Tüstént a vitorlát / Felhúzatta, parancsot adott, induljon a gálya. . .”) — immár Velence felé, és csak természetes, hogy Neptunus szónoklatát, az istenek pajzskészítését, az általuk adományozott harci mén leírását stb. Reusner tudatosan elmellőzi (576—621.). A 622—636. sor a velenceiek és a milánóiak között kitört háborúságra, a dicsőítő költemény tulajdonképeni tárgyára utal röviden, a 640—656. sor pedig annak jelzése csupán, hogy az éppen visszatért Marcellus miként bocsátkozik a harcba. A 2605—2616. sor a főhős haditetteiből említ futólagosan egynéhányat, majd a Zsámboky-kiadásban nem lelt négy sor Marcellus dicsőségének magasztalásával berekeszti a Reusner-antológia Janus Pannonius-szemelvényeit.

Reusner valóban kerek utazási vereszetet állított össze a Marcellus-panegyricus kiszedgetett részleteiből: még csak véletlenül sem hagyott el egy sort sem a reneszánszra vonatkozó elvi utalásokból, gondosan megválogatta az utazási részleteket is, ugyanakkor került minden dagályos-mitológias kitérőt, harci leírást. Tehette mindezt teljes joggal, mert a reneszánsz merész felfedező típusát megtestesítő Marcellus utazásai a dicsőeknek nemcsak eleven természetyszerűségű, olvasmányos részletei, de mint láttuk: a kompozíciós egység jegyeit sem nélkülözik. Janus Pannonius Marcellus-panegyricusából tehát felmutatható a verses útirajz műfaji lehetősége, s azok a magyarországi szerzők, akiket Reusner még véle együtt szerepeltet, talán az ő úttörését is követték. Ha erre nézve nincsenek is biztos fogódzóink, az kétségtelen, hogy azok az eleink, akik Reusner gyűjteményében lapoztak rá Janus költeményére, úgy olvasták, ahogyan még ma is olvasható: mint hősi útikalandok izgalmas sorozatát.

Sándor Iván Kovács

VÁRAD—VENISE—MEDVEVÁR

L'auteur s'occupe de la littérature de voyage hongroise et il examine la poésie d'adieux de Janus Pannonius (1434—1472) (int. *Abiens valere iubet sanctos reges Waradini*, 1451) et son panégyrique sur Marcellus (*Panegyricus ad Iacobum Antonium Marcellum*, 1456—1458) aussi du point de vue de la littérature de voyage. Il analyse les 27 poésies d'adieux connues en traduction hongroise (c'est le numéro de mars 1972 de la revue *Kortárs* qui a publié les traductions nouvelles, à l'occasion du 500e anniversaire de la mort du poète), et il poursuit la survivance du genre du *propemptikon* ou de l'*apobaterium* depuis les essais de pionnier de Janus Pannonius jusqu'à Endre Ady, premier grand poète hongrois du XXe siècle. Dans le panégyrique de Marcellus, il souligne les caractéristiques de l'image du monde et du type héroïque de la Renaissance, et il examine l'intermédiaire homogène de la description de voyage de Marcellus ayant une composition artistique, comme le premier exemplaire de l'itinéraire en vers en Hongrie. A titre de preuve, il signale le fait que ce détail du panégyrique parut indépendamment aussi dans l'anthologie de Nicolaus Reusner intitulée *Hodoeporicorum . . . libri VII* (Bâle, 1580, 1592).

SZEMERE PÁL ÉS KRITIKAI FOLYÓIRATA, AZ ÉLET ÉS LITERATÚRA

1. A költészet teremtő és kifejező funkciójának előretörése Szemere Pál irodalomkritikai felfogásában

Szerves és koherens gondolati építménnyé nőtt az 1810-es 20-as évek folyamán Költsej irodalomelméleti műve. Bár nem alkotott rendszert, de a reformkor évtizedeiben az ő koncepciója volt a legátfogóbb és legelmélyültebb. Létrejöttének összetevői közt azonban nemcsak az ő ismert képességeit és a társadalmi-irodalmi feltételek sürgető parancsát kell figyelembe vennünk. Célszerű méltányolnunk a „közvetítő” érdemét is: Szemere Pálét, a vele oly sok tekintetben rokon jóbarátét, akinek gondolati ösztönzései gyakran siettették Költsej teoretikus munkáinak megszületését. Egyrészt azzal, hogy tanulmányai számára Szemere korlátlanul rendelkezésre bocsátotta nagy jelentőségű elméleti-kritikai folyóiratának, az *Élet és Literatúra*-nak hasábjait, másrészt évtizedek vitái során elvi iniciatívákat kölcsönzött barátjának, felhívta figyelmét — korában szinte páratlan esztétikai műveltséggel és érzékenységgel rendelkezett! — az új elméleti eredményekre. Nem utolsósorban pedig saját kritikusai működésével hol előkészítette, hol vitatható nézeteivel „kiprovokálta”, hol pedig nyomatékositotta Költsej elméletirői megszólalását.

Szemere Pál — mint arra már egy másik tanulmányunkban rámutattunk — kezdetől fogva ugyancsak egy elemei erejű, mélyen szubjektív és érzelmi jellegű, felszabadultságra törekvő költészettípust vallott magáénak: spontaneitást, bensőséget és személyes hevületet várt a költészettől.¹ Az önkifejezés, a zseni teremtő mozdulata, a képzelőerő gáttalansága már ifjúságában sine qua non-ja volt előtte a költői megnyilatkozásnak, maga a poézis pedig merőben autonóm közege a legmagasabb értéként tekintett alkotó tevékenységnek. A rendkívülit, az egyedit, a kivételest, az újonnan teremtettet részesítette mindig előnyben. S ebben a vonatkozásban nagy barátján is túltett, jóllehet egy időben, az 1817 utáni nacionalista hullám hatására ezt az egyénit kétségkívül túlnyomórészt a nemzetire korlátozta. Az antikvitás számára jóval kevésbé volt követendő minta, mint akár Kazinczynak, akár a fiatal Költseynek. Kritikai cikkei pályakezdésétől fogva a jelen produkcióiról a jelennek szóltak, az elavult irodalmiság bírálatával az új poézis megteremtésére irányultak. Mindezzel azért is hatott annyira kortársaira, mert köztudott volt: Szemere az irodalom ügyének él egyedül.² Nem véletlen, hogy ő alkotta magát az „irodalom” szót is.

¹ FENYŐ István: Az eredetiség-program kialakulása és kritikai értelmezése 1817–1822 között. *HK* 1971. 1–2. sz. 112–113., 123–125. — A Szemeréről szóló irodalom viszonylag csekély, s esztétikai tevékenységével kismértékben foglalkozik: FÁY András: Gyász. *Hölgyfutár* 1861. 39. sz. (III. 30.); TÖLDY Ferenc: Szemere Pál. *Irodalmi arcképek és szakaszok*. Bp. 1878. 106–110.; KAZINCZY Gábor: Emlékbeszéd Szemere Pál felett. Bp. 1885. *Olcsó Könyvtár* 489. sz.; SZVORÉNYI József: Szemere Pál élete. Sz. P. Munkái. Bp. 1890. I. 3–56.; KELEMEN Béla: Szemere Pál. *ÉPhK* 1891. 701–730. MÁTÉ Lajos: Szemere Pál mint kritikus. Bp. 1894.; JÁNKY István: Szemere Pál esztétikai és poétikai nézetei. Pécs 1928.; SZAUDÉR József: A magyar romantika kezdeteiről. A romantika útján. Bp. 1961. 7–49.; P. BALÁZS János: Szemere Pál mint nyelvész. *MNy* 1961. 418–429.

² KAZINCZY Gábor: Emlékbeszéd Szemere Pál felett. *Olcsó Könyvtár* 489. sz. Bp. 1885. 45., 47., 49.

Kazinczy és Kölcsey szakítása, majd az iliázi pör idején az utóbbi mellé állott, majd ő védte meg karakterisztikus és agitativ élességgel Kölcsey új irányba fordulását is. Szemere 1826-ban, az *Élet és Literatura* I. kötetében adta közre *A műfordításról* szóló tanulmányát, ennek gyökerei azonban jóval régebbre nyúlnak vissza: a benne foglalt antikazinczyánus elveket már 1821. június 24-i levelében a széphalmi mester szemére vetette.³ Kölcsey Homéroszfordításának — mely az azt inspiráló Szemerének szívügye volt! — hangsúlyozott régiessége körül támadt közöttük az ellentét. A „fentebb stíl” előharcosa erről akként vélekedett: „nicht so redlich wäre redlicher”, a romantikától ugyancsak visszariadó Döbrentei pedig így: „... az archaizmusok rögöskék, s a magyarság sötéten régi.” Az új idők új szempontjai ezzel szemben így szólaltak meg akkor Szemere ajkán: „... Én pedig éppen ezen borúvilágot nem győzőm eléggé szeretni és böcsülni.”

A szóban forgó, állásfoglalás-értékű cikknek címe jelzi témáját: a műfordítás szabadságáról, illetve kötöttségéről szól.⁴ Szemere akként ítél, hogy ha az írói személyt mutatja be a fordítás, akkor azon változtatni semmit sem szabad. „... Az eredetiség és a sajátosság a lélekben fekszik, úgyhogy azt minden szócskában, minden fordulatban szükséges nyomoznunk és felfognunk” — szögezi le itt sarkalatosan a romantika originalitás-elvét. Következő megállapítása pedig éppúgy Kazinczy gyakorlatának teljes elvetését jelenti, mint Kölcsey lasztóci levelei: „... midőn a szépítés a művészi darabot önmagából kivetkezteti, midőn az egyszerű, sokszor együgyű, de étellel teljes eredetit önmagával ellenkezésbe hozza, akkor szintoly hiba, mint a rútitás, vagyis inkább valóságos rútitás. Mert csak az jó és szép, ami célra viszen.” A gáttalanul ömlő nyelvű, az embert gyermekes együgyűségben rajzoló Homéroszt is úgy kell fordítani, hogy az átültetésen még a régiség színe is meglegyen, mint azt Kölcsey cselekedte. Egyik romantikus principiumot a másik után állítja tehát Szemere szembe Széphalom véleményével, s ezt végül egy alapvető, a romantika által kiaknázott herderi ideával is megtámogatja: „... kor és nyelv és költő elválaszthatatlanok egymástól.” Lapalji jegyzetben pedig még egy jellegzetes kiegészítést fűz cikkéhez, összehasonlítva Goethét és Schillert. 1809. március 9-én Kazinczyhoz írt levelének ellentmondva, ezúttal az *Iphigenia* költőjét ítéli különbnek.⁵ Az értelmezés romantikus tendenciája azonban ugyanaz: Goethe ezúttal azért áll Szemeréhez közelebb, mert művében „mágusi erő” ragad meg; míg Schillernél spanyol és francia formákat látunk, Goethénél helléneket; míg Schiller minden dramaturgiai fortélyt alkalmaz, Goethénél minden a legegyszerűbb.

Klasszicizmus és romantika ellentéte és szétválása apodiktikus határozottsággal nyert megfogalmazást e cikkben, tanúsítva, hogy a romantikának Szemere ekkor már — az *Auróra* koncepciójának diadala, illetve saját folyóiratának megindulása után — fenntartás nélküli hirdetője és agitátora. A fiatal Toldy vallotta csupán az övét megközelítő mértékben magáénak a romantikus tanításokat. Szemerénél nyomát sem találjuk már a klasszicizmus mediáció-elvének (amely pedig a romantika többi hazai úttörőjénél rendre szerepelt), sem pedig ama „közmegegyezés”, „közköltészet”, „mindenkihez szóló irodalom”-igénynek, amely ugyancsak a többiekénél a népiesség áramlatában fog kicsúcsosodni. Továbbra is híve az irodalom nemzeti meghatározottságának — cikkének nemzeti korhűség-, illetve történetiség-igénye is erről tanúskodik —, de a kor népies törekvéseit mindvégig elutasítja magától. A harmincas évektől fokozatosan bekövetkező félrevonulásában is szerepet játszott erről kialakított kivételes felfogása: „*Nép és népies*. Nem definiálták soha, mi az a *népies*. S definíció nélkül nincs fogalom. A régiek megkülönböztették a plebs és populust. Az utóbbi mindjárt a senatus után jött, amaz söpredék volt. Populus mindnyájan együttvéve vagyunk.”⁶

³ KAZINCZY Ferenc: *Levelezése*. Bp. 1907. XVII. 487—488.

⁴ SZEMERE Pál: [A műfordításról.] *Élet és Literatura* 1826. I. 260—265. Újra kiadva: Sz. P. Munkái. Bp. 1890. II. 192—195.

⁵ SZEMERE Pál i. m. III. 8—9.

⁶ SZEMERE Pál i. m. II. 175.

Mi lehetett az indítéka ennek a szokatlan idegenkedésnek? Az alkotói individualitás feltétlen tisztelete: az a respektus, amellyel Szemere a költői teremtőberő iránt viseltetett. Amely nem fogadott el a művészet számára semmiféle mintát, normát, megköthő példaszűrűséget. Az ő számára nemcsak gyönyörűség volt a költészet, az irodalom, de életforma, valóságpótlék, igaz menszvár: refugium napjainak hazai valósága elöl. Szemere — akárcsak Kőlcsey — kezdettől fogva megvetette az akkori Magyarország lét- és gondolkodásformáit, azt az előírás- és szokásrendszert, amellyel ez körülvette. Mesterei, Schedius és Kazinczy, majd a német romantika tanításai nyomán mindinkább a „szép világá”-ba húzódtott, az ízlés és az esztétikum szférájába, amely szemében egyértelművé vált a köznapi valóság ellentétével: a konvenciótlansággal, az emberi erők felszabadultságával, egy soha nem volt világ létrehozásával. Emellett őt soha nem vonzották a közélet, a politikai cselekvés lehetőségei, mint a népiességet kezdeményező íróbarátai nagy részét: számára a politika a nemesi műlőnek egy darabja volt csupán. A népiesség maga pedig nem több mint annak a rusztikus-földhözragadt magyarságnak korszerűsített változata, amelyet Kazinczyhoz intézett leveleiben, majd kritikáiban oly szenvedéllyel és szellemesen persziflált.

Így lesz a húszas, még inkább a harmincas években Szemere Pál Kőlcseyt is meghaladó mértékben elkötelezett híve az irodalom valóság feletti valóságának, az éteri magasságokban lebegő Szép fiktív birodalmának. Az a program, amelyet ekkor alkotott, kritikai cikkeiben papírra vetett, a német romantika — elsősorban Kant, Schelling, az ifjabbik Schlegel és Novalis — szélsőséges individualizmusát és emocionalizmusát hordozza. A két utóbbi író híres „Athenaeum-fragmentjei” nyomán például *Széptani ötletek, eszmélkedések* címmel ő is hasonló aforizmákban, szentenciákban foglalta össze irodalmi eszméit. Oly következetességgel alkalmazva, illetve gondolva tovább a német mesterek tanításait, hogy későbbi, jelentős cikkei *Vörösmarty, Eötvös stb. munkáiról* nem annyira belülről hatoló elemzéseknek, mint inkább e magának axiomatikusan kikristályosított elvek részletező, deduktív kamatoztatásának tűnnek.⁷ Szemere alább idézett alapideáihoz aligha kell bővebb magyarázat:

„A lantos költészetben más egyéb festés nincs helyén, csak az érzelmeké.”

„A bőség változatosság nélkül monotonivává lesz, s utóbb önmanierrá.”

„Életet és halált az írói világban kiki önmaga ad magának; sem ezt, sem azt nem vehetni mástól.”

„Csak a szelleműltés (inspiratio) szül remekműveket, a szelleműltés, midőn a költő maga sem tudja, mit, miért és miért nem másképpen alkot.”

„A jó lírai költemény legjobb lefesti a költőt magát.”

„Az eposzírás ideje lejárt; mert minden műnek célja hatni a jelenre.”

S ha ezek voltak sarkelvei, milyen volt az általa áhított gyakorlati megvalósulás? *Davy* című, 1833-ban megjelent novellájában Szemere ebbe is beavat.⁸ Szereplői számára itt a római

⁷ Széptani ötletek, rögtönzések. I. m. II. 173—178. Ezeknek keletkezési idejét nem ismerjük. — Schlegel, illetve Novalis fragmentjei nemcsak műfaji mintául szolgáltak Szemere „széptani ötletei” számára, hanem irányadó gondolati impulzusokat is nyújtottak. A következők például: „Schön ist, was zugleich reizend und erhaben ist.”; „Werke, deren Ideal für den Künstler nicht ebensoviel lebendige Realität und gleichsam Persönlichkeit hat, wie die Geliebte oder der Freund, blieben besser ungeschrieben. Wenigstens Kunstwerke werden es gewiss nicht.”; „Der dichtende Philosoph, der philosophierende Dichter ist ein Prophet.”; „Ein Künstler ist, wer sein Zentrum in sich selbst hat.”; „Der Künstler, der nicht sein ganzes Selbst preisgibt, ist ein unnützer Knecht.” (Friedrich SCHLEGEL: Kritische Schriften. München [1956.] 36., 37., 53., 91., 98.) — „Der Interessante ist die Materie, die sich um die Schönheit bewegt.”; „Das Individuum interessiert nur, daher ist alles Klassische nicht individuell.”; „Die Poesie ist das echt absolut Reelle”; „Die Poesie ist durchaus personell, und darum unbeschreiblich und indefinissabel.”; „Poesie ist Darstellung des Gemüts, der innern Welt in ihrer Gesamtheit.”; „Des Dichters Reich sei die Welt, in den Fokus seiner Zeit gedrängt.” (Novalis’ Werke in vier Teilen. Hrsg. v. Hermann FRIEDMANN. Berlin—Leipzig—Wien—Stuttgart. o. J. Dritter Teil. 200., 211., 214., 216.)

⁸ Szemere Aurorája 1833. Újra kiadva: SZEMERE Pál i. m. I. 233—234.

Colosseum jelenti a művészet tetőpontját, amelyet elragadtatottan köszöntenek. Az antikvitást és a klasszicitást ünneplik benne vajon, a nyugalom és a harmónia kőbe álmódását, miként oly sok elődjük Winckelmanntól Goetheig? Éppen nem: a „fényes képzet”-et, a „nagy kivétel”-t, az „óriási mű”-vet, az „iszonyú mű roppantságá”-t, a „titánok gyülekezhelyé”-t láttatja benne Szemere Pál, továbbá a változandóság erejével való dacos szembeszegülést, festőiségét, a képzeletet gyakorolt ellenállhatatlan hatását. A fenséget — azaz a romantikus művészet vélt-beleértett megtestesülését.

A harmincas években alkottott tanulmányaiban azokkal a költőinkkel foglalkozott előszere-ttel, akik az imént felsorolt alapkövetelményeknek szemében leginkább eleget tettek: Vörösmartyval és Eötvössel.⁹ Ők voltak számára idehaza az isteni küldetésű, világot terem-teni képes alkotók — azok, akik rendelkeznek a horatiusi „dives vená”-val. A harmincas évek folyamán Szemere négy cikkben méltatta Vörösmarty munkáit, s ezt a tulajdonságot állította előtérbe mindegyikben. A *Hedvig* című Vörösmarty-legendáról szóló értekezését máris ezzel kezdi; a „dives vena” eredménye szerinte a Csokonai és Vörösmarty műveiben mindig fellelhető personificatio, azaz a költői világ megteremtésének küszöbe: „... tárgynak és személynek emberföltöttiségre magasztaltatása, — melyet *nemzeti tündérvilágnak* lehetne talán nevezni”.¹⁰ (Kiemelés tőlem — F. I.) Nemzeti tündérvilág: aligha lehetne tömörebben meghatározni a romantika ideálját. Amit pedig itt Vörösmarty költészete lényegéül csodálattal megjelöl, az maga a romantika legfőbb értékkritériuma: „Vörösmarty tündér nemtője a meny-nyet a földre s ezt az egekbe varázsolja föl.”

E „teremtettséget”, „költöttséget”, fiktív, ámde magasabb rendű világ-jelleget ünnepli elragadtatottan a *Szép Ilonkában* is.¹¹ Kérdéseinek sokaságával sorra kétségbe vonja a történet hétköznapi realitását, hangsúlyozva valóságfelettségét, a művészet hatalma által létrehozott „transzcendens” voltát. Sőt, Szemere már-már oly misztikusan és irracionálisan értelmezi a költészet „isteni” rendeltetését, „csodatévő” hatalmát, mint a német romantika egyes elméletirői. Nem sok választja el tőlünk, amikor például e művet a következőképpen interpretálja: „... föl van nyitva előttünk tündérvilág, hol a halál az életnek, a múlt a jelennek, a dolog a személynek, a mélység a magasságnak ... alakjában jelennek meg.”

Ám ez a szélsőségesen romantikus-idealista felfogás is közrehat abban, hogy teoretikusaink közt Szemere szögezi le elsőként: az irodalomnak másfajta jelzőrendszere, nyelvi közvetítő-megjelenítő közege van, mint a köznapi valóságnak — sűrítettebb, lényegre törőbb, kifejezőbb, érzelmileg jóval rétegzettebb: „... föl van nyitva [ti. a tündérvilág] mindjárt az első sorban: »A vadász ül hosszú méla lesben«, melynek hat szava közt egyetlenegy sem áll saját jelentésében.” Mindenfajta műelemzés alapvetését nyújtja Szemere e megállapítással: tartalom és jelentés, illetve nyelvi jelentés és művészi jelentés e megkülönböztetése teszi majd lehetővé, hogy a kritikusok, esztéták utóbb gondot fordítsanak — ha egyelőre kezdetleges szinten is — a művészi jelek és transzformációk, szemiotikai elemek, jelentéshordozó nyelvi kifejezésformák megfigyelésére és értékelésére.

Szép Ilonka és a vadász Szemere szerint rendkívüli, a megszokottól teljesen elütő lények, a költészet bája fonja be alakjukat, s ezt — a „tündériességet”, „bájosságot” — a költő főként nyelvével éri el. Nyelvével, mely éppen nem nyelvtani szabályok, hanem költői szabadság, sőt önkény szülte. Ez aggálytalan nyelvi szabadságnak, mint ő mondja: „gazdag változatú játékos előadás”-nak poétai lehetőségeit azután a *Szép Ilonkából* merített példákkal részletesen be is mutatja.

⁹ LAUKA Gusztáv emlékezéseiben olvassuk, hogy Szemere fia gyanánt szerette Eötvöst, s a költő Vörösmartyt felülmúlhatatlannak tartotta. A múlttól a jelennek. Emlékjegyzetek. Bp. é. n. 37—38.

¹⁰ SZEMERE Pál i. m. II. 121—126. A cikk — a Szép Ilonka és a Szózat elemzésével együtt — 1830—1842 között készült — állapítja meg SZVORÉNYI József. Életében ezek nem jelentek meg. I. m. II. 321.

¹¹ I. m. II. 126—141.

A költészet sajtószerűségére és expresszív-kreatív funkciójára vonatkozó megállapításait, amelyeket az előbbiekben „gyakorlatilag” próbált igazolni, a harmadik Vörösmarty-remeklés, a *Szózat* elemzésében Szemere elvileg összegezve fogalmazza meg.¹² A német romantika programadó filozófusát, Schellinget követve, nem kevésbé idealista, a társadalmi praxistól elszakadó túlzásokkal végzi azt el. A költő itt már éppúgy nemzeti próféta, vátesz, sőt félisten, mint a *System des transzendentalen Idealismus* vagy az *Ueber das Verhältniss der bildenden Künste* alkotójánál és jeni tanítványainál. A „prófétikus esztétika”, mely a költészet, az irodalom jelentőségét messze eltúlozza, az ő szavaival veszi nálunk kezdetét: „... Igen, én azt hiszem, hogy a poéta félig ébren és józanon, de más részről félig álomban és lángittasságban kezd, folytatja és végzi lélekmunkálkodását; s innen az anticipatív erő, mely neki többektől szokott tulajdonítani... A költész csudál egyre és másra, s e fölmagasztaltság, ez ihlettség saját szüleményére varázsolja át a tárgy hasonlatosságot; de magát a teremtés titkát sem ő, sem más nem képes megfejteni.” Felfogása alapforrásul csak a schellingi fő mű idevágó első mondatát idézzük: „... Bewusste, und bewusstlose Tätigkeiten sollen absolut Eins sein im Produkt, gerade wie sie im organischen Produkt auch sind, aber sie sollen auf andere Art Eines sein, beide sollen Eines sein für das Ich selbst” stb.¹³

Három lényeges elvi mozzanat figyelhető meg e summázó igényű cikkben. A romantika „kvintesszenciáját” fejezi ki mindhárom. Az első: a „Báj és varázs, ihlet és szellemábránd” elemei mellett a „nyelvemzetiség” az, amelyet Szemere csodál a *Szózatban*, a „magyar nyelv-köntös”-t, „magyar nyelvzené”-t stb., azaz a relatív szép lényegi ismérveit jelöli meg eszményül. Ezt a nemzetiséget ugyanakkor itt is gondosan elhatárolja a partikulárisnak, a saját-szerűséget korlátozóknak tekintett népiességtől. A *Szózat* szerinte nem egy vagy más részt, hanem „köz és általános egész” foglal magában, „... éppen ennél fogva *nem népies*, hanem ami a népiesnek magasztosan fölötte áll, „*nemzeties*”. Végül a zseniális alkotóknál hibáztatja a reflexiót, az önmaguk művére való eszmélkedést: szemléletében a romantika cselekvés- és alkotásigénye oly erőteljes, hogy a produkció mellett mindenfajta meditáció másodlagossá halványul.

Ez utóbbi szempontja válik központi jelentőségűvé *Mű és élv* című, Vörösmartyról szóló negyedik cikkében.¹⁴ Ifjúkori mesterei, Kazinczy és a göttingai neohumanizmus tanításaitól eltávolodva az igazi poéta számára mellékesnek minősíti a stúdiumot, a teóriát, a kritikai tanulságok figyelembevételét. A költőt szerinte gényusa emberfeletti módon segíti, önjerejéből, — mint Szemere mondja: „lélekpillanatja” révén — ébred rá mindenre. „Önsejtelem és előízlet” vezérli, ennél fogva magát, önnön alkatát, természetét kell csak tanulmányoznia. A Kölcsey felfogásán messze túlhaladó, illúziókra is épülő romantikus nézeteknek inspirátorát ezúttal is a schellingi idealizmusban lehetjük fel, — közelebből a *Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums* (1803) tizennegyedik előadásában. (A megfeleléseket a jegyzetben közöljük).¹⁵ A költő itt jelenik meg irodalmunkban egyértelműen mint „Werkzeug der Götter, eine Verkündigerin göttlicher Geheimnisse”, melynek kibontakozását a teória, bárminő eszmélkedés csak hátráltathatja.

Mindazonáltal e túlzásokban nem szűkölködő cikkben is akad értékes mozzanat: a *tipizálás, típusalkotás* alap gondolata, melyet Szemere úgyszintén úttörőként fejt ki esztétikai gondol-

¹² I. m. II. 142—152.

¹³ SCHELLING: *System des transzendentalen Idealismus*. Hamburg 1957. 282. Lásd erre vonatkozólag a következő fejtegetéseket is: 282—288.

¹⁴ Athenaeum 1841. I. 68. sz. (VI. 8.) Újra kiadva: SZEMERE Pál i. m. II. 13—19.

¹⁵ Schelling így szól itt: „... Universitäten sind nicht Kunstschulen. Noch weniger also kann die Wissenschaft derselben in praktischer oder technischer Absicht auf ihnen gelehrt werden. Es bleibt also nur die ganz speculative übrig, welche nicht auf Ausbildung der empirischen, sondern der intellektuellen Anschauung der Kunst gerichtet wäre” stb. *Sämtliche Werke*. Stuttgart und Augsburg 1859. V. 344. passim.

kodásunk történetében. Okfejtése szerint a művészet nem közvetlenül, nem köznapi egyediségében tükrözi az életet. A „nemtő” — Szemere az ihletet, az alkotói géniuszt nevezi így — sohasem egyik vagy másik egyedet, hanem az egyedek egész tömegét tekinti át a természetben. E vegyes, heterogén, „fél-jellemű” tárgyakkól absztrahálja tisztává, homogénná művét. A művész a valóság elemein mindig alakít, változtat, újjáteremti azt — szögezi le a cikk szerzője.

A romantikus alapvonások repríze tűnik elénk Szemerének Eötvös két művéről, *A Karthausi*-ről és a *Búcsú* című költeményről írott elemzéseiben is.¹⁶ De az előbbi cikkben jelentős többlettel: a regényről szólva írónk folytatja az előző cikk típusalkotásra vonatkozó fejtegetéseit. Egyrészt még nyomatékosabban állítja előtérbe a fikcióalkotás szabadságát, másrészt az értetlen támadások ellen védve Eötvöst, kifinomult érzékkel mutat rá a művészi különösségnek, illetve a művek organikus összefüggésrendszerének nagy jövőjű, végül a realizmus esztétikájában kiteljesedő alapelveire. A köznapi valóság alakítatlan elemeit számon kérő kritikával és közönséggel szemben Szemere a creatio-elnék azt a változatát vallja, hogy „... Művészetnek nem a való, hanem a valószínűség a világa”, az esztétikai valóság más, mint a mindennapi, — az irodalom számára ezért adottak, megjelenítésre érdemesek lehetnek a különös, az „agy és kebel világá”-ban élő, azaz gazdag emberségű, rendkívüli emberek. S ezzel kapcsolatban arra is utal, hogy egy regényhőst vagy akár egy művet nem egyes részletekből kell megítélni, hanem „... részletes és egészbeli konfliktusra egyiránt és elmúlhatatlanul szükséges, jó és rossz karakterek viszonytömegéből, a mesebeli faktumból.” Gondolatébresztő megállapítás a regényírói pályáját kezdő Eötvös, még inkább a magyar regény kibontakozása számára!

Korszakunkban keletkezett utolsó cikke, Bloch Móric héber költészeti összefoglalásáról írott bírálata romantikusabb már nehezen lehetne.¹⁷ A héber költészet ugyan már a felvilágosodás kései korszaka, Lowth püspök műve, a *De sacra poesi hebraeorum* (1753), annak Michaelis által megjelentetett jegyzetes kiadása (1758—1762), leginkább pedig Herder *Vom Geiste der Ebräischen Poesie*-ja (1782) óta az európai érdeklődés homlokterében állott, ezt azonban sokszorosára fokozta a romantika kelet-kultusza, egzotikum-kezdése. Nálunk is már a reformkor legkezdetén foglalkoztak a zsidó költészet értékeivel.¹⁸ Ezt teszi Bloch vállalkozásairól szólva Szemere is, ám ő elsősorban már nem a külsőségeket, a nagyszerű elődjei által sokat emlegetett parallelizmusokat, a gondolatrítmus ősi tagoló szerepét, s még csak nem is a szabad érzelm kifejezés lehetőségét méltányolja, hanem — kiteljesítve előző cikkei irányzatát — annál jóval többet és mélyebbet: a pszichológiai ábrázolás gazdagságát, az „esztétikailag úgynevezett lélekfizionómiá”-t. Amit pedig erről mond, az „szótára” lehetne az idehaza ekkor már uralgó új ízlésnek.:

„... Lélek főtetik itt előttünk, melynek gondolata fellengő, s gondolatainak fénye tiszta; lélek, melynek sóhaja mély; lélek, melynek pillanata távolban csapong, de nyugpontra soha nem talál; mert a végtelen kékből az alakok összefolynak, s a kép elveszti kifejezését. Szív főtetik itt előttünk, melynek érzelme mélységes; szív, mely esdekel és lángol; szív, mely az áhitat merengésében szédeleg, s elannyira szédeleg, hogy föld és ég, mint múlt hab, rengenek és enyésznek el a költész lábai alatt” stb.

„Rendhagyó” íróegyenység volt Szemere Pál, teoretikus megállapításai sem illeszthetők be akadálytalanul a kor általános hazai esztétikai mozgásának térképébe. A romantika egyik

¹⁶ Figyelmező 1839. I. 10. sz. Újra kiadva: SZEMERE Pál i. m. II. 169—173. — Illetve Kisfaludy Társaság Évlapjai III. 1842. Újra kiadva: SZEMERE Pál. i. m. II. 19—23.

¹⁷ Szemere: Észrevételek Bloch Móricz „A héber költészet rövid rajzolata” című értekezésére. Akadémiai Értesítő 1841. Újra kiadva: SZEMERE Pál i. m. II. 284—287. — Szemere 1842 után is alkotott elméleti-kritikai műveket — így az 1851-ben megjelent Tandithyramb és Talányábrándok című tankölteményt s az 1860-ig, haláláig írott Dalverseny című elemzéssorozatot — ezzel azonban nem foglalkozunk: keletkezésük túlesik korszakunk határain. Az eddigiekhez képest új megállapítás ezekben már amúgysem található.

¹⁸ Zsidó Poézis. Hasznos Mulatságok 1820. I. 50. és 52. sz. 393—396., 409—412.

vetülete, az egyéniség és a szubjektivitás, a teremtfő erő és a nemzeti karakter kultusza nemcsak maradéktalanul, de illúzióktól sem mentesen jelenik meg esztétikai fejtegetéseiben. A romantika másik nagy áramlata, a társadalmi időszerűség művészi megjelenítése, a közösség ellentmondásainak és dilemmáinak megszólaltatása viszont már jóval idegenebb marad tőle. Ha másfajta osztályalapról is, de a nemesi-rendi közélettől hasonlóképpen idegenkedve utóbb olyan nagy egyéniségek is elhúzódnak a társadalmi-politikai aktualitás esztétikai tükrözésétől, — még-hozzá a negyvenes évek politikai forrponjtján! — mint Erdélyi János és Henszlmann Imre. Az írói vátesz-szerep, a prófétikus attitűd, a társadalom gondjai fölé emelkedés-éteries el-különülés programja *elvileg* kétségkívül a romantika zsákuticájához vezetett. De Szemere el-méletirői *gyakorlatában* ez a program az újnak, a megújulásnak, a változásnak, az egyéninek és a sajtászerűen produktívnak érvényesítését sugározta egyszerűségeivel. S a reformkor közegé-ben életművének ez az egészségesebb tendenciája hatott elevebben, dinamikusabban, ellent-mondásaival együtt is az új esztétikai gondolkodást elősegítő módon.

2. Első esztétikai-kritikai folyóiratunk: a romantikus elvek és a gyakorlati kritika egységesülése

Bármennyire útmutatók voltak is számos esetben Szemerének az esztétikum önállóságát és magasrendűségét hirdető cikkei, munkásságának legértékesebb fejezetei mégsem ezek, hanem méltatlanul elfelejtett szerkesztői tevékenysége. Született agitátor volt, s irodalmi eszméinek terjesztésére mi lett volna alkalmasabb egy folyóiratnál? Köztudomású, hogy első esztétikai folyóiratunk, az *Élet és Literatura* megjelentetése 1826 és 1829 között, majd 1833-ban az ő nevéhez fűződik, mégis ezt az időszaki kiadványt jobbra csak különösége, groteszk külsőségei alapján szokás emlegetni. Az irodalomtörténetírás, ha Szemere vállalkozásáról szól, egy-két kivételtől eltekintve rendszerint azt említi meg, hogy a folyóiratnak nem voltak se rovatai, se tartalomjegyzéke, hogy a legtöbb cikknek a címe hiányzott, mint ahogy a szerzők neve is, a szerkesztő folyóvást változtatta lapja elrendezését, beleértve még a betű típusát is, hogy benne semmiféle rendszer és beosztás nem volt megfigyelhető.¹⁹ Mindez igaz, s kétségkívül fogyatékosága volt a kiadványnak, éppen nem fokozta publicitását, — ámde érdemei mégis összehasonlíthatatlanul nagyobbak, maradandóbbak e hibáknál.

Szemerének először sikerült *kizárólag esztétikai-irodalomkritikai jellegű és tartalmú folyó-iratot megalkotnia*, olyan centrumot hozva létre a kritikai gondolkodás számára, melynek segítségével ez a sok nehézséggel küzdő műfaj át tudta törni az előítéletek falait, s tömöríteni volt képes az új ízlésrendszer és irodalomfelfogás híveit, elsősorban a fiatal teoretikusokat. Irodalomelméleti anyagot már a *Magyar Musa* és a *Magyar Museum* óta közöltek folyóira-taink — s főként az *Erdélyi Múzeum* kiváló művekkel újította meg a hazai irodalomfelfogást!

¹⁹ A lebecsülő ítélet Gyulai Pál egykori megállapításain alapul, bár ő a különőségek fel-sorolása mellett azt is leszögezte, hogy Szemere vállalkozása „kitűnő” volt. (GYULAI PÁL: Vörösmarty életrajza. Válogatott művei. Bp. 1956. II. 299.) Első sajtótörténetünk ezt már azzal toldja meg, hogy Szemere érdeme elenyészően csekély az *Élet és Literatura* első két köte-tében, hogy a folyóirat nem teljesítette a várakozásokat (FERENCZY József: A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig. Bp. 1887. 221—224.), kritikátörténetében pedig Császár Elemér oly képtelenségekbe fejleszti ezt tovább, miszerint az *Élet és Literatura* csupán csak mint kuriózum jöhet számításba, a kritika fejlődésére nem volt hatása, nyom nélkül múlt el, igazi értéket benne csak Kölcsey tanulmányai és Kisfaludy Károly vígjátéka jelentettek. (CSÁSZÁR Elemér: A magyar kritika története a szabadságharcig. Bp. 1925. 107., 112., 114.) Ennek nyomán marxista sajtótörténetünk is megelégszik a folyóirat adatainak pusztá regisztrálásával. — sajnos, pontatlanul (DEZSÉNYI Béla—NEMES György: A magyar sajtó 250 éve. Bp. 1954. 41.), s ez került át — az adatok részleges helyesbítésével a nagy akadémiai irodalomtörténetbe is (A magyar irodalom története III. Szerk. PÁNDI Pál. Bp. 1965. 377.) Eddig mindössze Waldapfel József és Szauder József munkái utaltak a vállalkozás érdemeire. (Ötven év Pest-Buda irodalmi életéből. Bp. 1935. 314—320., ill. SZAUDER József: Kölcsey Ferenc. Bp. 1955. 155—156.)

—, de e folyóiratokban a teoretikus cikkek a szépirodalmi művek árnyékában, azokkal elegyesen jelentek meg, mint ahogy a közműveltséget szolgáló *Tudományos Gyűjteménynek* is csupán egyik, s nem is a legfontosabb programpontja volt az esztétikai elvek terjesztése. Az *Élet és Literatura* viszont — legalábbis első két kötetében — némi erkölcs- és történetbölcséleti anyag közlése mellett — egyöntetűen az irodalom elméletével foglalkozott, a kritika műfaját népszerűsítette, egyszerre jelzőjeként és előrelendítőjeként az ezzel kapcsolatos, fejlődő közgondolkodásnak.

Nem véletlen, hogy ezt a kritikai fórumot csak 1826-ban — és éppen akkor! — sikerült Szemere nék megvalósítania. S az sem, hogy neki sikerült először. Már 1806-tól, kora ifjúságától kezdve sóvárogva készült erre a szerepre, melyre irodalomszeretetésén kívül nagy és korszerű esztétikai műveltsége, a fiatalokhoz való vonzódása, széles körű írói kapcsolatai egyaránt feljogosították.²⁰ Szerkesztői tervei azonban két évtizeden át — hol az írók közönye, hol a közönség hiánya, hol a kiadók üzletiessége miatt — sorra füstbe mentek, s gyűjtött anyagát Szemere egyszer Ragályi Tamásnak, másszor Döbrentének, harmadszor (és ekkor sem utoljára) Thaisz Andrásnak adta át. Csak amikor a romantikus irányzat az *Aurora* 1824—1826. évi kötetiben diadalt aratott, az új polgárosult közönség a társadalmi és irodalmi fejlődés eredményeként a húszas évekre kialakult, s hosszú harcok nyomán a kritika műfaja hazánkban valamelyes polgárjogot nyert, tudta Szemere — Kölcsey segítségével — régóta tervezett vállalkozását tétő alá hozni. 1826-ra már egy olyan kiadó is, mint Trattner Mátyás, „fantáziát” látott a magyar irodalom közreadásában, kivált ha olyan nagy tekintélyű szerkesztő és főmunkatárs produkálta, mint ők ketten.

Levelezésükben kirajzolódik előttünk a folyóirat historikuma és a célkitűzések tisztázódása. Ezek elválaszthatatlanok Kölcsey tanácsaitól, mint ahogy az első két kötet is az ő munkásságától. 1823 tavaszán vetődött fel először közöttük — ekkor még az antikos *Minerva* címmel — a kritika meggyökeresztésére egy önálló folyóirat terve. Szemere elképzelései — mint többnyire — ekkor sem voltak mentesek bizonyos túlzásoktól. 1823. április 26-i levelében például nemcsak azokat a — meg is valósított! — döntően fontos alapelveket szögezi le maguk elé, hogy folyóiratuknak „karaktere, sajátága legyen”, hogy a recenziók vállalkozásukban nélkülözhetetlenül szükségesek, s ezek népszerűsítése végett már másutt közölt darabokat is felvehetnek, hanem azt is, hogy még a legkisebb darabot is recenzeálják.²¹ Két és fél hónappal később pedig — a nemesi ellenállás hullámában — azt javasolja, hogy a tárgyakat „für Ungarn” válasszák, csak hazai tárgyú műveket adjanak ki.²² Kölcsey higgadtsága vette elejét e szertelenségeknek. 1823 áprilisában írott levelében sikerrel beszélt le barátját arról, hogy minden darabot recenzeáljanak („... Nem jobb volna-e csak oly darabokat recenzeálni, melyekről nagyságok és fontosságok miatt sok jót lehetne mondani...?”), július 12-i levelében pedig arra vette rá, hogy a műveket igenis, de az értekezéseket ne bírálják, hiszen „... minden szerencse a publikumtól függ. ... Akaratja ellen hiába sarkantyúzod azt.”²³ Szemere nacionalista elfogultságát („für Ungarn”) utasította vissza a legélesebben, megkezdve barátja eltávolítását a pesti írók (Horvát, Kultsár, Döbrentei stb.) egyoldalúságaitól, a „nemzeti dicsekedés” szellemének befolyásától.²⁴

A folyóirat „plánumát” és azon belül kritikai tendenciáját, a kritikáknak irodalomtörténeti perspektíváját viszont Szemere alapozta meg. 1823. június 20-i levelében a közlendő anyagot három csoportra osztotta — értekezések és művek; recenziók; példagyűjtemény

²⁰ Kazinczy Gábor és Lauka Gusztáv idézett műveikben egyaránt beszámolnak erről. Szerkesztői terveiről és kudarcairól részletesen tájékoztat SZVORÉNYI József i. m. 3—56., 1. erre vonatkozólag még Kazinczy és Szemere levelezését.

²¹ SZEMERE Pál i. m. III. 209.

²² Szemere Pál levele Kölcseyhez 1823. június 12. I. m. III. 212.

²³ Kölcsey Ferenc: Összes művei. Bp. 1960. III. 289., ill. 298—299.

²⁴ I. m. 296.

vagy antológia —, s a folyóirat képe utóbb valóban e szerkezeti felosztást tükrözte.²⁵ Arról a fontos kezdeményezésről is szól itt, hogy a felvett művek ne egyenként, elszórtan, hanem műfajbéli csoportok szerint, együtt kerüljenek közlésre: „... azt remélvén ezáltal, hogy az illetén művosztályra készítő recenzió a művek literatúráját s elő- vagy hátramenetét s teóriáját adhatná.” Az írások történetiségét és a fejlődésszámének érvényesítését szolgálja mindez: azokét a módszertani elveket, amelyek a megvalósult kiadvány hangsúlyozottan evolucióner felfogásától csakugyan elválaszthatatlanok.

1823 első hónapjaiban indultak meg tehát a tervezgetések, s még a húszas évek megélenkülő irodalmi életében is több mint három esztendőbe telt, amíg ezekből valóság lett. 1826. június 8-án bocsátotta közre Szemere előfizetési felhívását, tizenegy nappal később kötötte meg ezer példány megjelentetésére Trattner kiadóval a szerződést, s október elején jelent meg az első, majd 1827 márciusában a második kötet.²⁶ Közben a folyóirat címét is meg kellett változtatni: 1825-ben Kassán megindult a *Felső Magyar-országi Minerva*, ezért az eredeti címet elejtették. Helyette a jóval romantikusabb *Élet és Literatúra* címet választotta Szemere és Kölcsey, irodalmunkat az étellel először jelölve meg programszerűen szorosabb egységben. Nem is értette meg mindenki e szokatlan címet: Ferenczy Lajos például akként értelmezte a II. kötet végén közölt olvasó-levelében, hogy „valami életteleírások foglaltatnak a könyvben, a literatúráról való értekezésekkel egyetemben.”²⁷ Szalay László volt az, aki folyóiratról írott híres kritikái tanulmányában végül tisztázta a félreértést: az ÉLET az életben előforduló dolgokat — levelezéseket, jeles gondolatokat, mondásokat, vitákat — jelent, a LITERATÚRA pedig jelesebb műveket és kritikákat.²⁸ Vagyis nemcsak a művekbe, hanem a művek születésébe is igyekezett beavatni olvasóit az új folyóirat, az írók életébe, gondolkodásába, egymás közti viszonyaiba.

A címben is megjelölt „Élet” különben egyként tükrözte a német klasszikus filozófia és a liberális ideológia szellemiségét, főként pedig mindkettőnek művészeti megfelelőjét: a romantikát. Összefüggések megtalálása, mozgás, változás, fejlődés: e célok megvalósítása érdekében formálta ki — legalábbis egy időre — lapja körül Szemere az újat akaró irodalmárok szövetségét is. Irodalmi csoportosulás már előzőleg, az *Aurora* körül kialakult nálunk, de az új folyóirat irányítója ennél többet ért el: a romantikus ízlés összes POSSZIBILIS elméletirő hívét sikerült kezdetben orgánuma köré tömörítenie. S ez az eredmény, az *Élet és Literatúra* szellemi szintjét és irányát egyaránt eleve minősíti. Toldy tárja fel az egységre, összefogásra törekvő indítékot a legvilágosabban, amikor 1826. június 22-i levelében a lap alapításáról a következőképp tájékoztatja barátját: „... elénkbe terjesztették, hogy csak ily egyesült erővel lehet a célra eljutni. Úgy nézd hát Sz[emere]t, K[ölcsey]t, St[ettne]rt, V[örösmart]yt és Toldyt mint egy társaságot, melynek az most a célja, hogy tisztítsa az aklot! Ez az első, valóságosan egy-értelmű, egy-érzelmű s hasonló eszközökkel egy cél felé törekedő társaság.” S ugyancsak ő árulja el, hogy milyen szellemben, milyen magatartásesszménnyel felfegyverkezve indul kritikái harcra e „társaság”: „... K[ölcsey] azt mondá: mondja meg az igazságot! Mindent úgy, amint hiszi, s ne gondoljon senkivel sem.”²⁹

²⁵ SZEMERE Pál i. m. III. 213.

²⁶ Az idevonatkozó iratokat — előfizetési felhívást, kiadói szerződéseket, levelezést — I. Ráday Tudományos Gyűjtemények — Szemere Tár IX. és X. kötetében, 6., 30., ill. 23. szám alatt stb. A folyóirat létrejöttének körülményeit részletesen összefoglalja WALDAPFEL József i. m. 314—320. Kölcsey szerepéről a folyóiratban: SZAUDER József i. m. 115—116.

²⁷ Ferenczy Lajos levele Szemeréhez, 1826. november 19. *Élet és Literatúra* II. 1827. 405—406.

²⁸ Szalay László: Észrevételek a Muzáron III. és IV. kötetéről. Muzáron V. 1833. 28—29.

²⁹ Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta OLT-VÁNYI Ambrus. Bp. 1969. 320—321. A szövetség tartalmáról e kiadvány behatóan tájékoztat, vö. 315—316., 370., 374., 418. stb. Ugyanitt olvashatók — bár a társulásnak ő is örült — Bajza kritikái fenntartásai is, amelyek majd egy évtized múltán írott polemikus támadásának csírájaként tekinthetők; i. m. 331.

Az *Élet és Literaturának* nemcsak a címe, hanem a módszere is szokatlan volt idehaza a közönség számára. A Montesquieu-től merített mottót — „... nem mondani el mindent; s amit mondunk is, csak azért mondani el, hogy az olvasó gondolkodásra ébresszessék” — Szemere nem pusztá formalitásként nyomatta vállalkozása címlapjára, ez volt meghatározó szerkesztési eljárásaiban is. Ezért közölt kiadványában — legtöbbször kommentár nélkül! — minden véleményt, a törekvéseivel legellentétebbet, sőt az őt és Kőlcseyt személyükben súlyosan sértőt is. Ezért nyomatott le folyóiratáról mindenfajta kritikát, dicséretet és gáncsot egyaránt, ezért bíraltatta meg azt munkatársaival, tett közzé már megjelent kritikákat (saját állásfoglalása, sőt kommentáló megjegyzése nélkül!), mi több: jelentetett meg újra műveket is, hogy kritikájukat adhassa. Az olvasó tanuljon meg önállóan gondolkodni, ítélni, választani, minősíteni, szokja meg a kritika atmoszféráját, sajátítsa el a műbírálat válfajait, módszereit, hangnemeit — ezek voltak mozgatói Szemere különös gyakorlatának, mely így Kármán József egykori felvilágosult ideáját intézményesen próbálta irodalmunkban valóra váltani. Vállalva ezért a közönség jórészének értetlenségét, sőt ellenállását, amelyet egyébként az is táplált — több joggal! —, hogy kiadványát Szemere semmiféle szerkesztői programadó írással nem vezette be, nem adott tájékoztatást folyóirata jellegéről, törekvéseiről, irányáról, a cikkek várható összetételéről, tematikájáról.

•

A mai olvasónak viszont — Kőlcsey és Szemere irodalomfelfogását ismerve — nem nehéz elképzelnie az *Élet és Literatura* cikkanyagának eszmei tendenciáit, tematikáját. Azokról a kérdésekről tájékoztatták behatóan az olvasót, amelyek a kor irodalomkritikai mozgásának fókuszában állottak: a történetiség elvről és a fejlődés szükségszerűségéről, az eredetiségről, a nemzetiség korszerű értelmezéséről, végül a kritika funkciójáról és feladatáról. E kérdéseknek — mint ismeretes — hosszú múltjuk volt már Szemere folyóirata előtt is, de ez az orgánusm egyrészt sűrítetten exponálta, kiélezte és összegezte nálunk az említett eszmeköröket, másrészt egymással való összefüggésükben, összeszővődésükben, genezisükben és gyakorlati eredményeikben egyszerre vizsgálta azokat. Oly sokféle vetületben, aspektussal, történeti és elméleti indítékok oly széles horizontjának közepette, mint előtte senki. Mindezzel pedig — a romantika elvi megalapozásán túl — a folyóirat a korszerű, mai értelemben vett esztétikai-irodalomkritikai gondolkodás alapvetését végezte el Magyarországon.

Az *Élet és Literatura* mindenekelőtt arra vállalkozott, hogy a francia forradalom és a napóleoni idők átalakulásai nyomán a megállapodottságot, bevégeztséget nemzeti erénynek tekintő nemesi közönséggel ne csak megértesse, de előtte kitörölhetetlenül szemléletessé, plasztikussá tegye az újat kezdeményezést, a változást, az evolúció szerepét az irodalomban. Hogy hozzászoktassa azt az időhöz s annak múlásához: a művek, írások, jelenségek, korszakok stb. történeti látásához, az irodalmi folyamatra genetikus és visszaeséseken át is progrediáló szemléletéhez, beláttassa vele ennek nyomán az ellentmondások elkerülhetlenségét, melyeknek organikus feloldása magasabb minőségek kialakulásához vezethet.

E fejlődéselv karakterét és konkrét jelentését elsősorban a tudatosan egymás mellé tördelt három Kőlcsey-tanulmány adja meg a folyóirat első kötetének bevezető részeiben. Méghozzá lépcsőzetesen, koncentrikus körökben bontva ki azt. Míg az *Iskola és világ* (I. 12–15.) egyetememes emberi horizontok közepette veti fel az evolúció alapvető irodalmi-kulturális törvényszerűségét, a *Nemzeti hagyományok* (I. 15–59.), ezt már főként a nemzetre koncentrálva: az olvasó elé vetíti a különböző korszakok egymásból fejlődő képeit, a különbségeket és az ellentéteket, amelyeket a történeti előrelépés mozzanatai előidéznek, az antik és az új költészet eltéréseit s azok történeti indokolását, a hagyomány jelentőségét, mely épp a korszakváltások révén válik a jelen kiaknázható kincsévé, s a hazai költészet útjának tanulságait. A világirodalom és a nemzeti irodalom alakulásának széles panorámái a történetiséget eviden-

ciaélményként oltják az olvasóba, melyet azután a Körner-tanulmány (I. 167—242.) az *egyéni alkotás* síkján igazol: egy egyedi produkcióban tükröztenve az új igények és a meghaladott gyakorlat kollízióját, nem különben pedig az egyéni és nemzeti karakter, valamint a kor megfelelését, az individuális emberi lényeg történeti meghatározottságát.

A folyóiratnak csak a következő kötetében jelent meg, de e három Kőlcsey-tanulmánnyal szorosan összefügg a negyedik: a *Töredékek a vallásról*, mely voltaképp az ezekben foglalt evolucionista eszmélkedés általánosító értelmezését adja meg, a műltszemlélet irányát a jelenbe vezeti át. (II. 24—46.) Itt kerül sor a historizmus és az evolucionizmus általános történet-filozófiai alapelvének körvonalazására. Egyik legfontosabb közleménye ez tehát az *Élet és Literaturának*, hiszen fejtegetései a továbbhaladás módozatait jelölik ki. Benne az egyensúly, az egyeztetés, a kiegyenlítés, a mértéktartás, a fejlődés folyamatosságának és fokozatosságának axiómái kerülnek középpontba, az egészek, azaz a különféle érdekeknek s a velük járó tradícióknak tisztelete lesz itt a legfőbb törvény. A történelmi századok legfőbb tanulsága pedig a *középut* — a forradalomnak, mindennemű nem „szervesen gyökerező” változásnak éles elutasítása, beleértve a reformációt és a francia forradalmat is. Mi más ez, mint az érdek-egyesítés majdani reformer ideológiájának világnézeti megalapozása? — a folyóirat ez ideái irodalomkritikai gondolkodásunk egész további fejlődése számára vezérfonalul szolgálnak majd.

Mint ariát a kórus, kíséri és mélyíti el Kőlcsey írásainak tanulságait a folyóiratban a többi tanulmány. Az egyes történeti korszakok autonóm sajtyszerűsége, a korjelleg tükröztenése, a művekben kifejeződő fejlődésszint érzékelése áll Szemere *A műfordításról* című — már elemzett — cikkének előterében is, mint ahogyan ezért közöl úgyszintén egy részletet Kazinczy *Sallustius-fordításának előszavából*. (I. 256—260.) Annak egyik „legromantikusabb” állásfoglalását! Oly vallomásszerű megállapításokkal, hogy az idő tájt, amikor a fordítások felé fordult, tudta, mennyivel fejlebb áll az, aki teremt, mint az, aki másol, de inkább akart annak idején nem rossz másoló lenni, mint nem jó alkotó. Most már viszont a viszonyok változtak, „... az istenfiaknak el van készítve az útjuk”. Az irodalmi program és a meglévő állapotok összefüggésének, a fejlődés láncolatosságának és kölcsönhatásának, az emelkedés organikuságának stb. alapelvei különös érvényt nyernek itt épp Kazinczy — a megelőző fázis emberei! — szájából. A szerkesztő az objektív tételek népszerűsítésére egyébként is ügyesen használ fel szubjektív mozzanatokat: az előbbi cikken kívül ennek jele *Kőlcsey és Döbrentei* 1813—1817. évi *levélváltásának* közlése (II. 87—134.), mely *negatív módon* támasztja alá a fejlődéselv hitelét, a körülmények történetileg meghatározó erejét. Kőlcsey keserű pesszimizmusa, a lehető kibontakozást tagadó ítéletei, nézete, hogy „... az Aesthetika, látom, nem a mi embereinknek való” már a maguk jelentése ellenében hatnak a *Zalán futása*, Fáy, Kisfaludy Károly és az 1826. évi *Aurora* közönségsikereinek idején, a *megvalósult* hazai esztétikai folyóiratban.

E fejlődésideának az *Élet és Literaturában* természetesen megvolt a maga kombattáns éle, időszerű „hazai feladata”. Főként a nemesi eredetiség hiveivel szemben. Amikor az említett levélváltás során Kőlcsey odanyilatkozik, hogy a magyar nyelvnek nincs — szerencsére nincs I — konstrukciója, a nyelv maga meghatározza magát (II. 121—122), e szemlélettel veszi fel a küzdelmet: felfogással, mely a nyelvet (és az irodalmat) eleve adott, immanens és apriori nemzeti vonások mechanikus érvényesülésének tekintette, valamely veleszületett misztikus lényeg megvalósulásának. Az ő nyomán halad Kazinczy is e *levélváltás bírálatában* (II. 282—302.), amikor tiltakozik egy-egy kor szintjének abszolutizálása ellen, hangsúlyozva, hogy minden időszaknak megvan a maga tiszta magyarsága, Vörösmartyé éppoly tiszta, mint Gyöngyösié, vagy amikor máshelyütt a pesti konzervatív írók dogmatikus-ortológus nézeteit újra feltaláló ifjú Szontagh Gusztávval száll vitába. (IV. 152—163.) A magyar nyelv „eredeti alkotmány”-ának őrzésén munkálkodó kritikustársát a félszázados megtett út eredményeinek méltányolására inti: a Szemere körül csoportosuló íróknak az „eredendő magyarság” ellenében a történeti szempont lesz a legfőbb érvük.

De a fejlődéselvet fordítják Kazinczy ellenébe is akkor, amikor a maga meghaladott ízlését abszolutizálja. Amikor például 1829-ben megjelenteti újabb, az addigiaknál is élesebb támadását Csokonai ellen (IV. 58—74.), vagy amikor Szontaghgal vitázva továbbra a fordításokat ajánlja, — még a —különbön lekezelően említett — *Zalán futásával* szemben is. Az előbbi esetben Szemeréék akként válaszolnak, hogy a széphalmi vezér támadása után közvetlenül tördeltetik egyik legkedvesebb tanítványának, Fáynak *Házi-rostáját* (IV. 74—86), ki itt megkezdi Csokonai rehabilitációját, s kinek ellenérvei sorában már a „kor lelkének” felismerése az egyik legfontosabb. A „Zalán” esetében pedig még frappánsabb a válasz: ezúttal antológiák teszik közvetlenül és affektíven érzékletessé az ellenérveket. Egyfelől közlik Kazinczy különféle átirásait (IV. 196—214.), Kölcsey egykori Csokonai-átköltéseit, sőt Döbrentéinek merőben történetietlenné vált átdolgozásait is, amelyekkel a *Mindenes Gyűjtemény*, Sándor István, Báróczi stb. szövegeit „modernizálja”. (*Nyelv csinosságára való ügyelet* IV. 218—242.) Másfelől pedig ama négy eposz-invokációból álló összeállítást, mely négy korszak sajtószereplését, négy ellentétes költőgyéniséget meghatározó jellegét, ugyanakkor az emelkedés ívét van hivatva bemutatni. (IV. 283—288.) Összeállítást, melyben immár Vörösmarty „Zalán”-ja lesz a *tetőpont*: csúcsa az individualitás és szubjektivitás elvei történeti korok folyamán megvalósuló fokozatos előretörésnek.

A fejlődés ideája szükségszerűen vezet el így a folyóiratban az eredetiség eszméjéig. Az *Élet és Literatura* nem egy publikációjában ilyen értelemben nyer értelmezést, de leghatékonyabban — a találékony szerkesztés révén, amely hol egymással cáfolta az idejétmúlt nézeteket, hol a munkatársak újabb nyilatkozataival a régebbieket! — Kazinczy nyilatkozik erről. A Döbrentei—Kölcsey levélváltás bírálatában éppoly nyomatókkal hangsúlyozza már a *fejlődés törvényeként* a kezdeményező erőt, a merést, az úttörést, a szokatlan eszközök bátor használatát, a szokással való szakítást, mint a lasztóci levelek szerzője. Hogy a széphalmi mester régebben is hirdetett hasonló tételeket? Hasonlókat igen, de nem *egészen ilyeneket*: itt már átveszi Kölcsey megállapításainak tónusát is. S ez objektíve — mint látni fogjuk — több az egykori tanítványnak adott kései elégtételnél: jelzi a folyóirat egyik legfontosabb elvi összefüggését, evolúció és eredetiség korszerű, a történeti feltételekből adódó kapcsolatát, az előbbi érvényesülése nyomán az utóbbi diadalát.

*

Az eredetiség gondolkörét különben ugyancsak Kölcseynek három egymáshoz csatlakozó, egymást folytató tanulmánya vezette be a folyóiratba; s ettől kezdve ez úgyszintén lineárisan, vörös fonalként húzódik végig a közölt cikkanyag szövetén. Az *Élet és Literaturának* e három írása éppannyira summázza és betetőzi az eredetiség-elv addigi évtizedes útját, mint ahogyan azt a fejlődés eszméjével kapcsolatosan is tette. A többi produkcióra inkább csak az a feladat maradt ezzel kapcsolatosan — bár ennek nagyon is megvolt a maga funkciója, értéke! —, hogy e három írás alapszólalmat fúgaszerűen felerősítse és elmélyítse.

Ezek közül az első az *Iskola és világ* az antikvitás imitációjának meddőségével, a megváltoztatott szellemi éghajlattal kapcsolatosan mindjárt az alkotó cselekvést, főképp pedig a saját erők kifejtését állítja a közönség elé követendő princípiumokként, s ez alkotó energiáknak — mint ismeretes — valósággal apoteózisát adja azután a *Nemzeti hagyományok*. Vezérszavai beszédek: az „individuális nagyság”, az „eredetiség színe”, a „geniének bélyegvonásai”, a „meg nem vesztegetett friss forrás”, a „forró élet” stb. feltalálásáért fordul szerzője a múlt nemzeti kincseihez. Az eredetiség itt, majd ennek nyomán a folyóirat közleményeiben elválaszthatatlanul egybeforr mind a történeti fejlődés, mindpedig a nemzetiség ideájával. E nemzeti eredetiség lesz alapvető értékjegye a világirodalom s a hazai produkciók történeti vázlatainak: akiknek költészetét az *Élet és Literatura* programra az elismeréssel illeti, azok „való érzésük”, „lelkük nagy ereje”, „saját tűzük” — a nemzetiséget visszatükröző, egyszerűsmind azt is kifejező szubjektivitásuk okán szolgálnak rá erre.

Az eredetiségnek más, az adott történeti szituációban magasabb típusa jelenik meg a csatlakozó Körner-tanulmányban: a karakterek teremtése, a sorssal küzdő jellemek — azaz az aktív, alakító individualitás igénye. Az eredetiség reflexív-szubjektív-önfeltáró funkciója mellé kerül, sőt azt is mintegy „mozgósítja” az emberábrázoló, lélekrajzi, a világot formáló szerepkör, — megnyilatkozási formák, ábrázolási közegek terén pedig az addig túlsúlyban levő lírai műfajok mellett előtérbe jutnak a *drámaiak*. Az énkultuszt kezdi visszaszorítani a világot átfogó totalitás törekvése, a passzív-meditatív reagálásmódot a valósággal megütköző cselekvés, a szó hegemoniáját a tettekben megnyilatkozó, „néma” pszichológiai-esztétikai jelzendszer.

Újabb oldala lesz a folyóiratban az eredetiség-elv kifejtésének-kamatoztatásának: a komikum. Kölcsy tanulmánya *A leányörzöről* (II. 141—202.) ennek az esztétikum körébe vonásával, a nem idealizált természet irodalmi polgárjogával, az emberi élet tükrözésének igényével ismét új területeket nyit a művészi teremtésnek. Ha pedig a Körner-tanulmányban a szubjektivitást az individualitással társította-kontrasztálta, ezúttal másfajta kontraszt teljesíti ki az eredetiség-princípiumot: *önmagunk változtatása*, a „mindennapi élet bohó alakjai”-val szemben fellépő társadalomkritikai igény. A program, mely az önelemzésből indult el, kezdi már átfogni a folyóiratban a magyar társadalom majd minden rétegét. Műfaji téren is megfelelően tükröződik ez: az eredetiség megvalósítási lehetőségei közt ugyanis Kölcsy a drámaiak mellett végül az *epikaiakat* is megjelöli. A Körner-tanulmányban a drámát és az eposzt összehasonlítva az utóbbit például az individualitás és a képelet par excellence terrénumaként nevezi meg. Ekként az *Élet és Literatura* eredetiségkonceptiója az *irodalmi ábrázolás egész műfajhálózatát*, mindhárom fő műfaji szféráját átfogja — a drámát és az epikát nyomatékosítva. (Erre szolgált utóbb Szontagh Gusztáv és Toldy vitája is Kisfaludy Károly vígjátékairól — melyre még visszatérünk —, illetve a négy eposz-invokáció hatásos bemutatása. Továbbá a Konrad Pfeffel-rege, az *Usge und Zacchi* körül kialakult költői verseny, mely egy sor epikai műfajra, rege, novella, paródia, ballada, eposz stb. adott szemléletes példát, végül azoknak a bírálatra kiválasztott műveknek közlése, melyek egyszersmind az értekező próza műfaji formáit — történetfilozófiai értekezéstől az egyházi beszédig, nyelvészeti dialógustól a levelezésig — mutatták be a közönségnek.)³⁰

Az eredetiség-gondolatnak e széles ívű interpretációja — talán mondanunk sem kell — csakúgy harci, agitatív célokat szolgál, mint a fejlődéselmé. Szemeréék ennek az elvnek általuk vallott romantikus értelmezését is következetesen szembefordítják a többi irodalmi irányzat felfogásmódjával. A zseni-fogalom tisztázása ad erre számunkra megfelelő kiindulást. Már a Döbrenteivel való levélváltásban jól megfigyelhető az elkülönülésnek és a szembezállásnak kezdődő mozdulata, amikor Kölcsy elsősorban a *Grundot*, azaz az elmélyültség klasszikus-romantikus összetevőjét hangsúlyozza vitapartnerének Sturm und Drang-szerű

³⁰ Szontagh és Toldy vitája: IV. 135—145. — A Szemere hirdette költői versenyben, melyről csupán Kazinczy tájékoztatta — ő is utólagosan! — az olvasókat (IV. 206—207., ill. 307.), a következő szerzők és művek vettek részt: Szemere Pálné *Rózika* című népmeséjével (III. 76—97.), Vörösmarty *Ugod Széplakon* című eposzával (III. 105—127.), Kiss Károly *Siró-Hegy* című regéjével (III. 135—155.), Paziasi Mihály *Adolf* című novellájával (III. 156—170.), Mailáth János *Levél* című komikus írásával (III. 215.), Kisfaludy Károly *Hős Fercsi* című paródiájával (IV. 1—9.), Kazinczy *Uzge és Zacchi* című fordításával (IV. 310—312.), ugyanő *Gibárt és Irma* című balladájával (IV. 318—322.), Kovacsóczy Mihály pedig *Ballád*-jával (IV. 312—315.) E költői versenyről l.: Vörösmarty Mihály: *Összes művei*. Sajtó alá rendezte HORVÁTH Károly és MARTINKÓ András. Bp. 1967. V. 555—570. — Bírálatra a következő műveket választotta ki összeállításában Szemere: Kölcsy *Hit, remény, szeretet* című történet- és vallásfilozófiai értekezését (a *Töredékek a vallásról* című művének egy részét, II. 24—46.), Májer József egyházi beszédét (II. 47—67.), saját *Ik-végzet igéinkben* című nyelvészeti dialógusát (II. 67—81.), NEMES-APÁTI KISS Sámuel *Képzőművészség és költés* című tanulmányát (II. 81—87.), Döbrentei és Kölcsy levelezését (II. 87—134.), saját egykori szonettjeit (II. 135—140.), végül Kisfaludy Károly *A leányörzö* című vígjátékát. (II. 141—202.)

zseni-kategóriája ellenében. Több mint egy évtizeddel később, a folyóirat Körner-tanulmányában meghatározása már jóval romantikusabb — és polemikusabb: „... Az örök egyformaságnak unalma, az üresség miatt talált pótolék-szcénák és beszélletek, a semmit sem mondó flosculusok, hamis pathos és hiú elméskedés: nem geniének jelenségei, mely a maga ki nem forrott, ki nem tisztult állapotjában is különbféleség, erős érzelem és teljesség által mutatkozik.” E definíció elhatároló első része éppoly fontos, mint a romantika zseni-elvét karakterizáló második: Kölcsey mesteri módon felsorolja benne a többi, a meghaladott irányzatok jellemzőit: a neoklasszicizmusét, a Sturm und Drangét, a nemesi szentimentalizmusét, az iskolás és felvilágosult klasszicizmusét. Teljes a körkép: ezeknek az irányzatoknak eredetiség-felfogása ellen indul azután küzdelemben az *Élet és Literaturá*.

Elsősorban ismét csak Kölcsey szellemi fegyvereivel. A nemesi originalitás koncepciójával főként a Körner-dráma elemzésében számol le, határozottan kiutasítva a pusztá hazafiságot az esztétikum közegeből, s érzékletes példákkal világítja meg ennek további gyöngeségeit: a lírai habzást és a dagályt, az érzelmi egyoldalúságot és a szabványosságot — melyeket már a Berzsenyi-kritikában irodalmi gyakorlatunk legfőbb hibáiként jelölt meg. E kritika amúgyis szellemi ütközőpont a folyóiratban: az *Előbeszéd* (I. 286—304.) és a *Kritika és antikritika* (I. 174—183.) című Kölcsey-művek Berzsenyinek válaszulva elsősorban szintén a nemesi eredetiség, e groteszk Sturm und Drang „hadállásait” rombolják. A klasszicizmus meghaladottsága az eklektikus felfogású *Döbrenteivel való levélváltásból* tűnik ki plasztikusan — a „lángszív ömlése”, a „vérző szív”, a „mamselle la règle”-lel szakítás stb. mind az eredetiség limitált követelményeinek üzen hatat, — még inkább *Az Iliázi pörből*, hol — mint ismeretes — Kölcsey a legnyitabban fogalmazta meg a korrekció, az imitáció és a copia-elv elavultságát (I. 265—275). Az irányzat iskolás válfajának, mely a pusztá leírást, a természet lélektelen másolását tekintette a költészet feladatának, tarthatatlanságára pedig a *Képzőművészség és költésben* mutatott rá az *Élet és Literaturá* főmunkatársa. (II. 252—262.)

Aki egyébként — Szemerevel egyetértésben — nem habozott a folyóirat agitációs céljai érdekében önmagán sem elverni a port. Erre vall a *Szemere szonettjeivel* kapcsolatos egykori levelezés közzététele (csak zárójelben említjük meg, hogy levelezéseket először itt publikáltak rendszeresen a magyar sajtóban!), s az azt záró új Kölcsey-tanulmány megjelentetése. (II. 262—281.) Kontraszt kontrasztot követ Szemere szellemes szerkesztésében: míg eddig Kölcsey harcolt az eredetiség-elvért, ezúttal a Kazinczy-hívek „harcolnak” érte Kölcseyvel, már-már „klasszicistá”-nak bélyegezve ítéleteit. *Egymással vitázva* — ez Szemere legkedveltebb módszere! — igénylik ugyanazt. Itt szinte egymásra licitálnak a romantikus esztétika alapkövetelményének hangoztatásában. Mert ha ehelyt — mint tudjuk — Kölcsey olyan elveket állít fel, hogy a költészet ne csak szép és édes, de megindító is legyen, „egyetlen egy vonással” tétessék, a poéta fáradtság és ékek nélkül alkotson stb., Horvát István továbbmegy: a szonettet éppenséggel „leggyengédebb és legérzékenyebb” nemnek érzi, átírásaival a produkció romantikus karakterét erősíti, Vitkovics Mihály pedig a külső kellékekre ügyeléssel szemben a belső összefüggéseket, a verségészből sugárzó ihlet épségét — kimondatlanul is már-már a *belső formát* kéri számon Kölcseytől. Azt az elvet, amely a polémiát az *Élet és Literaturá*ban záró tanulmánynak azután legfőbb gondolati indíttatása lesz.

Barátja harcát Szemere másképp is megtámogatja. A *műfordításról* írott, említett tanulmánya e vonatkozásban is értékes, de még szerencsésebb, hogy Kazinczy ellenében felvonultatja — Kazinczyt is. Mert nem ezt a célt is szolgálta a *Sallustius-fordítás előszó-részletének* közlése, mely az eredetiséget magasabb irodalmi foknak és szintnek nyilvánítja a fordításoknál? Vagy amikor az agg széphalmi mester a *Kölcsey—Döbrenteivel való levélváltás bírálatában* sorra elismeri az 1817-es szakítás során szemére lobbantott főbb igazságokat, zseniális egykori tanítványa eredetiségre és változatosságra törekvését éppúgy helyeselve, mint erőteljesebb, markánsabb, kifejezőbb nyelvhasználatát? Immár oly megállapításokkal, hogy a nyelv maga meghatározza magát, nemcsak a törvényszerű, a világos, a tiszta, a könnyű a jó, „a fordításnak . . .

az eredetinek színét kellene viselni” stb. Mindez Döbrenteinek szól — Döbrenteinek, aki az *Élet és Literaturában* megszólaltatva ugyancsak a romantikus eredetiség-program mellett nyilatkozik. Aki — mint *Eredetiség s Jutalom Tétel* című tanulmányának itt másodközlésben megjelentetett, legfontosabb részlete tanúsítja — ifjúságában nem minden esetben volt oly ortológus-konzervatív, mint már ez idő tájt. (I. 254—256.)

Az első kötetek kitűnő munkája nyomán az eredetiség-princípium romantikus értelmezése már nemigen talált érdemi ellenállásra. A további kötetekre e téren már inkább csak a gyakorlati elmélyítés munkája maradt. Hogy Kazinczy utóbb is kirohan az eredetiséget szinte megtestesítő Csokonai ellen? Igen, de válaszában Fáy már nemcsak a történeti szempontot olvassa mestere fejére, hanem könnyedén, szinte közhelyként villogtatja meg már az akkori idők rohamosan terjedő argumentumát, azt, hogy a „nemzeti szamat elmaradhatatlan társa az eredetiségnek”. Amikor pedig a hetven esztendős író ismét átírásokkal hozakodik elő, Szemeréék részéről elegendő vele szemben felidézni — kommentár nélkül! — az eposz-invo-kációt. Az eredetiséget és a „nemzeti szamat”-ot szinte inkarnáló Vörösmarty-előhang meggyőző ereje mellett immár szükségtelenné vált bárminemű teoretikus érvelés.

*

¶ Fáy tétele újra markánsan jelzi: az eredetiség-gondolat az *Élet és Literaturában* is — mint irodalomkritikai gondolkodásunkban általában — a nemzetiség eszméjével elválhatatlanul összefonódva jelentkezett. E társulás-összeszövődés szükségszerűségéről és problematikus vonásairól már egyaránt több ízben szóltunk, itt viszont arra kell rámutatnunk, hogy folyóiratunkban ez a kölcsönösség és magának a nemzeti eszmének kifejtése — Kölcsey égisze alatt — legnagyobbbrészt pozitív módon valósult meg. Erről szólva a folyóiratban elsősorban nem az osztálykülönbségek és ellentétek mesterséges feloldásának szándéka, a nemesség társadalmi primátusának biztosítása dominált, hanem az eszmekör másik hazai fő oldala: a polgári nemzetné válás szolgálata. Kapcsolatosan a közönségteremtés indítékával, az irodalom terének és hatásának mindenoldalú kiszélesítésével — azaz a polgárosulást szolgáló, alapvetően progresszív célokkal. *Első folyóiratunk* volt az *Élet és Literatura*, amelyik már a *polgári nemzet feltételei közepette* gondolkodott az irodalomról, — amelyik azt nem nemesi privilégiumnak vagy válogatott hozzáértő kevesek ügyének tekintette.

Mint annyiszor, e vonatkozásban is Kölcsey kezdeményezett: mindenekelőtt a *Nemzeti hagyományokkal*, melyeket immár az *egész nemzet* közkincsének tekintett, s melyeket a maga korában tudvalevőleg épp a közrendű népnél vélt feltalálni. Ideális erő számára a nemzeti karakter, mely egységbe forraszt a feludalizmus partikularitásában, testvériesíteni tud a széttagoltságban, képes a rendiség viszonyai közepette megosztani a rendiségén kívül állókkal — legalább virtuálisan! — azt, amit a nemesség addig csupán magáénak tekintett: a hazát és a nemzetet.

Ez az egységtörekvés természetesen még inkább megnöveli a drámai műfajok időszerűségét, s feladatukká teszi a teoretikusoknak az idegenszerűségek és a nemesi elzárkózás elleni kétfrontos küzdelmet. Újabb fő célkitűzése ez az *Élet és Literatura* dramaturgiai értekezéseinek: így a Körner-tanulmány akként veszi fel a harcot, hogy valósággal enciklopédiáját adja a régi irodalmi nemzetiség-fogalom képtelen egyoldalúságainak. A komikum-értekezés pedig akként, hogy olyan ábrázolási nemet, illetve műfajt vezet be elméletileg az irodalomba, amelyek társadalombírálatokkal eleve nemzeti szélességűek, messze túlhaladják a nemesség szféráját. Elsőrendű lehetőséget kínálva arra, hogy az irodalom „populáris”-sá váljon: eljusson a fentebb stílus arisztokratizmusától és a „bajnoki” magyarkodástól a mindennapiság embereiig. S hogy a folyóiratban már mennyire erről van szó, egy egészen más műfajú Kölcsey-írás is alátámasztja: az *Egyházi beszéd* (II. 226—235.), mely azért fordul az irodalomtól messzebb álló megnyilatkozási közeg kérdései felé, hogy általa is a „nemes popularitás” műfajaira, a sokaság felvilágosítására-felemelésére buzdítson.

Az *Élet és Literatura* törekvéseiről nem ritkán a fiatalok vallanak a legnyíltabban. A nemzeti-ség, nemzeti irodalom kultuszának ideológiai háttérét, a nemzetfogalom polgári kiszélesítését is Toldy Ferenc tárja fel leplezetlenül. A kritikáról értekezve Szemereék hűsz esztendő adeptusa ugyanis azt a közhelynek látszó igazságot állítja fel, hogy e műfaj azért műlhatalanul szükséges, mivel messze elmaradtunk a külföldtől. (I. 305—310.) Kazinczy sugallatait visszhangozná ez az észrevétel? Azt is, de annál jóval többet: Toldy nem éri be a művelt, irodalomban jártas ezrekkel, számára „... ezen ezrek még nem teszik a nemzetet, a testet”. Ez az oka annak, hogy oly kritikai vállalkozás létrehozására tesz javaslatot, mely a nagyvilág minden könyvéről *mindenkül* tudósítana. Újabb aspektusa tűnik fel tehát a nemzeti irodalomnak: a kritika műfaja mint a polgári nemzetvé válás előmozdító-egységesítő faktora. Toldy cikkében végérvényesen megfogalmazást nyernek a műfajért vívott harcok mélyén rejlő társadalmi tendenciák.

Ahhoz azonban hogy ez megvalósuljon, a folyóirat alapindíttatásaihoz híven fel kellett venni e téren is a régi beidegzettségekkel és irodalmi következményeikkel a harcot. Ezt már — mint előbb láttuk — tanulmányaiban sforzatoszerű nyomatókkal Kőlcsey megkezdte, s Szemere akként folytatta, hogy változtatás nélkül lenyomatta a *régi* irodalmi nemzetértelmezés jellegzetes megnyilatkozásait. Kőlcsey nézetei veszi különben ösztűz alá valamennyi! Így Mailáth János, első romantikus költészettörténetírónk Berzsenyiről alkotott ítéletét, miszerint Berzsenyi *azért* az első magyar költő, mivel egészen magyar; Döbrentei antikritikáját, melyet Kazinczy bírálatára írt: oly tételekkel, hogy a nemzeti nyelv tösgyökeres természetét, „eredendő” karakterét, az ősről maradt „palotát” kell megtartani, követni, irodalmunkban „korcs-talan magyar nyelvűség” kell stb. (I. 58., ill. II. 354—386.) S végül utóbb a fiatal és reményteljes kritikus, Szontagh Gusztáv krypto-konzervatív írásait közölte, melyek egyelőre a rendi nacionalizmus irodalomfelfogását summázzák. (IV. 135—137., 145—152.) Egyik cikkében Döbrentei polémiaját folytatja Kazinczyval, illetve Kőlcseyvel az „eredeti magyar nyelvi alkotmány” nevében, dogmatikus álláspontját a Rousseau-t tipikusan nemesi módon értelmező tétellel „támogatva meg”, hogy „... Ép durvaság jobb fonák műveltségnél”. Másik írásában pedig a komikum-tanulmányhoz fűz megjegyzéseket Szontagh. Kisfaludy Károly újabb drámáira reflektál: szerinte az *Aurora* vezére letérni látszik ifjúsága, a *Kérők* útjáról, mivel frissen megjelent darabjai nélkülözik a nemzeti élet színeit, míg bátyjának nemesházi rajzolatai, jóllehet tele vannak művészi hibákkal, „magyarok és nemzetiek”, így gyönyörűséget okoznak.

Ha a konzervativizmus tehetséges fiatalokat is felvonultatott nézetei kolportálására, Szemere még felkészültebb és tágasabb látókörű fiatalokkal adatta meg a választ. Mailáthnak Toldy felett az *Élet és Literatura* I. kötetéről írott kritikájában. (*Tudományos Gyűjtemény* 1826. X. 95—112.; a szöveget Szemere újra lenyomatta folyóiratában II. 6—22.) Előítélettel mentes, kérlelhetetlen logikájú kérdése mennyi félreértésért volt Kőlcsey számára elégtétel I: „... a nemzetiség — e legfőbb tulajdona a költőnek, s nem lehet-e a nem-nemzeti nagyobb mindeneknél?” S ehhez hasonló másik ríposztja is, amellyel ugyancsak a rendi nacionalizmus jellegzetes megnyilatkozását, Dessewffy József „kiméltre” intését utasította vissza: „... mehet-e addig a patrióta kívánsága, hogy száraz kórót rájunk, mert e földi, az ananász helyett, mert nem e földi?” Szellemes találati tíz év küzdelmeinek — benne folyóiratunk munkájának — gyümölcseit sűrítik magukba.

Szontagh (és Döbrentei) ortológus reprízére Kazinczy adta meg a feleletet: a fejlődéselvet hangsúlyozva, amelyet ugyan Szontagh emlegetett, de amely ítéleteiből hiányzott. (IV. 152—163.) Emellett aláhúzza a Toldy által mondottakat: a tudomány országában a földnek minden lakosa egy nagy nemzet tagja, s a fejlődni akaró nem mellőzheti, hogy a többi nemzetet figyelje. A másik polémia Szontaghhall — Kisfaludy Károly védelmében — pedig perdöntő volt a nemzetiség- és eredetiség-princípiumok polgárosult tartalmának diadalra juttatásában. Először Toldy adta meg a választ, részletesebben kifejtve a Mailáthnak írottakat: a nem-

zetiség nem egyetlen része a karakternek, az általános emberi magasabbrendű jellemjegy a nemzetiségnél, „az okos állat legfőképpen ember.” (IV. 137—145.) A nemzeti jelleg nem lehet minden műfajban meghatározó érvényű, társadalmi színműben elég, ha a karakterekben nemzeti jellegre vonatkozó ellentmondások nincsenek — állítja Toldy a nemzeti eszme mellé az általános emberit, megteremtve a kettő között azt az egyensúlyt, amely a nemzeti eredetiség főirónál végképp hiányzott. A Kisfaludyt is e kettősség jegyében ítéli meg, de immár *fejlődés-történetileg*: a régebbi darabokban az író mindennapi gyengeségek parodizálását nyújtja csupán, viszont „az újabbakban lélek festetik, s a lelki akciónak egész gépelyezete”, a régebbi érzélgés helyében egy filozófus költő szólal meg. E polarizációt azután a gyermekifjú Szalay Lászlónak a folyóirat újabb köteteiről kifejtett véleménye koronázta meg: Toldyval érteve egyet a nemzetiséget ő már élesen elválasztja a hazafiságtól, s Kisfaludy Sándor nemesházi rajzolataiban csak az *utóbbit* találja fel.³¹ A nemzetiség, nemzeti irodalom polgári értelmezése ezzel végérvényesen és karakterisztikusan *elvált* a nemestől, sőt *szembefordult* azzal, s hogy mennyire, bizonyítja a két egyéni produkciónak Szalay-féle szarkasztikus minősítése: „... az Emberi szív örvényei [Himfy egyik akkortájt megjelent produktuma] a goethei mottón kívül nem egyéb prédikációnál e textusra: Zsidó ne végy feleséget a Moabitáktól!” Öccsének darabjai viszont szerinte igen hű másolatai társadalmi viszonyainknak.

Amikor Szalay, ugyancsak a két szerkesztő közeli tanítványa, e véleményét megfogalmazta, 1830-at írtak már, az *Élet és Literatura* eszme körében felnőtt új nemzedék a júliusi forradalom előestéjén mást értett már a nemzetiség, nemzeti irodalom fogalmán, mint a kacagányos apák megbüvöltjei. Nem az elzárkózás, hanem a nagyvilág és a világirodalom felé közelítés principiumát, nem a dicsekedés, hanem a kritikaiság terrénját — nem pusztán egy elvont, ideális szférát, inkább a valóság megközelítésének az adott korlátozott viszonyok közepette legcélszerűbb, idealitásában is a realitást szolgáló módját.

Eddigi fejtegetéseinkből remélhetőleg kitűnt, hogy az *Élet és Literatura* tevékenységében milyen nagy szerepet játszott a kritika, s talán az is valamelyest kivilágított, hogy a folyóirat milyen elsőrendű feladatokat vállalt magára e műfaj meghonosítása érdekében. A történetiség, eredetiség, nemzetiség eszméinek vitatása magától értetődően kívánta meg azt a kritikai magatartást, amelynek végérvényes hazai megszilárdulása nélkül viszont értelmét veszítette volna az elvek új típusú tükröződése — a romantika.

Közismert, hogy a két szerkesztő személye 1817 után szinte jellepe volt idehaza a kritika ügyének. A legtöbbet ezért pedig folyóiratukkal cselekedték. Nem annyira recenziókkal — ilyet az *Élet és Literaturában* viszonylag keveset közöltek, s azok sem voltak igazi műbírálatok —, mint inkább a kritikai munka lényegét megvilágító, új meg új nézőpontokból végigpásztázó tanulmányok publikálásával, s főképpen *személyes példaadásukkal*. A kritikát bátorító, a személyes érdekeket az irodalom kibontakozásának alávétő pártatlan magatartásukkal. El lehet mondani: az *Élet és Literatura* köteteiben megmutatkozó önkritikai-kritikai erejük törte meg leginkább a „napkeleti fejek” ellenállását a műfajjal szemben Magyarországon.

Elősegítette ezt az is, hogy folyóiratunkban valósult meg a kritikai munka igazi ösztönzője, felhajtóereje: *teória és kritika egyfajta forrása*, elvek és gyakorlati alkalmazásuk igazi összhangja. Szükségtelen bizonygatnunk, hogy a műbírálatnak, illetve irodalomkritikai írásnak minő energiát és feszültséget ad, ha egy homogén elvrendszer gyakorlati érvényesítésén alapul, ha tudatosság, szellemi-szemléleti egység és elmélyült stúdium hármasságának gyümölcse. Ha egyöntetű orientáló-agitatív szándékok állnak mögötte, s mindennek révén „mozgó esztétika”-vá képes felfokozódni.

³¹ SZALAY László: Észrevételek a Muzáron III. és IV. köteteiről. Pesten é. n. (1830) 19—20.

Kölcsey egész kötetnyi írással szolgálta itt ezt az ügyet — aktív és passzív módon egyaránt. Tanulmányosorozata, a *Nemzeti hagyományoktól a Kritika és antikritikáig* s a Szemere szonettjeiről adott különféle értékelések közléséig stb. — mint láttuk — magában véve bizonyosága volt az elvekhez mérő, műveket folyamatban mérlegelő, viszonyítások rendszerében elhelyező esztétikai ítéletnek. A többi kritikai tárgyú írás legnagyobb része pedig róla szól: az egykori nagy „bostrány”-t, az *1817-es kritikákat* hivatott feltárni, elemezni — nemegyszer már-már a viviszekció kíméletlenségével bonckés alá venni. Ennek révén s ezen túl is: kevés az *Élet és irodalom*-ban az olyan írás, amelyet ne hatna át valamiképp a Szemere és Kölcsey diktálta irodalmi liberalizmus szelleme: ha más nem, az egymás mellé tördelések, szembesítő vélemény-tablók fejezik ki azt.

1817-ben az irodalmi konzervativizmus belefojtotta a legnagyobb magyar kritikusba a szót, egy évtizeddel később ő és barátja mégis *e kritikák és utóhullámaik értelmezésével* roppantották szét a műfajt gátló maradiság abroncsait. Az idevonatkozó cikksorozat alaptendenciáját Szemere tanulmánya adja meg a *tudományos perek és tollharcok hasznáról* (I. 275—282.), — majd Berzsényi első antirecenziójának és Kölcsey válaszának közlése bontja ki az antinómiát. (I. 243—247., ill. 174—183.) Amit Szemere ebben mond, az nem új: az érdeklődés tollharcok által történő felcsigázásáról, a kritikus feladatköréről írottakat sokszor elmondták már. Ezzel együtt: szövegét rejtett feszültséggel tölti el az apologetikus szándék, Kölcsey ügyének „per-újrafelvétele”, nemkülönben az, hogy védelmében éppenséggel az ő, illetve mestere, Kazinczy kritikára vonatkozó legfontosabb tételeit sorakoztatja fel szentenciózus-aforisztikus kiélezettséggel. Oly — egykor Horvát Istvánék által annyira támadott — szempontokat dob be itt Szemere újra a köztudatba, mint hogy a nyelv nem egyedül a szokás és az etimológia, azaz az empiria, hanem a kritizmus dolga is, mely hol tisztel, hol nem; hogy az írónak nem elég a grammatika és a lexikográfia, hanem ízlés is kell; hogy nemcsak a keleti nyelvek paradigmáit kell ismernie, hanem a nyugati irodalommal való kapcsolat következményeit is levonnia stb.

Minden szónál szebben beszél a tett: amit Szemere a kritika szabadságáról ehelyt megfogalmazott, azt a gyakorlatban is bizonyítja. Egyrészt azzal, hogy bő részleteket jelentet meg *Berzsényinek első, 1817—1818-ban írott antirecenziójából*, mely csupa elvakult személyeskedés, másrészt közli Kölcsey fanyar-önironikus válaszát, a *Kritika és antikritikát*. S teszi ezt Szemere annak ellenére, hogy barátja ominózus bírálatával annak idején maga sem értett egyet! Időközben ugyanis megjelent Berzsényi új antikritikája — sok tekintetben abban a bírálatot megfogó szellemben, melyet szerkesztőnk ironikusan így aposztrofált: „... Recenzens, te rosszul ítéltél, mert ime, én egy vagyok azon jelesek közül, kiket csak bámulni kell!” E hármast „körviadalhoz” tartozik még Szemere addig példa nélkül álló önkritikája is: közzéteszi *Vida Lászlóhoz* írott nagysikerű ódáját, s hozzáfűzött jegyzetében nemcsak *elfogadja* Berzsényinek róla szóló *igazságtalan* ítéletét, de szigorúságban még *túl is tesz* műve elfogult megítélőjén. (I. 278—286.) Ennél frappánsabb választ a niklai költő szubjektívizmusára aligha adhatott.

Okulásul Szemere a kötetekben elszórtan egész kis antológiát tesz közzé e kritikák régi és új fejleményeiből. Erre is szolgál a bírálatok geneziséét feltáró Kölcsey—Döbrentei-levelé-váltás publikálása, továbbá Döbrenteinek a nemesi konzervativizmus változatlan állásfoglalását tükröző antikritikája (oly kitételekkel, hogy „... Ily két szabad tűzű teremtményt, mint Kisfaludy Sándor és Berzsényi, nem fészeken kicirkalmazás határai közé szeretek látni” stb.). Ezt fogalmazza meg az *Erdélyi Múzeum* egykori szerkesztőjének 1826. november 25-i levele is, mely hibáztatja a folyóiratot a Berzsényi-polémia közléséért (II. 414—416.), illetve Ferenczy Lajos olvasói reagálása 1826. november 19-éről, mely a hibák felfedezésében „nagyobb kíméletre” int (II. 411—413.), végül Berzsényi 1825. évi antirecenziója újra lenyomatott legszemélyeskedőbb részlete. (IV. 43—53.) S a válasz? Szemeréék felelete *mindennek akadálytalan megjelentetése* volt, s csakugyan: ennél nagyvonalúbb érvet igazuk mellett aligha találhattak volna. Gesztusukban a kritikai liberalizmus szellemi potenciája éppoly messze-

sugárzó volt, mint a szonettek körüli polémiában is: akkor, amikor Szemere közzétette a szemefényét, szonettjeit porrá zúzó egykori bírálatot (s éppen a hozzá legközelebb álló Köl-
csey tollából!), s amikor nagy szerkesztőtársa beleegyezett kétféle, egymással homlokegyenest
ellentétes bírálatának párhuzamos közlésébe.

Csupán *elvileg*, minden személyes mozzanattól tartózkodva vállalkoztak e kritikai polémiák
tanulságainak összegzésére. Egy újabb, *Házi jegyzetek* című, nagyszabású összeállításban, ahol
egyfelől ismét felvonultatták a kritikaellenesség ismert bajvivőit, Horvát Istvánt, Dessewffy,
Berzsenyit s legkivált Kisfaludy Sándort. (IV. 10—74.) Az ő nézeteik összegző-általánosítóan
elemző ellenpontjául pedig közzétették Kölcsy *Jegyzetek a kritikáról és a poézisről* című
tanulmányát, melynek fontos szempontjai — az ízésnek nemcsak szubjektív, de általános
jellegéről, a szép egyetemességéről, a zseni alkotásai és a kritikus kánon összefüggéséről —
a *teoretikus eszmei-elméleti magaslatairól, személytelenül* adják meg a cáfolhatatlan feleletet.³²

A műbíráói tevékenység polgárosult funkciójáról a legígéretesebbet mindazonáltal megint
csak nem ők, a mesterek mondták el, hanem a fiatalok. Toldy például, ki már merőben el-
fogulatlanul (és minden rezignáció nélkül!) érzi magáénak a polgárosult irodalmi közszellemet,
s ezen belül a kritikaiságot. (I. 305—310.) Ő veti papírra először azt a kritikai tevékenységet
meghatározó fontos társadalmi szempontot, amely Bajza *Conversations Lexiconi-pörének* leg-
főbb mozgatója lesz: a literatúra „külön státus”, „igazgató szék” benne a kritika, a tudományok
országában a „republika szellemének” kell hatnia. Hogy erre már az ifjabbik Schlegel is utalt,
amikor 1797-ben megállapította: „Die Poesie ist eine republikanische Rede, eine Rede, die
ihr eigenes Gesetz und ihr eigner Zweck ist, wo alle Teile freie Bürger sind und mitstimmen
dürfen?”³³ Kétségkívül, de ennek az irodalmi életet a feudális közélettől elkülönítő elvnek
kinyilvánításával a *hazai közegben* Toldy mindenképp úttörő szerepet vállalt. Mint ahogyan
az ezt követő szónokias platformmal is, melyben a „Szép palotája” szolgálatára hívta fel kriti-
kustársait, — jöllehet felhívása nem más, mint romantizált parafrázisa Lessing *Briefe anti-
quarischen Inhalts-ja* (1768—1769) híres 57. levelében foglaltaknak.³⁴ Emellett a hirdetett
magartáshozménynek meggyőző gyakorlati bizonyosságát is adta ugyanekkor: abban az
elmélyült kritikában, amely — mint arról már szóltunk — épp folyóiratunkról, a „szépnek
iskolájá”-ról számolt be nagy elismeréssel a *Tudományos Gyűjteményben*.³⁵

De nemcsak Toldy gesztusai vallottak arról, hogy a szerkesztők kezdeményezéseit a fiatalok
megértették. Fenyéry Gyula és Szontagh Gusztáv, az *Aurora*-kör pályakezdő tagjai, a II.
kötetet bírálva ugyancsak maradéktalanul azonosulnak az *Élet és Literatúra* kritikaiságával.
(IV. 94—95., 89—94.) Sőt Szontagh, kinek nézeteiben ez idő tájt a rendi nacionalizmus oly
sok eszmeleme volt még megtalálható, ezen a téren igen lényeges, előremutató elvi tanul-
ságot is kimond. Azt, hogy a literatúra merőben más közeg, mint a társaságé, a szokványos
nemesi miliőé. „... Csak különböző individualitásnak különböző látásmódja s szabad vizs-
gálatjai által fejlik ki tisztára minden oldalról az igazság” — vallja Kölcsy ifjú vitapartnere,
e téren már egyetértve a lap híres főmunkatársával.

³² Kölcsy állásfoglalásának-példamutatásának hatása különben magán az antológián
belső is érzékelhető. Szemere részletet közöl itt Bajza újonnan megjelent *Az epigramma theo-
riája* című művéből is, s épp azt a részletet, hol az a műfaj történeti áttekintését adja, a vizs-
gált írókat éles — Kölcsy-szerűen éles! — kritikában részesítve.

³³ Friedrich Schlegel a *Kritische Fragmente* című művének 65. pontjában írja ezt. *Kritische
Schriften*. München o. J. (1956.)

³⁴ Toldy szövege így hangzik: „... légy Őr, hogy a Felfuvalkodott ne usurpáljon, az ármány-
forraló ne öljön, sújtsd le a kontárt, s úzd ki a Szép palotájának tornácaiból az uzsorásokat s
részegeket, segéld a Kezdőt s éleszd; békéltesd össze a Felekezeteket; az Erdemest koronázd
meg, a Nagyot kételkedve csodáld” stb. Lessing intése pedig: „... Geline und schmeichelnd
gegen den Anfänger: mit Bewunderung zweifelnd, mit Zweifel bewundernd gegen den Stümper;
höhnisch gegen den Praher; und so bitter als möglich, gegen den Cabalenmacher.” G. E.
Lessing's *Sämtliche Schriften*. Hrsg. v. Karl LACHMANN. Leipzig 1855. VIII. 194.

³⁵ *Tudományos Gyűjtemény* 1826. X. 95—112.

Legszebb eredménye a kritikai küzdelmeknek mindazonáltal a folyóirat „Benjámín”-jának, Szalay Lászlónak a vállalkozás újabb kötetéről írott könyvecskéje volt, mely *Észrevételek a Muzáron III—IV. kötetéről* címmel 1830-ban jelent meg először Pesten.³⁶ Ez a mű azt nyújtotta, aminek eléréséért a szerkesztők harcba indultak: a romantikus elmélet legfrissebb és legkorszerűbb gondolatainak alkalmazását következetesen kritikai módszerrel és szemlélettel. Tanulásaival részletesen másutt foglalkozunk (messze túlmutatnak azok a folyóirat keretein!), itt csupán a fiatal író kritikai attitűdjére hívjuk fel a figyelmet. Hallatlan nyíltságára, előítéletektől való teljes mentességére, tekintélyeket nem tisztelő, markáns ítélő-erejére. Arra, hogy megállapításaiban oly kategórikus, hogy szinte posztulátumokat szögez le, s olyan tárgyzerű, hogy előadásában már nyoma sincs a szokásos nemesi dagálnak és retorikának. Tárgyunk szempontjából pedig mindennél meggyőzőbb dokumentum: Szemeréék hősiess szerkesztői munkája értelmének, sikerének tanúságtétele.

Ekkor kellett volna azt befejezni. Hogy azonban az olvasót erről meggyőzhessük, a folyóirat historikumához kell röviden visszatérnünk.

Az első két kötet vitathatatlanul magaspontot jelentett nemcsak esztétikai irodalmunk, de a kortársi magyar irodalom egészében is. Mégis: a közönség érdeklődésével kezdettől fogva bajok mutatkoztak. A folyóirat nemigen fogyott, s emiatt a II. kötetet már csak ötszáz példányban jelentette meg Szemere. 1826—1827-ben az előfizettségűjtők levelei egyöntetűen arról panaszkodnak, hogy a „kritiko-esztétikai literatúra oly kevésbé kapós.”³⁷ A II. kötettel azután ez a szakadék a lap intenciói és a közönség felkészületlensége révén tovább mélyült: Ferenczy Lajos említett félreértése a folyóirat neve körül már sokat elárult ebből, s Döbrentei 1826. november 25-i és Guzmics Izidor 1827. május 11-i leveleiben is hasonlóképpen volt megszívlelni való. Ha Döbrentei még csak a ciklusok és címek hiányát rója fel az *Élet és Literatúra*-nak, Guzmics jóval továbbmegy: a közönségtől való elszakadottságot, az olvasói érdekek elhanyagolását lobbantja a szerkesztő szemére.³⁸

Múlhatatlanná vált tehát a közönség igényeihez, felkészültségéhez való közelítés. S amikor — egyéves szünet után — 1829 tavaszán a folyóirat III. kötete megjelent, már új nevet viselt a címdoldalán. Olyat, amelyik eleve jelezte a szerkesztői koncepció módosulását. A romantikus nevet Szemere az antikos *Muzáron*-nal cserélte fel. Wieland híres epikus tanító-költeményének (1768) címét nem azért választotta, mintha visszahátrált volna ifjúsága Schodiustól tanult neohumanista ideáljaihoz, mintha megtért volna az eposz hirdette „mérték-tartó közéletesség” eszméihez. Kényszerűség volt számára ez a címváltoztatás, miként az volt Toldynak is a húszas évek közepén a közönségóhaj hasonló tudomásul vétele. A klasszicista cím különben e publikum számára azt is tükrözni volt hivatott, hogy a benne foglalt

³⁶ 1833-ban Szemere újra lenyomatta a *Muzáron V.* kötetében, a 28—98. lapon.

³⁷ Szemere 1826. december 11-én kötött újabb „contractus”-t Trattnerrel. Szemere Tár IX. 30. sz. Az előfizettségűjtés adatai: Kis János és Guzmics Izidor 1826 nyarán jelentik Szemerének, hogy gyéren gyűlnek az előfizetők; 1826. december 14-én Majoros András professzor közli vele, hogy nála senki sem fizetett elő az *Élet és Literatúra*-ra; 1827. március 10-én Pápay Sámuel ír sajnálkozva arról, hogy csak 11 előfizetőt tudott szerezni. 1827. március 28-án Kis János újabb levele sem fest kedvezőbb képet. L. Szemere Tár IX.

³⁸ Döbrentei levele: *Élet és Literatúra* 1827. I. 414—416. Guzmicsé: Szemere Tár IX. 70. sz. Guzmics különben a következőket írja itt Szemerének: „... Mikor én valamivel világosb elrendelését óhajtom az *Él. s Literatúra*-nak, nem szoros és állhatatos rendet kívánok, hanem a külön tárgyaknak szembetűnőbb egymástól való elválasztásokat értem; ezt sem magamtól, hanem a magyar litteratúrában még nem éppen gyakorlottaknak részéről, kik mit hova kelljen érteni, s minek mi az alapja, célja, nem tudják” stb.

tudomány ezentúl a *gráciák* filozófiája lesz, azaz elméletet ezentúl könnyedséggel, oldottsággal, színes költőiséggel társít.³⁹

Maga a III. kötet különben — az első kettő magaslatai után — rendkívüli visszaesés. Nemcsak a folyóirat neve változott, hanem sajnos, egész karaktere is. Közrejátszott ebben a vállalkozás lelkének, Kölcseynek kiválása a szerkesztésből — a kibontakozó politikai harcok foglalták el idejét —, s Szemere meglehetősen elegyes, szürke szépirodalmi anyaggal igyekezett pótolni őt, illetve megnyerni az olvasókat. Mindenesetre ebben a kötetben épp az irodalomkritikai anyag a legkevesebb.⁴⁰ A IV. kötetrel viszont — a mélypont után — ismét emelkedés következett. Az ugyancsak 1829 tavaszán megjelent kiadvány, ha nem is éri el mindenben az indulás szintjét, zömében — mint azt kifejtettük — újra értékes irodalomelméleti anyagot nyújt. Olyan elvi írások gyűjteményét, amelyek az adott szinten megnyugtató módon lezárják a legfontosabb vitapontokat, eldöntik a polgárosult, romantikus-liberális eszmék érvényesülése javára azokat, — egyszersmind azonban befejezetté, a kialakult helyzetben felestegessé is téve a folyóirat további működését.

Szemere azonban ezt nem ismerte fel, s *négyesztendő pauza után*, 1833 májusában újabb kötetet adott ki belőle. Ismét csak eltérve eredeti koncepciójától. Irodalomelméleti anyagot ugyan ez új *Muzáron*-ban bőven találunk, de sok köszönet bennük nincs: túlnyomó részük utánközlés. Még hozzá az új, 1833-ban már jóval fejlettebb-differenciáltabb irodalmi helyzetben *merőben funkciótlan*: e másutt megjelent írások utánnyomásával a folyóirat már nem szembesít — mint régebben — különféle álláspontokat, nem világít meg lényegében semmit.

Csak árnyéka volt már ekkor — az irodalomkritikai gondolkodás terén — egykori önmagának az *Élet és Literatura* — *Muzáron*. Mint arra már Bajza József személyeskedő indulatoktól sem mentes bírálata is utalt: ez utolsó, V. kötetben megjelent negyvenhat különféle mű közül mindössze öt olyan kritikai jellegű írás akad, amelyek új szempontokat ad a kor irodalomelméleti gondolkodásához.⁴¹ Kölcsey két beszéde tartozik mindenekelőtt ide: a nemzeti színház felállítását változatlanul időszertően sürgető *Játékszín* (V. 345—362) s az irodalmi-irodalomkritikai „parainesis”-ének számító, gyönyörű *Kazinczyemlékbeszéd*. (V. 376—389. Az utóbbi azonban másutt is megjelent.) Melleltük két névtelenül megjelent írásra érdemesfelfigyelnünk: a *Viszonyok* címűre és az *Életírásra*, végül pedig Szalay László *Fény és melegség* című cikkére (V. 1—27., 201—221., ill. 318—319.)⁴²

A *Viszonyok* töredéke, glosszák laza füzére, melyeknek egyetlen kivétellel ismeretlen szerzői a kritikusi magatartás normáiról és az irodalmi élet visszasságairól elmélkednek. Többnyire általánosságokat variálnak, akad azonban közöttük néhány darab, ahol a gondolatnak súlya van. A kritikusi erkölcsről s Kazinczy pályájáról szóló IV., VIII., X., XI. és XV. töredék felismerései, utalásai és személyes vonatkozásai például a Kölcsey-életmű egyes

³⁹ Wieland eposzának kiadása: Wieland's Werke. Berlin o. J. IV. 5—43. A műről tájékoztat: Friedrich SENGLÉ: Wieland. Stuttgart 1949. 203—208.; Kindlers Literatur Lexikon. Zürich 1969. V. 61—62.

⁴⁰ A III. kötetben a költői verseny darabjain kívül mindössze Kazinczy és Szentmiklóssy 1829-ben már kevésbé érdekes levélváltása a nyelvgeniusz különféle értelmezéséről tartozik tárgyunkhoz, továbbá Kölcsey kis recenziója Balla Károly *Huba* című ál-ossziáni, mesterkélten régies novellájáról. (III. 307—313., ill. 131—134.) Röviden a kötet többi írásáról: a *Dicsőség, nemzet és haza* című összeállítás hasznos megnyilatkozásokat közöl a nemzetfogalomról, de semmi köze az irodalom teóriájához (III. 1—48.); Szemere Krisztina posztumusz szépirodalmi alkotásainak még kevésbé (III. 71—76., 97—108.); az *Írásbeli előadás* című rész üres közhelygyűjtemény (III. 49—67.); a szerkesztő példamondatát pedig, mely hetvenkét lapon át variál néhány szót, hogy általa nyelvünk hajlékonyságát bizonyítsa, jobb nem említeni. (III. 234—306.)

⁴¹ Bajza József. *Muzáron*. Új folyam. Első füzet. Pesten 1833. Kritikai Lapok IV. füzet. Pest 1834. 3—56. Kiegészítette ezt Vörösmarty epigrammaival. Uo. 165—166.

⁴² Szalay Lászlónak a *Muzáron* előző köteteit értékelő tanulmánya itt csupán másodközlés: a mű először Észrevételek a *Muzáron* III. és IV. kötetéről címmel önálló kiadványként jelent meg Pesten, 1830-ban.

igazságait revelálják. Különösen a XI. töredék szerzője — az egyik Kazinczyhoz írott levél vele egybehangzó szövegének tanúsága szerint Guzmics Izidor — ismét el aforisztikusan kölcséyes ízű igazságokat a kritikáról.⁴³ Így azt, hogy a jó kritikusként feltétlenül ismernie kell az irodalom állapotát; tudnia azt, honnan indult, hol tart, hogyan fejlődik; tanácsos, hogy járatos legyen a külföldi, különösen a szomszéd irodalmakban, összevetve azokkal a bírált műveket. Nem mindennapi gondolkodó fő munkája az *Életírás* sem, s nem is csupán azért, mivel egy új, a romantika által divatba hozott, alapvetően lélekrajzi műfaj korszerű elemzését nyújtja. Mindezen túl érzékenyen mutat rá e műfajjal kapcsolatban annak az affinitásnak — azonosulásnak és távolságtartásnak — feszültségkeltő értékére, ábrázolat és ábrázolót egyszerre bemutató jellegére is, amely ez idő tájt kibontakozó irodalomtörténetírásunknak egyik legfőbb törekvése.

S Szalay cikke, mely különben Eötvös erkölcsfilozófiai aforizmáihoz fűz kommentárt? Írása — többek között — a kor poézisének célját keresi, s azt az „individuumok és massák”, azaz az egyének és a tömegek szellemére hatásban jelöli meg. („... Csak e filozófiából kiindulva leszen poézise napjainknak, mely szimpátiát találjon individuumoknál és massáknál egyiránt. S így lőn a francia romantikus irodalom azzá, minek azt kulminációjában itt Cousinnél, ott Hugónál látjuk.”) Elmékedésének ez az egyetlen irodalomelméleti tétele, de ez annál fontosabb: a francia romantika előretörése nyomán, közelebről Victor Hugo és Cousin művei alapján az irodalom feladatát, funkcióját már nemcsak az individualitás, hanem a tömegek szolgálatában jelöli meg. Abban a társadalmiságban, közösségtudatban, amely ha itt még elvontan, spiritualista érzelmi burokban jelentkezik is, de jelentkezik már: beköszöntő előjeleként a következő időszak irodalomkritikai gondolkodása hazai nagy vívmányának.

Mindez azonban a júliusi forradalom utáni kor fejleményeibe vezet át, s túl is mutat már a *Muzárium* profilján. 1833-ra e folyóirat körül elfogyott a levegő. A zseni, az eredetiség, az önálló gondolkodás, az autonóm esztétikai ítélet, a nemzeti múlt recepciója, a történetiség, a dráma közönségformáló funkciója stb. eszméiért már nem kellett harcolni: természetes részeivé váltak azok az irodalomkritikai gondolkodásnak. S ugyan miért lett volna szükséges bizonygatni az irodalmi tollharcoló hasznát akkor, amikor már javában folytak a tekintélyt nem tisztelő, heves polémiák? Az irodalom republika — a júliusi forradalom utáni éveknek ez a fő jelszava. Ezt a tanítást azonban az *Élet és Irodalom* lapjain írták le nálunk először.

István Fenyő

PÁL SZEMERE ET SA REVUE DE CRITIQUE LITTÉRAIRE INTITULÉE ÉLET ÉS LITERATÚRA

L'étude — une partie d'une monographie d'histoire de critique en préparation — cherche à ressusciter l'oeuvre de Pál Szemere, de ce pionnier théorique peu apprécié du romantisme hongrois. Elle analyse ses écrits d'esthétique et de critique littéraire qui ont submergé même dans l'opinion publique de l'histoire littéraire, bien qu'ils aient rempli un rôle important dans la fondation de la pensée critique de l'âge des réformes en Hongrie. C'est que Paul Szemere est le premier au rang des écrivains hongrois qui, dès sa jeunesse, ait exposé et propagé, dans une série d'ouvrages théoriques, les idées fondamentales romantiques du génie créateur, de la force d'imagination sans freins, de l'individu créateur et de l'autonomie, qui rafraîchissaient notre littérature.

Mais son apport le plus important — outre qu'ils appartenait aux premiers critiques connaisseurs d'András Fáy, Károly Kisfaludy, Ferenc Toldy, József Eötvös et pas en dernier lieu

⁴³ L. Guzmicsnak Kazinczyhoz 1829. augusztus 28-án írott levelét. Kazinczy Levelezése XX. 104.

à ceux de Petöfi — était sa revue, intitulée *Élet és Literatúra* (Vie et Littérature) qui paraissait entre 1826 et 1829 et en 1833. Cette revue avait une grande importance non seulement parce qu'elle était le premier organe esthétique et critique dans l'histoire de la littérature hongroise, mais aussi parce que c'était cette revue qui publiait, en série, les études de valeur classique de Ferenc Kölcsey, collaborateur permanent de la revue. De cette manière, c'était cette revue qui avait conduit au triomphe définitif, dans la pensée de critique littéraire de l'âge des réformes, les idées libérales-romantiques de l'originalité, de la réception du passé national, du droit civil de la critique, et, en premier lieu, celles de l'historisme et de l'évolution, — idées qui étaient toutes les motifs inspirateurs de la floraison ultérieure de la littérature hongroise. Tout cela n'aurait pas pu se réaliser sans le travail d'organisateur de Pál Szemere, notamment sans les cinq volumes parus d'*Élet és Literatúra*.

A SZÁZADELEJI SZOCIALISTA GONDOLAT A NYUGATBAN (1908—1919)

A szocialista gondolat világszerte való térhódításának ideje a *Nyugat* első évtizede. A második Internacionálé emlékezetes kongresszusa alig hogy életre hívta a nemzeti pártokat, ezek országaik történetében olyan szerepet tölthettek be, amely viták sorát váltotta ki nemcsak az illető országban, de az egész korabeli nemzetközi munkásmozgalomban. Elég csak a francia párt kormányba lépése körüli vitákra utalni. De hasonlóan nagy vitát váltottak ki a legerősebb szociáldemokrata párt, a német szocialisták különböző döntései is.

Mindez alaposan felkavarta a korabeli ideológiai életet is. Kialakultak a pártok különböző frakciói, különösen előtérbe kerültek a centristák és a revizionisták. Elég csak két nevet leírunk, hogy a kor ideológiai atmoszféráját valóságosan felidézze: Kautsky és Bernstein.

A korszak egy nagy világkatakizma ideje. Önmagukat túlélő monarchiák és monarchák meszes páncélként telepedtek rá az életre és próbálták megakadályozni a jövő lassú csírázását is. Önmagukat népeik sorsával, történelmével, jövőjével azonosították. Már deklaratív megnyilatkozásaikban is megfogalmazódott ez: az Istentől eredeztetett fenség nevében szóltak népeikhez és döntöttek sorsáról. A korszak nagy összecsapása az orosz—japán háború éppúgy ezt bizonyítja, mint a rettenetes finálé, az első világháború.

A kor érzékenyebb szellemei a progresszív gondolat különböző árnyalataival válaszoltak napjaik valóságára.

A Nyugat-nemzedék érdemes írója, Mohácsi Jenő, akinek különösen irodalmunk német nyelvterületen való kolportálása körül vannak múlhatatlan érdemei, Adyra emlékezve hitelesen idézte fel ezt az intellektuális kor-atmoszférát: „E soha-meg-nem elégedés vont ide-oda bennünket száz eszme-áramlat között. Egyik napon megrészegettünk Nietzsche Übermenschétől, másik nap egy kávéház külön szobájában a prófétás arcú Schmitt Jenő ideálisan anarkisztikus, egyúttal teozófus prédikációit szíttuk magunkba vagy Alexander Bernát panteisztikus Spinóza-magyarázatait hallgattuk, Bodnár Zsigmond hullámelméletét mosolyogtuk meg, de eltűnődtünk rajta épp úgy, mint Kant kategóriáin . . . Itt voltak a szocializmus elméletének a köznapra életre kihatni kívánó kisugárzásai. Ide-oda rángattak bennünket — dekadencia és a megújulás jelszavai.”¹ Így mondja el, ilyen keretbe illesztve a nemes irodalmi munkásságú Mohácsi Jenő a szocializmus eszmevilágával való találkozását.

A polgári gondolat nemes és szép kései virágzása, a radikalizmus elevenen jelen volt a századeleje világában. Franciaországban ennek a jegyében folyt a nagy történelmi válópör egyház és állam között; a harmadik köztársaság néhány nagy formátumú politikusának uralma idején valósággal reneszánszát élte ez a polgári eszme. A radikalizmus voltaképpen felmelegítése volt a francia forradalom néhány nagy jelszavának és gondolatának. Már maga az, hogy eszmék feltámasztásáról volt szó, mutatta, hogy régóta megérett társadalmi ügyek rendezése van napirenden. A megkésett, lemaradt fejlődésű keletközép-európai tájakon — ahol még a polgári forradalom sem végezte el a maga dolgát — az első felfedezés, a történelmi feladatokra

¹ MOHÁCSI Jenő: Utazásom Adyhoz. Ny 1937. I. 285.

való boldog rátalálás izalmával hatottak a radikalizmus nemes céljai. Különösen ha olyan formátumú és tehetségű emberek képviselték, mint nálunk is: Jászi Oszkár, Szende Pál és még néhányan mások.

Ilyen kaotikus volt az az évtized a társadalmi elméletek, a politika világában, amikor reflektorunkat a kor legnagyobb hatású folyóirata, a *Nyugat* felé fordítjuk.

A századeleji szocialista gondolat a Nyugatban (1908–1919) — írtuk fel címként.

Mindjárt előljáróban ki kell mondanunk: a *Nyugat* szépirodalmi folyóirat, amelynek feladata az volt, hogy kasa legyen annak a páratlan méhrajzásnak, amely a század elején a magyar szellem virágos kertjeit elárasztotta. Így tehát nem kérhetjük rajta számon a szocialista gondolat teljes kifejtését, intenzív bemutatását. (Ott volt erre ebben a korszakban a *Huszedik Század*, de méginkább a *Szocializmus*.)

A *Nyugat* azonban a kor teljes szellemi izalmát hozta. Hogy maradhatott volna hát ki oldalairól a legnagyobb hatású koreszme, a szocialista gondolat útjáról, sorsáról, helyzetéről szóló tudósítás. Különben is a *Nyugat* politikájával — a kor szelleméhez, a liberalizmus uralkodó eszméjéhez híven — harmonizált a tolerancia más szellemi áramlatokkal. Így évfordulók apropójából foglalkozott Marx korszakos életművével; ugyancsak évfordulók adtak alkalmat a szocialista gondolat néhány jelentős Marx előtti vagy Marx-kortárs alakjának felidézésére: „Morus Tamás volt az első, aki öntudatosan, tiszta fejjel végiggondolta, egyben megkonstruálta a kommunista társadalmat. Ő volt az első modern szocialista” — méltatja Morus életművének koronáját, az *Utópiát* a *Nyugat* cikkírója, utolsó mondatával kijelölve helyét „az erős kezű nagy kormányos — Marx Károly!”² — méltó elődei között.

Proudhonra Bresztovszky Ernő emlékezett: „Nagy energiája, sok oldalúsága, szellemessége, ötletessége, önfeláldozása — élete munkája — csak gyújtó anyag összehordására volt jó, csak forradalmasította a kedélyeket, fölrázta az alvókat — de összehozni, vezetni, irányítani nem volt képes őket.” Így is utalt arra a történelmi léptékvesztésre, amely miatt Proudhon Marx kritikáját — a kispolgári gondolkodó Marx szájából nem dicséretként ható epitetonját — kiérdemelte. Bresztovszky azonban — ismét csak Marx szellemében — így végzi ünnepi méltatását: „A munkának csak első felét tudta elvégezni. De vajon nem óriási munka az a félmunka is! Vajon nem nagy ember ez, a most száz éve született Proudhon, aki ennyire is képes!”³

Ott vannak a *Nyugat* hasábjain a korabeli munkásmozgalom legnagyobb nevei, Bebel, Adler és mások. Cikkeknek H. George-ról, a liberalizmustól ihletett nagy hatású szociológusról, akitől szocialista gondolkodók is termékeny ösztönzést kaptak. Foglalkoznak a feminizmussal, amely polgári és szocialista elmélet egyaránt foglalkoztató korgond. Glosszáznak napi politikai ügyeket: sztrájk és politika kapcsolatán gondolkoznak el.⁴

Természetesen tud a *Nyugat* az orosz forradalmárokról is. Memoárjai kapcsán foglalkoznak Kropotkinnal, a modern tudományos anarchizmus megalapozójával — hogy a korabeli megjelöléssel éljünk mi is. „Ernek az orosz kultúrának, amely az egészséges agyvelők ezreit és tízezreit lobbantotta lángra, nagynak és hatalmasnak kell lennie s meg kell kapnia gazdagságával a világ észét, mint ahogy nyomorával a szívét meghódította” — mondja éppen Kropotkin ürügyén a *Nyugat* recenziója.⁵ S ez a messianisztikus hang, amely *mindent vár* a prog-

² BALINT Aladár: Morus Tamás. Ny 1911. I. 205., 209.

³ BRESZTOVSZKY Ernő: Proudhon. Ny 1909. II. 223–224.

⁴ ERDÉLYI Viktor: Bebel. Ny 1913. II. 196. — IGNOTUS: Liebknecht és Adler. Ny 1917. II. 170. — ERDÉLY Imre: George, H. Ny 1912. I. 740–41. — BALÁZS Béla: A feminista probléma. Ny 1913. I. 395–97. — CSÉCSY Imre: Sztrájk és politika. Jegyzetek az angol sztrájkhoz. Ny 1912. I. 742–745.

⁵ ERDÉLY Jenő: Kropotkin, Egy orosz forradalmár emlékiratai. Ny 1912. I. 644–45.

resszív orosz kultúrától, nem magányos szólam. Többször is felhangzik a *Nyugat* oldalain, ismét csak nem önmagában. Más orgánumok oldalairól számtalan hang felel erre, köztük olyan óriásoké is, mint Ady Endre szava. Innen már csak gondolatnyi ugrás — de kicsoda gondolaté! —, amikor Bíró Lajos ezt a jövőt váró és látó optimizmust mint reális reményt a forradalmi orosz munkásmozgalomba helyezte, a világ legizgalmasabb, legcsodálatosabb szervezetének nevezve azt.

Jelen van a *Nyugatban* a korabeli magyar munkásmozgalom. Impozáns nevekkal és imponáló szellemi felkészültséggel! Kunfi Zsigmond, Bresztovszky Ernő, Braun Róbert. Ott van — s hozzá milyen fontos kérdésekben hallatja hangját! — a legnagyobb név is: Szabó Ervin.

A *Nyugatban* a hangot Ignotus ütötte meg aktuálpolitikai-társadalmi kérdésekben. Ez a hang a liberalizmusa volt. Ignotus azonban eléggé fogékony szellem volt ahhoz, hogy a liberalizmuson túlmutató igazságokra ráérezzen. Az új művészet mibenlétén tőprengve így fogalmazott például: „Magyarország fejlődésének legbiztosabb jele az a kemény védekezés, mellyel a régi hatalmak felvonulnak minden ellen, ami új, — akár a politikában, akár a gazdaságban, akár a tudományban, akár a művészetben.”⁶

Ugyanez az Ignotus apodiktikusan ki is mondta: „... lelke mélyén a legtöbb újságíró szocialista.”⁷ Természetesen nincs szándékunkban Ignotusból szocialista gondolkodót faragni. Nincs is erre szüksége. Ő úgy lehetett a századeleji magyar szellemi élet reprezentatív man-ja — Németh László magára alkalmazott jelzőjét kölcsön kérve: a magyar szellemi erők organizátora —, ahogy liberális szellemi fegyverzetében megjelent. Inkább csak azért idéztük példáját, hogy bizonyítsuk: milyen hódító volt ekkor már a szocialista gondolat. Az új Kisértet ideje volt ez:

Ez a nagy, nappali Kisértet,
Ki szemet lefog, agyat kábít,
Ráborul minden tisztos szívre
S érezteti: hatalmasabb, több,
Mint itt akárki másik.

Ki csak percnyi becsülettel él,
Éli ezt a silány világot,
Beismeri búsan, miként én:
Kisértetet, kísérendőbbet,
Soha, sohase látott.

Mindent elvesztünk, én már tudom,
E tétova, szomorú földön,
De mezét ez új Kisértetnek,
Vörös mezét vígan és újból,
Újból magamra öltöm.

A szocialista publicisztikát mindenekelőtt Bresztovszky Ernőnek, a *Népszava* szerkesztőjének írásai képviselik a *Nyugatban*. Bresztovszky érdemes embere volt a korabeli szellemi világnak. Az emlékezetes Ady—Cszimadia-pörben Ady mellett állott. A költő verset dedikált neki.

⁶ IGNOTUS: Új művészet. Ny 1909. I. 415.

⁷ IGNOTUS: Garami Ernő: A megváltás felé. Ny 1908. I. 409—13.

Éhe a szépnek — adta egyik kis jegyzete címének. Szinte parafrázisa Ady *Álmodik a nyomorjának*: „Mi néhánytizezren ebben a városban, akik tudunk eleget enni, örömet szerezni magunknak betűvel, képpel, muzsika hangjával, bele kell, hogy szédüljünk abba a szívszorongató érzésbe: százezrek laknak körülöttünk odvakban . . . életük munka és éhség: éhe a kenyérnek, éhe a szépnek. A végük pedig: korai pusztulás.” S miután ilyen riasztó látéleletet vett fel, megkérdi: „. . . hol marad itt idő az öröme, a szépség örömére?”⁸

A kor nagy témáját érintette itt Bresztovszky, amely Adyt is izgatta: Kiké legyen Budapest? — A jövő zenéje az utcán — kérdezte Ady is, amikor a riasztó kontrasztot érzékelt az Operába, a nagynevű Burián meghallgatására sznobizmusból tóduló burzsoá közönség attitűdje és a kiszűrődő zongorajátékot áhitattal hallgató utcanép magatartása között.⁹

Bresztovszky is valahol itt tudja a megoldást. *Művész nyomor és művész góg* címmel egész füzetet adott ki, amelyben így írt: „a művész osztályhelyzete is kialakul s ennek öntudatlan megismerése azok felé a szűz területek felé fordítja titokban a művész szemét, amelyek új, végtelen horizontot kínálnak neki: az esztétikai éhséget szenvedő tömegek felé.”¹⁰

Bresztovszky soraiban a kor — ma már bizony kissé naivnak tetsző — optimizmusa szólal meg olykor: „Ebből a folyton terjedő álomkórból csak a megvalósulásra fog ébredni az emberiség: az új hedonizmus korára, amelyet Dorian Gray Henry barátja emleget.”¹¹

De tudja a *Népszava Nyugatban* vendégeszködő szerkesztője a realitás szavát is: „a művészetek és a proletár világnézet közelednek egymáshoz, mert életszükséglete az egyiknek a fölfrissülés, a másiknak a kiegészülés esztétikai elemekkel.”¹²

Azt is pontosan látja, hogy a művészetek válságának más megoldása nincs, mint a kapitalista közvetítők kikapcsolásával keresni a szellemi és üzleti kapcsolatot a munkás fogyasztókkal. Bresztovszky szerint — ahogy jegyzete címében is írta — az ember: függvény: „Átalakítjuk a társadalmat és nem tehetünk róla: az új társadalom átalakít bennünket és ismét nem tehetünk róla.”¹³

Bresztovszky írásai szépen példázzák azt is: a szocialista gondolat hogyan jelentett természetesen egyet a megújuló természettudomány új eredményeinek elismerésével, adaptálásával: a *Repülj, hajóm; A repülőgép körül, A mozi* azok a glosszái, amelyekben a hódító új technikát ünnepli a *Nyugatban*.¹⁴

„A laboratórium spekuláns és méricskélő, csupa praktikum tudósa ezzel a tisztán technikai fölfedezéssel nagyobb befolyással van az emberiség morális fejlődésére minden papnál és esztétikai fölfogására minden művésznél.”¹⁵

Így alakul ki a technikától meghiheletett esztétikája is, amelyet meg kell kérdőjeleznünk: „A lélektelen gép átforgalmazza a társadalmat, a társadalomban az embert és az emberben szépérzékét. A technika a termőföld, amelyből a művészi, az alkotott szépség kihajt.”¹⁶ Bresztovszky itt megfordítja a sorrendet, hiszen a technika is a társadalom függvénye.

⁸ BRESZTOVSZKY Ernő: Éhe a szépnek Ny 1909. I. 266.

⁹ Kiké legyen Budapest? A jövő zenéje az utcán. Budapesti Napló 1907. szept. 26. L.: ADY Endre: Költészet és forradalom. Összeállította és az előszót írta VARGA József Bp. 1969. 175.

¹⁰ BRESZTOVSZKY Ernő: Művész nyomor és művész góg. Ny 1908. II. 473.

¹¹ BRESZTOVSZKY Ernő: Új hedonizmus. Ny 1909. I. 489.

¹² BRESZTOVSZKY Ernő: Új hedonizmus. Ny 1909. I. 490.

¹³ BRESZTOVSZKY Ernő: Az ember: függvény. Ny 1909. II. 321.

¹⁴ BRESZTOVSZKY Ernő: Repülj, hajóm. Ny 1909. II. 215.—219 — A repülőgép körül. Ny 1909. II. 334—336. — A mozi Ny 1908. II. 140—147.

¹⁵ BRESZTOVSZKY Ernő: Repülj, hajóm. Ny 1909. II. 219.

¹⁶ BRESZTOVSZKY Ernő: A mozi. Ny 1908. II. 147. Bresztovszky többi cikke a *Nyugatban*: Negyven kinezerek 1908. II. 55—56. — Sörvárosi jegyzetek 1909. II. 390—92. — Makrokozmo en mikrokozmo 1910. I. 60—69. — L. még Bresztovszkynak a *Népszavában* Tünetek

A szocialista publicisztika Nyugat-beli vendégeskedésének szép pillanata volt, amikor a Nyugat 1908-as évfolyamában Kunfi Zsigmond emlékezett Marxra halálának huszonötödik évfordulóján. Kunfi a magyar szocialisták legképzettebb vezetői közé tartozott. A párt különböző frakciói között centrista helyet foglalt el. Különösen az értelmiség körében volt népszerű. A Nyugat szerkesztői szemében is vonzóvá tette nagy irodalmi műveltsége, franciás kultúrája, kitűnő stílusérzéke:

„A világ költőietlen, de mégis nagyszerű józanodásának egyik jelensége a marxizmusnak uralma. A régi hatalmak a tömegeknek és a meséknek szövetségéből szívták erejüket. A marxizmus a tudományos elméletnek és a tömegeknek a frigye. Az elmélet kart, a tömeg agyvelőt nyert ebben a frigyben. Kant mondotta: szemlélet nélkül a fogalmak üresek: fogalmak nélkül a szemléletek vakok. Nagyobb igazsággal lehet ezt az ítéletet a tömegeknek és az elméletnek viszonyára, a munkásmozgalomnak és a marxizmusnak, a szocializmusnak viszonyára alkalmazni.”

S miután ilyen biztos kézzel betájolta a marxista elméletet, írói módon vázolta fel Marx portréját. „Marx olyanfajta ember volt, aminőt a nagy embereket gyűrő természet is csak igen ritkán tud alkotni. Nagy gondolkodó és nagy cselekvő volt egy agyvelőben. Benne a gondolat nem betegítette halványra az elszántság természetes színét, hanem olyan utat mutatott az akaratnak, amelyen kitérők nélkül és így hamarabb juthat céljához. Tudománya az élet szolgálatában állott és a fáklavivő szerepe jutott neki. Élete munkája két alkotásban termett a legkülönb gyümölcsöket: a gondolat világából való az egyik: *Das Kapital*, ha éppen egy műhöz akarja kötni az ember az író és kutató Marxnak legérettebb termését; a tett világából való a másik: az *Internationale* néven emlegetett nemzetközi munkásszövetség, az első nagy kísérlet a katolikus egyházban megtestesült nemzetköziségnek, ennek a magasabb rangú társadalmi életformának, piros földre való ráállítására. Embereket szervezni, másnemű munka, mint gondolatokat logikus rendbe állítani. A gondolatok felhőjárásának megfigyeléséhez szokott szem bajoson tud hozzáigazodni az emberi testek optikájához, amelynek egészen mások a törvényei. A tudósnak és gondolkodónak az igazsághoz, az emberek vezetőjének, a cselekvőnek az érdekekhez kell igazodnia. Ez két olyan szellemi habitus, amely csak a természet sátoros ünnepein termett emberekben fér meg közös tanyán.”

Kunfi Marx-portréja természetesen nem azonos a mi mai Marx-képünkkel. Az az óvatosság, ahogy a forradalom, az osztályharc kérdését megkerüli, vall a szerző evolucionista beállítottságáról. Egészében azonban a századeleji magyar progresszió e nemes harcosának méltó — tegyük hozzá: egyetlen — megnyilatkozása volt ez a Nyugat publikuma előtt.¹⁷

*

A Nyugat és a sarjadzó szocialista irodalom problémája, kapcsolatuk, szépen nyomon követhető a folyóiratban.

Kéri Pál: *A szocialista Anatole France* címmel méltatja az író korábban megjelent *Vers les Temps meilleurs* (Jobb idők felé) c. cikkgyűjteményét. „A történelmi materializmus gondolat-

címen a Nyugatot támadó írására visszhangzó Nyugat cikkeket: IGNOTUS: Tünetek — Bresztovszky Ernő a Nyugat ellen — GELLÉRT Oszkár: Babits a költő és Babits a kritikus. Ny 1911. II. 683—86. Biztosan ez az ügy volt az oka, hogy ettől kezdve Bresztovszky nem szerepelt a Nyugatban írásaival. — L. még: FEKETE Miklós: Bresztovszky Ernő: Művész nyomor és művész gőg. Ny 1911. I. 801—803. — valamint VÁRNAI Dániel nemes hangú nekrológját: Bresztovszky Ernő. Ny 1922. 365—66.

¹⁷ KUNFI Zsigmond: Marx. Ny 1908. I. 376—81. — Kunfiról l. még a Nyugatban: FEKETE Miklós: Kunfi: A másik út, Tanulmányok a szocializmus köréből — Uő.: Kunfi: Az általános választójog. Ny 1912. I. 367—68. 1066—67. — Marxról: BOROSS László: Marx. Ny 1918. II. 509—16. — RÉVÉSZ Mihály: Marx-irodalom. Ny 1918. I. 1048—50. Tanulmányunk nyomdába adása óta megjelent Köves Rózsa—Erényi Tibor tudományos igényű, rokonszenves hangvételű könyve: Kunfi Zsigmond életútja, Kossuth, 1974. 389. Tanulmányomhoz l. különösen 7—142.

váza teljesen behálózza az idegeit, a szocialista gondolkodás teljesen a vérébe ment át” — írja Kéri, ami igaz ugyan, de mégiscsak hűségesebb a valósághoz, amikor később így fogalmaz: „ami azonban az ő beszédeit különösen hatásossá, alakját különösen meleggé és széppé teszi, az a proletárság szeretete.”¹⁸

Anatole France publicisztikai kötete világszenzáció volt a század elején. A *Budapesti Napló* párizsi tudósítója, Ady Endre azon frissiben, szinte megjelenése másnapján, 1906 nyarán méltatta. Érdemes idézni Ady szavát is, hiszen ő is többször nyilatkozott később a *Nyugaton* Anatole France-ról. (*Anatole France új legendás könyve, Vigasztaló Anatole France*).¹⁹ Az *Anatole France vallása* címmel küldött párizsi tárcáját azért is érdemes összevetnünk Kéri írásával, hogy lássuk: mi a különbség a lényeglátó zseni és az igen jó érzékű esztéta meglátása között.

„Anatole France megtéréséről sok szó fog újra esni az intelligens Európában. Könyvbe gyűjtötték most nevezetes szónoklatait Franciaország legnagyobb írójának. E beszédek az utolsó nyolc esztendőben tartotta Anatole France.” Ady is azzal indítja cikkét, ami miatt világszerzte felfigyeltek Anatole France kötetére. Mindjárt azzal folytatja, amin Kéri Pál is eltöprengett, már azzal is, hogy cikkének demonstratíve ezt a címet adta: *A szocialista Anatole France*. „Körülbelül ennyi idő s az ő szocialistasága. Akik még mindig csodának tartják a dolgot, olvassák el e könyvet. Megértik majd, hogy Anatole France lelkében föltarthatatlan erő dolgoznak. Nem történhetett más: Anatole France fölesküdtött a szocializmusnak.”

Majd bemutatja a kötetet Ady, ismét csak demonstrálva: a századeleji szocialista-közéleti problematika milyen gazdagon van jelen abban: „Az Affaire idején tartotta nagyobb részét a beszédeknek. Egy-egy keserű ige mintha az utcának válaszolna. Halljuk a könyvből az utca lármaját. *Conspuez Zola, Conspuez France*. Éljen a hadsereg. Halál a zsidókra! Azután jönnek a győzelmes zengésű ovációk. Jönnek a Rómára bocsátott gondolatok. Beszéd Zola sírja fölött. Ostromlása a hazafiaskodásnak. Alkalmi beszédek. Minden könyvlapnál emelkedő karját látja, érzi az ember Anatole France-nak. Egyre magasabbra emelkedik e kar. Egyre bátrabban lengeti a piros lobogót.”

A piros lobogó felemlítésével ismét csak Anatole France szocialistaságáról beszél Ady. S ahogy folytatja: „Ha a török megszárlások híre jó. Ha Marokkóért akarják harcba heccelni Franciaországot. Oroszországban gyilkolják a zsidókat. Vér és gaszág mindenütt, amerre az ember néz.”

S most Anatole France példamutató attitűdjét idézi Ady: „Anatole France nem esik kétségbe. Egyre hívőbb lesz. Még a demokrácia turpisságai sem fosztják ki hitéből. *Kell*, hogy a világ megjavuljon. Jobb időknek kell következniök. Semmi sincs? Itt van a piros lobogó.”

Hova emeli Ady Anatole France példáját! Milyen gazdagon bontja ki a századeleji intellektuel tépelődésének okát és alternatív lehetőségeit: „Könnyel és bizalommal telik meg a ma élő jó emberek szíve, ha Anatole France-ra gondol. Bizonyos, hogy jó szándékkal van a jövőndő az emberiséghez, ha ilyesmi történik. Íme, Anatole France: arisztokratája az értelemnek és az izlésnek. Elérkezik lelkének legnagyobb kríziséhez. Látja, hogy milyen kevés az ember az emberek között. Csalás, bűn, nyomor, hazugság és vesztesség mindenütt.” Ady Anatole France választását most állítja be a kor intellektueljeit Szirénként búvóló különböző áltatok közé. Pontosabban: emeli példává!

„Kétségbe kell esni. Vagy pedig elzárkózni a világtól. Vagy egészen fölébe szállani, s hideg bérceken dideregni, mint Ibsen vagy Nietzsche. Ezt várta volna mindenki France-tól. Hiszen

¹⁸ KÉRI Pál: *A szocialista Anatole France*. Ny 1908. I. 193—197.

¹⁹ ADY Endre: *Anatole France vallása*. BN 1906. aug. 22. L.: *Költészet és forradalom*. I. m. 133. — *Anatole France új legendás könyve*. Ny 1909. II. 389—90. — *Vigasztaló Anatole France*. Ny 1914. II. 267—68.

művész az összes istenek kegyelméből. Csinál magának egy pompás külön universumot. Trónt állít bele s rácsücsül. Ő pedig fölcsapott szocialistának.”

Ady párizsi tárcájának következő sorai *történelemértésének legszebb pillanatává* magasodnak! „Hogy ő is álmodná szegény, gyötrődő munkások szent bizalmát?” — teszi fel Ady őszintén a világszerte sok elmét és még több pletykaéhes újságíró foglalkoztató kérdést a Villa Said antik régiségek és a huszadik század adta kényelem keretei között élő íróról, aki korának legjobban kereső írója is volt — hogy ilyen prózai dolgot is megemlitsünk.

„Nem!” — feleli Ady saját kérdésére, és az 1906-os Adyról is vallva, így folytatja: „Anatole France tudja, hogy a szocializmus még nem lesz megváltás. De tudja, hogy milliószor több szépség és jószág lesz a földön, mint ma.”

Alkalmat talál Ady arra is, hogy a még fiatalkorában, debreceni, de méginkább váradi éveiben a nagy hatású naturalisták, Zola és Ibsen és hűséges magyar követők, Thury, Bródy nyomán kialakított *életes esztétikáját* újra fogalmazza. Végérvényesen leszögezza: „Nem szabad megtagadni az életet. Az exkluzív művészet ezt teszi. Jönniök kell időknék, mikor élet és művészet megcsókolják egymást. Küzdeni kell ezért a csókért, mert ez lesz az expiació minden Júdás-csókért. Ez lesz az emberiség felmagasztosulása. Mikor? Talán sok ezer év múlva. Lehet, hogy soha. Mégis ezért kell élni. Egyébként nincs értelme az életnek. Meg kell ölnünk magunkat, vagy összerombolni, bombázni mindent, ami van.”

Ady sorait olvasva igazat kell adnunk Komlós Aladárnak, aki a művész szocialista velleitársának geneziséét kutatva, így fogalmazott: „... szocializmusa ... összefért individualizmusával ... azért akarta a szocializmust is, hogy minden egyén szabadabb legyen ... szocializmusának az életimádát a filozófiai alapja. Ha az élet szentségének gondolatát Nietzschétől kapta is, eltér tőle abban, hogy e tanból ő az elnyomott tömegek forradalmának következtetését vonta le.”²⁰

Pontos megfigyelést olvashattunk a fenti sorokban. Ady nagy gondolati motívumai valóban így fonódnak össze. A szocializmus és a humanizmus korrelatív fogalmak Ady gondolkozásában! Ezért mond igent — ha némi fenntartással is a végcélt illetően — Anatole France vallására: szocialista konfessziójára: „A szocialisták arra mennek a cél felé. Ezért kell velük menni. Nem érnek oda. De egy részét az útnak megfuthatja velük az emberiség.”

„Így lett szocialista Anatole France” — foglalja össze cikkét Ady. Hogy aztán még utolsó mondataiban is példává emelje Anatole France választását: „Beszédeinek könyvéből újra megértjük e főlöleges intellektusnak átfomálódását. Hinni kell az emberiségben és az életben. Ezt hirdeti az ő csodának keresztelt megtérése. Ez az ő vallása.”

Ady azzal teszi fel a koronát párizsi tárcájára, hogy utolsó strófájában felveti a kor intellektueljére leselkedő legnagyobb buktatót: az Isten-keresés vigasztát. „És még egy gyönyörű tanulság. Nagy egyéniségek rendszerint megismerik az intellektuális mámor minden fajtáját. A régimódi s a mai szabású elméket azonban gyakran érte tragikus sors. Nem az örültségre gondolok. Hanem például a vallásosságra. Intellektusválság hányszor sodort kiváló embereket buta bigottságba. Szinte mindennapos tragédia.”

A szocialista szimpátián túl azért is példa Anatole France választása Ady számára, mert nem ezt az utat járta: „Ime, Anatole France-szal megjelenik az új típusa a gondolkodó embernek. Akit már kényelmes sorral hiába csalogat a vallásos babona. Az új ember nem megy az istenhez, ha kétségbeesik. Hanem az emberhez. Bizik és megvigasztalódik az emberiség által. Az ő vallása ez: meg fogja magát váltani az Ember.”

Így talál alkalmat Ady, hogy humanista krédóját még egyszer megfogalmazza Anatole France vallása ürügyén.

Kéri Pál cikke nem magányos hang volt a *Nyugatban* Anatole France-ról. Szinte nincs év, amikor kimaradna a neve a folyóiratból. Ez szólt Anatole France szerepének, helyének, ame-

²⁰ KOMLÓS Aladár: Ady Endre ébresztése. Új írás 1964. márc. 341—44.

lyet a korabeli európai szellemi életben betöltött. Minden érdekelte az embereket, ami körülötte-vele történt, a műveitől — az új házasságáig.²¹

A *Nyugat* legnagyobb nevei nyilatkoztak róla: Babits, Kosztolányi. Megszólaltak a *Nyugat* francia ügyekben legilletékesebbjei is.²² Laczkó Géza a *Pingvinek szigete* megjelenése alkalmából írta, hogy: „A még nemrég szocialista France-ból anarchista lett. — A Pingvin sziget szerencsétlen óra szülötte . . . Legnagyobb hiba, hogy irányregényt ír. Egyoldalú, előre megkoncipiált gondolat kifejtésére politikai pártos szenvedéllyel megírt irány-regény nem is lehet jó.”²³ Nem hiszem, hogy csak mai esztétikai tudásunk kérdőjeleztetné meg velem Laczkó Géza szavait. A *pingvinek szigete* ugyanis kitűnő mű. A legjobb francia hagyományokból, a XVIII. század felvilágosítóinak szatirikus indulatából merített France is. Tehát nem irány-regény, hanem — pamflet a javából. Szabó Dezső ezt tanulja meg France-tól s máig időtálló néhány kis remekében — *Feltámadás Makucsán, A kötél legendája* — ezt kamatoztatja.

Babits a *Les Dieux ont soif* (Az Istenek szomjaznak) margójára írta széljegyzeteit, ezzel a tüntető címmel: A kételkedés kötelessége. Egy liberális intellektueltől meglepő nyíltsággal mondja ki, hogy itt bizony France nem tisztázta olyan egyértelműen történelmi szimpátiáját, mint amikor kortárs ügyekben foglalt állást. France mentségére azonban felhozhatjuk, hogy a történelem pátosza ebben a regényben is benne van. Csak egyetérteni lehet viszont Babits konklúziójával: „a kételkedés kötelessége . . . És ma hirdeti ezt a tanítást mindig sötétebben és mindig kevesebb reménnyel az öreg France, ma amikor újra támad a hit és a metafizika, ma, az új katolicizmusnak s a Bergson filozófiájának korában, amikor az emberek mindinkább elfelejteneik kételkedni.”²⁴

A történelem értése — s így a szocializmus világtörténelmi útjának megértése — s a kételkedés kötelessége: ez volt az a két nagy gondolat, amit a *Nyugat* írói Anatole France-tól kaptak.

Ugyanebben az évben, amikor Kéri Pál a szocialista Anatole France-ot mutatta be a *Nyugat* olvasóinak, a főszerkesztő, Ignotus kritikát írt Garami Ernő: *A megváltás felé* című darabjáról, amelyet a Vigszínház mutatott be. Garami a magyar szociáldemokraták vezére volt. Erősen centrista politikus. Mindenesetre nem volt minden pikantéria nélkül, hogy a szocialisták vezetőjének darabját éppen a megújuló magyar irodalom legnagyobb hatású és leg-erősebb fókuszú orgánumban, a *Nyugatban*, annak főszerkesztője, Ignotus méltatta.

Maga a darab már akkor sem keltett különösebb irodalmi-művészeti szenzációt. Inkább általános, a darabon túlmutató tanulságai miatt érdekes. Ignotus épp Garami darabja ürügyén korrigálta esztétikáját: „Vagyis az, hogy valamely időben, függetlenül ez időtől, ennek tartalmától, politikai s gazdasági állapotaitól *art pour art* mit érzünk szépnek, az mégiscsak ettől az időtől, ennek tartalmától, politikai és gazdasági állapotaitól függ.”

Hová emeli a téma adta pátosz még a már-már konzervatívan, óhitűen liberális Ignotust is! „Ez eljövendő új világnak meg lesz a maga új művészete, s motívumai, fogalmai, értékei és adalékai ma még csak munkáslelkekben, munkásrétegekben, munkás-veszodésekben és kér-

²¹ ADORJÁN Andor: Párbeszéd Anatole France házasságáról valamint az irodalom eliparosodásáról. Ny 1909. II. 540—48.

²² Anatole France-szal foglalkozó írások a *Nyugatban* az idézettekén kívül: PÁSZTOR Árpád: Anatole France mozi darabja. Ny 1912. II. 615—616. — ÚJHELYI Nándor: Anatole France. Ny 1912. I. 1071—72. — SZABÓ DEZSŐ: Anatole France. Ny 1914. I. 616—618. — KOSZTOLÁNYI Dezső: Egy nagyon szomorú könyv. Anatole France új munkája. Ny 1916. I. 54—55. — KOSZTOLÁNYI Dezső: France-könyvek. Ny 1917. II. 832.

²³ LACZKÓ Géza: Fehér kőről a pingvinek szigetére. Ny 1909. I. 171—72.

²⁴ BABITS Mihály: A kételkedés kötelessége, Ny 1912. II. 651.

désekben, munkásváságokban és küzdelmekben s a csekély számú munkásművészek munkáiban találhatunk. Ezeket életünkben meglátni s a művészetbe belevinni csakis ők képesek; mint felszabadulását, a művészetbe való felemelkedését sem köszönheti majd a munkásnép másnak, mint önmagának — s mint ahogy felszabadulásával az emberiséget, művészetével a művészetet viszi a megváltás felé.”²⁵

Bresztovszky és Kunfi mellett otthont kapott a *Nyugatban* a századeleji magyar szocialista széppróza legnagyobb ígérete, Révész Béla is. *A völgyben, Szocialisták* — jöttek mindjárt 1908-ban a *Nyugatban* egymást követően Révész írásai. A legjobbak megbecsülését vívta ki. Elég arra utalni, hogy Ady nemcsak barátját becsülte Révészben, de a kortárs prózaírók közül Móricz Zsigmond, Kaffka Margit és Krúdy Gyula mellett őt tartotta a legtöbbször. Többször írt róla a *Nyugatban* is. Mi most még sem őt szólaltatjuk meg, hanem Szini Gyulának adjuk át a szót. Szini már csak azért is illetékes Révész-ügyben, mert maga is prózaíró volt, és indulása idején ő is Ady és Révész baráti köréhez tartozott. Igaz, Szini művészi eszményei mások voltak, mint a Révészé: ő a sejtetésekben, a finom hangulatokban — egyszerűen: a szimbolizmus próza- művészi jegyeiben — találta meg a maga adekvát kifejezési formáját. Ezért különösen becsül- nünk kell szavát, hogy egy ennyire másfajta írói világot, mint a Révészé, értékelni tudott.

„A legsötétebb és legpiszkosabb nyomorból ragad ki állattá süllyedt embereket . . . arcuk- ból, fakó szemükből lelket, vonagló, kényes, finoman emberi psychét hámoz ki . . . A proletárok világa az ő Colorádója.”²⁶

Tárcaival, rajzaival, novelláival, drámáival és még sok más írásával is ott van a *Nyugatban* a szocialista tendenciájú századeleji magyar próza másik nagy ígérete: Barta Lajos is. Míg Révész a stíliromantika útját járta, s proletár témáit, alakjait a szecesszió indázta be, addig Barta a puritán realizmus művészi elkötelezettségű és — ki lehet mondani — mestere volt. *A sátoros kocsi, Pusztai történet, Tragédiák a hátsó udvaron, Falusi kirándulás, Hervadt katona* — követték egymást a novellái. De a *Nyugat* hozta *A sötét ház* című színművet is, s napitárcái közül is néhányat: *Budapest boldog akar lenni, Hősök galériája, Üdülés az üdülő otthonában*. Barta egy addig nagyjából ismeretlen világról hozott hírt az irodalomba. Az akkori Magyar- ország délnyugati részének magyar—zsidó—szláv emberbolyáról.

Mi most itt mégsem Barta művészetének oly nagy reményekre jogosító korszakát elemez- zük, hanem egyik publicisztikus írását emeljük ki. *Szocialista gondolatok a háborúról*. „A szo- cializmusnak kell a világháború miérettje a legtalálhatóbb feleletet megadni tudni! Nemcsak azért mert észjárása legmentesebb minden befolyásoló és megtévesztő atavizmustól, de azért is, mert az internacionálé volt az egyetlen hatalmas és éppen nemzetközi sokadalom is, mely az élet zűrzavarában filozófiai alapon állt, azért is, mert minden más ideológiával szemben a materialista történelmi felfogást képviselte és így legközelebb állt a mai háború eredetének okrendszeréhez is, de azért is, mert éppen adott filozófiai szervezethez fogva benne végezte a legnagyobb rombolást a háború, amikor a szocializmusnak abba való belesodortatása folytán az internacionálét látszólag megbuktatta.”

Barta Max Adler: *Prinzip oder Romantik, Sozialistische Betrachtungen zum Weltkrieg* című füzetét ismerteti, ahhoz fűzi a maga reflexióit. Egyetértően ismerteti Adler brosúrájának ama pontját, ahol a szerző azt bizonyítja: ha a proletariátust érdekeltté teszik a világháború céljaiban, úgy a munkásosztály, mely eddig a polgársággal szemben állt, eszközül adja magát egy olyan mézárúhoz, melyet a burzsoázia egy csoportja folytat a másik ellen. Barta ismer- tetésének értékét az adja meg igazán, hogy olyan szerző írását mutatja be a *Nyugatban*, aki következetesen szemben állt az első világháborúval, „A szerző éppen az ellenkező következte- tésre jut azokkal az elméletekkel szemben, melyek Marxra hivatkozva evvel a világháborúval szemben a szocialista ellenállás felfüggesztését követelik.”²⁷

²⁵ IGNOTUS: Garami Ernő: A megváltás felé. Ny 1918. I. 409—413.

²⁶ SZINI Gyula: Révész Béla, Ny 1909. II. 267.

²⁷ BARTA Lajos: Szocialista gondolatok a háborúról. Ny 1915. I. 688—89. — L. még: SAS Andor: A hadviselő francia lélek naplójából. (G. Hervé) Ny 1916. II. 486—94. — KÁDÁR

A *Nyugat*ban megtalálhattuk a szocialista irodalom friss vetését, a legnagyobb formátumú, világrangú Anatole France-tól — Révész Béláig, Barta Lajosig. A liberális toleranciához híven a *Nyugat* nemcsak őket szólaltatta meg, mutatta be, de helyet adott már első évfolyamában annak a szkepszisnek, amely Bíró Lajost, a századeleje két-három leghetségesebb újságírója egyikét, Ady barátját, Plechanov Ibsen-kritikáját olvasva elfogta.

*Leszámolás Ibsennel*²⁸ — adta már cikke címének Bíró Lajos. Előjáróban arról ír, hogy Ibsen árfolyama zuhanóban van a korabeli irodalmi tőzsdén. Alig halt meg, máris feltámadtak a kis senkik, hogy irodalmi helyét, rangját, nagyságát vitássá tegyék. Ezért vesz Bíró Lajos mohón a kezébe egy olyan könyvet, amely a „kétkedésnek és az aggodásnak ebben az idejében egyenesen egy egész világfelfogás, egy külön politikai, történelmi, filozófiai irány, szinte az egész jövőd névében akar Ibsennel számot vetni”. Joggal emelhetne ilyen magasra a mércét egy szocialista teoretikussal szemben Bíró Lajos, hiszen ő is azok közé tartozott, akik az új hittől új világot vártak. Az új evangélium címmel írt vezércikket róla. Itt is vallomást tesz: „A szociáldemokráciának általában olyan igaza van, hogy az ember mindig csodálkozik: értelmes emberek hogyan lehetnek — legalább meggyőződésben, legalább belül, legalább pro foro interno — mások, mint szocialisták. A publicisztikában — legalább egy elfogulatlan néző előtt — mindig a szocialista sajtónak van igaza. A történelmi materializmus fegyvertára, amelyet a polgári sajtó kénytelen teljesen átengedni a szocializmusnak, olyan gazdag, olyan edzett acélú, olyan ellenállhatatlan erejű, hogy a csapásaitól forgácsokká repülnek szét a hizott vagy elegáns frázisok, amelyek vele szembe akarnak szállani. Csak a szocialista publicisztika tud a dolgoknak egy tudományos értékű reliefet adni, csak a szocialista publicisztika tudja a dolgokat nagy történelmi perspektívába beállítani. Csak a szocialista publicisztikának vannak szempontjai.”

Ilyen magasra értékeli Bíró Lajos azt a világnézetet, — amelynek egyik legkiválóbb századeleji teoretikusával, az orosz Plechanovval Ibsen ügyében vitázni kényszerül. „A könyv címe: Henrik Ibsen. A szerzője: G. Plechanov; nagyrebcsült név a szocialista irodalomban, az orosz szociáldemokrácia egyik szellemi vezére. A könyv — negyven oldalas füzet — a Neue Zeit melléklete gyanánt jelent meg, a Neue Zeit pedig a német szocializmusnak előkelő és tudós és hivatalos karakterű folyóirata. Mindez együtt tehát egy érdekes és izgató ígért: meg fogjuk kapni a szocializmus ítéletét Ibsenről.”

Bíró Lajos legnagyobb kifogása Plechanov Ibsen-magyarozatával szemben, hogy az voluntarista, s így szükségképpen vulgármaterialista. „Az embernek itt már felnyílik a szeme. Plechanov nem a történelmi materializmus fegyvertárával akar esztétikai értékmegállapításokat végezni, hanem a szocialista politika szigorúan ellenőrző hangján kérdezi meg Ibsentől: tudja-e, hogy a termelő eszközök államosítása a cél, és egy osztályok nélkül való társadalom a jövő. Ezért tartalmatlan neki a Brand felhívása. Ezért kívánja Hessel kisasszonytól, hogy a szabadságról és az igazságról mondjon még egy pár magyarzó szót, lehetőleg az erfurti vagy a lipcsei program keretében. Ezért veszi rossz néven Stockmantól, hogy nem ismeri a kommunista kiáltványt és ezért tanítja ki . . .”

A Mefisztó arcú, olykor a cinizmustól sem idegenkedő Bíró Lajostól nem idegen ez az ironikus hang. Gúnyolódik azon is, hogy Plechanov kioktatja Stockmant a kapitalizmus mibenlétéről. A szerző stílusát, tónusát elemezve egy helyütt megjegyzi: ez aztán az a hang, amelyen vidékre kiránduló szocialista barátaim szoktak egy-egy politikus kováccsal vagy csizmadiával beszélni, aki nem akar hinni a kollektivizmusban . . .”

Endre: A francia szocialisták. Ny 1917: I. 308—11. L.: NAGY Lajos: Gorkij, Az anya. Ny 1913. II. 658—60.

²⁸ BÍRÓ Lajos: *Leszámolás Ibsennel*. Ny 1908. I. 778—86.

De figyeljünk Bíró komoly szavára. Idézi Plechanovot: „A kapitalista társadalomban az egyik sarkon gazdagság halmozódik fel, a másik sarkon szegénység, a szegénységgel együtt azonban forradalmi elégedetlenség és a szabadulás feltételeinek a megismerése. *A naiv Stockmann doktornak minderről azonban halvány sejtelme sincs*” (Kurzíválva a Nyugatban — V. J.)

Ehhez fűzi indulatos glosszáját Bíró: „Mintha azt mondaná: itt van a történelmi materializmus, a naiv Jézus Krisztusnak fogalma sem volt az egészről” . . .

Most jön Bíró Plechanov-ellenes indulatának az a magaslata, amely még azt is megbocsáthatja szemünkben, hogy nem tekint ki Plechanov gazdag elméleti munkásságának más terrénumára. „Aki ennyi kicsinyességgel és ennyi szűkkeblűséggel, ennyi szatócs-korlátoltsággal és ennyi bugris-türelmetlenséggel vizsgál egy irodalmi munkát, igazán nem érdemli meg, hogy a világ legérdekesebb és legszebb forradalmi pártjának — az orosz szociáldemokráciának — legyen egyik vezetője.”

Majd ismét maró gúnyban találja kifogásait. Plechanov néha mentegeti Ibsent: kispolgári társadalomban nőtt fel, ennek a problémáival volt elfoglalva. Mire Bíró megjegyzi: „szegény Ibsen, nem tudott marxistává lenni . . . a hosszú fejtegetések, a beható boncolások, az öt és tiz lapos magyarázatok végén mégis komoran jelentkezik a kifogás: Ibsen ezt nem fejezte be szocialista szószattal, holott milyen helyén való lett volna itt egy csinos kifakadás a kapitalizmus ellen.”

Bíró Lajos voltaképpen previzionálta mindazokat a torzulásokat, amiket később a dogmatikus irodalompolitika követett el voluntarizmusával, az írókat a sematizmusra készítő igényeivel. Mert nagyon sokat várt a szocializmustól, nemcsak új gazdasági rendet, de valóban új világot is, amelyhez méltó a művészete — ezért írta fel aggályait a különben nagy érdemű Plechanov Ibsen-cikkének margójára. „Nem igaz — mondja ki apodiktikusan — hogy ha szocialista az ember, akkor minden irodalmi mű végére szocialista vezércikkeket kell óhajtania. Az az absztrakt befejezés, az a szimbólummá válás, amelyet Plechanov nem tud Ibsennél megérteni és nem tud megbocsátani, az szocialista szemmel nézve, egyszerűen a praktikuság mértékével mérve is jó és az egyetlen jó: mert a vezércikk megfakulna, ostobává válna, nevetségessé lenne, az absztrakció és a szimbólum pedig örökké kerete marad egy forradalmi indulatnak, példája egy lázadásnak, mintája egy erkölcsi felkelésnek.”

A szocializmustól való sokat várása fogalmazódik meg akkor is, amikor attól tart, hogy — minden jel szerint — Plechanov szava, írása nem egyéni hang Ibsen ügyében, hanem a párt véleménye: a korabeli szociáldemokrácia ítélete a norvég óriásról, aki a két-három név közé tartozott — akik a legtöbb szellemi izgalmat adták a századvég igényes intellektueljének. „És ami esztétikai ítéletet a szociáldemokrata pártból hallunk, az mind veszedelmesen hasonlít az övéhez.” Bíró félelme reálisnak bizonyult, hiszen nemsokára a magyar pártban is hasonló hangok hallatszottak Adyról (az Ady—Cszimadia-vitában), s már korábban is, a később nagy Ady-hívő Pogány József a burzsoá züllés megnyilvánulásának látta Ady első kötetét, az *Új verseket* (1906).

Ady barátjának a hangja szólal meg akkor is, amikor a munkásosztályban látja a szépség igazi szűzföldjét: „Itt a munkásságban van az irodalom igazi jövője. Itt van a vetései számára egy óriási, buja termékenységu mező. Itt vannak a virágzásának az igazi feltételei. Irodalom és művészet számára itt alakul ki egy olyan közönség, amelyhez fogható eddig a világon nem volt, amely pártfogónak bőkezűbb lesz a Medicieknél és amely új szépségekre szomjasabb lesz tizedik Leonál; itt lenn, a proletariátusban készülnek a feltételei egy ragyogó renaissance-nak . . .”

Zsibbadt sokáig olvasatlanul
(Inni, vadászni sokkal könnyebb
Magyar kastélyban) s végül kidobták
Bűnöknek bűnösét: a könyvet.

Jó könyv volt: elmés, szép Voltaire-kötet:
Nagy rombolások szent harctevője.
(Egykoron volt még a magyar úrnak
Tisztessége és agyvelője.)

Ma már a kastély únja a betűt,
Retteg a könyvtől s hunn trágyadombok
Várják Voltairétól egészen máig,
Aki könyvekben nagyot mondott.

S a trágyadombnál elment valaki,
Egy szennyes zubbony, egy éhes elme
S Isten bárányát, Voltaire ó könyvét
A trágyadombról fölemelte.

Belenézett és megdördült az ég,
Dühtől gyúltak föl bús, izzadt orcák.
Hajh, fázni fog még e könyvtől, tüztől
A papos, úri Magyarország.

(Ady: *Egy megtalált könyv.*
Népszava, 1907. dec. 22.)

... Ady így teremti meg nagyszerű történelmi érzékkel a kontinuitást a kulturális hagyományok vállalásában. S milyen biztos mozdulattal választ ki épp egy Voltaire-kötetet a múlt óriási kincsestárából, demonstrálva ezzel, hogy a polgárság igazi hagyományát, a citoyen örökséget, a felvilágosítók szavát is a munkásság vállalja.

Bíró Lajos is azért tart Plechanov Ibsen-magyarozatától, mert félti ezt a sokat ígérő olvasóközönséget, a munkásnépet a helytelen orientálástól: „... és a jövőnek ezt a közönséget, az irodalomnak ezt az eljövendő óriási ösztönzőjét, fogyasztóját és élvezőjét, ezt a millió fejű mecenást a legbornírtabb esztetikai nézetekkel traktálják, a legkorklátoltabb és a legművésztlenebb ítélkezést akarják rátukmálni: rá akarják erőszakolni, hogy ne a szíve szerint, hanem a pártprogram szerint élvezzen, hogy tartsa szépnek azt ami nagyképű és unalmas és forduljon el attól, ami friss és érdekes, mert az első hűséges öszvér módjára szolgálja a párttaktikát és a második nem foglalkozik politikával.”

Bíró azzal is vitatkozik, amit Plechanov egyetlen mentségnek tart Ibsennél, s ami miatt olvasásra is ajánlja: hogy ti. adalékokat szolgáltat a kispolgárság természetrajzának jobb megértéséhez. Itt megint egy olyan buktatót látott meg Bíró, amibe később valóban belebotlott a szocialista kultúrpolitika: a tartalmi mozzanatok primátussá emelését. „A proletár olvasónak ne fogódjék el a szíve, mikor Stockmannt látja belerohanni a harcba, ne borzongjon meg a Kísérteteken, ne ámuljon el A társadalom támaszain, ne döbbenjen meg Nórán, ne szédüljön Solness-szel...”. Ilyen emberien érvel Bíró Lajos az egyoldalú szociológiai mazsolázással szemben. „Keressen adalékokat a kispolgári társadalomhoz. A Plechanovok bölcsességének itt a vége.” Szatirikus, ironikus vénája itt sem hagyja el.

„A szocializmusban vannak a legnagyobb igazságok és a legnagyobb erők; benne vannak az emberiség legbecesebb indulatai, leggyönyörűbb szabadság-törekvései, legmelegebb és legkedvesebb álmai, benne van minden nemes forradalmisága. És ezeknek a gyönyörű igazságoknak, ezeknek a szárnyaló szabadság-vágyaknak a nevében jön egy szűklelkű, egy kicsinyes, egy lapos betűcsavaró, egy rideg skolasztikus, egy fanatikus talmudista, és el akarja hitetni, hogy a betűnek van igaza, nem a gondolatnak.”

Ez a nemes pátosz, a szocializmusnak ez a magas hőfokú igenlése és eljövételének várása menti Bíró Lajos esetleges elfogultságát is. S ahogy folytatja, az olyan megértése a szocializmus és a kulturális örökség kapcsolatának, amire — tudom nagy szó amit írok — a legnagyobb példát majd Lenin adja: „A szociáldemokrácia nem rekesztheti így el magától az emberiség minden szellemi kincsét: Shakespeareót Dosztojevszkijig. A szocializmus nem tagadhatja meg a szellem nagy forradalmárait: Villontól Ibsenig, azért, mert a forradalmuk a kommunista kiáltvány nélkül ment végbe. A szocializmus minden forradalomnak és minden művészetnek a befogadását jelenti; és ha volnának ma szocialisták, akik ezt el nem ismerik, a diadalra jutott szocializmus ötven év múlva vagy száz év múlva, mosolyogni fog rajtuk.” Nem túlzunk, ha leírjuk: Bíró Lajos cikkében zseniális megsejtések vannak. Így például a fent idézett mondat: a szocializmus minden forradalomnak és minden művészetnek a befogadását jelenti; s nem kevésbé az is, amit most olvasunk: „A proletár-művészet arra való, hogy megszűnjék; maga a szocializmus akar túllépni rajta, és nemsokára túllép rajta.” Az olvasó önkéntelenül is felkapja a fejét: honnan sejtette meg Bíró Lajos a Rapp-ot és az azt felszámoló párthatározatot?!

Fontos elvi kérdéssel zárja Bíró Lajos Plechanovval vitáját: a szimbólum körül zajlik ez a polémia. „Plechanov lenézi Ibsent azért, mert az alakjai és a cselekvései szimbólumokká lettek. A szimbólumhoz ott nyúl az író, mondja ő, ahol nem tud, vagy nem akar konkrét törekvéseket képviselni.” — „Ez nem igaz” — veti el kategorikusan Bíró Lajos. Minden nagy írói munka szimbólummá válik, absztrakcióvá lesz, ezért lesz halhatatlanná; ha azokhoz a konkrét követelésekhez tapadna, amelyeket Plechanov kíván, akkor elakadna az országút porában. A szocializmus volna az első, amely túllépne rajta. Ami Ibsent megtarthatja eljövendő korok számára, az az, hogy a szavainak perspektívája van, hogy az emberei mögött gondolat, a cselekedetei mögött absztrakció van, hogy a kis város kis hősenek — »a derék jó Stockmannak« — a forradalma örök példája a legnemesebb indulatoknak, amelyek az emberben vannak, örök szimbóluma egy erkölcsi törvénynek.”

Bíró Lajos mindezzel arra is magyarázatot ad: hogy lehetett Ibsen a forradalmárok nemzedékének a felnevelője. Elég csak Ady Endrére vagy Lukács Györgyre utalni, akik egyformán rajongtak Ibsenért. Ady a nagy felszabadítónak tartotta, aki a polgári világot át és átszövé életét hazugságról lerántotta a leplet. Éppen a moralizmusával indította el az erjedést a lelkekben, akik aztán a moráltól eljutottak a társadalomig, a meditációtól a tettig: a politikáig. Sok esetben épp a szocializmusig.^{28/a}

*

Témánk — szocialista eszmék a *Nyugatban*, első korszakában — igazi koronája lehet a kor legnagyobb formátumú és hatású magyar szocialista gondolkodójának, Szabó Ervinnek *Nyugat*-beli szereplése és műveinek visszhangja a folyóiratban. 1911-ben ketten is recenzálják *Tőke és munka* című írását. Az egyik recenzens, maga a főszerkesztő: Ignotus. 1918-ban Pikler J. Gyula írt — még Szabó Ervin életében — *Imperializmus és tartós béke* című könyvről. Alkalmat talált arra, hogy a könyv ürügyén a szerzőt jellemezze: „Szabó Ervin külön klasszis közéletünkben és irodalmunkban. Egyszerű vonású, egy darabból öntött, hiúság nélkül való és telve a közérdek iránti őszinte jó akarattal...”²⁹

^{28/a} Plechanov Ibsen-értékelésével Lunacsarszkij is vitakozott. L.: G. V. Plechanov: Irodalom és esztétika. Válogatott tanulmányok. A kötetet összeállította és a bevezetőt írta S. NYIRŐ József, Kossuth, 1962. Henrik Ibsen. 481—541. Lunacsarszkij észrevételeit l. 555. p.

²⁹ FELEKY GÉZA—IGNOTUS: Szabó Ervin: *Tőke és munka*. Ny 1911. II. 418—421. — PIKLER J. Gyula: Szabó Ervin: *Imperializmus és tartós béke* című könyvről. Ny. 1918. I. 190—92. — L.: LÁNCZI Jenő: Szabó Ervin (nekrológ). Ny 1918. II. 594—96.

Mindennél természetesen sokkal jelentősebb, hogy maga Szabó Ervin is többször megszólalt a *Nyugat* oldalain, és hozzá igen súlyos kérdésekben hallatta szavát. E tanulmány olvasóinak elég csak jelzésszerűen utalni Szabó Ervin különleges helyére a századeleje magyar szocialista mozgalomban. Kiábrándulva a hazai szociáldemokrácia megalkuvást megalkuvásra halmozó politikájából, kiábrándult magából a pártból is mint a munkásosztály felszabadulásáért küzdő orgánumból. Úgy látta, hogy a jövő útja a gazdasági felszabaduláson át vezet: így lett szindikalista.

Függetlenül azonban kivülállásától a korabeli magyar munkásmozgalmon, kétségtelesen a legnagyobb alakja a magyar szocialista gondolatnak. Kicsit Jaurès-ra emlékeztető tudós-politikus alkat. Lenézte ugyan a tömegmozgalmat, mégis ő lett a magyar antimilitariszták kis csoportjának felnevelője, összefogója és szellemi irányítója. Megszervezte a ma róla elnevezett fővárosi könyvtárhálózatot; a progresszív gondolat fellegvárává építve ki a feudális maradványokkal terhes ország mégiscsak polgári fővárosának könyvtárát. Szót értett a *Nyugat* íróival. Elég csak Babitscsal való inspiratív barátságára utalni.

S hogy mennyire közel érezte magához a *Nyugatot*, azt éppen ottani szereplése mutatja. Bemutató cikkét — Cím nélkül (1913) — felhasználja, hogy hitet tegyen szindikalista elkötelezettsége mellett. . . . aki átélt tíz vagy tizenöt esztendő a magyarországi munkásmozgalom életéből és cselekedetei útját kritikus gondolat szántotta” — foglalja össze tömören életútját. Majd így folytatja: „Csak az érzi (tudhatja tehát), micsoda gyökeres változást jelent az, hogy a magyarországi szociáldemokrata párt két vagy három éve tudatosan és bevallottan együttműködik az együttverekszik azokkal, akiket az osztályharc terminológia szerint polgári pártoknak neveznek. (Amiről különben éppen ebben a folyóiratban annyi bölcs szót mondott az évek során Ignotus.)”

Kautsky folyóirata, a *Neue Zeit* egyik cikkét ismertette, konklúzióként a *Nyugatban* foglalja össze tömören a maga szindikalista hitvallását, programját: „. . . az új elmélet készül . . . Ettől az új elmélettől mindenestre távol vagyunk még Németországban is. De ha kialakul, alig hisszük, hogy tévednénk, ha azt tartjuk, hogy két megismerésből fog kiindulni. Az egyik: a politikai párt a munkásosztály számára nem az osztályharc szerve, hanem az osztályok együttműködésé, a polgári demokrácié. A másik: a szocializmus dinamikus és kinetikus ereje a gazdasági munkásmozgalom.

És ha majd a német tekintélyek is rájöttek erre a megismerésre, akkor aztán Magyarországon is szabad lesz beszélni — a szindikalizmusról” — vág oda a korabeli magyar szociáldemokrácia vezéreinek.³⁰

„Korlátlan sajtó szabadság” címmel széljegyzetet írt Halász Imre cikkéhez, amelyben azt bizonyította, hogy a sajtószabadságnak a 67 utáni magyar liberalizmus világában is megvoltak a maga buktatói. Már a háború alatt a *Nyugatban* is megismételte másutt kifejtett gondolatát, hogy ti. a háborús években a gazdagok még gazdagabbak és hatalmasabbak lesznek, a szegények viszonylag még szegényebbek és gyöngébbek.³¹

Mindennél fontosabb azonban a *Várnai Zseni verseskönyve alkalmából* (Szabó Ervin alcíme) írott „Proletárköltészet” című cikke.³² Mint magából az írásból kiderül, a cím keretűl szolgáló idézőjel ironiát takar.

Szabó Ervin expressis verbis kijelenti, hogy „Nem lehet tehát proletárköltészetéről, proletárművészetéről beszélni. Épp oly kevésbé, mint proletártudományról; proletárbölcsöletéről, proletárszociológiáról vagy proletártechnikáról. Épp oly kevésbé, mint polgári költészetéről,

³⁰ SZABÓ Ervin: Cím nélkül. Ny 1913. II. 65—68.

³¹ SZABÓ Ervin: „Korlátlan sajtó szabadság”. Ny 1914. I. 151—52. — SZABÓ Ervin: Köztisztviselők és munkások. Ny 1917. II. 731—35. — L.: SZABÓ Ervin: Két regényről (Strug, Reymont). Ny 1913. II. 959—60.

³² SZABÓ Ervin: „Proletárköltészet”. Ny 1914. I. 643—45. — L.: KOMLÓS Aladár: Gyulaitól a marxista kritikáig Bp. 1966. 274—279.

hűbéri tudományról, katolikus matematikáról. Senki sem tagadja a művészetnek és tudomány-
nak bizonyos társadalmi kötöttségét, föltételezettségét. Sem művészi, sem tudományos ter-
melése nem lehetséges bizonyos társadalmi erő- és vagyonfölösleg nélkül, és a leghatalmasabb
zseni lábát is a földhöz kötik társadalmi adottságok . . .

Miután ezeket a társadalom felé nyíló kiskapukat mégiscsak nyitva hagyja, — furcsa
módon: épp a proletárköltészet mivoltát vitatja. Sem tárgya, sem a költő származása okán nem
ad neki helyet a nap alatt.

Különösképp éppen a tudat társadalmi determináltságát valló marxista Szabó Ervin
mondja ki megfellebbezhetetlenül: „Nincs tehát semmiféle művészetilem, amely által
különbséget tehetnénk művészet és művészet közt s valamelyiket is valamelyik osztály külön-
leges termékének minősíthetnők. Csak egy van: a művészet. Amelyen belül vannak fokozatok.
. . . És e minősítések alapja nem lehet más, mint az alakító erő, a színek, a formák, a hangok
gazdagsága és szépsége.”

Ez bizony nem marxista szó. Természetesen csak helyeselni lehet, hogy Szabó Ervin nem
szűk társadalmi nézőpontból közeledik a műhöz, de a társadalmi szempontúság elvének
feladását semmiképpen nem lehet menteni. Pontosabban talán egy mentő érvet dobhatunk
Szabó Ervinnek, aki természetesen ezt tudva is a legnagyobb marxista gondolkodónk marad
a századeleje világában: azt ugyanis, hogy Pogány József, sőt épp a *Nyugattal* szemben még
Bresztovszky is oly nyomatékkal éltek a vulgárszociológia szempontjaival, hogy egy oly finom-
érzékesen intellektuelt, mint Szabó Ervin volt, ez csak riaszthatott.

*

A szocialista gondolat *Nyugaton* belüli századeleji jelentkezését szándékosan mutattuk be
néhány nagy téma köré csoportosítva. (Jegyzeteinkből úgyis tájékozódhat az olvasó arról
a nagy és bizony olykor kaotikus anyagról, amire tanulmányunkat építettük³³). Természetesen
mindezek csak periferikusak, lapszéli jegyzetek szinte a *Nyugat* köteteiben, de mégis mutatják
a folyóirat pontos tájékozódását.

A *Nyugat* oldalairól *egészében* bontakozik ki ez a kép, amely az eszmék útjának és a kornak
képe egyszerre.³⁴

³³ Az idézettek kivül: LÁNCZI Jenő: Szociológiai Könyvtár. Ny 1908. I. 542—49. —
SZÁSZ Zoltán: Lánczi Jenő: Szocializmus és etika. Uo. 574—5. — RADÓ Sándor: A kíván-
dorlás. Ny 1911. II. 1114—16. — A Társadalomtudományi Társaság tíz éve. Ny I. 861. —
Galilei Füzetek, Ny 1913. I. 394. — BARTA Lajos: Lánczi Jenő: Vallás és kapitalizmus. Ny
1913. II. 199—201. — LÁNCZI Jenő: Bernstein. Ny 1914. I. 492—94. — IGNOTUS: Polgári
szocializmus. Ny 1916. II. 551—554., 629—31. — AMBRUS Zoltán: O. Mirbeau. Ny 1917. I.
454—66. — BÖLÖNI György: A dzsentri a mérlegen. 1918. II. 367—71. — VÁRNAI Dániel:
Kerenszky — FÖLDI Mihály: Szocializmus és proletáriátus. Uo. I. 993—1000., 1051—53. —
KIRÁLY György: A 48-as forradalom legendája. Ny 1922. 34—39; Uo. 349—51. — VARRÓ
István: Braun Róbert. Ny 1937. I. 232.

³⁴ L.: VARGA József: A szocializmus Ady gondolatvilágában. „Jöjj el, szabadság!” Tanul-
mányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1967. 9—47. Jelen tanulmányom
ennek a folytatása. Az Ady-problematikát ezért itt csak érintettem. Teljes kifejtését előző
tanulmányomban találja meg az olvasó.

LES IDÉES SOCIALISTES DU DÉBUT DU SIÈCLE DANS LA REVUE NYUGAT
(OCCIDENT)

La revue intitulée Nyugat était l'organe littéraire le plus important du XXe siècle. Elle remplissait le même rôle que la Nouvelle Revue Française en France. Elle ressemblait autour d'elle les plus grands talents de la littérature hongroise renouvelée, Endre Ady, Mihály Babits, Zsigmond Móricz et autres. C'était un rang intellectuel que d'écrire dans le Nyugat. Cette revue élevait trois générations de la littérature hongroise du XXe siècle entre 1908 et 1941.

Dans une de ses études antérieures, intitulée *Le socialisme dans le monde intellectuel d'Ady*, l'auteur de la présente étude a déjà présenté comment l'idée nouvelle turbulente du siècle, le socialisme s'est manifestée dans l'oeuvre de la plus grande figure de la nouvelle littérature hongroise. Dans cette étude, il cherche à examiner comment l'esprit libéral de l'époque a pénétré la rédaction de Nyugat, revue ayant une manière de voir plutôt bourgeoise. La revue a assuré une place au monde d'idées du socialisme aussi. C'était ici qu'un grand penseur socialiste de l'époque, connu même à l'échelle internationale, Ervin Szabó polémisait sur la poésie prolétarienne avec un autre penseur socialiste excellent, Ernő Bresztovszky. C'est ici que Lajos Biró, — qui dans une période ultérieure de sa carrière, devint l'auteur de scénario de film de réputation mondiale de Sándor Korda — polémise avec la conception de Plékhanov sur Ibsen. L'étude tient compte de la réception d'Anatole France, lui-même écrivain de sympathie socialiste, dans Nyugat. Elle analyse à part l'essai excellent d'Ady, intitulé *La religion d'Anatole France*. C'est dans cet essai qu'Ady a avoué que c'était l'exemple d'Anatole France qui l'encourageait à l'engagement pour les idées socialistes du début du siècle.

Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát exemplumainak antik vonatkozásai

Első királyunk születésének ezredik évfordulójáról a Történelmi Társulatban Bónis György emlékezett meg — az ünnepi alkalomhoz méltóan. István, az *igazságos* historiográfiai képéről szólván utalt arra a Laskai Osvát prédikációiban megőrzött adatra, amely szerint a szent életű király megnyúzatta az igazságtalanul ítélkező nádort. Ennek az utalásnak köszönhetően az indítást Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát kötetének átbúvárlására, majd középkori irodalmunk egynémely részletének historiográfiai érdekű vizsgálatára, a klasszikus-filológus illetékességének határait természetesen nem feledve, csupán csak néhány összefüggés felvilágosítását tűzve ki célul.

Laskai „Biga salutis”-ának 77. sermójában (J. 2) ezt olvassuk: B. Stephanus rex nemini perverso parcebat, etiam palatino vel magnifico; unde quendam palatinum propter iniustum iudicium excoiri fecerat. (Ugyanez rövidebben a 76.-ban: quendam iudicem iniustum exc. f.) A szent király portréjának ez a vonása, amelyet legendáink szövegében *nem* találunk, Hérodotos minden ismerőjét az örült Kambysés példa-statuálására, a Sisamnés-epizódra emlékezteti (V. 25).¹ Sisamnés történetét Hérodotos akkor mondja el, mikor Dareios a szkíta expedíció kudarca után „jőtevőjét”, Histiaios milétosi tyrannost, aki a Duna-híd lerombolásának megakadályozásával a perza sereg maradványainak visszatérését lehetővé tette, lát-szólag hálából, valójában politikai meggondolásból maga mellé veszi tanácsadójul, vagyis kitüntetés örve alatt Susába internálja, és Otanést teszi meg a tengerparti hadak fővezérévé: „Ennek (ti. Otanésnak) az apját, Sisamnés bírót Kambysés király azért, mivel pénzért igazságtalanul ítélte (ἐπι χρήμασι δίχην ἄδικον ἐδίκασεν),² megölette, megnyúzatta, bőréből szíjat hasítottatott és bírói székét azzal vonatta be. Ezek után a megölt és megnyúzott Sisamnés helyett Sisamnés fiát nevezte ki bírónak azzal, hogy tartsa eszében, milyen székben ül, mikor igazságot oszt.”

Hérodotos előadásában a közbeiktatott történetnek — a zsarnok Kambysés kórképébe illő drasztikus perzsa novellának — az a szerepe, hogy Otanés kíméletlenségét motívalja: ez nyilván alapos munkát végzett a görög városok és szigetek meghódításában, mert nem óhajtott apja sorsára jutni. A megnyúzott bíró anekdotája ezután — eredeti összefüggéséből kiszakítva — hol itt, hol ott tűnik fel: külön tanulmányban is érdemes volna a nyomát követni. A középkorban is olvasott Valerius Maximus gyűjteménye (Facta et dicta memorabilia) a *severitas* példái közt tartotta számon (VI 3, ext. 3). Petrarcanál, majd Volaterranus enciklopédiájában és minden XVI. századi exemplum-gyűjteményben szerepel; közkedvelt témája a képzőművészetnek is. A Carion-féle krónikában (Corp. Ref. XII. 790.) Melanchthon Hérodotosra hivatkozik ugyan, de a történettel az istentől rendelt hatalom birtokosának igazságosságát szemlélteti és Kambysés kormányzásának még sok-sok negatív mozzanatában is az isteni teleológiát látja. A Szt. Istvánnak tulajdonított bírónyúzás beleillik Temesvári Pelbártnak és Laskai Osvátnak a magyarországi közállapotok miatt többször előkiváncskozó panaszkodásaiba. Az „elnévtelenített”³ anekdotát feltehetőleg azzal a ki nem mondott óhajttal alkalmazták az *igazságos* király alakjára, amit 70—80 évvel később — még ziláltabb állapotok között — Bornemisza Péter majd nem áttal kimondani (Post. V. 417 b.): „De oh ki sokan most is megérdemelnék azt, azmit mielt Cambyes Sisamnés bíróval!” (Egy okkal több, hogy a két minorita „irányzatos” szemrehányásait *ne* tekintsük válogatás nélkül Mátyás, az *igazságos* ellen irányulónak.)⁴

¹ Vö. „Az antikvitás 16. századi képe” c. kísérletünk (Bp. 1960) 379. lapját.

² Így őrződik a stílust díszítő *adnominatio* évezredekben keresztül; vö. Leg. Ladisl. c. 4 (SRH II. 518.): *iustus in iudicio*, . . . in examinandis *iudicis* non tam *iudicare*, quam *iudicari* timuit, sibi que magis *terribile iudicium* imminere credebatur, quam his, qui ab eo *iudicabantur* etc.

³ HORVÁTH János kifejezése: A magyar irodalom kezdetei. Bp. 1931. 195.

⁴ Vö. HORVÁTH J. i. m. 61 sk.

Egy korábbi ünnepi írásban, a *Szent István-émlékkönyvben*⁵ Szeffkú Gyula tekintette át a szent király alakját „a magyar történet századaiban” és ugyancsak Laskai leírását idézte: „Testre kicsiny, lélekre nagy, merész, harcias és okos” (s. 76.: erat . . . Stephanus parvus, animo magnus, audax, bellicosus, prudens et Christum colens). A László-legenda leírására (c. 3, SRH II. 517.: erat enim manu fortis et . . . magnas habens extremitates, statura quippe procerus ceterisque hominibus ab humero supra preeminens) vagy III. Béla csontvázának méreteire emlékezők okkal kérdezhetők, hogy Laskai adata hagiográfiai kitalálás-e, vagy esetleg a szláv és germán keveredéstől még érintetlen Árpádok külső jegyeit hibebbe őrző szájhagyomány jelentkezése. Függetlenül attól, hogy az erfurti minorita XIII. századi krónikájában⁶ is ugyanezt olvashatjuk (statura pusillus, corde magnus, nobilis progenie, nobilissimus fide), — a kérdés eldönthetetlen marad. A népmesékben rendszerint a kicsinyke termetű, de annál erősebb hős győzedelmeskedik, és a latin „corpore Tydeus, animo Hercules” sem pusztá parafrázisa az ismert Ilias-sornak (V. 801.: Τυδεΐς τοι μικρὸς μὲν ἔην δέμας, ἀλλὰ μαχητής),⁷ hanem a testileg (vagy társadalmilag) hátrányos helyzetben levők közmondásba sűrített vágyálma is, de az egyházi szerző nyilván nem a szent király termetének kicsinyiségét, hanem a lélek és szellem fontosságával szemben a test (és a *humana electio*) másodrendűségét vagy éppen elhanyagolhatóságát akarta pregnáns fogalmazásban hangsúlyozni, amint az „emberi választásról” szóló folytatásban is (szentírási helyekre való hivatkozással) olvashatjuk: fuerunt gigantes nominati a principio, viri famosi, statura magni, scientes bella: non hos elegit dominus regum.^{7a}

Részletesebb kitérésre adhat alkalmat Szeffkú Gyulának a „sírő” Szt. Istvánra vonatkozó megállapítása, amely szerint a „síránkozó öreg” képe a Vazul leszármazóinak uralkodása alatt létrejött krónikák céltozos torzítása.⁸ Mit kezdünk akkor a kunokat üldöző lovagkirály sírásával? A *Bécsi Képes Krónika* 137. fej.-e szerint (SRH I. 413.): rex . . . Ladizlaus militibus suis dicebat: „Utilius est mihi mori vobiscum, quam uxores et filios videre in captivitate.” Hec dicens lacrimabatur et primus . . . impetum fecit in castra Cunorum. Geréb László fordítása („így szólt és könnyezett”) formailag pontos, mégis értelmetlen, mert könnyező vezér még soha senkit nem tüzelt bátorságra. Nem asszonyi pityégersől van itt szó, hanem a modern embernek szokatlan: könnyhullatással kísért, bensőséges imáról. A „lacrimabatur” kifejezés alig jelent többet, mint az, amit a legenda 6. fej.-ében (SRH II. 520.) olvasunk: in oratione prostratus implorabat misericordiam dei. Természetes, hogy a legenda szerzője Lászlót is bőjtől és imádkozó szentnek ábrázolja (c. 5, SRH II. 519.): ieuniis et orationibus iugiter insistebat, peccata populi sui plangebatur. Ezt a közkeletű ábrázolást tovább színezve Temesvári Pelbárt már Szt. László „könnyáradatáról” ír (Quad. 17 Z): de quo legitur, quod peccata populi maximis et multis lachrymis planxit adeo, ut lachrymis etiam lapides duros cavaret.

A „Hangos könyörgés — síró fohász” jelenségéről,⁹ „Az ájtatos és a komor Szent István király” alakjáról¹⁰ stb. Balogh József több alkalommal is értekezett. Mint Augustinus kitűnő ismerője és a *Vallomások* fordítója figyelt fel az ókeresztény és középkori *imasírása*¹¹ és ezzel a felismerésével középkori legendáink akárhány helyének jobb megértését is elősegítette.¹²

⁵ III. (Bp. 1938) 24. sk.

⁶ Chron. min. auctore Minorita Erphordiensi, Mon. Germ. Script. XXIV. 183.

⁷ Vö. MNy 49 (1953) 107. sk.

^{7a} Nagyszombati Mártonnak legendás elemeket felvonultató múlt-ábrázolásában is — egyebek közt — az első király „isten választásáról” van szó (Ad proceres, II 274): quem deus ex multis *delegit* milibus unum.

⁸ I. m. 28. Vö.: EMBER Győző hasonló megállapításaival, uo. 273. Ugyanitt (a 27. sk. lapon) az Érdy-kódexben (Nyt V. 236, 34) olvasható himnuszról („imádj ez te népedért, imádj egyházi szolgáloként es, hogy *egy ellenség se legyen ragadozó ez te néped között!*”) Szeffkú azt írja, hogy „igazi nemzeti igazságként hangzhatott . . . a hívők ajkán”, de sem ő, sem Alszechy Zsolt (uo. 328) nem utal arra, hogy a karthauzi névtelen bizony félreértette (vagy legalábbis félreérthetően fordította) az eredeti latin szöveget (ora pro populo, interveni pro clero, ut nullus de tuis praeda fiat hostis).

⁹ Ethn 37 (1926.) 190. sk.

¹⁰ EPhK 52 (1928) 49. sk.

¹¹ L. pl. Aug., Conf. III. 11, 19.; V. 8, 15.; orando et flendo; VII. 21, 27: lacrimae confessionis; VIII. 12, 28.: oborta est procella ingens ferens ingentem imbrem lacrimarum . . . , dimisi habenas lacrimis; IX. 6, 14.: quantum flevi in hymnis et canticis tuis; X. 37, 60.: flumina oculorum meorum; Epist. XXI. 2. és XXIX. 7.; Sermon. XXXI. 5. stb.; Cyr., Ep. XI. 1.: non voce sola, sed et lacrimis ingemescamus. Az Ethn.-cikkből idézett patrisztikai adatokat könnyen megsokszorozhatjuk, pl. Prudentius-helyekkel, Hymn. ieiun. (Mózesről): victus (tápláléka) precanti solus in lachrymis fuit; a Laurentius-himnuszban: Laurentium fletum videns (sc. Christus) crucis sub ipso stipite . . . , qui fletibus spargit locum, etc. — Tanítványom, Jankovich Judit hívta fel a figyelmemet arra, hogy a régi orosz krónikákban, legendákban stb. is gyakoriak az olyan részletek, amelyekben a hős sírva imádkozik, pl. Gleb (halála előtt, Pov. vrem. I. a 6523 = 1015. évhez): стал молиться со слезами; szó szerint ugyanígy Alekszandr Nyevszkij életleírásában; hasonlóképpen Juri nagyherceg Rjazany elfoglalásakor: воздел руки к небу и сказал со слезами. A Roland-énekekben (4001) Nagy Károly is „sír és fehér szakállát tépi”, a bizánci hadseregben pedig szabályzat írta elő a naponkénti közös imát „könnyhullatással”.

¹² Leg. mai. Steph. c. 4. (SRH 380.): lacrimis fuis (Gézáról I.); c. 7 (II. 382.); Hartv. c. 17 (II. 425.); lacrimas fundere, eterne miserationis lanuam gemitibus et lacrimis pulsare; Leg. Emer. c. 5 (II. 455): fonte lacrimarum rest(r)inxit (extinxit) amoris incendia (Laskai O. s. 104.: carnis inc.); Imre nem a virginitas megtartása miatt könnyezett, hanem hő imádsággal „oltotta el a szerelem lángjait”; Leg. Gerh. c. 4 (II. 473.) és 5 (II. 476.); c. 13 (II. 499.): ad sue sepulture locum diutius ploravit (itt szembevetendő a Dominica passio tudatos utánzása, vö. BALOGH J.: Ethn. 37 [1926] 192.) stb. Szt. István a Karthauzi névtelen fogalmazása szerint is „nagy fel-

A „komor” Szt. István alakját érzékeltetni hivatott példái¹³ mindenestre nem meggyőzőek, mert mindkét helyen (SHA v. Marci 6., ill. Pont., v. Cypr. 6.) nemcsak a *gaudium*, ill. *comitas nimia*, hanem a *maerior*, ill. *severitas tristis* kerüléséről is, tehát a *tranquillitas* megvalósításáról van szó.

Helyesen állapította meg Balogh József, hogy „a sírás az egész középkoron végig kiegészítője a vallásos-épületes gondolatnak.”¹⁴ Ez a sírásba is átszápó vagy a megindultságot éppen a sírással előidéző ima ősi szokás, és szerepeltetése valóban „tipikus a legendairódalomban”, de nem csupán „a patrisztika örökségeként”. Itt tovább kell mennünk. Az imát a pogány ókorban is fennhangon, akárhányszor sírva mondták el (vö. pl. Plaut., Rudens 259.: vox me precantum huc foras excitavit; Ovid., Met. XII. 53: voces precantum; Val. Flacc. IV. 75.: ille — sc. Iuppiter — dearum fletibus commotus). Hérodotos az áldozatok bemutatása közben felhangzó jajveszékélésről ír (IV. 189.: *ὄλολυγή ἐπὶ ἰροῖσι*), hasonlóképpen Aristophanés (Béke 96.): *ὄλολύζερ', ὃ γυναικες*, vö. az antik scholiasta megjegyzésével: *ὄλολύζειν ἀπὸ τοῦ εἴχεσθαι*. Vergilius epikus hősei (nemcsak Dido!) gyakorta a könnyekig elérzékenyülnek. Az Italiába — tehát az istenektől rendelt földre! — induló *pious Aeneas* könnyekkel búcsúzik az epirusi partokon talált Andromachétól és Helenustól (III. 492.): *digrediens lacrimis affabar obortis*,¹⁵ és a megérkezés is sírással kezdődik (VI. 1.): *sic fatur lacrimans . . . et tandem Euboicis Cumarum adlabitur oris*.

Idézzük itt fel Róma világbirodalomra emelkedésének néhány emlékezetes mozzanatát! I. e. 212-ben M. Claudius Marcellus Szirakuza végső ostroma előtt (Liv. XXV. 24., 11. vö. Plut., Marc. 19, 1.) ex superioribus locis elnézvé a gyönyörű várost, *inlacrimasse dicitur*, amint eszébe jutott a város múltja, az athéni sereg pusztulása, és az, hogy mindez rövidesen a tűz martaléka lesz. — 168-ban Aemilius Paulus, a pydnai győző, *sírva* fogadta a makedón Perseus gyászruhás követeit (Liv. XLV 4, 2: et ipse inlacrimasse dicitur sorti humane). Nem kevésbé emlékezetes az ifj. Scipio magatartása sem: 146-ban, a századokon át uralkodó Karthago romjait látván, Hektórnak Trója pusztulására vonatkozó jóslatát (II. VI. 448.) idézte és Róma eljövendő bukására gondolva keserves könnyeket hullatott (App., Lib. 132, p. 629 sq.). Érthető, hogy későbbi századokban a Karthago sorsát sirató „kegyes pogány” már csak azért is kivételes méltánylásra tarthatott számot, mert minden Biblia-olvasó Jézusra gondolt, amint Jeruzsálem felett sírt (Lk. 19, 41.; Ján. 11, 35.). — Így bizonyulhat egy szokványos motívum (helyzet, emberi magatartás) különböző korok dokumentumaival történő megvilágítása *kölcsönösen* tanulságosnak.

Legendánk historiográfiai összefüggéseit néha — de korántsem minden esetben — a Szentpétery-féle Scriptores kiadói is jelzik. Pl. az Imre-legenda elején, az ifjú herceg töredelmes észsakai imáinak leírása után, az apáról olvassuk (c. I, SHR II. 450.): *quod pater eius caute, immo et occulte per rimam parietis sepe prospiciebat, nulli tamen suorum manifestare volebat* (rövidebben Temesvári Pelbárt 104. sermójában). Helyesen jegyzi meg ehhez Bartoniek Emma (II. 451, 1.), hogy Szt. István aligha leskelődött fia után, legfeljebb virrasztva találta, amikor — szokása szerint — az épületek állapotát ellenőrizte, vö. Chron. Hung. comp. s. XIV. c. 67. (SRH I. 317.): *consuetudo . . . St. regis Stephani . . . fuit, quod omnes ecclesias, quas ipse fundaverat, in quolibet anno adminus tribus vicibus visitabat . . . exeundo totam ecclesiam illam circuibat et fracturas sive scissuras parietum ac tectorum perspicacibus oculis et morose inspiciebat.* — Hasonló módon utal pl. Madzar Imre Gellért püspök írói ténykedésének (Leg. Gerh. II. c. 6, SRH II. 489.: *dictabat libros, quos propria manu scribebat*) Ambrosiuséval rokon vonásaira (Leg. aur. p. 253 Graesse: *libros, quos dictabat, propria manu scribebat*). A hagiográfia azonban rendkívül bonyolult műfaj; a szentek életrajzainak valamennyi összetevőjét még speciális tanulmányokban sem lehetne tisztázni és felsorolni. Mi is csak néhány ismertebb motívum „életútjának” vázlatos bemutatására vállalkozunk.

A Hartvik-féle legenda 17. fejezetében Szt. István buzgó könyörgéseiről, majd *sátrának* csodás felemelkedéséről olvasunk (II. 425.): *cumque diutius deprecationibus insisteret, . . . papilio super eum extensus a terra levatus tamdiu pendere cepit in aere* (Temesvári Pelbárt a 76. sermóban megtoldja: *caelesti consolatione perfusus . . . ecce Sanctus dei una cum papillione, in qua orabat, a terra elevatus tam diu pependit in aere*), *donec vir dei in se reversus a contemplatione, spiritum relaxavit ab oratione*. A király egy véletlen szemtanúnak — *magnae simplicitatis et innocentiae viro* — megtiltja a látottak kifecsegését, *quo adusque ipse viveret*.¹⁶

szóval és sírással” adott hálát szakállának megtépéséért (Nyt. V. 242.); Nagyszombati Márton szerint a szent király korában a szerzetesek hasonlóképpen (II. 288.: *lachrymis atque precibus*) fohászkodtak.

¹³ EPhk 52 (1928) 50.

¹⁴ Ethn 37 (1926) 192. 11. j., ugyanígy „Szt. Gellért és a Symphonia Ungarorum” c. dolgozatában, MNy 22 (1926) 271.

¹⁵ Vö. G. BOISSIER: La relig. rom. I. 241.

¹⁶ A Pomerium 52. sermójának szövege nagyjából a legendának felel meg: *ecce quidam vir magnae simplicitatis et innocentie tunc consimiliter orans vidit angelos ad beatum Steph. descendentes et papilionem super eum extensum a terra levari et tamdiu in aere pendere, donec . . . A Karthauzi névtelen is említi (Nyt. V. 238.)*

— Még csodálatosabb Szt. László elevatiója (Leg. Lad. c. 5, II. 519.): *quadam nocte monasterium Waradiense iuxta consuetudinem subiit, ut oraret . . . Cubicularius eius, qui foris eum solus expectabat, pre nimia mora tedio affectus surrexit et introscepit, viditque dominum suum glorificato corpore mirabiliter in aere sublevatum (elevatum). Temesvári Pelbárt (s. 49) ezt is „hitelt érdemlőbben” adja elő: *accedens quidam cubicularius fide mediante fassus est . . . „Vidi dominum regem glorificato corpore sursum in aere mirabiliter elevatum.”**

Középkori legendáinknak erről a motívumáról a legtöbb párhuzamos anyagot nálunk Horváth Cyrill gyűjtötte össze.¹⁷ „Értelmét” abban látja, hogy „az imádság felemeli az embert a földről”, de — tiszteletre méltó anyagismeret birtokában — a váradi felemelkedést a XIII—XIV. században „kedvelt hagyomány” távolabbi összefüggéseibe illeszti. Így „emeltetik fel” pl. Szt. Dombonkos „az földtől egy singnek felette” (Nyt. III. 154.; *Acta Sanctorum Boll.*, Aug. I. 579.), Assisi Szt. Ferenc (Nyt. VII. 20.: „bikkfa közepiglen”),¹⁸ Aquinói Tamás (Leg. aur. p. 919). Árpádházi B. Margit,¹⁹ (Guarinus-leg. 33.: *visum est corpus eius inter caelum et terram plus quam unum cubitum elevatum*), stb. De a motívum jóval korábbi: megfigyelhetjük pl. Egyiptomi Szt. Mária „életrajzában” (c. 10), vagy a X. századi Niképhoros Szt. András-legendájában (AS Mai. VI. 864.), stb.²⁰ Mindenesetre ne feledjük az indiai bráhmanákról szóló, Nagy Sándor óta Nyugaton is széltetés ismeretes hagyományt sem, amelynek egyik hatásos részlete éppen az imádkozás közben való felemelkedés (vö. pl. Philostr., *Vita Apoll.* Tyan. III 17.; 51.; VI. 10.), vagy az *ascensio* élményének az ókori irodalomból — az orphikus elragadtatástól, dionysosi *ekstasistól*, a szárnyas Erős előidézte állapottól Pál apostolnak a „harmadik égig” történt *raptus*-áig (II. Kor. 12, 2.), a „Corpus Hermeticum”-ban (Paim. V.) olvasható levegőbe emelkedésig, vagy a varázspapiruszok „Mithras-liturgiájának” mennybeszállásáig — felsorakoztatható leírásait: azt a hihetetlenül gazdag és változatos vallástörténeti anyagot, amelyből Kerényi Károly annak idején csak izelítőt adott *Ascensio Aeneae* c. tanulmányában.²¹ A késő hellenisztikus zsidó irodalom is tele van eksztatikus és vizionárius részletekkel, egyebek közt „a felszállás gyerekeinek”²² élményeivel,²³ a végeláthatatlan apokaliptikus irodalomról (és benne Dantéről) nem is szólva. Ami pedig a legenda-irodalomban közönséges *elevari (elevatio)* kifejezést illeti, amely a korai patrisztika képviselőitől kezdve „speciatim de ascensione Christi in caelum” jelentésben használatos,²⁴ nem hallgathatjuk el azt a sejtésünket sem, hogy a szenttéavatási eljárás lényeges mozzanatának, a holttest *felemelésének* (exhumálásának) jegyzőkönyvbe foglalása (*sanctum corpus elevatum est*) szintén kínálta az *ascensio*-értelemben való legendás továbbszínezés lehetőségét.

A Szt. László-legendá másik csodás részletének, a holttest Váradra jutásának hagiográfiai összefüggéseiről érdemlegesen szintén csak Horváth Cyrill írt.²⁴ Minket itt most nem a legenda-változatok szövegtörténete érdekel; a teljesebb és pontosabb (mondsee-i) kézirat relatiója szerint a szent király földi maradványainak kísérei — feltehetőleg a somogyvári apátságból — eredetileg Fehérvár felé tartottak terhükkel, amikor a szekér megfordult és magától Várad felé indult (c. 8, SRH II. 522.): *Dum vero de corpore eius Waradinum transferendo, ubi scilicet sepeliri se mandaverat, ob ardorem dierum canicularium et longitudinem vie fidelium hesitaret arbitrium, et in Albensem ecclesiam, que propius erat, videretur esse declinandum, venerunt iterum ad diversorium, ubi pre labore et tristitia fatigati dormierunt. Cumque sopore gravati essent, currus, in quo positum erat corpus eius, sine subvectione cuiuslibet animalis, recto itinere Waradinum ultra ferebatur. Vigilantes autem et currum non invenientes contristati valde ceperunt per loca discurrere, inveneruntque currum versus Waradinum ultra currentem et sanctum corpus in eo positum. Videntes itaque miraculum, quod videlicet corpus beati confessoris ad locum, ubi sepulturam ipse sibimet elegerat, divinitus portaretur, . . . gratias agentes iter suum sine omni hesitatione versus Waradinum reduxerunt.*²⁵

Hasonló csodás dolgokkal keltett áhitatot olvasóiban a Gellért-legendá szerkesztője is (c. 16, II. 504.): *iumenta, que currum trahebant, non sunt visa comedere, nec bibere, semper lete trahentes, quasi nullum onus sentirent . . . Cumque ad fluvium Moros pervenissent, et more*

a királynak „ájojtatos imádság” közben való elragadtatását: „néha test szerént es felemeltetött az felszínről, ő szentséges érdemének miatta”.

¹⁷ Középkori László-legendáink eredetéről. ItK 38 (1928) 36. skk.

¹⁸ Vö. KASTNER Jenő: Egygűgyű lelkek tüköre. Egy középkori legenda életrajza. Minerva 8 (1929) 261. (Ezt az adatot BÀN Imre baráti szívfességének köszönöm.)

¹⁹ KASTNER J. uo.

²⁰ Vö. HORVÁTH Cyrill I. m. 38.

²¹ EPhK 47 (1923) 32. skk.

²² Vö. W. BOUSSET: Die Relig. des Judentums im späthell. Zeitalter. Tübingen 1926. 396. sk.; vö.: A síró Xerxés. Ant. Tan. 12 (1965) 234. skk.

²³ Theis. I. L. s. v., 359, 36. skk., ill. 362, 69. skk.

²⁴ I. m. 41. skk.

²⁵ Temesvári P. 48. sermójában nagyjából a rövidebb változatot találjuk; I. a Karthauzi névtelen fordítását is, Nyt. V. 92.

solito currus cum corpore in navi esset, navem tota multitudo movere non potuit. Et cum remigia sua de manibus suis proiecissent, navis tam velociter fluvium pertransiit, ut arte humana nullatenus pertransire potuissent . . . (Az apát és a kanonokok vitáznak: hová temessék a szentet?) Tandem primo canonici sanctum corpus portantes ad ecclesiam S. Georgii et tamen (sic!) nullatenus deponere potuerunt, nec se deponi permisit, nisi in loco memorato, ubi elegerat sepulturam . . . Cum autem ventum fuisset ad predictum locum sepulturae, tanto pondere portantes sacrum corpus oppressi sunt, ut — sicut unusquisque eorum postea referebat — si eis hoc gravamen in via accidisset, ipsum corpus reliquissent.

Horváth Cyrill a csodás szállítás motívumával kapcsolatban a bibliai filiszteusokra utal, akik a frigyládát két tehén által küldték vissza Izraelnek (I. Sám. 6, 7—14.); említi továbbá Szt. Crispin(ian)us mártírt, akinek testét a hajó a víz folyása ellenében vitte a kiválasztott helyre (AS Oct. XI. 503.), és a Jakab -legendát (az apostol holttestét a hajó egy éjszaka vitte át Joppéból Hispaniába: AS Iul. VI. 12.);²⁶ legérdekesebbnek Szt. Vencel *translatióját* mondja,²⁷ majd a csodás történet XIII. századi visszhangjaként az első magyarországi ferences provinciális elogiúmat ismerteti: János meghagyja, hogy holttestét vigyék majd Villafrancába, de nem kellett azt vinni, mert a szekér — lovak nélkül is — elindult, átkelt a folyón, ment magától és meg sem állt Villafranciáig.²⁸

Mindez azonban csak kicsinyke hányada a csodás *translatio*-k évezredes hagyományának. A klasszikus ókor ismerői önkéntelenül is mindjárt a phrygiai Kybelé (Magna Mater) és az epidaurosi Asklépios *rómat*, valamint a sinópei Sarapis *alexandriai* átvételének az *aretologia* műfaji előírásai szerint kiszínezett megőrkítéseire gondolnak. Kybelé, a „nagy istenanya” kultuszát, ill. kultuszszobrát, a szent meteorikövet hajón szállítják Ostiáig, majd a Tiberisen felfelé, de a hajó a sekélyvízű folyóban elakad: csak Claudia Quinta tudja kizökkenteni (ezzel bizonyítja matronához illő tisztaságát), és az istennő most már készséggel megy új otthonába.²⁹ A hagyományban a *castissima femina* mellett szerep jut a *vir bonorum optimus* Scipio Nasicának is.³⁰ A kultusz meghonosításának politikai indítóioka nyilvánvaló: a második pun háború győzelmes befejezése után Róma az Aeneadák kisázsiai származásának mítoszát felelevenítve és ország-világ előtt dokumentálva lépett fel hatalmi igényeivel „phrygiai” őseinek földjén.³¹ Sokban rokon Asklépios római meghonosításának története is.³² A monumentális epidaurosi kultuszszobor helyett az isten szent állatát, az *e sedibus eius* előkúszó kígyót viszik Rómába: a különben is csodás út befejezésül a kígyó maga választja meg Asklépios római tiszteletének színhelyét, a Tiberis vizétől közrefogott szigetet.³³

A „legaretologikusabb” *translatio* mindenesetre Sarapisé, úgy, amint azt — valószínűleg az alexandriai Sarapis-papok terjesztette csodás elbeszélés nyomán — legrészletesebben Tacitus (Hist. IV. 83.) hagyományozta. E szerint az első Ptolemaiost ismételt álomlátás indította a Pontusmelletti Sinópé „Iuppiter Dis”-szobrának elhozatalára. Az égi jelenség nemsokára már a vonakodó Skydrothemis királyt fenyegeti, de a város népe a *varia perniciēs morbique et manifesta caelestium ira* ellenére sem enged; maior hinc fama tradidit *deum ipsum* (vagyis a szobor) *adpulsas litori navis sponte conscendisse*: mirum inde dictu, tertio die tantum maris emensi Alexandriam adpelluntur (84, 3.).³⁴ A görögök és egyiptomiak számára egyformán elfogadható istenség „behozatala” Ptolemaiós Sótér körültekintését dicséri, a sinópei legenda kigondolója pedig³⁵ a szövegekben megnevezett Eumolpida-ivadék: az eleusisi Timotheos lehetett.

E három antik kultuszátvitel történetének kiegészítésül Ernst Schmidt további hét (késő antik és középkori) legendát ismertet,³⁶ amelyekben a kultuszok (ereklyék) *translatio*-inak szinte azonos mozzanatait tanulmányozhatjuk, mint pl. a kyprosi istenszobrok Antiochiába „kivánczosítását” (Liban., Or. XI.: I. 472. Foerster); Isis ráveszi II. Seleukos Kallinikost memphiszi kultuszszobrának „átküldésére”, ill. III. Ptolemaiós Euergetést az istennő kiszolgáltatására, — *καὶ νῆες εὐτροπεῖς καὶ τὸ ἀγαλμα ἤγετο* (uo. 473.); Vigasztaló Szt. Mária (8. sz.) két vértanú Istriában őrzött maradványait szerzi meg csodás körülmények között az aszálytól sújtott

²⁶ Vö. R. A. LIPSIUS: Die apokr. Apostelgesch. II. 2. (Braunschweig 1884) 223.; H. USENER: Sintluth-sagen. Bonn 1889. 136., G. PITRÉ: Feste patronali in Sicilia. Torino—Palermo 1900. p. XX és *passim*; H. DELEHAYE: Les légendes hagiogr. Bruxelles 1955. 29. skk. HOLIK Flóris (KatSz 37 [1923] 66.) a magyar László-legendát a Jakab-legenda „tudatos átvételének” próbálta volna kimutatni (79.: „a Szt. László-mondakör compositellai eredete bebizonyítottan tekinthető”); HORVÁTH C. meggyőzően mutatott rá e kísérlet túlzásaira.

²⁷ I. m. 44. 4. j.

²⁸ I. m. 45.

²⁹ A forráshelyek teljes felsorolását I. E. SCHMIDT: Kultübertragungen. Giessen 1909. I. l. j.

³⁰ Vö. Th. KÖVES: Zum Empfang der Magna Mater in Rom. Historia 12 (1963) 321. skk.

³¹ Vö. SCHMIDT: 27. skk.

³² I. m. 31. skk.

³³ A követséget vezető Q. Ogulnius személyéről és a görög kultusz bevezetésének politikai háttéréről vö. Fr. ALTHEIM: Rom und der Hellenismus. Amsterdam—Leipzig 1942. 91. skk.

³⁴ A gyors hajózás aretológiájáról vö. KERÉNYI K.: Die griech.-or. Romanlit. Tübingen 1927. 99.

³⁵ SCHMIDT valószínű feltevése szerint, 80. skk.

³⁶ I. m. 82. skk.

Veronának (imádságára a veronaiak hajója oly gyorsan halad, hogy üldözőik elmaradnak mögülük), és amint Verona határába érnek, megnyílnak az egek csatornái (AS Aug. I. 81.); a Szt. Márton sírjának érintésétől *súlyos* ereklyévé vált ruhadarabot hajó viszi Hispaniába: a hajó teljes szélcsendben is sebesen repül (Mon. Germ. Script. rer. Merov. I. 2, 294.); a Szt. Gummarus testét vívő csónak *magától* — kormányos és evező nélkül — jut csodás gyorsasággal rendeltetési helyére (AS Oct. V. 687.); egy hajdani antwerpeni kápolna „Onze lieve vrouwe”-szobrát egy szentéletű nő Szűz Mária felszólítására szintén csodálatos módon (adverso quidem flumine, sed successu valde prospero, utpote manu virginea navim regente) juttatta el Brüsszelbe; és végül: a *Vier Haimonskinder* c. német népkönyv elbeszélése szerint 811-ben a frissen megkeresztelt dortmundiak hiába kérték a kölni érsektől Szt. Reinold ereklyéit, de a koporsó újra meg újra a templomon kívül terem; harmadszorra világossá vált a kölniek előtt is a szent akarata, és a maradványokat díszes kocsi-ra tették, hogy Dortmundba vigyék: „wie der H. Leib mit dem Kasten auff der Karren war, fing der Karren an zu lauffen biss zu Dortmund zu, ohne einige pferd oder menschliche hülf, und bleib eben an dem orth still stehen, wo die Kirche von S. Reinolt hingebawet ist, wie noch heutigs tags daselbst zu sehen.”

Szinte az összegezés is főleg: az ismertett aretalógiák (ill. legendák) annyira egyeznek egyrészről az antik előzményekkel, másrészről a kiindulásul szolgáló magyarországi szent elbeszélésekkel. Az elképesztő azonosságok láttára további szemléltető anyag³⁷ felvonultatása nélkül is teljes mértékben igazat adhatunk Schmidtnek:³⁸ „Auf alle Fälle helfen uns diese mittelalterlichen Legenden die antiken Übertragungen besser verstehen”, — de ezt a megállapítást meg is fordíthatjuk: az antik előzmények (és a párhuzamos középkori anyag) ismerete nélkül a hazai legendairóladom is egyszerűen *érthetetlen* volna, bizarr hagiográfiai kitalálások halmaza maradna.

Könnyebben felismerhető és magyarázható a László-legenda másik „csodája”, az éhező sereg jöltartása a király imájára odasiető szarvasok és bivalyok húsával (c. 6, II. 520.): ecce grex cervorum et bubalorum obviat ei, et cum ipso simul in medium exercitus deposita feritate convenit; tulit ergo unusquisque ex animalibus, quantum sibi sufficiebat. (Laskai O., Biga sal. s. 50. ugyanígy).³⁹ A minta nyilván az Exodus fürjseége és mannahullása (II. Móz. 16, 13—18.). Horváth Cyrill szerint⁴⁰ „a legendairóladom a 4. század óta utánozza ezt az elbeszélést”, és ebből az irodalomból sarjadt az a sok-sok épület kolostori történet, amelyből ugyanott kapunk izelítőt. Itt se feledkezzünk meg azonban a klasszikus előzményekről, mint pl. Tacitus „zsidó archaeológiájának” idevágó részletéről (Hist. V. 3, 2.): sed nihil aequae, quam inopia aquae fatigabat (ti. az Egyiptomból kivonuló zsidókat), iamque haud procul exitio totis campis procubuerunt, cum grex asinorum agrestium e pastu in rupem nemore opacum conscendit; secutus Moyses coniectura herbidi soli largas aquarum venas aperit. A vízfakasztó és seregét az elepedéstől-éhhaltól megmentő László király alakja így illik bele a II. Ramsesztől, Mózes-től és Nagy Sándortól Marcus Aureliusig követhető legendás hagyományba.⁴¹

*

Katona Lajos a Temesvári Pelbárt beszédeinek jó részét elfoglaló legendák tárgyalása elől annak idején⁴² azzal tért ki, hogy „ezek hagiographikus jellegüknél fogva bonyolultabb kérdésekre csak kivételesen adnak okot és alkalmat, s alig néhány esetben ingerelhetik a kutatót. behatőbb és messzibbre elágazó vizsgálatra.” Miután néhány ilyen „kivételes” részletet most már közelebbről is láttunk, vegyünk szemügyre egy-két *nem hagiografikus* jellegű példát!

Szilády Áron⁴³ és Horváth Cyrill⁴⁴ óta hazai történetként tartják számon a bátai prédikátor pörüljárását. De mint ahogy Pelbárt szerint a papi dézsma önzetlen beszolgáltatása után másodszor termő szőlő történetét Budán is beszélték (De temp. aestiv. 21 R: item in Hungaria civitate Budensi publice factum miraculum fertur), forrását Katona Lajos⁴⁵ mégis a heisterbachii Caesarius „Dialogus miraculorum”-ában (X. 13.) mutatta ki, a bátai barátot is kockázatos volna holmi tősgyökeres tolnai finak megtenni. Temesvári Pelbárt „vígaszlat példája” (Pom. quadr. p. II. s. 38. T) így hangzik: narratur factum in hoc regno in oppido nomine Batha, quod quidam frater, dum quaestus causa preadicaret stans super dolium, et fistulator quidam in foro ac quaestu adversaretur eidem, mutuo sibi ipsis detrahentibus publice, astutus fistulator ficta devotione accessit circa dolium, super quo ille praedicabat, et clam sub pallio rescidit circulos dolii. Cumque praedicans ille cum impetu pede fortiter tangendo super

³⁷ I. m. 88—110.: „Die Epiphanie und die Kultübertragung” (a 95. lapon Szt. László szekerére is utalás. történet). SCHMIDT a régebbi irodalomban található anyag sokszorosát közli.

³⁸ I. m. 87.

³⁹ Vö. Nyt. V. 93.

⁴⁰ I. m. 39.

⁴¹ Vö. Az antikvitás 16. sz. képe, 245 skk.; BARTA Gábor: Acta Class. Debr. 4 (1968) 87. sk.

⁴² Temesvári Pelbárt példái. Bp. 1902. 29.

⁴³ Temesvári Pelbárt élete és munkái. Bp. 1880. 25. 2. j.

⁴⁴ Temesvári Pelbárt és beszédei. EPhK I. pótk. (1889) 200.

⁴⁵ Temesvári Pelbárt példái. 48. = Irod. tanulm. II. 83.

dolium diceret: „Hic idem submergar, si non verum est, quod dico!” — mox asseribus dolii decidentibus praedicator ipse in faeces dolii cecidit. Sic solent etiam daemones ludificare detractores, qui cum detractationes affirmant, cadunt subita morte in faeces inferni.

A történet annyira városi ízű, hogy lokalizálása a megnevezett magyarországi kisközségre kevésbé látszik valószínűnek. Olaszországi körülmények között könnyebben elképzelhető, hogy a város főterén egyszerre két *spettacolo* kínálkozik: a hordóról harsogó barát és vetélytársaként egy sipos; a közönséget főképp a *mutua detractio* szórakoztatja, majd a fistulator agyfájtása, ill. a túl hevesen bizonykodó frater aláhullása a *faeces*-be, még ha az csak „söp-rút” jelent is. Összevethetjük a történetet a terentiusi „Hecyra” színrevitelének ismeretes bonyodalmaival: a római közönség inkább az ökölvívókhoz, meg a kötélrancoshoz szegődött. (Prol. II. 34.) Temperamentumos prédikátorok persze nemcsak Olaszországban voltak és vannak, de a dobbantással vagy a föld döngetésével kísért *adfirmatio* antik gesztusa, amellyel az illető mintegy a föld alatti hatalmakat mozgósítja (vö. Macr., Sat. III. 9, 12: cum Tellurem dicit, manibus terram tangit, — az ismert devotíós formulában), jól illenek az önmagát mintegy devoveáló baráthoz (hic idem submergar, si non . . .). Így szólítja az *Ilias*-ban Althaia az alvilági isteneket tulajdon fia ellen, hogy térdre rogyva döngeti a földet (IX. 568. skk. vö. pl. Paus. VIII. 15, 3.; Plut., Amat. narr. 3. p. 774. B), így idézik a földtől elnyelt Amphiaraszt (Cic., Tusc. II. 25, 60.: Cleanthem, cum pede terram percussisset, versus ex Epigonis ferunt dixisse: Audisne haec, Amphiarae, sub terram abdite?), és így csúfolódtak utólag Pompeiuson, hogy támasszon hát lábának egy dobbantásával seregeket a földből (Plut., Caes. 33, 5. és Pomp. 57, 9.; 60, 7.: App., B. c. II. 37., 148.; ez hagyományozódik még Volaterranus enciklopédiájában, majd Bornemisza Péternél is).⁴⁶

Nem kevésbé változatos, de közvetlenebbül nyomon követhető előzményekre tekinthet vissza Temesvári Pelbártnak az az *Ördögi kísértetek*-be kívánczoló exempluma, amelyet Thomas Cantimpratensis *Liber Apiarius*-ra (II. 30, 55.) hivatkozva⁴⁷ ad elő (De temp. 27. X.): Uxoratus quidam cum uxore propria illicitis contrectationibus et inhonestis modis utebatur. Ecce autem quadam nocte, cum talia fecisset et coactus ad secessum ivisset, mox soluto ventre in cloacam eius viscera natium descenderunt, — és az illető rettenetes kínok és büntüdat közepette kiszervegett. Tipikus esete az eredetileg személyhez kötött történetek „elnévtelenedésének”, amennyiben a szörnyű halálnem voltaképpen az eretnek Arius judási bűnhődésének épületes, ill. eljlesztő célzatú megisméltése. „Arrius eretnekről” Bornemisza (FP 144, Melanchthon nyomán, CR XII. 979.) azt írja, hogy „az bele az árnyékszéke omli”. A számtalanszor idézett, Herodesére emlékeztető gyalázat forrását annak idején Rufinus egyháztörténetében (Hist. eccl. I. 13 = PL 21, col. 485sq., Hist. tripart. III. 10, 10—11. = CSEL 71, p. 151.) jelöltük meg.⁴⁸ „Arius haláláról” azóta egy külön tanulmány jelent meg, amelynek szerzője⁴⁹ ennek a hitű (nikaiai: *homousios*) szellemben fogant apologetikus historiográfiai fikciónak keletkezését és kiterjedésének lépésről lépésre tisztázta. A „haeresiarcha” Arius 336-ban halt meg. Erről ellenfele, Athanasios, húsz évvel később így számolt be (PG 25, col. 581. A): *ὄσοπερ διήνη δούς, κατέπεσε, καὶ πρὶν ἢ γενόμενος ἐλάχησε μέσος*, vagyis mint Júdás, „alá zuhanván, elhasadt közepén” (Acta Ap. 1, 18.) Ezt az érthető párhuzamot színezi tovább a két évvel később írott Serapion-levelelben (PG 25, col. 685.): Ariusnak az utcai latrinán bekövetkezett csúfos halála itt már égi állásfoglalás az orthodoxia mellett és az arianizmus ellen. Athanasios, majd a 370-es években Epiphánész (PG 42, col. 193. D) és a nazianzusi Grégorios (Gergely; PG 35, col. 1209. A) még mindig csak célozgat a Júdáséhoz hasonlítható árulásra, ill. végre, de Nyugaton Ambrosius „virtuóz módon”⁵⁰ formálja tovább a történetet, amennyiben folytatólagosan idézi az Apostolok cselekedeteinek kritikus mondatát: *καὶ ἐξέχυθη πάντα τὰ σπλάγχνα αὐτοῦ*, „és minden belső része kiomlott” (De fide I. 19, PL 16, col. 556.), a többiek pedig egyre förtelmesebb kitalálásokkal toldják meg a szörnyűséget. A palma talán Faustinus római presbýter és társait illeti (Libellus precum ad imp. PL 13, col. 85. = CSEL 35, p. 8.): . . . ita attenuatus est . . . ut per angustias foraminis et sedilis *totus ipse* laberetur. Digna haec poena impio, digna haec mors turpis pestifero haeretico, atque de spiritu diaboli foetidissimis membris digna haec sepultura. A borzalmakat persze a forráshoz (Athanasios leveleléhez) visszanyúló Sókratész (Hist. eccl. I. 38. = PG 67, col. 177. A) is csak fokozza újabb „realista” vonásokkal. Szózenos előadása (Hist. eccl. II. 29. ed. Bidez p. 94.) alapján még modern kutatók is megpróbálkoztak a „tűnetek” orvosi azonosításával. Rufinus (Hist. eccl. I. 13.) és Theodorétosz (Kirchengeschichte, ed. L. Parmentier p. 56.) korában a hagyomány már végleg megszilárdult, de — mint Pelbárt példájából láthatjuk, — az istentelen Arius sorsa a középkori prédikátorok fantáziájában — most már név nélkül — egyéb istentelenségek *hasonló* büntetésében is meg-

⁴⁶ Vö. Az antikvitás 16. sz. képe. 341. I. j.

⁴⁷ Vö. KATONA L., Temesvári Pelbárt példái. 67.

⁴⁸ Az antikvitás 16. sz. képe. 406. 2. j.

⁴⁹ A. LEROY-MOLINGHEN: La mort d'Arius. Byzantion 38 (1968) 105. skk.

⁵⁰ A. LEROY-MOLINGHEN i. m. 107.

megismétlődik. Ennek a folyamatnak késői állomásait tapinthatjuk ki Temesvári Pelbárt közvetlen forrásában, valamint a Katona Lajostól idézett helyeken.⁵¹

Tanulságos komparatistikai *escapade*-okra adhat alkalmat az a közkedvelt középkori legenda is, amelynek változatait — Longfellow „Felix barát”-jáig és Radó Antal „Frater Eugenius”-áig — Katona Lajos ismertette *Régi gyöngyök új foglalatban* címmel.⁵² „A mennyei madárka” c. történetről van szó, melynek előzményeit Katona a XI. századig göngyölytette fel; tárgyalja a legenda előfordulásait és utal a Temesvári Pelbártnál (De temp. pasch. 20. Y) olvasható változatra is: . . . narrat Discipulus in sermone, quod quidam religiosus petivit a deo, ut scilicet ostenderet ei minimum gaudium celeste. Et ecce oranti apparuit angelus in specie avicule cantantis dulciter, et cum vellet eam capere, secutus est eam in silvam, et auscultando eam stetit sub arbore trecentis annis nil aliud sentiens nec gustans prae dulcedine cantus illius, et putabat se vix horam unam stetisse. Quae cum avolasset, rediit frater ad claustrum, et cum nullus eum agnosceret, et mirarentur, quaesierunt fratres de abbate, sub quo exivit, et inveniunt tricentos annos transivisse . . . Quanta ergo dulcedo erit in caelesti cantu, si tanta fuit de una avicula! Tunc ille frater . . . obdormivit in domino.

Említsük itt a Karthauzi névtelen „Csodálatos példáját” (Nyt. V. 262.) is, amelynek hőse, a lakodalmát ülő ifjú, még „az halandó életben halhatatlanságnak ideire jutott” és a menyneknek országában — „holott semmi bánat, semmi siralom és szomorúság nincsen, . . . felül az ég tiszta, alol az föld nagy ékösséggel felöltözött . . . Az fáknak ága-boga külön-külön szép jeles madarakkal ékösöltetnek, kiknek szavok zengésök mint angyali éneklés volna . . .” — háromszáz évet tölthetett oly örömdelégességben, „kit szem nem látott, sem fil nem hallott”, pedig ő egy nap múlását sem érzékelt.⁵³

A hatásos történet a középkori hallgató számára egyebek közt a XC. zsoltár 4. versét példázta: „Mert ezer esztendő előtte annyi, mint a tegnapi nap, amely elmúlt . . .” A feldolgozásokban megint csak nincs szó a hosszú álom után megváltozott világot találó hős antik előzményeiről. Pedig az áttekinthetetlenül gazdag (és zavaros) *κατάβασις*-irodalom idevágó részleteinek⁵⁴ bevonása az *Exemplum mirabile* összefüggéseinek megértését is teljesebbé tehetné. Utaljunk itt a platóni *Állam* befejező mitoszára (a halálból visszatérő pamphyliai Ér beszámolója: X. 614. b.) és ennek klasszikus római változatára, a *Somnium Scipionis*-ra; az ötven év elteltével felbredő Epimenidés nevéhez fűződő — samanisztikus⁵⁵ — hagyományra, és nem utolsósorban Varro *Sexagesis* c. menippói szatirájára: ötven év alatt a *parce pureque pudens Roma*-ba az *impietas, perfidia, impudicitia* fészkelődött be (frg. 495.), ubi *tum comitia* habebant, ibi *nunc fit mercatus* (frg. 497.), stb. Így válhatott a „menippói” köntösbe öltöztetett katabasis-téma a „régii” Róma visszakívánóinak moralizáló propagandaszövegévé, mint ahogy a legismertebb feldolgozás — Aeneasnak halálhoz és álomhoz egyformán hasonlítható alvilágjárása — megint más funkciót töltött be Augustus Rómájában.⁵⁶

Lássunk végül egy „klasszikus” példát! Temesvári Pelbárt egyik beszédében (De temp. 74. I.) az emberi élet rövidségével kapcsolatban (quis ex omnibus nobis hic praesentibus victurus erit post annos centum et ubi tunc erimus?) Hieronymus Xerxés-példáját találjuk: Xerxes rex Persarum potentissimus, cum de sublimi monte exercitus sui multitudinem quasi infinitam cereret et miraretur, prorupit in lachrymas. Interrogatus, quare ploraret, respondit: „Quia post centum annos nullus horum, quos nunc cerno, — inquit, — supervicturus erit.” Ezt a sablonos exemplumot csak az ősi (Hérodotosól a XVII. századig nyomon követhető) anekdota mindenkorai funkciójának figyelembevételével értelmezhetjük, mint ahogy erre a *siró Xerxés* c. tanulmányunkban⁵⁷ kísérletet tettünk. Temesvári Pelbárt — a középkori gyakorlatnak megfelelően — az évezredes anekdota világvége-hangulatú hieronymusi változatát (PL 22, col. 589.), ill. annak kivonatát alkalmazta a maga prédikátori céljaira, ad considerationem brevitatis vitae humanae. Xerxés neve — Hieronymus tekintélye folytán — nem kopott le a történet éléről, mint a megnyúzott bíró anekdotájából Kambysésé, de ez semmiképpen sem jelent konkrét történelmi ismereteket, amint ugyanennek a beszédgűjteménynek egy korábbi helyéből (35. C) kiviláglik.

⁵¹ Discipuli Prompt. exempl. M. 16; Spec. exempl. ed. Maior, Sodomia 8.

⁵² KatSz 1900. 529. skk. = Irod. tanulm. II. 135. skk.

⁵³ Vö. HORVÁTH J. i. m. 198. sk. A keresztény Elysiumnak ezt az ihletett leírását (Nyt. V. 266.) GERÉZDI Rabán (A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 295. = Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 476.) a hazai virágének „stíluselőzményei” közt tartotta számon. Ne feledjük azonban az intermundiumokban („olymposi” zavartalanságban) élő istenek lakóhelyének lucretiusi leírását sem (III. 18. skk., vö. I. 7. skk.; I. alább (65. l.) az epikurosi ataraxia-eszmény váratlan keresztény recepciójáról mondottakat is; vö. J. WILPERT: RAC „Ataraxie” 847. skk. hasáb.

⁵⁴ Vö. R. GANSCHNIETZ: RE „Katabasis” 2365. skk., az antik katabasisok középkori fejleményeiről 2437. skk., a „csodálatos” történetekről pl. 2442.; W. FAUTH, KI. PAULY III. 152. sk.

⁵⁵ Vö. W. BURKERT: Rhein. Mus. 105 (1962) 38. 10. j.

⁵⁶ Az álom szerepéről az Aeneis VI. énekében vö. Ed. NORDEN: Komm. 47. sk. és 339. sk.

⁵⁷ Ant. Tan. 12 (1965) 231. skk.; vö. újabban V. BOGUN: Die ausserröm. Geschichte in den Werken Senecas. Diss. Köln 1968. 120.

Itt a mennyei paradicsomba való eljutás feltételéről van szó: si deum non amabis, peribis, et ad caelestem paradysum introire non poteris. Ennek „történeti” (hystorice) példázására szolgál a következő exemplum: Plures reges in paradysum terrestrem intrare desideraverunt, ut viderent eius amoenitatem, sed nequierunt. Primus rex Xerses, rex Persarum, qui postquam subiugavit sibi multas regiones, tendebat ad paradysum possidendum, sed praepeditus fuit fame, quia cibus et potus deficiebat sibi et exercitui eius. Secundus Cambises rex Medorum, qui etiam tendebat ad paradysum, videre eius amoenitatem, sed impeditus fuit ab aquis inundantibus et sic non potuit proficisci. Tercius Alexander seu Magnus, qui omnibus subiugatis sub tributo tendebat ad paradysum et pervenit usque ad zonam igneam, qua circumducitur paradysus quasi muro, ut volunt etiam doctores,⁵⁸ et praepeditus fuit per zonam torrentem vel circulum ignis, ne intraret. Quartus Nero, interfecto beatorum Petri et Pauli apostolorum, qui etiam tendebat, ut iret ad paradysum, sed anteaquam iter arriperet, interfectus est et sic non potuit. (Ezután következnek a „misztikus” magyarázat.) Ebben a zűrzavaros összefoglalásban nem a történelem, hanem a Nagy Sándor személye körül elburjánzott *regényes-mesés hagyomány* nevei és kitalálásai kavarnak. „Xerses” kudarca talán Dareios dél-oroszországi (vagy Kyros belső-ázsiai?) expedíciójára vonatkozatható; a Kambysés „méd királyt” akadályozó vizekkel nem tudunk mit kezdeni; Alexandrost a Sándor-regény bizonyos változataiban csakugyan a „tüzes zóna” tartja vissza a továbbszalástól; Nero kaukázusi hadjáratának tervéből (vö. Tac., Hist. I. 6, 2.) csak a középkori hagyományban lett „paradicsomi” kaland.

De ha már a középkori hagyomány ilyen mérvű deformálódásánál tartunk, idézzük — befejezésül — Horváth János mesteri summázásából⁵⁹ a *Példák könyvének* azt a fejezetét (Nyt. VIII. 95), ahol a mennyei szózat szerint „legjóságosabb” életű fraternek minden társánál külön érdeméről van szó. A többiek közül ki a gyónásban, ki imádságban és munkában, irgalmasságban vagy alázatosságban szorgoskodott, míg a legérdemesebb frater csak ennyit mondott: „Én úgy éltem, hogy szomorú embert meg nem bántottam, meg nem szomorítottam; engemet se bántott, sem szeméretőt senki.” (A végén ugyanígy.) A becses nyelvemlék modern kiadói⁶⁰ a példa forrását Joh. Herolt (Discipulus) „Virtutes” című (V: XXVI.) exemplumában jelölték meg: „... Ego sic vixi, ut nullum hominem turbavi, nec ab aliquo turbatus sum.” (A végén a „mennyei szózat” szerint: „Ego permitto me superari ab homine, qui nullum conturbat, sed stat in pace... qui nullum turbavit, nec turbatus est.”)

Talán hihetetlennek hangzik, de ez az „érdemes” életrajz — végső soron — nem egyéb, mint Epikurosok a *zavartalan* boldogság állapotáról (*ἀταραξία*) szóló első *κωλία δόξα*-ja: quod beatum et immortale est, id *nec habet, nec exhibet cuiquam negotium* (Cic., De nat. deor. I. 30, 85.; vö. I. 17. 45.; Diog. Laert. X. 139.), vagyis éppen annak a tanítás, aki ellen nemcsak Cicero rohant ki az idézett helyen oly indulatosan, hanem majd — kérlelhetetlen következetességgel⁶¹ — a keresztény írók is. Így formálódott az „istentelen” Epikuros bölcsesége istenessé, a „legjóságosabb” frater életrajzának.

*

Összegezés helyett a hasonló módszerrel — kirándulások formájában — humanista vizeken is hajózó Alain Michel⁶² *elvi* megállapítását idézzük: „La culture antique n'est jamais connue que dans le présent. On ne peut jamais l'étudier tout à fait pour elle-même. Les hommes ne la découvrent qu'à travers leurs préoccupations actuelles. Cela les conduit à en infléchir le sens et l'on doit tenir compte de ces infléchissements, de ces déformations, peut-être. Mais, du même coup, on observe que chaque siècle pose à l'antiquité des questions originales et peut ainsi fournir des réponses neuves ou profondes... Non seulement les anciens nous aideront à comprendre les modernes qu'ils ont inspirés, mais les modernes aussi nous apporteront sur les anciens des vues et des lumières qui varient avec les siècles et les circonstances...”

Vagy emlékezzünk vissza az érdemes Katona Lajos szavaira,⁶³ amelyekkel egy Laskai Osvátnál olvasható mesemotívum összehasonlító vizsgálatát lezárta: „Mi minden akad régi prédikátoraink avatag fóliánsaiban, s hogy a folklóre milyen, szinte kimeríthetetlen kincsbányája tárul fel annak előtte, aki nem restelli az incunabulumok és középkori kéziratok szemrontó betűtengerében való halászatást!” Ezt klasszikus-filológusok csakúgy, mint a régi magyar irodalom kutatói vagy céhbéli mediaevisták — több-kevesebb csálkával — valahányan — egyformán megszívlelhetjük.

Borzák István

⁵⁸ Vö. pl. Tert., Apol. 47: paradysum... locum divinae amoenitatis... maceria quadam igneae illius zonae a notitia orbis communis segregatum.

⁵⁹ I. m. 187.

⁶⁰ Példák könyve, 1510. (Cod. Hung. IV.) Közzétette BOGNÁR András és LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1960. 171.

⁶¹ Vö. Az antikvitás 16. sz. képe, 291. skk. és 313.: W. SCHMIDT: RAC „Epikuros”.

⁶² De Cicéron et Tacite à Jean Bodin. Rev. Ét. Lat. 45 (1967) 421; vö.: P. O. KRISTELLER: Renaissanceforschung und Altertumswissenschaft. F. u. F. 33 (1959) 368.

⁶³ Ethn 11 (1900.) 191.

Az erdélyi szombatosok vezérének, Péchi Simonnak, Bethlen Gábor kancellárjának politikai bukásáról Tholdalagi Mihály az 1621. esztendő eseményei között jegyezte fel: „... az fejedelem... Péchi Simont — az ki fő cancellarius volt — Váradon pünkösd hetiben arestatatá Kamuti Balás által”. Indoklást nem fűz az eseményhez. Kemény János Önéletrészésében az időpontot nem adja meg, de több tényezővel is magyarázza Bethlen belső bizalmának letartóztatását. Többek között neki is szerepet tulajdonított a hainburgi várostrom kudarcában, hibáztatta a prágai csatáról való elmaradását, feltételezte, hogy Péchi 40 000 tallérnyi ajándékot fogadott el Ferdinándtól a pozsonyi béketárgyalások idején. Azt is megemlíti, hogy a fejedelem: „... mint virtuosus ember, nem szenvedé társat, hanem megfogata, és az maga inventioja szerént sub honesta custodia néhány esztendeig Kővárban fogva tartatá.” Kohn Sámuel Péchi bukásának körülményeit elemezve joggal mutatott rá, hogy a Kemény által említett gyanús momentumok még 1620-ban merültek fel. A kancellár bűnössége egyszer sem bizonyosodott meg és Bethlen bizalmát bírta még 1621-ben is. Kohn Tholdalagi időmeghatározása alapján 1621. május 30 és június 5 között feltételezte Péchi Váradon történt letartóztatását Kamuthi Balás által. Indokát Bethlen Gábor gyanújában látta, melyet kétes eredetű udvari intrikák tüzeltek.¹

Az Egyetemi Könyvtár Kézirattárának Theca VII/339 jelzetén található a Tholdalagi-krónikában említett Kamuthi Balázs, Váradról 1621. május 23-án déli 12 óraker kelt, Bethlen Istvánhoz címzett levele: „Szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak mint Uramnak Istentől kivanok Nagyságodnak minden testi és lelki iokat megadatnia mind az Nagyságod io akaroival egiwt; Az utamban tul Beszerminien adot megh az Nagyságod levelet, kire most Nagyságodnak választ nem tehetek. Mivel űdom hozza ninchien: Isten be viven mindenreol magam beszéllek Nagyságodal, Az dologh it mint tertint legien. Nagyságod az Urunk eo felsege leveleleob, boven megh erti, Nagyságod minden dologhban jarion az szerint el, az mint eo felsege paranchiolta. Noha nekem annal soval boveben paranchiol eo felsege, arrol az dologhrol, de en azt adigh megh nem mondhatom, migh Isten Nagyságodal szemben nem iutat. It en nem kiseum dolgaimat el igazitvan menhest[?] megiek be Erdeljben Nagyságodhoz, Urunk eo felsege ma 23 Mai 9 Orakor Cancellarius Uramat Pechi Simont az Varba Arestaltata, sub honesta Custodia tartatia, ket szolgaitis vele egiwt Janko Boldizsart es Markosfalvit. Az fogsaga felol paranchiol eo felsege Nagyságodnak, hogy Nagyságod el foglaltassa, es minden marhaia Inventaltassa bizoniosh megh hit zalogos nemes emberekel, minden marhaia legien Inventariom es pechit alat zar alat heljben hogj semmie el ne vesszen, se kar tekozlas senkitol semmi marhaiba ne legien ugian azon tisztal [áthúzza] tisztartok gondviselek alat legien, minden az kik alat edigh volt mindenek. Az giermekit eo felsege azt hatta volt hogj Szent Erzsebetre vigiek az Szent Erzsebeti joszagot tartchiak hagiak az giermekek számára, az giermekeket tartchiak belole. Nagyságod rendellien az Job anniokal embert hozaiok ki gongioikat vissellie, akar az Job anniokat Rendellie Nagyságod, neki giermekit is szanni [?] Ma azért Irt Cancellarius Uram Urunknak, hogj eo felsege az giermekit hagia Radnotban ha valami budulás tortenikis, megis legienek batorsagos helien, mi valassa leszen rea en nem tudom, nekem ezeket paranchiolta kit Irok Nagyságodnak, tudom lattam magamis eo felsege mindent megh irt Nagyságodnak, arrol az dologhrol melj eo felsege levelet az levelemben takarvan Im megh kwltem Nagyságodnak. Nagyságod ez veletelen [?] dolgot Iria megh Kakoni István Uramnak es Erdeli Uramnak, tudom mastolis megh halliak ez miez it nem lehet titok nemis lehet titok illien nagj Varosban: Isten haza viven mindeneket megh mondok Nagyságodnak, Nagyságod most othon valoban vigiazon eo felsege paranchiolia kik mint viselik magokat ez mostani törtinetel legien mindenwt embere Nagyságodnak: Isten eltesse es tarchia megh Nagyságodat sok esztendeigh Irtam Varadon 12 orakor del utan, 1621. Nagyságod io akaro szolgália Kamuthi Balas. P. S. Ha en valamit el vetetem az eo felsege paranchiolatiban megh Irt eo felsege az maga leveleben mindent Nagyságodnak mihez tarchia Nagyságod magát az tobit megh mondom mikor haza megiek. Nagyságodnak summa chiak az hogj semmi marhaiban kar tekozlas ne essék Cancellarius Uramnak hanem mingiarast mindenrwl mindent Inventallianak foglialiak eo felsege számára, mindent, de helieben hagiova el ne vesszek az mi olj zar alat pechiet alat io gondviseles alat legienek, hirtelen Irtam Uram ez levelet.” (461—62.)

Kamuthi fontos új információkat tartalmazó leveléből elsősorban a letartóztatás pontos időpontjára kell felfigyelnünk. De nem kevésbé figyelemre méltó a „honesto custodia” jogi formula használatának megerősítése sem. Ezek a további mellékkörülmények, összevetve

¹ Erdélyi Történelmi Adatok. Szerk. MIKÓ Imre. Kolozsvár 1855. 232. KOHN tévedésből Borsos Sebesyén krónikáját idézi. Ott nincs szó Péchi letartóztatásáról. Kemény János Önéletrészés és válogatott levelei. Bp., 1959. 286. KOHN Sámuel: A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk különös tekintettel Péchi Somon főkancellár életére és munkáira. Bp. 1889. 176—180.

a korábbi már ismert forrásokkal, átrendezik a Péchi letartóztatásának előzményeiről, háttéréről kialakított véleményeket.

Péchi Simon 1621. január 26-tól április 22-ig a Bethlen Gábor és Ferdinánd császár megbízottai között folyó hainburgi béketárgyalásokon vett részt. A diplomáciai huzavonák során a császáriak számos kísérletet tettek a fejedelem megbízottainak meggyerésére. Ennek következményeként április közepére már a Habsburgok oldalára álltak Forgách Zsigmond, Jakusits András, Aponyi Pál és mások Péchi munkatársai közül. Péchi személyéhez a gyanú árnyéka se férköztött a tárgyalások során, számtalan esetben járt Pozsonyban és Kassán a fejedelemmel folytatandó megbeszélésekre. Április közepén már nem volt remény Bethlen limitált feltételeinek elfogadtatására sem, ezért a kancellár 22-e táján elhagyta Hainburgot. Társaságában távozhatott a tárgyalások színhelyéről Sándor János, akit majd május 25-én Thurzó Imrétől hivat a fejedelem.² Péchi Kassára utaztában, Kőrmöcbányáról levélben számolt be Thurzó Imrének az események alakulásáról, majd május 10-én — most már Kassáról — arról ír fogadott fiának, hogy ideje meglátogatnia „puszta házimat apró árvaival”, vagyis Radnótra készült.³ A fejedelemnek azonban más tervei voltak kancellárjával. A másik Thurzónak, Szaniszlónak ugyanezen a napon küldött leveléből tudjuk, hogy az árulók tevékenységének ellensúlyozására, Péchi vezetése alatt, küldöttséget akart indítani Bécsbe. Bizalmát tehát a hainburgi kudarc után sem vonta meg kancellárjától. E levélben kéri Thurzót, szerezzen „salus conductust” a delegáció számára, amelyet Péchi a következő vasárnap — azaz május 16-án — Rosenbergen vesz át.⁴ Az újabb tárgyalásokból nem lett semmi, de Péchitől független okok miatt. Ti. Bethlen erről így nyilatkozott május 25-én: „Cancellariust elkaszittem vala és szintén indulni akart . . . olyan gyalázatos és bizonytalan tractatusra nem akartam cancellariust alabocsájtani . . .” és valóban, a kancellár még május 16-án is rendes hivatali munkáját végezte Kassán.⁵

Az Egyetemi Könyvtárban talált Kamuthi-levélből megtudtuk, hogy a következő hét vasárnapján, május 23-án már Nagyváradon volt, feltehetően szombat este ért oda a kíséretében levő Uzoni Jankó Boldizsárral, Markosfalvi Mártonnal és Góty (Géczi) Istvánnal.⁶ Ezek szerint legkésőbb május 18-án elhagyta Kassát, hogy kivegye tervezett szabadságát. Kamuthi arról is beszél, hogy a fejedelem szóbeli utasításait csak személyesen adhatja át Bethlen Istvánnak és azok jóval részletesebben szólnak az ügyről, mint a Bethlen által küldött írásos parancsok. Ebből következik, hogy Kamuthi Kassáról eredt a mit sem sejtő kancellár nyomába. Kassáról Várad legalább kétnapos lovaglás, tehát Kamuthi a letartóztatási paranccsal zsebében, legkésőbb május 21-én, pénteken ült nyeregbe. Nyilvánvaló, hogy a fenti két dátum közé eső napokon — május 19–20-án — jutott olyan információ birtokába Bethlen, amely egyszer és mindenkorra kegyvesztetté tette kancellárját. A kritikus napok kassai eseményeiről nincs közvetlen forrás. De Kornis Ferenc 1621. augusztus 6-án feleségének írt leveléből következtethetünk: „. . . a fejedelem akkor Kassán még nagy haragjában . . .” ajándékozta el Péchi héjjasfalvi részjőzsgát.⁷ Bethlennek Péchivel szemben fellobbanó kemény indulatait az a körülmény is igazolja, hogy a magas rangú fogoly még 1621. július 30-án is vasra verten raboskodott, bár lábai veszedelmesen megdagadtak. Magánlátogatóktól és a levélírástól eltiltották.⁸ E szigorú börtönfeltételek meglehetősen ellentmondásban állnak a „honestia custodia” gyakorlatával, amelynek alapján Pécht őrízetbe vette Kamuthi.

² A hainburgi béketárgyalásokról l. PELZ Béla: A hainburgi béketárgyalások. 1621. január 25. — április 22. Száz 1914. 477—498., 577—596. Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Kiad. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1879. 309. Sándor János a magyarországi rendek képviselőitében vett részt a béketárgyalásokon. Szoros kapcsolatban állhatott Péchivel és Thurzó Imrével. További kutatásokat igényel azonosítása Sándor János szombatos költővel. Vö. RMKT XVII. század V. 416—417., 583. A költő Sándor egyetlen ránk maradt verse arra utal, hogy a szombatosok első generációjához tartozott. Eneke nem tartalmaz rabbinikus ismereteket, öszövetési és apokrif irodalomból vett idézetekre támaszkodik. Veszélyes útról való hazatéréséért mond hálát istennek. Ha azonos a diplomata Sándorral, azt is megtudhatjuk róla, hogy beteges ember volt. Részt vett a nikolsburgi béketárgyalásokon is. 1623. március 15-én Észterházy Miklós említi mint közvetítőt. Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Kiad. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1886. 248. Bethlen később kapcsolatban maradt vele. Vö. TT 1908. 244—245.

³ TT 1878. 134. „Áldott órában talált volt kegyelmed engöm atyjává fogadni” Péchi Thurzónak 1621. március 24-én. Uo. 123. Felesége 1621. január 19-én meghalt. KOHN i. m. 174.

⁴ Bethlen Gábor fejedelem levelezése stb. 168—169.

⁵ A Thurzó Imrének írt levélben tárgyalja az árulók tevékenységét, akik a császár megbízásából hamis írásokra hivatkoznak. Péchi letartóztatásáról nem esik szó, sőt mintha védené őt Bethlen. Nyilvánvaló Thurzó Imre tájékoztatása május 25-én a 23-án történt eseményekről még nem volt idősebb Bethlen számára. A levélből egyértelműen kiderül, hogy a kancellárt nem május 25-én akarta Rosenbergre küldeni, hanem kilenc nappal korábban. Kohn időmeghatározását ez a félreértés okozta. Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan stb. 308. KOHN i. m. 176. ETA I. 276.

⁶ Uzoni Jankó Boldizsár 15—16 éves lehetett ekkor, később dévái református pap. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Szerk. KESERŐ Bálint. Bp.—Szeged 1965. 475—479. ETA III. 356. Góty Istvánt, a Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 1863. 356. Géczi Istvánt ír.

⁷ VASS Miklós: Adatok Péchy Simon életéhez. TT 1907. 502—503.

⁸ ETA III. 350—357. Péchi első teljes szövegében fennmaradt börtönlevele. Kamuthitól tudjuk, hogy letartóztatása után azonnal levelet írt Bethlen Gábornak. Később eltiltották az írástól „miolta az írás tölem megtiltott” — panaszkodott július 30-án.

A fejedelem haragja, a fogvatartás körülményei azt látszanak igazolni, hogy Bethlen Gábor meggyőződött kancellárja bűnösségéről. Más kérdés az, hogy a „tisztos őrizet”, azaz a főnemesek bizonyítékok nélkül fogva tartását lehetővé tevő jogszabályt alkalmazta vele szemben. Ennek csak egy magyarázata lehet: ha az volt a célja, hogy a kancellár árulásának valós bizonyítékai, esetleg összekötöttései, ne kerüljenek nyilvánosságra. Úgy látszik, első indulatai lecsillapodása után ezt a jogi formulát maga sem tartotta elegendőnek és igyekezett törvényesebb keretet adni Péchi letartóztatásának. Ennek érdekében 1621. július 30. előtt, valamikor a hónap közepe táján Zólyomi Jánost küldte Péchi szamosújvári börtönébe, hogy feltételeket ajánljon a kancellárnak. Péchi erről így írt Bethlen Istvánnak július 30-án: „Szabadulásomnak módjáról Nagyságod jó tetszését, tanácsát akarom vala minap érteni Zólyomi János uram által; kiben hogy procedálhassak, okait is fogságomnak és az kegyelmes uramnak reám ilyen nagy nehézségének, tudakozván, semmit abban is akkor nem értheték...” A következő sorokban arról elmélkedik, hogy annak, aki bevallja bűnét, isten és ember könnyen megbocsát, de neki, mert ártatlan, nincs mit megvallania. Majd hirtelen fordulattal így folytatja: „Avagy, ha én vádolóimnak könnyebbitenék annyiból dolgokat, bátor a büntetésnek talioja ne maradjon rajtok...” és elsorolja, hogy a pozsonyi megvesztegetést nem fogadta el, a hainburgi tárgyalásokon nem volt része Forgáchék elpártolásában.⁹ Mindebből világos, hogy ezeket a bűnöket akarták vele beismertetni. Zólyomi küldetésének kudarca után a fejedelem öccsét, Bethlen Istvánt bízta meg Péchi megpuhításával. Bethlen István még meg sem kaphatta a fogoly július 30-án írt fent idézett levelét, ha megkapta volna, talán nem vállalta volna a megbízatást, mert július 31-én Kassáról futár útján parancsolta a fejedelem Szamosújvárra. Kornis Ferenc említett augusztus 6-i levele beszámol arról, hogy Bethlen István július 31-én éjszaka sietve eltávozott Kolozsvárról és reggelre már Péchihez ért. Egész nap tárgyaltak, majd a következő nap hajnalán a gubernátor magával vitte a volt kancellárt Kolozsvárra. További sorsáról e levél írásának napján még nem volt hír.¹⁰ Kornis és mások abban reménykedtek, hogy ez az esemény Péchi szabadulását jelenti, de csalódtak. A foglyot Kolozsvárról Kővárra vitték Rhédey Pál őrizete alá. Tehát Bethlen István sem járt nagyobb sikerrel megbízatásában, mint Zólyomi. Péchi nem volt hajlandó könnyíteni a fejedelem helyzetén, mert felismerhette, hogy valamilyen okból Bethlen csak régi, idejétmúlt ingadozásait hozza fel, amelyeket már régen tisztázott.

A fejedelem azonban nagyon jól tudta, hogy Péchi miben bűnös, ha ezt nem is propagálta. Éppen ezért Rhédey Pálnak 1621. szeptember 2-án írt levelében kioktatja kapitányát, akit Péchi meggyőzött ártatlanságáról: „Péchi felől való írásodat ami illeti, ha más írná, tudnánk felőle mit gondolni; de hogy te ired, elmédnek fel nem érésének tulajdonítjuk az ő mézzel folyó elméjének discursusát, vesszünk eszünkbe, hogy nem ismerted azt az embert. Hogy felhozhatók az mostani tractára, arról csak úgy gondolkodjál, hogy ha soha békeséget nem csinálhatnánk is, de soha ő általa azt mi nem tractálnók. Quo semel imbuta, recens testa, diu servat odorem. Ennek sok okai vadnak melyeket előrcenseálni nem érkezem...”¹¹ Úgy látszik, Péchi visszájára fordította Bethlen taktikáját és könnyedén megnyerte Rhédeyt, ami nem is lehetett nehéz, hiszen konkrét vádat nem emeltek ellene. Bethlen magyarázkodása eléggé átlátszó, de kiérződik belőle eltökéltsége, meggyőződése Péchi bűnösségét illetően. Talán még határozottabb szeptember 14-én Károlyi Zsuzsannához írt levelében, ahol Béli Kelemennek üzen, aki Péchi birtokaira pályázott: „... választ most nem adhatok, Péchi Simon dolgának a törvén szerint kellett eligazíttatni...”¹² Bizonyított bűn tehát volt, de bíróság elé soha nem került a volt kancellár.

Bethlen Gábor kódösztő magatartását a Péchi-ügyben egy korábról már ismert, de kellően ki nem aknázott forrás alapján érthetjük meg.

Johannes Zeidler, a szász választófejedelem bécsi követe 1621. június 27-én jelenti urának: „Bethlen Gabor hat seinem Kanzler Petschi seiner Schreiben eines, so er in Türkei abgehen lassen, und vom türkischen Hof herausgeschickt worden sei soll fürgezeigt, und als sich der Kanzler bekennen müssen, hat er ihn hinaus für die Stubenthür gehen heissen...”¹³ A részletekben meglehetősen bizonytalan információ lényeges eleme a Porta szerepének említése a Péchi-ügyben. Ha elfogadjuk Zeidler állítását, akkor az előzményeket a hainburgi béketárgyalások nemzetközi politikai háttérében találjuk meg.

⁹ Kemény János szerint: „... az ő inventioja volt az honesta custodia”. I. m. 286. Péchi levelét lásd ETA III. 352–354. A béke érdekében nyilvánvalóan mindent megtett, mégis ezt hiányolta a hivatalos letartóztatási parancsban Bethlen. Más vádat nem emeltek ellene. VASS Miklós: Péchy Simon három levele. TT 1905. 292.

¹⁰ TT 1907. 502–503.

¹¹ Bethlen Gábor levelei Illésházi Gáspárhoz. 1619–1629. Szerk. SZÁDECZKY K. Lajos. Bp. 1915. 44–45.

¹² TT 1879. 215. Béli már 1621. augusztus elején kísérletet tett, hogy „beleszálljon a birtokba” Bethlen István Dániel Mihályhoz. Bethlen Gábor fejedelem levelezése stb. 191–192.

¹³ GINDELY, Anton: Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Bp. 1890. 293.

Bethlen a tárgyalások során sűrűn és szívesen hivatkozott a török politikai és katonai támogatására. A császáriak javaslatait pedig azzal hárította el, hogy a Porta tudta és beleegyezése nélkül nem köthet békét. A valóság azonban az volt, hogy a török udvar csak ígérte a csapatokat, mert érdeke úgy kívánta, hogy az erdélyiek kössék le a császári hadsereg egy részét. Időközben Ferdinánd konstantinápolyi ügynökei elérték, hogy a török és Bethlen kapcsolata a mélypontig hűlt. Egyidejűleg azonban érvényben maradt az a körülmény, hogy sem Bethlen, sem a vele szövetséges rendek a török beleegyezése nélkül béketárgyalásokat nem folytathatnak, megállapodásokat nem köthetnek.¹⁴

Péchi és a békepárt másik vezetője, Thurzó Imre, jól ismerték a viszonyokat. Pelz megállapítása szerint odáig elmentek, hogy a béke érdekében Péchi közvetített Thurzó Imre és a császári megbízottak között. A kapcsolatfelvétel 1621. március végén, április elején történhetett — természetesen Bethlen tudta nélkül. A törökkel meglehetősen bensőséges viszonyban levő Péchi ekkortájt fordulhatott puhaltalozó lépésekkel a Porta felé, amelynek megkérdése nélkül minden tárgyalás hiábavaló lett volna. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy Ferdinánd már február 2-án utasította megbízottjait Péchi megkönyékezésére, amelynek során a fejedelmi szék elérésének lehetőségét is megcsillagították előtte,¹⁵ kibontakozik annak a politikai manővernek képe, amely Bethlent május 19—20 táján oly végtelenül meglepte és felfingerelte.

Péchi hűtlensége ugyanis Bethlent kétszeresen érintette. Belső bizalmasának árulását még az is tetézte, hogy a fejedelem legfontosabb támaszánál, a Portánál keresett kapcsolatot. A kancellár azonban elszámíthatta magát, ha a török és Bethlen viszonyának időleges gyengülését állandónak vélte. A világpolitikai helyzet május közepére megváltozott. A török—lengyel háborút sejtető villongások, a franciák Habsburg-ellenes mozgolódásai időszerűtlenné tették Péchiék béketörökvéseit Konstantinápolyban. Elhallgattatásukra egyszerű módszer kínálkozott: Bethlen tájékoztatása kancellárja árulásáról. Ezt az információt hozó futár érkezhetett május 19—20-án Kassára.

A Zeidler jelentésében szereplő portai motívum elfogadható magyarázatot kínál a fejedelem további magatartását illetően is.

Péchi letartóztatása elkerülhetetlen volt. Egyúttal azonban tekintettel kellett lennie annak török kapcsolataira, támogatóira és a békepárt befolyásos hazai képviselőire is. Másrészt nem valószínű, hogy a Porta jó szemmel nézte volna, ha Bethlen feltárja titkos diplomáciáját, a konstantinápolyi belviszályokat és a kémelhárítás csatornáit a Péchi-ügy kapcsán. Végül az sem kizárt, hogy a török utasította a fejedelmet Péchi életének és vagyonának kímélésére. E feltételek kielégítéséhez a „honesti custodia” jogi formulájának alkalmazása nyújtott csak lehetőséget. Így a bizonyítékok feltárása nélkül is börtönben tartható volt a kancellár. Mivel a letartóztatást törvényesítő esetleges vétkek és bűnök beismerésére Pécht nem sikerült rávenni, a fejedelem 1622-től egyszerűen „elfelejtette” az ügyet. Az is igaz, hogy nagy politikai visszhangot még melegebben sem váltott ki az „arestálás”. A Kamuthi útján Bethlen Istvánnak küldött övintézkedésekre sem volt szükség. A békepárt és Thurzó Imre szó nélkül vették tudomásul az eseményeket, jobb időkre téve el reményeiket. Pedig az utóbbi 1621. augusztus vége felé konzultálhatott Bethlennel Péchiről. Annyi biztos, hogy a fejedelem fent idézett, Rhédey Pálnak írt levelében többek között arra utasítja Kővár kapitányát, hogy ha segíteni akar Péchin, akkor részletes beismerő vallomást vegyen tőle. Másrészt: „... s valamiket mond ez mostani állapathoz, valaminemű mediumokat, condiciokat mondana az tractatushoz, hogy kívántatnának, mindeneket ő magával irass meg hosszú ratiokkal és az embereket is írja meg, kikkel kellenék nekem az én dolgaimat közlenem, az tractatust kikre bízhatom, mert Thurzó Imreh kívánja igen. Az emberek felől, kikhez mit szólni, mit tud, ki felől micsoda opinioja vagyon, nekem mindeneket írjon meg, igaz conscienciája veszedelme alatt; lássuk, hol jár mostan elméje, mert alkalmasint conjectálhatni discursusából igazságát, melyet ha eszembe vehetek, én is azután gondolkodom állapotjáról. De ezzel semmit ne késsetek, minden dolgokról punctokról írjon mindjárt igaz opiniót, censurát, és nekem sietve küld el; ha az tractatusnak derekas beállása előtt érkezhetnének fel irásával akarnám.”¹⁶ Bethlen, úgy látszik, itt Thurzó kérésére — vagy talán ez is csak ügyes fogás?! — információkat akar szerezni Péchtől a nikolsburgi tárgyalásokhoz. Ha valóban Thurzó Imre „kívánja igen”, akkor az egykori barát nem nagyon állott ki érte. A Kamuthi-levelben említett Kákonyi István és Erdélyi István sem tettek semmit, bár Erdélyi Péchi veje volt. Mások viszont már a letartóztatást követő hónapokban szemet vetettek a volt kancellár birtokaira. Bethlen ezek elől a törvényes út betartásának emlegetésével tért ki. Az erdélyi főurak közül csak Kornis Ferenc kísérelte meg kiszabadítását, de hosszú évekig eredménytelenül próbálkozott.

¹⁴ PELZ Béla i. m. 593—595.

¹⁵ KOHN i. m. 174., PELZ i. m. 590.

¹⁶ SZÁDECZKY i. m. 45.

A szamosújvári majd kővári börtönökben raboskodó, politikailag és fizikailag magára maradt Péchi 1621. május 23-án reggel 9 órakor fogatosított váradi letartóztatása és 1624. november 22-i szabadulása¹⁷ között eltelt negyedfél esztendő, a politikai élet mellékszereplőjévé fokozta le az egykor nagy hatalmú kancellárt. Az öregedő, beteg fogoly ez idő alatt mélyedt el a bibliában, annak zsidó kommentárjaiban és a postbiblikus héber irodalom más alkotásaiban. Börtönévei után fordult az Eőssi András és kortársai által körvonalazott szombatoss vallás felé, amelynek tanait kora ifjúságában maga is vallotta.¹⁸ Az 1620-as évek második felétől bontakozott ki nagy hatású irodalmi munkássága, amely zsidó életformát merevített a reformáció utolsó hullámának tekinthető szombatosság követői köré. A tollából ránk maradt mintegy kétezer oldalnyi eredeti, illetve héberből fordított szép magyarsággal megírt vers és próza egyik ihletője a Kamuthi-levélből részleteiben is megismert váradi „arestáltatása” volt.

Dán Róbert

A verstani eszmélkedés kérdései a felvilágosodás korának magyar irodalmában

A magyar költészetben használatos versformák törvényeivel való rendszeres foglalkozás a felvilágosodás korában kezdődik. Abban a bibliográfiában, amelyet Horváth János a *Rendszerezés magyar verstan* Előszavában közöl, az ezt megelőző időből mindössze öt művet említ, ezekben is csak elszórt megjegyzések találhatók a versről, az 1770-től 1830-ig terjedő években viszont már csaknem harmincat, közöttük önálló verstanokat is; a versformáról lényeges megjegyzéseket tartalmazó, nem kifejezetten verstani tanulmányok száma pedig ennek többszöröse. A felvilágosodás korában honosodik meg irodalmunkban a hagyományos mellett még két versrendszer, ill. ekkor különül el egymástól az a három, amelyet verstanaink máig is megkülönböztetnek: a hagyományos nemzeti, a görög-római metrumokat megvalósító klasszikus és a modern nyugati mintákhoz igazodó ún. nyugat-európai. A kor versformákról gondolkodó költői és metrikusai előtt az a feladat állt, hogy e három verselési mód törvényszerűségeit megállapítsák, ill. magyar nyelven való alkalmazásuk lehetőségeit és problémáit felmérjék.

A verstani eszmélkedést a hagyományosan művelt formáktól való első eltérés, a görög-római mértékek magyar nyelven való tömegesebb, szinte divatszzerűen jelentkező megszólaltatása indította el. Nemcsak a hagyomány megbontásából következik a tudatosítás, az elmélet igénye. A verstani szabályozások viszonylag nagy számát az is magyarázza, hogy a klasszikus verselés törvényszerűségeit az iskolai poétikatanítás eléggé közismertté tette: a feladat csupán e törvényszerűségek magyarra való átültetése volt. Ez viszonylag könnyen ment. Sorban olvasva az egymással vitatkozódó írásokat, azt tapasztalhatjuk, hogy az alapelvben, abban ti., hogy a klasszikus mértékek lényegi változtatás nélkül átültethetők a magyar nyelvbe, s hogy még a latinban megállapított prozódia is többé-kevésbé alkalmazható nálunk, kezdetől egyetértének. A latintól való eltéréseket a *muta cum liquida*, a *h*, az *elizió* és az *inverziók* esetében nem annyira a vita, az elméleti megfontolások, inkább a verselési gyakorlat hozta magával, ill. szilárdította meg. A viták terjedelmesebb része nem verstani kérdésekről, mégcsak nem is prozódiai elvekről folyt, hanem arról, melyik szót vagy toldalékot hogyan kell ejteni. Ez a köznyelvi ejtés s általában a köznyelv kialakulatlanágát mutatja, s inkább a nyelvtudományt, mint a verstant érdekli.

A prozodiánál és a vele kapcsolatos nyelvi problémáknál lényegesen kevesebb szó esik magukról a versformákról. Ha igen, a latin poétikák megállapításait ismétlik. Figyelemre méltó, hogy egyes sorfajták metrikai értelmezése helyenként bizonytalan, eltér a görög-latin gyakorlattól és elmélettől. Ebben Szuromi Lajos annak jelét látja, hogy az időmértékes sorokat gyakran magyar füffel olvasták-tagolták, s így monometrikus, csak a mértékre ügyelő jellegű a magyarban bimetrikussá, az antik mértéket is, a magyar ütemet is kielégítővé alakult.¹ Erre határozottabb célzás a felvilágosodás korában csak az aszklepiádeszi sorral kapcsolatban történik. Ennek a magyar felező 12-essel való rokonságát a leonista Gyöngyösi János is megpendíti, Pálóczi Horváth Ádám is említi.² Nem bizonyos azonban, hogy az antik versmértékek értelmezésének minden szokatlansága mögött a magyar versformákkal való egybejártatás tudatos vagy öntudatlan igénye bújk meg. Pálóczi Horváth pl. arról is ír, hogy a penta-

¹⁷ Ezen a napon kelt az erdélyi rendek kezeslevele, amelyben erkölcsi és anyagi felelőséget vállaltak Péchi Simonért. A fogalmazvány óvatosan említi „Péchi Simon bizonyos cégéres manifestáltatott és megbizonyosodott vétkeit”. Ekkorra talán már kitudódott a volt kancellár valódi bűne. 86 aláírás között Kornis Ferenc, Székely Mózes, Kolozsvár város tanácsa, Geréb András (a szamosújvári börtön kapitánya), Béldi Kelemen (I) Uzoni Jankó Boldizsár stb. Összesen 90 000 forint értékű kezesség. EOE VIII. 244–246.

¹⁸ DÁN RÓBERT: Péchi Simon világképének elemei és forrásai. MTA II. OK 1973. 81–98.

¹ Verselméleti kérdések a felvilágosodás korában; a Mesterség és alkotás c. kötetben.

² Kazinczy lev. XIV. 474. és XII. 50.

metert a latinok középmetrum nélkül, a 3. lábat kitöltő spondeus után a 4. és 5. lábban anapestusokra váltva olvasták.³ Ez a metrikai értelmezés — jóllehet szokatlan — ellentmond a forma magyar ütemekre való áthallásának is. Az antik mértékkel élő magyar költők verselési gyakorlata viszont nyilván több példát kínál a bimetrikus olvasásra, mint az ennek lehetőségét még föl nem mérő elmélet.

A klasszikus formák meghonosodása a vers funkciójának megítélésében nem hoz újat. Azokban a gyakran szenvedélyes hangú vitákban, amelyeket az antik metrumok hívei a régi formák védelmezőivel folytattak, rendszerint az a versnemek esztétikai megítélésének közös alapja, melyekben mutatkozik nagyobb mesterségbeli tudás, melyik igazolja inkább a magyar nyelv tökéletességét, költői próbák kiállítására való alkalmasságát. Négy azonos rím kiképzése-e a nagyobb költői virtus, vagy az antik mértékek tökéletes előállítása? — teszik fel gyakran a kérdést. Az antik versformák úttörői a poétikai iskolázottságú olvasóktól, a „tudós magyarok”-tól várják mesterségbeli tudásuk elismerését. Versújításuk, amelynek eredményét Horváth János stilomantikaként jellemezte, eredeti törekvése, célkitűzése szerint az iskolás klasszicizmus körébe illik. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy később tényleg kezdték értékelni művikben a stilromantikát, amelyet a klasszicista kortársak nyesegettek. Így pl. Szemere Baróti Szabóty nyelvi szabadságai miatt emelte Révai fölé. „... kezdett bátorságra buzdítani bennünket” — írja róla. „Révai ellenben ... fesszességet parancsoltat.”⁴

Szaunder József terminológiáját követve: a felvilágosodott klasszicizmus a versforma teljesítményjellegének háttérbe szorításával, gyakorlatilag a négyes rím párosra való redukálásával jelentkezett verstörténetünkben. Pétzeli József szerint az igazi költői szépség a gondolatokban van, nincs ez kötve a formához, csorbítatlanul megmarad a fordításban is, „mert a fordításban megmaradnak a felséges gondolatok, tsak a szónak hangja vész el, a mely tsak olyan a Poesisnek, mint a szép szerszám a Spanyol lónak.”⁵ Pétzeli véleménye természetesen merev, egyoldalú. De hasonlóan egyoldalú, s vészes túlzásba vezet a vele szemben álló vélemény végiggondolása. Pálóczi Horváth Ádám nem volt leoninus-költő, de Pétzelit cáfolva a rimes disztichont meg a csupa azonos magánhangzólal írt verseket is költői dicsőségnek ítélte,⁶ Szenthe Pál hasonló elvi alapokon álló magyar verstana pedig a nagyobb munkáit igénylő négyes rímű verset „fő-strófa”-ként, a leoninust „fő-vers”-ként emelte a páros rímű „al-strófa” és a rím nélküli mértékes „al-vers” fölé.⁷

Közkeletű az a vélekedés, hogy a felvilágosodás korában a hagyományos magyar verselés törvényeit nemigen kutatták. Nem teljes igazság ez. Sokak figyelme fordult a hagyományos vers felé is, csakhogy vizsgálatával jóval nehezebb volt eredményekre jutni, hiszen ehhez az iskolában tanult latin verstan nem adott segítséget. A magyar nyelvű klasszikus mértékű verselés úttörőjeként számon tartott Kalmár György — ámbár lekicsinyelte a hagyományos magyar verset — elsőként igyekezett törvényeit rendszerezni;⁸ ha a kor színvonalán nézzük, nem is teljesen sikertelenül Megállapította, hogy a hagyományos magyar vers a rímen és a szótagszám azonoságán alapszik, de vizsgálta a leggyakoribb hagyományos forma, a 12-es sor tagolását is, sőt a sormetszetek és a mondattagok határai közötti egyes összefüggésekre is felfigyelt. Pedáns, aprólékos, a lényegét inkább elfedő, mint kiemelő rímtant szerkesztett, de jó megfigyelése ebben is akad, pl. az, hogy csak a kvantitásban is egyező rímek keltenek consonantiát. Mindez a magyar versről való mai tudásunkhoz képest természetesen sovány eredmény, de ha arra gondolunk, hogy a hagyományos versforma jellemzőiként még fél évszázad elteltével is csak a rímet, a szótagszámot és legfeljebb a sormetszetet emlegetik, elismeréssel kell adoznunk Kalmár teljesítményének.

Földi és Csokonai Kalmárénál jóval ismerősebb verstanaiban a részletek sokkal kidolgozottabbak, alapvetően újat azonban ők sem hoztak a magyar versforma lényegének meghatározásában. A magyar vers mai tudásunk szerint alapvető sajátosságairól, időtartamban egyenlő, hangsúlyviszonyoktól szabályozott ütemeiről sem ők, sem mások nem beszélnek ebben a korban. Rímtanuk más szempontból jelentős: a hím- és nőrímek megkülönböztetésével kinyitották a magyar vers kapuját az európai verselés felé, s ezzel alapot szolgáltatottak a versnemek bimetrikus értelmezéséhez. Szuromi már említett tanulmányában erről bővebben szól. Egy másik kutató, Horváth Iván⁹ figyelmeztet arra, hogy Földinél, Csokonainál, majd Batsányinál a héber költészet gondolatpárhuzamainak vizsgálata Arany János hasonló elemeket tar-

³ I. m. I. 253.

⁴ I. m. XIII. 340—341.

⁵ M. Hfrmondó 1786. 3. lev.

⁶ Uo. 1786. 17. lev.

⁷ Magyar iskola. III. Magyar poésis. Pest 1792. 142. és 149.

⁸ Prodomus. Pozsony 1770. 183—190.

⁹ Egy elfelejtett verstani iskola c. tanulmányát kéziratban olvastam.

talmazó magyar verstana előzményenek tűnik. Hozzátehetjük ehhez, hogy ilyesmi már Révai Miklós 1781-ből való — kéziratban maradt — verstanában is jelentkezik.¹⁰ Révai Calmet *Dissertationes de Poesi Veterum Hebraeorum* c. műve alapján ismerteti a héber verselést, s megjegyzi: „Talám illyenek lehetnek azok az énekek is, a mi eleinknél mellyekről Priskus Rétor emlékezik.”

A hagyományos versforma a felvilágosodás korának második felében sokat visszanyer a klasszikus mértékek első rohamakor elveszített tekintélyéből, de elmélete nem halad előre. Zádor György, aki a 20-as évek közepén a magyar verselés történetét készülő megírni, Sylvester, Zrinyi és Rájnis (vagy Ráday) mellett Himfyt tekinti mérföldkönek verselésünk történetében,¹¹ nem is joggal, hiszen a Himfy-stófa a hagyományos versnem újszerű kiképzésére adott példát. Kisfaludy Sándor azonban verselési elveiről nem nyilatkozott. „Verseimnek neme felől azt mondom: a kinek tetszik, tartsa azokat verseknek; a kinek másként tetszik, tartsa azokat másnak, miattam versképen írt prosának.”¹² Mások, pl. a hagyományos verset nagyra becsülő Berzsenyi vagy az azt lekicsinylő Kőlcsey megjegyzei nem elég világosak; Berzsenyi arról ír, „kell . . . ezekben is a szavak illő gördületére vigyázni”,¹³ Kőlcsey arról, „teljesen hangzó numerus” a mértékeletlen versekben is lehet,¹⁴ de merész dolog lenne a „gördületet” vagy a „numerust” az ütem megközelítéseként értelmezni. A gyakran emlegetett „accentus” sem értelmezhető hangsúlyként, ezen ugyanis e korban általában ékezetet értenek.

A hagyományos magyar vers törvényeinek teljesebb megtalálását és kifejtését nyilvánvalóan akadályozta az a harmadik versnem is, amely rímes lévén egyrészt vele, mértékes mivoltában pedig az antikkkal keveredik: az ún. nyugat-európai. Ezzel a versnemmel kapcsolatban a legtöbb félreértés és bizonytalanság. Vannak, akik a hagyományos rímes vers korszerűbb, dallamhoz illesztett változatának tartják; vannak, akik a mértékes versformákat megrímelő leoninusnak. Hívei, művelői külföldi, főként német példákat tartanak szemük előtt, nem véve tekintetbe, hogy a német az antik neveket őrző verslábakat nem hosszú és rövid, hanem hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokból állítja elő. Számos vitát, félreértést szül ez.

A versnem első művelője, Ráday Gedeon — akiről később, Kazinczy javaslatára, Ráday-nemnek is nevezték — kísérletét a hagyományos formák megmértékelésének, német és francia izléshez való igazításának tartotta, nem merőben új verselési módnak. Verseghy is a magyar vers megmértékeléséről beszélt. Hangsúlyozta, hogy a magyar versben a mérték nem valamely idegen minta követése, hanem a természet „bíró-szavának” való engedelmesség. „. . . az illyen cadentiás verseknek, ha a régi magyar íztől messze távozni nem akarunk, vagy mind jambusokból, vagy mind trocheusokból kell állani . . .” — írta.¹⁵ Révai, Földi és Csokonai viszont a „kétszeres vers”-en a leoninust is, a németes, olaszos, franciás típust is érti, néha együtt, néha felváltva. Tüzetesebb vizsgálataikban azonban nagyon is érzékenyen megkülönböztetik ezeket, mint pl. Csokonai a Lilla-versek Előbeszédében a görög szabású cadentiás verseket a németes módúaktól.

Egyébként ez az elkülönítés a kor verstani elméletének nehéz pontja. Inkább érzik, mint tudják a különbséget azok is, akik a nyugat-európai rímes-mértékes típus híveiként keményen harcolnak a leoninus ellen. Kezdetben inkább licentiában látják a Ráday-nem eltérését a leoninustól. Szabadabban él helyettesítő lábakkal, mint az antik mértékek, prozódiaja is kötetlenebb. Később inkább azt hangsúlyozzák, hogy a rímes jambusi és trocheusi sorok tartoznak a nyugat-európai típusba. Legvilágosabban Kőlcsey fogalmazza ezt meg. Egyrészt leszögezi: „Vagynak mértékek, melyeket megrímelni visszás érzést gerjesztene.” A hexametert, a pentametert, az aszklepiadeszi és az alkaiozsi strófát említi és elemzi példaként. Majd így folytatja: „A mértékek minden nemei között egy sem fogadja el a rímet nagyobb könnyűséggel és kellemmel, mint a jambus és trochaeus. Mindegyiknek modulációja nagyon szelid s nem felette szembetűnőleg érezhető: s mégis a prózai numerust sokkal felülhaladja, s egy rímmel párosítatván, a versnek sok muzsikái lebegést szerezhet.”¹⁶ Berzsenyi Kőlcseynek e magyarázata után is kitart amellett, hogy a rímes jambus és trocheus is leoninus.

Batsányi — a régebbi nézeteket fogadva el — a Ráday-nemet nem tekinti külön versfajának, a főbbi rímes vers körébe vonja. „Minden versben kell poétai numerusnak, harmoniának, rhythmusnak, következképpen valamely hangzatbéli mértéknek lenni” — írja, de nem határozza meg közelebbről, mit is ért ezeken, mert kialakításukra szükségtelennek véli a határozott szabályt. Véleménye szerint „hallás- és olvasásbéli gyakorlásból” tanulhatja meg ezeket a „poétának termelt ember” és a „kényesebb izlésű olvasó”.¹⁷ Batsányi — későbbi

¹⁰ CSAPLÁR Benedek: Révai Miklós élete. III. 22—37. és U6.: Révai nézetei a verselésről. Figyelő XVI.

¹¹ Kazinczy lev. XIX. 131.

¹² Regék a magyar előidőből. Előszó.

¹³ Levele Takácsi Horváth Jánoshoz. Ö.M. (Szépirod. K. 1956.) 652.

¹⁴ Körner Zrínyijéről. Ö.M. (Franklin) 688.

¹⁵ Rövid értekezések a musikáról. Bécs 1791. XI. és XIII.

¹⁶ I. m. 689—90.

¹⁷ Ö.M. III. (1961) 13—14.

elemzőkkel egybehangzón — Faludi verseiben felfedezi a mérték jelentkezését, s ennél a fel-felcsillanó mértéknél szabályozottabbra nem is vágyik.¹⁸

A három versnem később általánossá vált elkülönítése először Kazinczynál jelentkezik határozottan, de inkább deklaratív, mint magyarázó megfogalmazásban.¹⁹ Jórészt az ő szívós propagandájának köszönhető, hogy a felvilágosodás korának második felében a nyugat-európai verselés lassan túlsúlyra jut. A hagyományos forma gyakorlói sem zárkóznak el elvileg a mértékeléstől. Érzik az igényt a pattogó magyaros ütem mellett erre a lágyabb s a divatos dallamokhoz igazodó formára. Jellemző, hogy Somogyi Gedeon — Kazinczy mozgalmának éppen nem híve —, amikor verstanában javaslatot tesz „a mostani Időkhez s a Nyelvhez alkalmazatosabb versmérték” kiképzésére, hogy „az eddig csak szükségből gyakorlott Görög s Római Vers-nemekkel Nyelvünket sanyargatni ne kéntelenítettünk”, határozottan mértékes versre gondol, hiszen a rövid, hosszú és közös szótagok megszabását, a pozíció mibenlétének eldöntését, az azonos időtartamú lábak felcserélhetőségének megszabását jelöli ki fő feladatul.²⁰

A versformát a felvilágosodás korának második felében már nem tekintik mesterségbeli tudás csillogtatásának, a költő fő érdemének és dicsőségének. De elhalkul, ill. módosul az a Péztelítől idézett nézet is, amely a poétai szépséget kizárólag a tartalomban, a gondolatban látta. Földi és Csokonai, majd mások is különbséget tesznek a tágabb értelemben vett poézis és a verscsinálás között. Az — mint ahogy Csokonai megfogalmazza — „a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében, és mind ezeknek felöltöztetésében áll: a verscsinálás pedig csak a szótagok hangjainak bizonyos regulákra vételére, s külső elrakására ügyel, hogy azok harmóniával szálljanak az ember fülébe.”²¹ Tehát Csokonaiék már nem a pusztá gondolatot, hanem az abból formált poézist foglalják versebe. Lényegét tekintve egyezik ezzel a felfogással Kisfaludy Sándoré, Batsányi és Pápai Sámuelé is. Újszerűbb, a romantika felé mutató véleményt pendít meg Verseghy, aki szerint: „A musikában, a tántzban és a verselésben való ízlés leg hamarabb el-árulja a belső character-t, avagy szív-bélyeget az emberben.”²² E nézet folytatásának tekinthető Berzsenyié, aki a ritmust a nemzeti karakter jegyének tekinti.

Egy-egy verselési fajta kizárólagosságra való törekvésével szemben, ami inkább a klasszikus versformák első rohamának időszakát jellemezte, a későbbiek, főként Csokonai és Batsányi azt hangoztatják, hogy a tárgy, a műfaj és a stílus változatossága sokféle versformát kíván. A szintén változatosságra törekvő Kazinczy viszont inkább csak a mértékes formákon belül keresi a sokszínűséget.

E madártávlati és hézagos kép nyilván azt a végkövetkeztetést sugalmazza, hogy a felvilágosodás korának verselmélete sokszínű verselési gyakorlatával nem tudott lépést tartani. Az ilyen távlatból nem látszó részletekben azonban nagyon sok az értékes, elgondolkodtató megfigyelés, megjegyzés. Ezek a tévedésektől, félreértésektől és naivságoktól gyakran nehezen választhatók el, a kialakulatlan verstan terminológia miatt néha nem is érthetők tökéletesen. A velük való elmélyültebb foglalkozás mégis hozzásegíthetne bennünket ahhoz, hogy felvilágosodás kori költészetünk ritka formagazdagságát, sokszínűségere való törekvését teljesebben lássuk és értékeljük.

Orosz László

Barátság és alkotás

(Kölcsey levelezésének néhány irányzati és jellemrajzi vonása)

1. Írók leveleit a történetírás, kivált pedig az irodalomtörténetírás régtől fogva elsőrangú kútfőnek tekinti. Életrajzuk adatainak forrását, kiegészítőjét és ellenőrző eszközt látja bennük. Életművük építőelemeinek: gondolatainknak, érzéseinknek, élményeinknek születését és felnövekedését kísérheti általuk végig, gyakran egészen a végkifejletig, egy-egy mű elkészültéig. Máskor meg egy-egy utólagos visszaütésük segíti megvilágítani egy-egy alkotás értelmét és keletkezését.

Semmihez sem nyújt azonban a levelezés erősebb támaszt, mint az írók alkotói *egyéniségének vizsgálatához, koruk és irányuk művelődéstörténeti felidézéséhez.*

Különösen azóta érezzük ezt, hogy Sainte-Beuve esszéinek — elfeledéseken és eltemetéseken is — mindig újra átragyogó sugárzása tudatunkba mélyesztette. Varázsát esszéinek, egyéniség-

¹⁸ I. m. 167—168.

¹⁹ Kazinczy lev. II. 467.; Annalen der Literatur 1807. Júl.; Erd. Múzeum 1815. 2. füz.; Berzsenyihez intézett költői levele.

²⁰ Értekezés a magyar verselés módjáról és fordításokról. Veszprém 1819. 41—43.

²¹ A magyar verscsinálásról közönségesen. Ö.M. (HARSÁNYI—GULYÁS kiad.) II. 517.

²² I. m. X.

földidéseinek nem utolsó sorban a levelezések petit fait-jeinek, apró, de mélyen emberi tényei- nek lélektani kiaknázása, jellemrajzi fölhasználása biztosítja.

A levelezés karakterisztikai jelentősége főleg az olyan írónál fölötté nagy, akik erős magatartásváltozáson, jellemmódosulásra mentek át. Különösen, ha e magatartásmódosulás tudatos szándék vezérlésével, kitűzött önművelés jegyében történt meg. Az irodalmi alkotás maga rendszerint egy-egy lelki folyamat utolsó mozzanatát, végső summázatát állítja elénk. Ez a summázat, ez a végső mozzanat magába foglalja ugyan a saját előtörténetét is, ha jó műről van szó; de előtörténetének csak amaz elemeit, amelyek a végmozzanathoz vezetnek; a másfelé kanyarodókat kihullasztja, kiveti. S ha nem a dal szüli is az éneket, az alkotásmód és a műfaj áthagyományozott mechanizmusa és öntésformája sokban magához hasonítja a költőt. Vannak, természetesen, a levelezésnek is átöröklött szokványai, s egy-egy korra jellemző tulajdonságai is, de szabványa mindig lazább normájú, s így, ha nem is mélyebb, de többnyire szélesebb bepillantást enged a lélek sokrétű, sok irányú, ellentétes mozgalmába, mint a kész műalkotás vagy akár az önéletrajz, amely a végállapot szemszögéből válogatja ki és rakja össze a hozzá vezető életút kockaköveit.

2. A magyar irodalomban három levelezéskör, három levelező korszak emelkedett különös jelentőségre. A Kazinczy—Kölcsey-korszaké és csoporté az első, Arany baráti köréé a második, a *Nyugat* első nemzedékéé pedig a harmadik.

Kölcsey, akinek levelezésével ezúttal foglalkozunk, született tulajdonságainál s körülményeinél fogva egyaránt a levélíró egyik klasszikus alaptípusát testesítette meg.

A levelezés európai nagy korszakának, a francia XVII. és XVIII. századnak a szelleme elevenen volt még jelen az ő ifjúságában, s még egyre tartott sugalmának beáradása a még hátrább álló, de már ébredő Közép-Európába. Voltaire világot behálózó agitációs levelezése ösztönzött, lelkesített és mintát kínált itt is mindenütt. S egy még közelebbi nagy írópár legenda barátságának gondolatokban és érzelmekben oly gazdag emléktára, a Goethe—Schiller-levelezés is ott élt a kor minden literátorának tudatában, vágyában és kíváncsiságában. S ha a valódi levelek hatása nem lett volna elégséges e megnyilvánulási mód emberi-esztétikai értékének igazolására, a szentimentalizmus és a kezdődő romantika levélregényeinek európai özöne, bőven kipótolta a bizonyítás hiányát. A legfőbb ok, persze, a történeti körülményekben rejlett: a fölpezsdülő közélet és szellemi élet részesei birtokaikon szerteszét éltek a várossal alig rendelkező rendi-földesúri országban. Az ok tehát hazai volt; az érintett európai hatások azonban igen erőteljesen befolyásolták nemcsak a modort, a stílust, amelyben e levelezések létrejöttek, hanem velük együtt a tartalmat is, amelyet magukban foglaltak.

Kölcsey levelezésének legközvetlenebb ihletője azonban nyilván annak az írónak a példája lehetett, aki ott élt a szomszéd megyében, a Széphalommal előléptetett Bányácskán. Ez a csodálatos tetterővel megáldott (immár) öregedő ember egyre írta és küldte szét a négy égtáj felé széles ez országban kicsinyen, asszonyos pletykákkal és nagyszerű, ellenállhatatlan buzdításokkal, telibetaláló ítéletekkel és képtelen elfogultságokkal, egymásnak készítő praktikákkal és kérlelő békítésekkel, érzelmes fölajánlközásokkal és gyermeki hiúságokkal teli leveleit, s egyre adta körbe, kérelme és kéretlenül, a kapottakat, a kapottak részleteit, biztos kézzel adagolva belőlük a fölbolydító intrikát s a megnyugtató dicséretet egyaránt. Első fönnmaradt levelét, jellemző módon, Kölcsey is hozzá írta, s még jellemzőbb módon: az utolsó akkor küldte el neki, amidőn egészen tisztán állt már előtte, miféle emberi egyéniség is kívánt ő lenni.

Emberi egyéniséget mondtunk, de helyesebb volna erkölcsit mondanunk. Ha Kölcsey egyéniségét, egy szóban, egy jelzős kifejezésben kellene tömörítenünk, *erkölcsi zsenit* mondanánk legrészesebben.

Kölcsey, tudjuk, nem tartozik a legnagyobb tehetségű és teljesítményű költőink sorába; de belé tartozik történelmünk és irodalmunk emberi nagyjainak legeslegeső élvonalába. A magyar romantika nagy alakjai közül Széchenyi vagy Vörösmarty, valahány mozdulatukkal találkozzunk, a született zseni, az elementáris őstehetség, a visszanyomhatatlan, a vulkányszerű képzelmi erő benyomását teszi, ha néha torzan is, ha gyakran visszatetszően is. Kölcsey nem. De ahogy művei, s velük együtt levelei olvasásában előrehaladunk, mégis megrendít, mégis lenyűgöz, mégis fölemel. Azt írja Wesselényinek küldött utolsó előtti levelében, a huszonötödikben: „Barátom, mi férfiak vagyunk, mi karakterünket küzdés által nyerők; s ennek diadalmi koszorúja az, hogy tudunk szenvedni lélekveretés nélkül; tudunk szenvedés által lélekben emelkedni. Nem sokkal szebb-e ez, mint a moraliter elsüllyedteknek nyugalomba tedésük?”

Ez a küzdés általi karakterszerzés, ez a lélekveretés nélküli emelkedés a szenvedésen át az, ami leveleinek olvasása folyamán lenyűgöz, megrendít, fölemel.

E karakternyerés egy mozzanatára kívánunk levelein át egy pillantást vetni a következőkben. Arra, miként alakult ki, s miként alakult át egyik fő érzelmfajtájának, a barátságának fogalma és tartalma; miként lépett az *együtt-átélés* klassziczáló-szentimentális ideálja helyébe az *együtt-cselekvés* romantikus, jellegzetesen keletközép-európai, s magyar romantikus eszménye.

4. Egy-egy tett, egy-egy életút erkölcsi nagyságát nem lehet mindig és nem lehet csupán eredményeinek a köze tett hatásával megmérni. Kőlcsey erkölcsiségének szintmagasságát is akkor érthetjük meg igazán, ha folyvást szem előtt tartjuk, ha állandóan számba vesszük azt a fojtogató köz- és magánéleti világot, amelynek szorításában ezt az erkölcsiséget lelkéből kimunkálta, kikovácsolta, kikénszerűsítette.

Alkotók világában nem ritka vendég a magány. Nem az egyedüllét, hanem a szellemi, a lelki, az erkölcsi magány. S Kőlcsey a magányosok közt is a legmagányosabbak közé tartozott. Már-már az égi terek emberi hang nélkül való magányossága tekint ránk leveleiből. Érthető, ha vonzotta, hogy a szentimentalizmus bénító önrészvétének karjaiba vesse magát. De nem tette; nem tette egészen és quietista módon soha. Levelezésének, kivált a korainak egyik fő vonása az a sajátos egyensúlyjáték, amely szentimentalizmusa vonzásának és ellene való védekezésének terméke.

Védekezésének három eszköze különösen jellemző. Levelezése ifjúkori darabjaiban, a Kazinczyknak küldötték első szakaszában mindig ott található egy vagy több tömény szentimentalizmussal telt vers. Csakhogy éppen ez a fontos: szentimentalizmusának csak alkotássá formáláson át, csak önformáláson át engedett utat. Szentimentalizmus közvetlen, alkotássá nem formált, artikulálatlan, panaszszerű kiömlésének a legritkábban hagyott teret. Levelei egyébként filológiai, történeti, irodalomtörténeti kérdésekről szólnak, s meglepő ismeretbőség-ről, szívós és rendszeres munkáról tanúskodnak.

Szentimentalizmusának harmadik ellensúlya, az alkotássá formálás s az ismeretszerző munka mellett, az érzelmet kísérő gondolat, reflexió. Ha érzéseiről, ha lelkiállapotairól szól, nem elégszik meg pusztá rögzítésükkel; embert és világot értelmező általános gondolatot, eszmét igyekszik belőlük és általuk kicsikarni. Ahogy bátorodott a széphalmi mesterrel szemben, úgy fogalmazott meg egyre több ilyen gondolatot, olyannyira, hogy szinte ezek megfogalmazása lett levelezésének legfőbb értelme. Nagyon jellemző az, hogy amidőn a levelezőtársai napi magánéletében is mindenre kíváncsi Kazinczy viszonyainak, kapcsolatainak részletes leírását óhajtja tőle, majdnem a tapintatlanságig szűkszávuán, külső, általános tény-szerűségekről ad csak fölvilágosítást. „Édes Uram Bátyám vádol engemet, hogy magamról annyit, amennyit kellene, nem tudatok” — így kezdi 1812-ben a feleletet egy unszólásra, de csak annyit ír, mi az, ami Kazinczyhoz vonja, s Debrecentől taszítja. Majd a következő esztendőben Kazinczy újabb kérdészködésére így válaszol.: „Sz. Demeter egy kicsiny falu Közép-Szolnok vármegyének szélében, itt szült engem anyám nagyanyámnak, Büdöskuti Zsigmondnének házában 1790 Auguszt 8-ik. Imé, amit Uram Bátyám tudni kívánt.”

Annyit jelent ez, hogy a szentimentális érzéskultusz nincs jelen levelezésében? Éppen nem; levelezésének éppen a legnagyobb kötege, a Szemere Pálhoz szóló volna élő cáfolata minden ilyféle állításnak. Hanem annyit jelent, hogy érzelmkultuszát egészen korán önalakítása szolgálatába állította, s mindig lelkét továbbépítő, tovább erősítő reflexiókkal, eszmélkedéssel kötötte egybe. Ahol erre nem látott lehetőséget, ott többnyire tárgyas maradt.

5. Lehetőséget erre pedig mindenekelőtt ott látott, ahol érzéskultusza barátságkultusszá változhatott át, barátságkultuszban ölthetett testet. A mai ember, miután oly sok valószínűt és valószínűtlent olvasott a lélektani kutatások eredménytárából, könnyen hajlamos lehet valaminő abnormitást sejtteni a véget nem érő szeretetvallomások, csóküdvözetek, hűségnyilatkozatok, vágyidézések áradatában.

S bizonyos, hogy bár nem abnormitással, de nem is egyszerűen a kor egy általános művelődéstörténeti szokásával, érzéstörténeti jelenségével állunk szemben, hanem egy olyan sajátos, egyedi lélektani helyzettel, amely mind életútjára, mind életművére erős befolyást gyakorolt. Tudjuk, szerelmes versei jórészt nélkülözik a valóságos személyre irányulást, azt a goethei alkalmiságot, azt a pszichológiai dátumot, amelyről Péterfy beszélt Arany lírájáról szólván. Életírói, ha sejtik is itt vagy amott jelét vonzalmának egy-egy nő iránt, valóságos szerelemről nem tudnak életútján számot adni; akár csak egyoldalú, csupán csak részéről táplált szerelemről sem.

A gyöngé testalkatú, koraérett, sápadt arcú, hamar magára maradt, fél szemére vak fiút, úgy látszik, gátoltsága megakadályozta minden közeledésben a másik nem iránt. Alighanem a szublimáció klasszikus esetével állunk itt szemben. Mert gazdag érzelmisége viszont utat keresett, utat tört magának, mégpedig, mint annyiszor, esetében is az alkotás s a kiemelkedés vágyában. Az alkotáshoz azonban, éppen roppant érzelmegzadtságánál, vágytelitetségénél, szeretetszomjánál fogva társra és bizalmasra, hívőre és ösztönzőre volt szüksége. Kazinczy ezt a szerepet nem tölthette be; csak részben tölthette be. Az életkorbeli különbség, a nemzedéki távolság, az alkathelyi másféleség, az irányzati elválasztódás egyre élesebben grott ki levelezésükből Kőlcsey érlelődésével. Szakításuk, szembefordulásuk előtti utolsó levelében mindez összefonódva s hatványozottan jelenik meg.

Részesei a szentimentalizmusnak mindketten, de ő Kazinczy szalonias, bókoló, intimet játszó, személyes jól értesültségre vágyó, szálakat bonyolító modora helyett őszinteséget,

a szív, a szellem, a lélek őszinteségét kívánja. „Tartalék nélkül szólhatni egymásközt, édes Uram Bátyám, a barátság legszebb örömei közé tartozik. A mondó neki ereszti magát érzéseinek, s nem szükség rettegnie, hogy mondásai rosszul vétetnek vagy félreértetnek. Így tanuljuk egymást igazán ismernünk, nem pedig úgy ha a kopott pénzhez hasonló sima társalkodót játszódjuk.”

Részesei mindketten a klasszicizmusnak is, hívei, áhítói a személyes méltóságnak, a személyes méltóság kölcsönös tiszteletben tartásának. Kazinczy valóban egyenrangúként látszik is kezelni ifjú társát; hangoztatja is egyre, hogy tanulni vágyik tőle, hogy viszonyuk a kölcsönös becsülésen alapszik. Igazában azonban nézeteinek, személyének egyaránt gyermekes-öreges hiúsággal kíván hódolást; miközben mohó újságéhségével, feminin tetszeni vágyásával érdemeinek igazi értői számára is nehézzé, igen nehézzé teszi fönttartás nélküli tisztelétét. „Uram bátyám nem bánja, hogy cimborával levelezett, mert Uram Bátyám azáltal sokfelének tudására jutott. Bár legyen! ha Uram Bátyám ezeket oly igen kívánta tudni, s oly igen szereti, hogy tudhatja. De ha ezek a levelek Uram Bátyám holta után meg fognak is jelenni, mit fog a maradék — az a mi maradékunk — érezhetni, gondolni, itélhetni, ami triumfussá változtassa ezen élet szenvedéseit, áldozatait.” Majd szinte keménységgel állítja szembe ezzel a maga személyiségtudatát, méltóság-érzetét, amely valóban a kasszikusokon, mindenekelőtt Goethén és Schilleren nevelődött: „En ugyan kevélyebb vagyok, mintsem azért, hogy bizonyos híreket vegyek, más előtt csak láttassak is megalacsonyulni. Ezt hittem mindég, és ezt fogom. Enyém a menthetetlen hiba, hogy ezt régen el nem mondtam, haszonnal vagy haszon nélkül — legalább nem vádolna e szív, hogy a barátság eránt hűtlen valék. Ennyit a levelezésről, nem többet egy szót is!”

S ha a klasszicizmus személyiség-követelményeit másképp ítélték meg, s főleg másképp valósították meg gyakorlatukban, — másképp barátságuk, baráti eszmecseréjük legfőbb témáját, az alkotáshoz való viszonyt is. Kazinczy utánélő és újraélő, receptív és reproduktív, epikureus és entuziaszta, élvez és rajong, fordít és követ; Kölcsey is lelkesen fogad be sugallmat, de magához hasonítja őket, magát alakítja általuk, és folyton formált egyéniségét folyton újabb s újabb fajta eredeti művek teremtésére igyekszik kényszeríteni. „Az isten mentsen meg engem azon bohósgáttól, hogy én Uram Bátyámat vezérelni akarjam, mert én barátnak ugyan ezerszer jobb vagyok mint litteratornak. De bár én Uram Bátyámat s Uram Bátyám munkáit, még ott is, ahol legmesszebbre járnak ítéleteink, nagyon, igen nagyon tiszteltem, mégis azt mondom, hogy a [fordításokat tartalmazó] IX. kötet újabb kiadását nem tartom elmúlhatatlanul szükségesnek. Igaz az, amit Superint. Kis írt tegnap küldött levelében, hogy Uram Bátyám vétett maga ellen, midőn fordítótá lett.” Majd következő s utolsó levelében már egészen közel lép az önmagáért való műalkotás-teremtés klasszicista elvétől a romantikus teremtő egyéniség önmagának, önerejének nyilvánítási princípiumához. „Aki életét idegen művek fordításában töltögette, nem tanulja meg a maga erejét egészen ismerni, s ez az oka, hogy talán Uram Bátyám a IX. kötet mellett ezeket [az eredeti műveket] kevésbé becsüli, mint az azokban [a fordítás-kötetekben] foglaltakat.” S az egyéni és eredeti általános romantikus igénye mellett ott áll már levelében a magyar romantika *nagy hangsúlyt nyert megkülönböztető vonása is*, a közönségre való hatás vágya, a közönségformálás követelménye is. Mégpedig nem diktátori módon, hanem simulva a kor és a közönség, a nemzet és irodalom szükségéhez. „Azt is szükség gondolóra venni, micsoda epochában legyen a nemzet, melynek irunk” — hangoztatja egyre.

Ilyen élesen ugyan csak e végső levelekben fogalmazta meg jellemük, irányuk, gondolkodásuk különbségeit, de ezek a fölismerések és megfogalmazások már négy-öt esztendeje készülődtek lelkében 1811—12 óta. Lényegében tehát éppen azóta, amióta szükségét érezte Szemerével is folytonos levelezést tartani fönn.

6. A Szemerével való levelezés indokai előtt, s ez indokok megértéséhez rövid kitérőt kell tennünk. Említettük, a gátoltnak indult, a felszemére vak ifjú nem tett számbavehető kísérletet, hogy a másik nemből találjon önformálás- és alkotásvágyához megfelelő társat. Gátoltsága lehetett az alapindok, de fokozhatta ennek hatását a nőről alkotott felfogása is.

Nagy terjedelmű levelezéséből mindössze hat szól nőkhöz. Mégpedig egy egyik unokanénjéhez, Bűdöskuthyné Draveczy Júliához, egy egyik unokahúgához, Kölcsey Antóniához, négy pedig barátjának, Szemere Pálnak a feleségéhez. Az első kettő, mint *rokonhoz*, az utóbbiak a *távollevő* barát feleségéhez. Valamennyi jóval rövidebb szokásos baráti leveleinél. S ami fontosabb, szinte személytelenek a baráti levelekhez képest a címzettekkel illetően. Felfogása a nő érdeklődési és értelmi köréről alighanem jóval szorosabban kapcsolódott a rendi társadalom hagyományos szemléletéhez, mint felfogásának egyéb területei. A szentimentalizmus bizonyosan módosította ugyan ezt is, de valószínűleg úgy, hogy a nő a férfi érzelmeinek tárgya, célja lehet inkább, mintsem társa, hacsaknem szorosabban vett erotikus vagy családi érzésekről van szó. Draveczy Júliának kissé úgy ír, némi fiatalos fölénnyel és humorral, mint aki tudja, divaton, mulatságon és háztartáson kívül nemigen érinti címzettjének képzeletét más. Köl-

csey Antóniához meg az érett férfi intéz atyai jótanácsokat, a Szemere Pálnéhoz szóló levelekben pedig mindig a férj, a barát a tulajdonképpeni főszereplő, s csak azért az asszony a megszólított, mert a férj történetesen nem tartózkodik otthon. A hozzá intézett harmadik levél például, miután néhány szokvány szóval gratulál Szemere „hódító szép lyánya” eljegyzéséhez, így vált át: „Pali levele 28-ikáról a múlt hónap egyiké volt azon eredetileg [eredeti módon] dévajszép leveleknek, melyeket ő boldog pillanataiban írni tud. Arra felelek.”

Kölcsey, persze, bár „darabosnak” mondta magát, szemben Kazinczy „galantériájával” az asszonyok iránt, sohasem feledte barátainak feleségét üdvözölni. A „Mutasd be kézcsokom Josephinának”, a „Borcsádát ezerszer idvezlem”, a „Kriskádnak kezeit csókolom” szinte soha sem maradt el, de hozzájuk vagy róluk csak akkor írt, ha valamilyen megbízást közvetített; például, mikor Bárfay László feleségét, akit pedig láthatólag igen kedvelt, mintegy elnéző humorral és a gyermek iránti felnőtő fölény szavával kérte „sajátképpen sógorasszonykám nevében”, hogy „az emberiség szebbik fele előtt igen fontos tárgyban”, „überrockkleid-beli szüksége”-ben neki „segédkezet nyújtni” szíveskedjék.

7. Azt az érzelmi légkört, amelyet művek alkotásához s önmaga alakításához egyaránt nélkülözhetetlenek érzett, s amelyet magában is alkotásnak vélt a baráti szeretetben remélte megnyerni. Mindenekelőtt Szemere Pál barátságában. A baráti szeretet nagy témája volt a szentimentalizmus korának éppúgy, mint a klasszicizmusénak is. Kölcsey Szemere öccsének, Szemere Györgynek, midőn az levelével fölkereste, így fejtette ki felfogását a barátságról: „Hidd el nekem, hogy semmi szebbet nem nyújthat egy ember a másiknak, mint ezen barátságot, melyet én sokkal más pontból szoktam szemlélni, mint itt nálunk közönségesen szemlélik. A görög ifjú nem volt elborítva azonos szentimentalitástól, vagy ha inkább akarod, érzékenységtől, mely a Nemzetről, fájdalom! mireánk is eszállott. Ő nem epekedett leányok után, de gyermekeveitől fogva férfitársaihoz csatolta magát szorosán, s ez a férfiszerep (ἀνδραγαθία) vagy barátság volt neki út minden szépre, minden jóra. A szentimentál német a szerelmen (Liebe) többnyire csak leányszerelmet ért, s forgasd által a görög mustrákat, s meg fogod látni, hogy azokban a φιλία (Liebe) mely [mennyivel] sokkal szebb, sokkal teljesebb jelentésben tűnik föl.”

Kölcsey szeretet-, szerelemfogalma tehát eltér nemcsak — mint ő vélte — a korabeli hazai, de a külföldi szerzők legtöbbjétől is. A fogalom ugyan mind a szentimentalizmus, mind a klasszicizmus, mind a kezdődő romantika felfogásában kiemelt helyet foglalt el. S éppen nem csak az erotikus szeretetet, a szerelem vagy a Sexualliebe. Azt mondhatjuk, inkább egy átlelkésített, spiritualizált szeretetfogalom állt a középpontban, amelynek nem annyira a tárgyára, mint inkább a funkciójára vetik a hangsúlyt, s az így átlelkésített funkció szemszögéből gyakran nem tesznek különbséget szeretet és szerelem, barátság és szerelem között.

A leglényegesebb a betöltött szerep tekintetében az, hogy a lélek, az egyéniség, az élet kibővülését, meghatározózkodását, teljessé válását várják tőle írók és filozófusok egyaránt. Leibnitz például a szerető ember örömet a másik fél boldogságán a maga boldogsága beteljesüléseként fogja föl. „... felicitate alterius delectari”, — hangoztatja, ez a szeretet lényege. Hasonlóképpen nyilatkozik a Kölcsey ifjúságában még oly nagy tekintélynek és olvasottságnak örvendő Chr. Wolff is: a lélek tehetsége mások boldogságából gyönyörűt szerzeni. (Amor est dispositio animae ad percipiendam voluptatem ex alterius felicitate.) Herder a nagy fölismeréseket elősegítő, a lélek látó élességét fölfokozó állapotnak fogja föl. Goethe pedig, főleg a *Wilhelm Meisterben*, mint Erfüllungról, Ergänzung-ról, Völlendung-ról beszél a szerető lélek állapotáról, akár a szerelemről, akár a barátságról van szó. Hegel is mint a szellem önmaga egységének érzetéről szól a szeretetről, mint a „sich empfindende Einheit des Geistes”-ről.

Aki azonban leginkább foglalkozott e kérdéssel, az éppen az a Kant volt, akit Kölcsey oly bensőségesen ismert és annyira kedvelt. Ő sokféle megkülönböztetést adott a szeretet s a szerelem tekintetében. Számunkra talán az a legfontosabb, hogy megkülönbözteti a Liebe des Wohlwollens-t s a Liebe des Wohlgefallens-t, a jóakarat és a tetszés, vagy inkább a gyönyörködéssel teljes jó közérzet szeretetét. Ez utóbbi — az előbbi erősen erkölcsi jellege mellett — határozottan esztétikai is, mégpedig nemcsak az érzékek, hanem az értelem esztétikai örömet is egészen magába foglalja. A barátságot ennek értelmében mint „Maximum der Wechselliebe”, mint a szeretet kölcsönösségének legteljesebbjét említi.

Kölcsey tehát legközelebb Kanthoz látszik állni, bár az egész fogalomkört, kétségkívül, Plátón s a görög antikvitás irányába vitte vissza. A legfontosabb azonban az, amit a barátság fejtegetésének kapcsán a poetikum lelkiállapotról mond. Lényegében nem csupán a leírt alkotásokat, hanem bizonyos ihletett és telített lelkiállapotokat, illetőleg ezek létrehívását is poézisnak, alkotásnak tartotta. „Én aki a poézist nem versírásnak tartom, de a lélek oly passziójának, mely bár írjunk, bár ne írjunk, egyaránt ismerhetővé teszi magát...” — így írt, s hozzátette, nagy szerencsétlenség az ilyen lelkiállapot. „Életemnek felét adnám én oda, ha ezen emésztő passzió meg tudtam volna magamba fojtani, mert mit nyertem egyebet általa,

mint azt hogy napjaim hánykódás között folynak el." Nem szabad, természetesen, megtevesztetni magunkat panaszá által: ez a panasz lelkének fő büszkesége is.

Íme, együtt az antikvitásig visszavitt klasszicizmus, a poétikus érzelmi gazdagsággal telített szentimentalizmus és a romantikus tettvágytól hajtott nyugtalanság. Íme, érzelmi, baráti levelezésének, főleg a Szemere- és Kállay-féle levelezésnek legfőbb magyarázata, sugalmazója, formálója.

8. A húszas évektől, közéleti szereplésének kibontakozásától azonban határozott változás állott be. Meg nem tagadta ugyan sem barátságkultuszát, sem a megteremtett poétikus lelkiállapot értékét, esztétikai jellegét. S a Szemerehez írt levelek sora is egyre folytatódott. De hangjuk tárgyiasabb, tematikájuk konkrétabb, közéletibb lett, s az érzelmiség gyakran inkább csak emlékezés bennük egykori rajongásaikra. Ezzel szemben két új nagy terjedelmű levelezés bontakozott ki, a Bártfay Lászlónak szóló az egyik s a Wesselényi Miklósnak címzett a másik.

A Bártfay-levelezés tárgyvilága irodalomszervezési, irodalomközéleti és társasági, a Wesselényihez címzetté előbb szigorúan politikai és jogi, később minden lehető tárgyra kiterjedő. S míg a Bártfay-levelezés hangja végig változatlan marad, szívélyesség és mélabús humor, szelid önirónia és csevegő tónus hatja át, tudósítást ad benne és híradást vár tőle, részesedést az annyira vágyott városi, pesti életből, — addig a Wesselényi-féle levélről levélre mind bensőségesebb, szélesebb tárgykörű és mélyebb érzelmiségű lesz, de immár nem szentimentális-poétikus értelemben, hanem szövetségi, fegyvertársi módon. S a tevékeny közéleti ember, a kisebbségbe, a tehetetlenségbe szorított igazságkereső forró pátosza, keserű öntudata, kemény sztoicizmusa sugárzik belőle.

S hogy ez a levelezés lesz immár érzés- és gondolatvilágának első számú központja és formáló műhelye, mutatja, hogy sugárzása átterjed a többi társal folytatott levélváltásokra is. Bártfayhoz például — a hozzáírt levelekben szokatlanul — így szól: „... én már jót várn régen megszűntem anélkül, hogy hitemben, mit eddig követék, s mi bennem (az apostol kitételeként) nem vala megholt állapot, megrendültem volna. Nincs ember, ki ne tudná, miképpen ő bizonyosan meghal, s azért a legnagyobb bűnű mindennapi kenyérvív is megy, vagy megy, vagy fut, vagy bolyong a maga céljai után, minden tekintet nélkül az utolsó napra... S ha az ember nagyon meggondolja, azaz hidegen és elszántan meggondolja végezetre, a jöhető legnagyobb baj is az egyes emberre nézve mi egyéb tekintetbe jöhető parányi történetnél.”

S a jellemében és a magatartásában, az egyéniségében és az érzelmiségében, a stílusában és a modorában végbement változást maga rögzíti a lehető legszabatosabban Szemerehez írott utolsó levelei egyikében, biznyságául annak, amit kezdetben nyomatékkal aláhúztunk: az önmagát alakító ember jellemző típusa volt, s levelezése önmaga tudatos formálásának világos céltudatossággal kezelt eszközeül szolgált. Így írt: „E kevésből is nagyon jól megértheted: miképpen ha leveleim ritkábbak mint mások, ha nem oly ömlékenyek, s nem oly kedélyesek, mint mások, stb., mindezt nekem bűnül tulajdonítani nem lehet. Volt idő, midőn megvetett litteraturánk parányi körében senki által nem ismertette, de egymás által szeretettve, jobb jövendőt ohajtottunk ugyan, de azért a jelenben teljes forrósággal egymásba ölelkezve, s ismeretlenségünk miatt másoktól nem láttatva, tehát nem is üldöztetve, munkáltunk. Felejtők a világot s éltünk a magunkéban, melyet költői fellengésben magunknak alkottunk. Azóta a te barátod előtt más, tövises pálya nyílt, mely érzelmeit, erejét és gondjait ezerféleképpen széjjeltépdeli, s ha erős határozása is a pályát tántoríthatatlanul mindvégig futni; ha lelke önérzésében magát leveretni nem engedi is: de mégsem titkolhatja a mély nyomokat, miket a történetek lelkében időről időre hátrahagytak. Igenis, Pali, azon mértékben, melyben lelkem ereje edződik, bizonyos hidegséggel párosult nyugalom kezd körülüm s bennem terjedezni. Forró ömlendezés embere az én körülményeim közt bizonyosan nagy elkeseredésre fogna sülylyedni; s ha tehát az elkeseredés helyett derűlttség látszik homlokomon, ha lesülyyedés helyett fölemelt fővel állok, s szenvedélyes panasz helyett makacsul kötődni látszom; *jele hogy változtam, hogy változni kénytelen valék.* Mert valaha, midőn szenvedtem, naiv ömlengéssel vittem más kebléhez panaszaimat; most megtanultam magamba állani, s körülményeimmel úgy dacolni, mint az indus, ki elleneinek kínzásai alatt panasz helyett csúfol és ingerel.”

A fiatal Kölcsey, bár kezdettől érintette a klasszicizmus és a kezdődő romantika embereszményének vonzása, árvaságának magányában a szentimentalizmus barátság-, költészet- és műveltségkultuszának befelé forduló bensőségességében, poétikus érzelmi intimitásában keresett menedéket. A férfi, az érett Kölcsey, közéleti küzdelmei magánosságának szorításában, megfordította az arányokat: megmaradt a klasszicizmus és a szentimentalizmus eszményvilágából lelkében sok, de a magyar romantika jellemző és megkülönböztető vonását, a tettvágyat, a tettkötelezettséget, a közösségért való tettvágyat és tettkötelezettséget léptette első helyre. A hazai romantikán belül pedig egyik legjellemzőbb vonása az lett, hogy ez a vágy és kötelezettség mélyen átélte, tevékenyen sztoikus erkölcsiséggel párosult nála. Nagyon jellemző az jellemalakulására, hogy éppen Wesselényivel való levelezéséből alakult forró barátság. Széchenyihez írt levelei szigorúan tartják a hivatalos hangot és tárgykört. Tisztelte Széchenyit,

de, úgy látszik, megérezte a romantika ez óriásának érzelmi megközelíthetlenségbe rejtett gögös és fájdalmas magányát. Kossuthnal levelei közvetlenebbek. De belső érzelmiségét vagy nem érezte vagy nem vélte rokonnak a magáéval. Wesselényi társra vágyó, roppant érzelmi gazdagsága azonban, amely a szenvedés panasz nélküli viselésével párosult, elragadta s megnyitotta szívét és elméjét egyaránt. Érthető, ha neki, elébe, vele együtt teszi azt a nagy vallomást, amelyet már idéztünk: „Barátom, mi férfiak vagyunk, mi karakterünket küzdés által nyerők; s tudunk szenvedni lélekveretés nélkül, tudunk szenvedés által lélekben emelkedni.”

Legjobb mai ismerője, Szauder József helyesen mutat rá, hogy ez az emberi s közéleti kiteljesülés költői tevékenységének bizonyos megcsappanását hozta magával. Rá kell azonban mutatnunk arra is, hogy éppen az idézett levél Szemerének arról is tanúskodik, hogy égo vágyában, eltökélt szándékában volt meggazdagodott tapasztalásával újra visszafordulni a költészethez. „Ötven, hatvan éves testben férfialag erős lélek adhat sokat, azaz sok jót. Bizonyos korban sok a szépség, a virág; minek később kell gyümölcsösé érni. De boldog is az, ki elég nyugalommal, idővel és készülettel bír írhatni. Az író ha nagy művet készít, a jövő korra néz ki . . .” Örök vesztesége gondolatban nem túlságosan gazdag költészetünknek, hogy nem a hatvanat, de az ötvenet sem érhetette meg; a gyümölcsöt, melyet már látott lelkében, nem gyűjthette be. Az a „két délies őszi nap”, amelyért egy századdal később az ugyancsak „hosszú leveleket író” (de azokat gyakran soha el nem küldő) magányos Rilke könyörgött, neki sem adatott meg.

9. Vonjunk le végül egy műfaji s egy irodalomtörténeti tanulságot ebből a gazdag levelezésből.

A levelezés, civilizációs s szorosabban vett társadalmi körülményeken túl, rendszerint olyan írónál, olyan költőknél válik az önalakítás és önkifejezés jellegzetes eszközévé, akik folytonosan keresik, és lassan, nehezen találják meg a maguk tartalmait és formáit. Leveleik viszont éppen ezért rendszerint jóval telítettebbek a született, a natus költőkénél, akiknél a levél főbbnyire valóban csak a közlés, s nem egyben a fölkészülés eszköze is.

S írjuk le, panaszként, azt is, hogy újabkori irodalmunk történetében nem élünk elég sokréttien a levelezések művelődéstörténeti lehetőségeivel. Inkább csak életrajzi forrásként használjuk őket, de sem a költő, sem a kor gondolkodás- és élménytörténetére nézve nem aknázuk ki lehetőségeiket eléggé. Az említett három nagy levelezésanyag egyikéről sem készült tüzetes tanulmány mindeddig. Kár; felhasználhatatlan kincsek maradnak így. S tanulmányaink, nem utolsó sorban ezért, az élő, a valóságos ember fölidézése híján hevernek könyvtárak polcain olvasatlanul.

Németh G. Béla

Így készült a Csongor és Tünde kézírata

A Vörösmarty-kritikai kiadás 1960 óta megjelenő sorozatában eljutottunk a filológia mikromódszereihez. Amire az előző száz évben nem lehetett példa, Brisits Frigyes kezdeményezésé¹ követve, megtanultuk Vörösmarty kézírását olvasni, vizsgáltuk a költő által használt papír gyártási módszerét, vízjelét, vastagságát, hajlékonyságát, nyersanyagát, színét, színváltozását. A tinta színét, a lúdtoll, az acéltoll használatának körülményeit.

A költő eredeti kéziratát a jelen kritikai kiadásig bizonyos fenntartásokkal forgatták elődeink, s úgy kezelték, mint ereklyét, amelyben igen nehéz eligazodni, egyes mondatait, szavait talán nem is kell szó szerint venni, mert nincs is mindig értelme.

Gyulai Pál volt a költői hagyaték kezelői közül az első, aki kéziratból is közölt Vörösmarty-műveket, például a *Beszélytörödéket* és az *Örök zsidót*.² Az ő kritikai munkássága azonban igen helyesen elsősorban a kortársi emlékekre, a szájhagyományra, és a kiadott szövegek gyűjtésére épült. Beláthatjuk, legráérősebb a fennmaradt kéziratok vizsgálata volt. Így derült ki, hogy a filológia új mikromódszerei ismeretlen Vörösmarty-írások feltárására, a hiányosan, vagy hibásan olvasott kéziratok szövegének tisztázására, és az áthúzott, törölt sorok megbízható megfejtésére vezetnek.

A Csongor és Tünde keletkezése

Toldy 1828. szeptember 20-án Bajzához írt levelében ad először hírt: „Vörösmarty egy Tündér Ilonát ír jambusoknak (sic!), több énekből fog állni. Felinél több kész, de az Aurorába már nem jó.”³

¹ A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke. Összeállította BRISITS Frigyes 1828.

² ÖM 1884—85. VIII. 36—48.

³ Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. Sajtó alá rendezte OLVÁNYI Ambrus, 1969. 443.

Valószínű, hogy itt a dráma első kéziratáról van szó, azonban Toldy tévedése is ott bújkál a levélben: a jambusok drámára utalnak, a több ének eposzra vall, végül is a darab egyes helyeken jambusokból, de többnyire trochaikus sorokból épült fel. Az ellentmondó adatok mögött talán egy elveszett Csongor és Tünde-tervezet rejlik, amelynek jambikus részletei voltak. Valószínűbb azonban, hogy a ránk maradt kézirat első feléről van szó, és így a levélben az, hogy „Felinél több kész” azt jelenti: a Csongor eleje 1828-ban készült. Ezt a feltételezést erősíti meg egyidejűleg az *Egy világot* . . . kezdetű Vörösmarty-vers, amely 1828 júliusában már azokat az elemeket, képeket, szimbólumokat használja, mint a *Csongor és Tünde*: „Egy világot . . . Adnék érte, 's nem találok ágot, Mellyen nőne szerelem' rózsája; . . . Fán ha nőne, bár tündér hazában, Értte mennék kedvem' nagy voltában . . . Csillagánál szép est, hajnalának zengenék dalt váró szép leánynak . . .”⁴

Bajza 1829. december 10-én írja Toldynak: „Vörösmarty erősen dolgozik Konton, új évig el akarja készíteni. Azután Tündér Ilonába fog s ha az kész lesz egy románt⁵ ír. De ezekből csak úgy lesz valami, ha őt a sétálás szesze, melly most egy kissé megszűnt, ismét el nem lepi.”⁶ Ez a híradás többszöri belekezdést tanúsít a *Csongor és Tündébe*, amelyet a Kont munkálatai, utolsó javításai szakítanak meg, s bizonyos, hogy mindkét darab egyaránt évekig készül.

Vörösmarty János Gyulai Pálnak írt levele is az 1829-es évet jelöli meg a tündérajáték keletkezéséről: „1829-ben tartózkodott egy nyáron Vörösmarty Zsigmond unokabátyánknál Kiskeszibe . . . Itt írta, úgy emlékezem a Tünde és Ilona című munkáját . . .” „Pesten, a censurán visszavetették, hanem a Fehérvári Cenzor, akkor iskolai Direktor, bátyámnak tanára volt, és nagyon öröme volt mindig bátyám szép magaviselete és eszében, nem tett akadályt, a munka kinyomatott.”⁷

A cenzori iratok a Fejérmegyei Levéltárban latin nyelven közlik: a székesfehérvári Szammer Pál nyomdában kinyomatott kisebb munkákat, köztük: „*Mense Februarii Csongor és Tünde*. Színjáték öt felvonásban. Írta Vörösmarty Mihál. Impressorum in exempl. 500, et revisum per Censorem Localem. Albae Regiae die 7° Maji 1831. Joannes Chrysost. Szabó Gym. Director et Revisor Loc.”⁸

Vörösmarty valószínűleg 1831. február második felében kapta meg az első kiadás példányait s küldte meg az előfizetőknek, barátainak. Kölcsey először március 3 előtt olvasta.⁹

A kézirat titkai

A *Csongor és Tünde* a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában K 715 számon található, vastag díszkötésben. A *Salamon király* (1821—1826) és a *Horvát zenitűlök* (1822—23) kéziratával egybekötve. A kötet sokféle eltérő minőségű, színű és méretű, negyedret hajtott, egymásba rakott merített papírból áll. Rajta jól kihegyezett lúdtollal írva, a *Csongor és Tünde* a 90. lapon kezdődik és a 213. lapon végződik. 213 — 90 = 123 lap, azaz 246 oldal terjedelmű. Néhány lap hiányzik a mű elején és a végén. Az egyes lapok felső sarkában olvasható könyvtári számozás két (recto-verso) oldalra szól.

A 90—91. lapon van a dráma legrégebbi vázlatja, de azt is megelőzi egy *úthúzott* verses töredék, nyilván az előzetes próba az ördögfiókák párbeszédéből:

Mondsza kinek . . .
Mondom komámnak,
Nékem . . .
Elveszel! . . .
Semmit, ah kín, ah halál
Ott az . . . őrnél, láttad-e?
Dombit láttam, és —

Jere

Szép idő van.
Egy hibáz.
És mi az?

⁴ ÖM. 1960. II. 31.

⁵ Ennek a „román”-nak kezdetét sejtjük abban a címtelen „beszélytöredék”-ben, amelyet Vörösmarty ugyancsak 1829-ben egy Balaton-parti bajvívásról ír: Solyom úr! és a Zádor nevében kiálló haramia, Kuda Bandi súlyos sebesüléséről és Solyom ápolásáról a halásztanyán. ÖM 1884—85. VIII. 38—48.

⁶ OLTVÁNYI i. m. 481.

⁷ MTA kézirat, kelt: 1864. július 14.

⁸ FEHÉR G.: A fehérvári cenzor 1830—31-ben. ItK 1964. 489—491.

⁹ HORVÁTH János: Vörösmarty drámái 1969. 38.: „Pestről március 3-án ért haza Csekére, még Pesten olvasta . . .”

A kézirat 91. lapján „Kovácsoczy” címmel olvasható Vörösmarty *Egy költőre* című, 1829. első felében a Koszorúban „Pata” álneven megjelent szatirája:

„(Költésed gyöngy)

Lelked beteg, 's a' költés benne, gyöngy.” [stb.]

A verskézirat keletkezése 1829 július előtti, esetleg még 1828. évi is lehet, ugyanis akkor kezd Toldy leveleiben Kovácsoczy ellen nyilatkozni.

A 92. lap anyaga egy felnyitott levélboríték tiszta oldala. Rajta újabb *Csongor és Tünde* vázlat. Túloldalán a címzés: „Tekintetes Vörösmarty Mihály hites Ügyvéd Urnak a Tudományos Gyűjtemény Szerkesztőjének Pesten” A levél címzése legjobban hasonlít az 1828. június 4-én Hatvanban kelt „Szombathelyi” aláírású levél címzésére.¹⁰

A 93–148. lap világoszöld merített papír, hajlékonyabb vékony és rugalmasabb vastag lapokból áll, amelyek kb. 19×23 cm nagyságúak. Vízjelük stilizált lilium. Ebben teljesen azonos *A' bujdosók* c. dráma második kézirátának 65–66. lapjával, amelyre 1827-ben írt Vörösmarty. A 93–130. lap szövege lehet az a rész, amelyről Toldy írta 1828-ban, hogy felinél több kész. Itt ugyanis az írás alakja a 93-tól a 130. lapig szállás, vékony vonalvezetést, mint *A' bujdosók* második kézirátának 47–66. lapja, amely 1826–27-ben írott szöveget tartalmaz. A Csongor kézirátának írása és papírja feltűnően megváltozik, és a 130. laptól kezdve végig egyezik *A' bujdosók* harmadik kézirátának írásával, a 148. laptól kezdve pedig pótlapjai papíryanagával is. Mindkét papír vastag, rugalmas, kékeszürke, merített anyagú, vízjelük egyaránt: jogart tartó oroszlán, fején három ágú korona, felette félkörben „Pro Patria”, alatta „Hradek” felirat. A papír a Nyitra megyei Hradek község papírmalmában készült. Mivel *A' bujdosók* harmadik kézirát 1828-ban, a Csongoréval azonos minőségű pótlapjai pedig 1829-ben készültek, a Csongor másik része ugyancsak *A' bujdosók* javítását követhette. Így a költő munkamódszerére is következtethetünk: (1827–28-ban?) megírta a Csongor kézirátának 93–130. lapját, utána kijavította *A' bujdosók* harmadik kézirátát (1828–1829), ezt követően az ott fennmaradt papírlapokon folytatta és fejezte be a *Csongor és Tünde* kézirátát (1829-ben és javította 1830-ban.)

A Csongor kézirátának még sok titka van:

A kéziratos drámaszöveg 7. lapjáig (96 v) *Kármány* a főhős neve. E névben az író *Kármán József* (1769–1795) példája kap megtszítelő jelzést, s ez Vörösmartynál a lélektan törvényei szerint öntudatlanul is vall a tündéres téma és írásmód egyik forrásáról. Nem is sokára, a *Kármány* név éppen azért zavarja az alkotás folyamatosságát, mert Vörösmartyt mindinkább a példát adó költőre emlékezteti. Ezért végül is új nevet ad hősenek. Gondolatmenete arról tanúskodik, hogy nem volt annyira feledett író *Kármán* a reformkorban, mint korábban gondoltuk.¹¹ A tündérességhez nyúló Vörösmartynak — már csak maga bátorításául is — *Kármán* munkáját ismernie kellett. Történhetett ez *Fáy András* közvetlen tanácsára is, aki még szívesen olvasgatta *Kármánt*. Másrészt abban, hogy Toldy összegyűjti és 1843-ban kiadja majd az „elfelejtett” *Kármán* műveit, Vörösmarty hatását érezzük.

Vörösmarty *Kármánban* a rokonlelket, a képzelőerő nagy mesterét fedezte fel, pl. *A nemzet csinosodásáról* írt tanulmányának az igazi költőről szóló ilyen részletei alapján: „... a pusztá vadonokat megnépesíti, lelket önt az érzéketlenekbe a költemény színei által, elragad tündérvilágokba, ahol a földet elfelejtjük és az istenek társaivá leszünk... Apolló... felgyullasztja őket, szent dühödéssel betölti... Ez a tűz az igazi költők esmértető bélyege. Nem a kiszabdalt mérték, nem a lebeközött ritmus, nem a megszámlált hang teszük a poétát. A merész képek, az eleven költés... az az entuziasmus, tűz, sebes rohanás és erő; és az a nem tudom mi a szóokban és gondolatokban, amelyet csak önkényt ajándékozhat a természet.”¹²

A kézirat 95 v — 96 v lapján fogalmazza meg Vörösmarty a Csongort elaltató dalt. Gondolatában az aranyalmák elrablása van az előtérben. Az őrszem hiába vigyázza a tündéri fát, el kell aludnia. A bekezdések, *áthúzott sorok* között itt tűnik fel először, töredékesen a tündérvilágjátékot majd lezáró dal komor szövege:

Álom az őrnek Álom, álom
Szép arany alma
Éjfélnek ölébe
Szállj Oh, szállj arany álom alá
Éj Éjfélbe

¹⁰ ÖM 1965. XV. 212–213.

¹¹ A Magyar Irodalom Története. Bp. 1965. III. 145.

¹² Részletesebben idézi TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre (1954. *Romantika-vita*) e megjegyzéssel: „Ez a földet elfelejtett tündérvilág mint a költői képzelet öntörvényű alkotása, alighanem itt szerepel először a magyar irodalomban program gyanánt.” MTA I. OK 1955. (VI.) 261.

Az önzongító, az ihletet dédelgető bekezdéstöredékek itt villantják fel az Éj, az Éjjél meg-
személyesítésének ötletét, az Éjét, aki időtlen asszonyi szerepében majd az V. felvonásban jut
szóhoz világot és embert teremtő, halált, pusztulást rejtegető személytelenséggel.

A puszta sejtelemtől és a költőt körülvevő éjszakától fordul komorrá a zenében dúsz vers.
Itt szószerint betolul a drámába a valóságos környezet néhány eleme. Borús, hideg éjt, késő
őszet vagy kopár, hótalan telet érzünk, a játszi trocheusok jambusba, daktilusba fordulnak,
jelezve a másféle mondanivalót:

Éjjél van, az éj rideg és szomorú
Jőj álom elő!
A' csillagtalan
Gyászosra *Éjjélre hanyatlík az égi boru*
Jőj Jőj álom elő
Jőj álom elő!
Fáradj Virradni megunjon az őrszem
mély álom temessen

(Kiemelés tőlem — F. G.)

Vörösmarty itt elakad a verssel, elégedetlen az eredménnyel, az áthúzott töredékek, sorok
izgalma elhal. Elejti a boldogtalanságot sugalló szavakat, eltörli a másféle zenét, és visszatér
az eredetihez. Címet is ad, ugyanazt, ami majd a nemzet imádságát nevezi, itt csupán azt,
hogy égi jelenés, ismeretlen forrásból eredő hang szólal:

Szózat

Szellő zúgva lengedezz
Álom, álom terjedezz
Őrszem hunyjon el
Őrszemek záródjatok
Álom álom szállj alá
Szellő szellő zúgj alá
Őrszemek nyugodjatok
Álom álom terjedezz

Újra az aranyalmák történeténél vagyunk, az őrszemeket a mese belső törvényei szerint édes,
földöntúli énekkel kell elaltatni. Ez az eredmény sem kielégítő. Az újabb altató szózat most
már mintha a *Helvila' halálán* (1826) c. költeményből („Álom, álom, édes álom! Altass engem,
légy halálom!”) szivárogná át ide:

Álom, álom
édes álom
Szállj a' föld felé
Hunyjon őrszem
mind csak egy nem
a' szerelmesé

Az édes hangú dal mögött a költő újra ráérez a komor éjszakáról szóló sorok érdes szépsé-
gére. Visszatér a már kihúzott részekre, és a kevert sorok közül kiválasztja a maradandót:

Dal.

Éjjél van az éj rideg, és szomorú
Gyászosra hanyatlík az égi boru
(Oh ifjú ny)
(Kedves)
Jőjj kedvesem a' rideg éjbe velem
örülni az
Ébren maga van csak az egy szerelem.

[Választható töredékek]

A megtalált verses szöveg áthúzatlan marad, és a színjáték befejező éneke lesz. E négy sor
korai megjelenését a kézirat elején úgy foghatjuk fel, mint jelző sorokét, amelyek az egész
darab végső kicsengésére figyelmeztetnek. Ha itt meghagyná őket Vörösmarty, akkor ezek is
a darab szerkezetének szimmetriáját igazolnák. Így arra utalnak, hogy a költő e négy sorban
az éjszaka — szinte egy meghatározható éjszaka — csöndjében írja darabja első jeleneteit.

Eközben sejteti, hogy eljut az „elképzelt” szerelem „elképzelt” beteljesüléséig, miközben egy valóságos kapcsolat nagyon is földi örömeire emlékezhet.¹³ Másrészt a négysoros dal szerepe hasonló a *Szép Ilonka* sokat emlegetett kétsorosához — „Hervadása liliumhullás volt . . .” — itt is az „Éjjel van, az éj rideg és szomorú . . .” a *Csongor és Tünde* egyik verses kezdőötlete volt, helyzeténél fogva végigkísérte a dráma megalkotását. A kéziratba több változtatás után írta be a költő, először az első felvonásba, ahová végül is nem illett, nem ott következett a rideg éj, nem ott egyesültek a szerelemesek.

A kiadásban a dráma legvégére került négy sor, ma is elgondolkoztatja az olvasót: vajon odaillik-e, és miért? Vörösmarty szánta ilyen szerepre e sorokat. Itt helyzetüknél fogva a rejtvény megfejtésének kulcsát adják kezünkbe. E kulcs szerint a megfejtést csak Tünde földivé lett szerelme és a költő e négy sorhoz fűződő élményének frissesége magyarázza, semmi esetre sem *Argirus históriája*. A „rideg és szomorú”, a „Gyászosra hanyatlik az égi ború” kifejezések az Ételka iránti érzelmen kinzó helyzetét érzékeltetik: a kielégítetlen vágyak óriásivá növelik Vörösmarty szerelmét, és ezzel a tündérvjáték búcsúzól is megismétli utalását az 1825–26. évi szomorú Vörösmarty-levelekre.

A kézirat 100. lapján Vörösmarty *Tündérvölgyének* bekezdésére visszautaló sorokat *húz át*:

„Szem ne lásson e’ vidéken
Fül ne hallja hangomat.”

A 110. lapon a hármas út Y alakú ábrázolásai díszítik a margót. A 112. lapon tollpróba: „majus, majus” — mintha a megírás idejére vonatkoznék: 1828. májusára.

A 161. lapon egy vers-ötlet:

„hol nő gili bűg szerelmes
Bánatiban, sorvadtt ágon, mint gyöngybokor ülvén.”

A 162. lapon egy történet vázlata:

„NB. Két vitéz éjjel viaskodik, éjjelkor fáradva rognak; reggel (az egyik felkel, másik halva marad) csak az egyik kel fel.”

A vázlat a Gyulai-közölte *Beszélytörödek*re vonatkozik, amelyben a napkeleti vitéz, Solyom úrfi a Zádortól felbérelt haramiával vív életre-halálra s másnap csak Solyom kel fel.¹⁴

A 174. lapon (az *Éj* jelenete előtt) egyenes vonalaktól és téglalapoktól rajzolt kaszás alak („Halál”) alatta egy hibás Berzsenyi-idézet:

„Zordon; de oh nem nem lehet az kemény
Mert a’ te munkád ott is elszórt”

Az *Éj* jelenetén különösen sokat dolgozott Vörösmarty. Ennek csak egy különös szépségű részletét mutatjuk be itt az *áthúzott sorok* közül, a kézirat 178. lapjáról:

Az állat ifjúsága elmúlik
(Agg) Kelt és hanyatlík
Erőtlen aggott egy két nyár után
's mint a' rokon por resten oda dől.
Az állat izmossága megtörík.
(Üvöltő) Sem a kies inség sem a' félelem,
Sem a' (nagy) tetem 's szív meg nem mentík őt
Az ember ifjúsága elmúlik
Erőtlen aggott egy két nyár után
's mint a' rokon por resten oda dől
De mondhatatlan édes a' gyönyör,
(Mídon ki) Mellyel kilép a' nagy világ elé,
Merón megbámul földet és eget.
'S kiolthatatlan vágygyal, a' mig él
a' tudhatókon túl bolyong esze.

¹³ Ez idő tájt írja: „Pénzen vett szerelem gyönyörünk most 's pénzen adott bor, 'S árához képest ez fanyar, az keserű.” (Magyar költők, 1829–1833.)

¹⁴ Lásd az 5. jegyzetet.

Az előző áthúzott sorok, mint az egész Éj jelenet, azt mutatják, hogy Vörösmarty az ismétlések, újrírások, áthúzások közben mindig újra és mind makacsabbul közelít a végleges megoldás felé. A kész szöveg megjelenésére, kibontakozására szüntelen számít, s ha újra javít, felhasználja a korábbi jobb sorokat az áthúzottak közül.

A kézirat első és utolsó 1—2 lapja hiányzik. Ezért aztán a történet ott kezdődik, hogy Kármány-Csongor a csodafa alatt Mirigy gonoszokdó monológját hallgatja, s ott végződik, a 212. lapon, hogy Tünde félrevonja fátyolát s földi lényként jelenik meg Csongor előtt.

A 206. lapon jegyzet olvasható Sallay Imre, Vörösmarty barátja, szíves másolója írásával:

„Pápai sógor a' portán” „Pápai sógor a' kapun”

Ezek szerint a helytartótanácsnál irnokoskodó Sallay a *Csongor és Tündéről* is készített tisz-tázatot az 1831-es kiadáshoz. Másoláskor a helyszínen hallott mondatokkal próbálgatta újonnan kihegyezett lúdtollát a másolásra fogott eredeti kéziraton. Tehát a hivatalában, egyéb dolga közti pihenőkön másolgatta a *Csongor és Tünde* kéziratát.

Fehér Géza

Jókai Mór szlovák tárgyú regényeinek forrásaihoz

(*Szomorú napok, Akik kétszer halnak meg*)

Jókai Mór egyike azoknak az íróknak, akik tulajdonképpen nagyon keveset „találtak ki”, szinte minden egyes soruk mögött valamilyen írott vagy hallott tény húzódik meg. Csak épp önkényesen kapcsolták össze ezeket a tényeket, olykor más vonatkozásban használták föl, illetve sajátosan értelmezték. Ezért van igen nehéz dolguk a kritikai kiadás szerkesztőinek; hiszen a magyarázat gyakran megbukik, s váratlanul kerül elő a forrás, melyből az író merített.

Az alábbiakban „szláv” tárgyú műveinek néhány forrását szeretnénk közölni, s egyben alátámasztjuk azt a véleményt, mely szerint Jókai életének és életműve kialakulásának meghatározó és döntő korszaka: a reformkor; akkor is ide nyúl vissza — ihletért, példáért, igazolásért —, mikor idegen forrásai más tájakra viszik el. Ennek nem mond ellent, hogy Jókai csak 23 éves a forradalom kitörésekor; jókora írói és szerkesztői múlt áll már mögötte, valószínűleg nemcsak írója, hanem olvasója is az akkori folyóiratoknak. A reformkor „nemzetiségi” küzdelmei jórészt megszabták regényeinek irányát: a *Szomorú napok* vagy az *Akik kétszer halnak meg* szlovák-ábrázolása ellentmondásos, s nem igaz az a tétel sem, hogy Jókai minden esetben rokonszenvvel ábrázolta, türelmesen szemlélte volna a „nemzetiségi” mozgalmakat. Illetve: a nemzetiségi mozgalmak egyes vezetőinek egész életében nem tudott megbocsátani, említett regényeiben szinte azzal a terminológiával és türelmetlenséggel támadta őket, mint azt oly gyakran a reformkor sajtójában olvashatjuk. (Az igazság kedvéért meg kell állapítanunk, hogy a szlovák sajtó és újság-irodalom sem fukarkodott a gúnyos, sőt becsmerlő jelzőkkel.) Ugyanakkor újságcikkeiben, képviselőházi megnyilvánulásaiban a rokonszenv hangján szól a népről, a nemzetiségi-kulturális mozgalmakról; az általa szerkesztett lapokban helyet biztosít a szláv népek irodalmának és népköltészetének: az ő embere, Urházy György érdekes és figyelemre méltó könyvben számol be balkáni tapasztalatairól.¹

Még egy megszorítást kell tennünk. Nem beszélhetünk Jókai „szláv”-szemléletéről. Ugyanis a szerb törekvéseket, a szerb mozgalmakat inkább pártolta, a szerbek iránt inkább érzett rokonszenvet, mint a szlovák nemzeti mozgalom vezetői iránt; és viszont, a szerb kulturális életből sohasem érték Jókai regényírói művészetét, illetve néhány regényének szemléletét olyan támadások, mint szlovák részről. Jókai őszintén és tiszta szívből köszönti a Thököli-emlékünnepek alkalmából a szerbeket, s leírja: „... e két nemes népnek csak a művelődésben szabad egymással versenyezni, s magyarnak és szerbnek csak segélyre, de tusára nem nyújtani ki kezét...”² 1848-ban a szerbek táncvígalmával kapcsolatban írja: „Mi a nemzetiség szeretetét mindenki-ben becsüljük, még ha elleneink volnának is azok”.³ 1848. október 29-én teleplezi azokat, akik „egymásra uszítják a népeket”.⁴ De hasonló haraggal fordul azok ellen is, akiket a magyar forradalom és a szabadságharc ellenségei között tart számon, ekkor írott újságcikkeiben nem (és később sem) kíméli Kollárt, Stúrt, Hurbant, Hodzát.⁵ Tegyük hozzá, hogy későbbi regényei, regényeinek egyes csípős megjegyzései is órájuk vonatkoznak; s míg nem egy szerb író — note-

¹ ÚRHÁZY: Keleti képek. Pest MDCCCIV.

² Összes Művei XCVI. Életemből I. Bp. 1898. 116—123.

³ Cikkék és beszédek I. Bp. 1965. 514—515.

⁴ Cikkék és beszédek II. Bp. 1967. 66., 384.

⁵ I. m. 331., 378.

szeinek bejegyzései szerint — becstül,⁶ tisztel, addig Kollárról, Štúrról vagy Hurbanról nemigen van jó szava.

Támadásainak, epés megjegyzéseinek fő oka: a pánszlávizmustól való félelem, mely áthatalta a reformkor nem egy gondolkodóját; mely lényeges helyet kapott Wesselényi Miklós *Szózatában*, a napilapok hasábjain, versre ihlette Czuczor Gergelyt,⁷ polémiára készítette Henszlmann Imrét, Pulszky Ferencet.⁸ A kutatás úgy tudja, hogy Jókai még jogász korában írt egy szatirikus vigyátéket a pánszlávokról,⁹ ez elveszett, de az alapötlet valószínűleg tovább élt benne, belekerült a *Szomorú napokba* és más regényekbe. Henszlmann Imre ugyan rámutatott arra, hogy a pánszlávizmus eszméje „kivülről” (von Aussen) jött a magyar köztudatba,¹⁰ csak épp azt nem mondta ki, hogy mikor Kollár megfogalmazta és kiadta (szerbül, csehtül és németül) a szlávok irodalmi kölcsönösségéről szóló írását, még nem figyelt föl rá a magyar közvélemény, és Pulszky Ferenc is csak 1843-ban írta le, hogy a pánszlávizmus nem csupán „unio in litteratura”.¹¹ Valóban, a pánszlávizmus gondolatát s a magyarságot elnyeléssel fenyegető voltát német források nyomán elemezte a magyar íróvilág. Rotteck—Welcker *Staatslexikona*, Wolfgang Berg röpirata a reformkor magyarjainak olvasmányává vált,¹² s bár az eredeti művet, valamint Kollár *Slávy dcera* című szonett-epozsát alig olvasták, elhitték Kramarschik Károlynak: „Das Gedicht stempelt dem Verfasser zum reinsten markirtesten Exemplare eines entschiedenen Pan-slaven, der in diesem seinem Werke den Slaven eine Apologie, den Deutschen ein Schmachlied, Ungarn Hass, Rache und Verachtung singt . . . Das Centrum jedoch, um welches sich das Ganze bewegt, ist die Idee des Allslawentums (Wöslávia), d. h. jenes weitgedehnten Slawenreiches, welches alle auch noch so sprachverschiedenen Slavenstämme unter ein slavisches Oberhaupt zusammenfassen und in allgewaltiger Macht und Herrlichkeit herrschen soll vom Ural bis zum adriatischen Meer und von Constantinopel bis zum fernsten Nord.”¹³

Nem azt vitatjuk, hogy létezett-e valójában ilyen terv. A kutatás rámutatott, hogy éltek ugyan pánszláv ideák már ekkor is, de a cári hatalom nem foglalkozott velük,¹⁴ Kollár valóban irodalmi kölcsönösségről, Gaj pedig délszláv egyesülésről álmodozott; tulajdonképpen a szláv népek függetlenségi mozgalmi között sem volt teljes összhang, a lengyel, a horvát és a cseh törekvéseket korántsem lehet egy nevezőre hozni. A reformkor magyarjainak többségében azonban élt és a XIX. század második felében még fokozottabb mértékben munkált a pánszlávizmustól való félelem, nem egy „nemzetiségi” intézkedést ennek a félelemnek a számlájára is lehet írni. Jókai, aki ekkor még fiatalos hévvel és ugyanannyi tájékozatlansággal vetette bele magát a hírlapi és az irodalmi életbe, elhitte a sajtó tájékoztatását, s későbbi regényeibe alaposan beleépítette.

A kritikai kiadás szerkesztői nemigen tudtak mit kezdeni az U. S. S. (pánszlávnak leírt) szervezettel.¹⁵ Ilyen szervezet természetesen legalább is úgy, ahogy Jókai körvonalazza, nem létezett. Viszont fel kell arra figyelniük, hogy a *Pesti Divatlap* selmeci tudósítója¹⁶ — egy polémia folyamán — közli, hogy a selmeci „szláv” (értsd: szlovák) fiataloság vasgyűrűt visel az ujján U.S.S. jellel, melyet így magyaráz: Ud slowenské spoleinosti (nyilvánvaló sajtóhiba: společnosti helyett), melyet „tót társasági tag”-nak fordít, illetve Ud. sl. stridnosti, ezt viszont „tót mérsékelti tag”-nak fordítja le. Ebből a hírből alakította ki Jókai azt a szervezetet, mely a *Szomorú napokban* oly gyászos-neveléséges szerepet játszik. Hozzá kell tennünk, hogy a *Pesti Divatlapban* elég sok helyet foglalt el a selmeci szlovákok ügye; a szlovák lap nyomán közölték, hogy műkedvelő színegyüttest alakítottak, hogy nyelvüket ápolják. A közlő (Tüske) mind-ezeket a tudósításokat gúnyos megjegyzésekkel kíséri, inkább pamfletet, mint tudósítást fogalmaz.¹⁷

⁶ Pl. Jovan Jovanović Zmajt. Följegyzései II. Bp. 1967. 212.

⁷ Nemzeti ének. *Pesti Divatlap* 1845. 2. sz. 27—28.

⁸ *Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn* 1843.

⁹ NAGY Miklós: Jókai. Bp. 1968. 39.

¹⁰ *Vierteljahrsschrift* . . . II. 1. 186—208.

¹¹ I. m. I. 1. 122—123. Eredetileg: *Pesti Hírlap* 1843. 183. sz.

¹² *Ungarns politische Zukunft*, von Wolfgang Berg. Leipzig 1842. E kérdésről KOSÁRY Domokos ír: *Kosuth Lajos a reformkorban*. Bp. 1946.

¹³ *Vierteljahrsschrift* . . . II. 2. 57—58.

¹⁴ ARATÓ Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848. Bp. 1960. I. 235—251.; ANDICS Erzsébet: A Habsburgok és a Romanovok szövetsége 1848—49-ben. Bp. 1961. 83—84.

¹⁵ *Szomorú napok* (1848—56.). Bp. 1963. A sajtó alá rendező Szekeres László átírva magyarázza meg Jókai elnevezését. Szerinte: Člen slovenskej premeni: a szlovák változás tagja a szervezet neve. Az „ud” ma testrészt, végtag jelentésben ismeretes a csehben, a regény keletkezésének idejében azonban tagként, valamilyen szervezet tagjaként is használatos volt, bár Juraj PALKOVIC szótárában (Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch . . . I. Prag 1820., II. Pressburg 1821.) nem szerepel. A „strijdati” „abwechseln” jelentésben áll a szótárban. (I. m. II. 2276.)

¹⁶ ARGAY: Válasz egy a Pannoniában megjelent névtelen cikk írójának. *Pesti Divatlap* 1845. II. évfolyam 376—377.

¹⁷ Az 1845-ös és az 1846-os évfolyamban. Az *Orol Tatranski* megjelenéséről: 1846. II. 22. sz. A közlő szlovák lapszemlélt ad.

E regénye (*Szomorú napok*), mely még a reformkori nemzetiségi küzdelmek visszhangjaként keletkezett, hogy a Bach-korszakban kapja meg befejező és végső megfogalmazását, Stúr torzképét adja, de élményanyaga — véleményünk szerint — sokkal inkább könyvélmény, mint a kisgyermek Jókai személyes, pozsonyi élménye. Igaz, egy újságcikkében hivatkozik arra, hogy Stúr akkor tanított Pozsonyban, mikor ő ott diákoskodott, igazságtalanul meg is vádolja, hogy tanítványai nem tanultak meg magyarul¹⁸ (miért épp Stúrtól tanultak volna, Stúr nem magyar, hanem szlovák nyelvet oktatótt!), e cikket Jókai 1848-ban írta, a publicista támadó kedve vezeti, inkább ellenpontoz, mint a valóságot írja meg. Azok az elméletek, melyeket Bodza Tamás—Stúr hangoztat, tulajdonképpen torzított tolmácsolásai Kollár és Šafárik egyes gondolatainak, egy későbbi regényében valóban Kollár nevéhez fűzi.¹⁹ Bodza Tamás szláv szavakat keres a régi nyelvekben, az akkori Magyarország minden helynevét szláv eredetű szóra vezeti vissza. Kollár olaszországi útirajzának²⁰ egyes helyeivel Kis János foglalkozott;²¹ Kollár még korábban a magyar népnévről fogalmazott munkáscskájában²² pedig azt állítja: a *tót* szó a tatár, tatur, Tátra, Titia (Tisza), Titel, Titul, Titulium név rokona (ez utóbbiak a szláv herceg, Salan castrumának nevei), tehát a magyarok a „tót” nevet (és népet) már bejövételük előtt itt találták, s ezt az állítást avval erősíti, hogy a görög szavakkal hozza rokonságba. A latin „titulus” a szláv ctjm, ctjti, pocta, poctiwost, čest, čist, a magyar tiszt, tiszta, tisztelet, tisztesség megfelelője. Ebben a dolgozatban ejt szót „Maharania”-ról, mely Marania, illetve Moravia alakban is szerepel.²³ Kollár délibábos szószármaztatásait Horvát István még délibábosabb szószármaztatással teszi nevetségessé,²⁴ s Horvát Istvánon keresztül jut el így ez az „elmélet” a magyar olvasókhöz.

Šafárik szláv régiségeiről²⁵ kiadott munkája Horvát István könyvtárában is megvolt. A kitűnő szlovák tudós a szlávokat a litvánokkal, a germánokkal, a kelettákkal, a latinokkal, a görögökkel, az indiaiakkal, a médekkel, a perzsákkal, afgánokkal, kurdokkal, örményekkel rokonítja. Másutt a szlávokat tartja Európa őslakosainak, majd az alábbi megállapítást teszi: „die nahe Verwandtschaft der slawischen Sprache mit den Sprachen der von jeher in Europa angesessenen indoeuropäischen Stämme, namentlich der Griechen, Lateiner, Deutschen und Lithauer” — szerinte — bizonyított. „Es finden sich zwar den slawischen verwandte Wörter auch in den Sprachen der asiatischen Völker des indoeuropäischen Stammes, namentlich im Sanskrit, im Medischen, Persischen, Armenischen u. s. w., allein nur sehr selten und sehr entfernt ähnlich . . .”²⁶ Šafárik e korban igen mérsékeltnek számító megállapításai kihívták Horvát István gúnyját, ahogy az sem tetszett Horvátnak, hogy Konstantinos Porphyrogenetos nyomán az északi morvákat Marharius-nak nevezte.²⁷ Horvát röpirata (melynek függeléke Kollár munkája)²⁸ hatalmas apparátussal, de tudománytalanul szedi izekre Šafárik és Kollár megállapításait, Kollártól egy szonettet le is fordít.²⁹ Nem igazságot szolgáltatunk, mikor az összehasonlító nyelvtudomány és művelődéstörténet kezdetlegességét tesszük szóvá; holott Grimm és Révai Miklós után már más módszerrel is meg lehetett közelíteni ezt a nem könnyű kérdést. Viszont a kor követelményeit is szem előtt tartjuk, tudjuk, milyen hatása volt Horvátnak és Kollárnak nemzedékére és a fiatalokra. A kor romantikus történelemszemléletet követelt, ez a romantikus nacionalizmus vonta búvkörébe a nyelvtudományt, ennek a hatása alól alig szabadulhatott az olvasó. Miért épp Jókai szabadult volna, ki ugyan 1848 decemberében abbahagyta a *Szomorú napok* közlését, mert nem akart izgatni „idegen ajkú honfitársaink” ellen?³⁰ Bodza Tamás nem Stúr „elméletét” hangoztatja, hanem — ismételjük — perszifálva — Kollárét és Šafárikét,³¹ még a „marahánok” is szerepelnek az elmélet építőkövei között.³²

Az *Akik kétszer halnak meg*³³ utazási élmény szülötte. Benne tulajdonképpen Beniczky Lajosnak állít emléket, akinek 1848—49-es szerepe még további kutatást, elemzést igényel. Beniczky önmagát mentő emlékirata érdekes alkotás, benne nem annyira a „szláv összes-

¹⁸ Cikkék és beszédek II. 226.

¹⁹ De kár megvénnél (1896.). Bp. 1971. 20.

²⁰ Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Baworsko . . . od Jana Kollára, W Pesti 1843. Kollár e művében mindenütt szláv helyneveket és maradványokat fedez föl.

²¹ KIS János szuperintendens Emlékezései életéből. Bp. 1890.²

²² Ableitung und Erklärung des National-Namens Magyar. Von Johann Kollár, Pesth 1827. 12.

²³ I. m. 7.

²⁴ Tudományos Gyűjtemény 1828. I. 77—85.

²⁵ Slawische Alterthümer von Paul Joseph Schafarik. Erster Band, Leipzig 1843., Zweiter Band, Leipzig 1844. Horvát István könyvtárának jelzete olvasható e könyv OSZK-beli példányán.

²⁶ I. m. I. 39—40. 46—47.

²⁷ I. m. II. 213., 428.: Slavi Marahenses.

²⁸ A szlavinokról azaz kérédköröl . . . Pesten 1844. Toldalék a kérédköröl nép történeteihez: Kollár János.

²⁹ I. m. 123—124. A Slávy dcera 531. sz. szonettjét olvashatjuk.

³⁰ Életképek 1848. dec. Vö.: Szomorú napok id. kiad. jegyzetanyaga.

³¹ Id. kiad. 124—131.

³² I. m. 124.

³³ 1881., Bp. 1966. I—II.

küvés" megfogalmazása az izgalmas, erről is beszélhetett Jókainak, hanem az a belső kapcsolat, mely a szlovák irodalomhoz fűzte.³⁴ Kollár, Ján Chalupka, Karol Kuzmány nem érdektelen portréját rajzolja meg,³⁵ s a Hurbanról alkotott kép is tanulságos: fanatikus vadságról és egoizmusról beszél,³⁶ természetesen ítéletét a cél határozta meg, felvidéki tevékenységét kellett igazolnia. Jókainak följebb említett regénye számos ponton egyezik a Beniczky-émlék-iratok állításával, Jókai és Beniczky kapcsolatai elég közismertek. Ahogy a selmeci U. S. S.-ből veszélyes „pánszláv” szervezetet alkotott az író fantáziája, úgy a Svornost’ is azzá torzul. Érdekesebb a regény egyik legvalószínűtlenebb jelenete, melyben a *veszpilló* lép elő, s a „condrás vén paraszt a legtisztább latin nyelven” kezdett el „beszélni, ahogy csak Cicero beszélt és Tacitus írt valaha”.³⁷ A sírásó élt, nem Jókai találta ki. Először Horvát István említette 1836-ban,³⁸ hogy a Vág áradásáról verset írt. Külétét Rummy Károly György tisztázta, magyarul is, németül is,³⁹ levélbeli értesítés alapján közölte, hogy Wanoch Ádámnak hívják, Szvedernikben él, 1776-ban született, Zsolnán, majd Pozsonyban tanult, ferences szerzetes akart lenni, de terve nem sikerült. Hazatért Szvedernikbe, ahol előbb sírásó, majd falusi jegyző lett, és művelője a latin alkalmi költészetnek. Rummy felfedezésének sikere Jókaiig elért. Rummy inkább a latin költészetre tette a hangsúlyt, s ezért közölte Wanoch versét. Jókai módszerére utal, ahogy ezeket a közléseket a maga érdekében kihasználja.

Jókainak itt ismertetett valamennyi „forrása” reformkori eredetű. Kisgyermek volt még, mikor ezek megjelentek, nyilván nem ekkor, hanem később olvasta, vagy valaki beszélt róla ezekről (esetleg Toldy Ferenc, a kor „olvasó embere”. Valószínűleg hasonló eredményre juthatunk, ha más regényeit vizsgáljuk e szempontból, mint azt tettük az *Egy magyar nábob* egy epizódjával kapcsolatban.⁴⁰

Nem Jókai és a szlovákok viszonyát vizsgáltuk, a kép, amit adtunk: egyoldalú. A Kollár és Štúr iránti ellenszenv nem a költőnek, nem a szlováknak, hanem a magyarsággal szemben állónak szólt, s benne több a pánszlávizmustól való félelem, mint a valóság. Ugyanakkor Jókai őszintén és egész szívvel hangoztatta, hogy „a különböző fajok intelligenciái egy időben ellenszenvvel voltak egymás iránt, és az rosszul történt”, s ha még lehetne változtatni, az jó lenne. A magyar irodalom missziójának pedig a „kisebb literatúrák ismertetését” tekintette, „elkezdve a behízselgőbb szépirodalmon a reáltanulmányokig”.⁴¹ Jókai maga mutatott erre példát, mikor a szlovák népművészetért lelkesedett.⁴² Dolgozatunk csak néhány regényrészlet forrását derítette föl, s Jókai reformkori gyökereire mutatott rá.

Fried István

³⁴ B. L. bányavidéki kormánybiztos és honvédezéses visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcból és a tót mozgalomról. Bp. 1924.

³⁵ I. m. 388—390.

³⁶ I. m. 391.

³⁷ A 33. sz. jegyzetben I. m. 109—134.

³⁸ Tudományos Gyűjtemény 1835. IX. 125—127.

³⁹ Hasznos Mulatságok 1836. II. 2. sz., Pressburger Aehrenlese 1836. 31. sz., MTA Kézirattára Rui. 8r. 206/172 h.

⁴⁰ A csepregi pütkösdi királyok. Soproni Szemle 1971. 262—264.

⁴¹ Cikkék és beszédek IV. Bp. 1968. 434—435.

⁴² Jókai és a szlovák népköltészet viszonyát már egy korábbi cikkemben elemeztem: Die Sagen des Waagtales in der slowakischen und ungarischen Literatur. Studia Slavica 1970. 93—114. Jókai és a szlovákság kapcsolatainak kutatójára még igen sok munka vár. E dolgozat nyomdába adása után jelent meg CSUKÁS István értekezése: Jókai és a nemzetiségek. Szeged 1973. Különlenyomat, amely e kérdésben sok új adatot hoz.

Czegle Imre

A BRÉMAI FŐISKOLA MAGYAR DIÁKJAI (1618—1750)

A szakemberek előtt régóta ismeretes volt, hogy magyar diákok, különösen pedig a magyar református kollégiumok diákjai, peregrinációjuk során eljutottak a négy (teológiai, jogi, orvosi és filozófiai) fakultással rendelkező „Collegium Illustre”-nak nevezett brémai főiskolába, melynek szervezete és tanítási rendje az egyetem szervezetéhez és tanítási rendjéhez volt hasonlított.

A városnak 1528-tól van latin iskolája, melyhez már 1584-ben csatlakozik egy „classis publica”, melyben a tudományokat az egyetem első éveinek szintjén tanítják. A város 1580 körül Christoph Pezel esperes munkálkodása révén a református hitvallásokat vallja és követi, s különösen ez időtől törekszenek arra a város vezetői, hogy falai között akadémiai rangú iskolát szervezzenek. 1610-ben Heinrich Krefling polgármestersége alatt a hernborni iskola mintájára négy fakultással rendelkező főiskolát szerveznek, melybe a város latin iskolájából (a pedagógiumból), de a környékről is, sőt külföldről is (csehek, magyarok) szívesen jönnek tovább tanulni a református diákok. Az iskola akadémiai tudományos fokozatot ugyan nem adhatott — hiszen ez az egyetemek joga és kiváltsága volt —, de az iskola jóhírű tanárai, nem különben a szíves hívogatás és a nyújtott kedvezmények különösen sok diákot vonzottak a XVII. század folyamán. Mivel a harmincéves háború megkímélte a várost, a XVII. században élte az iskola virágkorát (1657-ben pl. 106 diák iratkozott be!). A XVIII. század folyamán megcsappan a diákok száma, az 1736-ban alapított göttingeni egyetemmel nem tudja felvenni a versenyt, e modern szellemű egyetemnek nagyobb a vonzereje, mint az ortodox brémai főiskolának. A hétéves háború is igen megpróbálja a várost és iskoláját, amikor pedig Napóleon birodalmába kebelezi be Brémát, megszűnik (1810-ben) az iskola maga is.

Az iskola anyakönyve 1968-ban jelent meg nyomtatásban: *Die Matrikel des Gymnasium Illustre zu Bremen 1610—1810. Bearbeitet von Thomas Otto Achelis und Adolf Börtzler. Bremen. 1968. Carol Schünemann Verl. XXXIII., 541 p. (Bremisches Jahrbuch. Zweiter Reihe. 3. Bd.)*

Az anyakönyvezett diákok száma a fenti időszakban 7685. Legtöbb diákja a teológiai fakultásnak van, kevesebb a joginak s az orvosinak, legkevésbébb a filozófiaiának. A magyar diákok korán megjelennek e főiskolán, az első Csanaki M. Máté volt (1618), az utolsó beírt név Dobay József sárospataki diák neve (1750), e két dátum közötti időben (az említett két diákkal együtt) 74 magyar tanul itt, éspedig 1618—1637. években 36; 1673—1698 között 7; míg az 1727—1750. években 31.

A közötti névsorral kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az évenként beírt tanulókat neveit utólag sorszámmal látták el — e sorszámozást közleményünkben két álló vonal között közöljük —, de a beiratkozás pontos dátumát (hónappal és nappal) nem jelölték. Általában három meglevő dátum tájékoztat a beiratkozás hozzávetőleges pontos idejéről: 1. a közötti évszám (pl. 1620.), 2. az áprilisi és októberi promotio rendszeresen közötti időpontja (hónappal és nappal), amikor is a helybeli pedagógiumból egy bizonyos számú tanuló minden évben promoveált a Gimnasium Illustre-be, s ezt a tényt minden esetben pontos keltezéssel könyvelték az anyakönyvben (pl. „Anno 1616. die 17. Octobris e paedagogo promoti XI.”). Ha pl. azt olvassuk, hogy Varanai János 1629. évben az 1. sorszám alatt iratott be, akkor beiratkozásának megközelítő pontos időpontja 1629. január 1. és a köv. megadott (közölt) promotio dátuma (április 16.) közötti bármely nap lehetett, a legkorábbi január 1., a legkésőbbi április 15.

Mint minden magyarul nem tudók által gondozott névsor, a brémai is, a legtöbb esetben elferdített alakban közli a magyar neveket. A rosszul vagy tévesen olvasott nevek feloldása a legtöbb esetben sikerült. Megkönnyítette a legvalószínűbb helyes alak megtalálását az a tény is, hogy a legtöbb ez időben külföldre menő diák nemcsak egy főiskolát, akadémiát, egyetemet látogat meg s iratkozik ott be, hanem többet, néha — s nem is ritkán — kettőt vagy hármat is. Így pl. alig van brémai diák, aki csak itt tanult volna, legtöbbször megjárják az Odera melletti Frankfurt, Utrecht, Leiden vagy Franeker egyetemét is, s a különböző névsorok,

melyek egyenként többé-kevésbé mind hibásak, nagy segítséget jelentenek a helyes és valódi névforma megtalálásában. Természetesen a külföldi főiskolai (egyetemi) névsorok mellett a hazai iskolák diáknévsorai is (különösen a debreceni és sárospataki kollégiumoké) hathatós segítséget jelentenek e tekintetben is.

Az alábbiakban nemcsak névsort közlünk, hanem arra is törekedtünk, hogy néhány elérhető adatot is összegyűjtsünk a brémai névsorban szereplő tanuló későbbi életével kapcsolatban, így pl. azt, hogy itthon hol tanult, hol és mely egyetemeken, főiskolákon fordult még meg külföldön, hol s melyik gyülekezetben, iskolában munkálkodott idehaza és hogy volt-e irodalmi munkássága. Mindezt igyekeztünk a lehető legtömörebben összefoglalni. A névsor feldolgozásának e módját kísérletnek tekintjük, s vele szerény példát kívánunk adni a különféle külföldi egyetemeken, főiskolákon tanuló magyar diákok névsorának valamikori egységes feldolgozásához.

E feldolgozó munka során leggyakrabban használtuk az alábbi forrásmunkákat:

A Sárospataki Református Kollégium — részben a levéltárban részben a könyvtár kézirat-tárában elfekvő — kéziratban meglevő anyakönyveit, melyekből hivatkozás nélkül közöljük az adatokat, ha pataki subscribalásról van szó. E diáknévsorokból nyomtatásban megjelent: 1615—1622. évek diáknévsora: *Marton János*: A sárospataki református főiskola története. 1. rész. Sp. 1931. 157—164. — *Gulyás József*: A sárospataki főiskola diákjai 1623—1634; 1635—1649. Ét. 1943. 117. 233. 381. Az 1650—1658; 1659—1667. évek névsora: Ét. 1944. 127. 336. — Az 1668—1671. névsor: Ét. 1945. 101. — *Román János*: Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinae 1672—1678; 1679—1686. Ét. 1958. 75. 231. 341. — A Debreceni Református Kollégiumban való tanulás adatait nagyobb részben *Thury Etele*: Iskolatörténeti adattár. 2. köt. Pápa 1906. c. könyvéből, kisebb részben *Bakóczy János*nak a debreceni kollégium levéltárában őrzött négykötetes kézirat diáknévsorából közöljük, ez utóbbiból Csohány János tanárságát segítségére. — A külföldi tanulás adatait is hivatkozás nélkül a *Herepei János*: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 3. köt. Bp.—Szeged 1971. 441—451.; illetve *Stoll Béla* — *Varga Imre* — *V. Kovács Sándor*: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Bp. 1972. 101—110. közölt irodalom alapján. — *Zoványi Jenő*: Cikkei a „Theologiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. (A hivatkozásban csak *Zoványi*). — *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. 1—14. köt. Bp. 1891—1911. (*Szinnyei I—XIV.*) — *Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtár. 1—3. köt. Bp. 1879—1898. (RMK I—III.). — *Bod Péter*: Magyar Athenas... H. n. 1766. (*Bod*). — *Barcsa János*: A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület történelme. 1. köt. (1517—1710), 2. köt. (1711—1822). Debrecen 1906—1908. (*Barcsa I—II.*) — *Földváry László*: Adalékok a Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez. 1—2. köt. Bp. 1898. (*Földváry I—II.*) — A zempléni egyházmegye régi jegyzőkönyveinek kötetére: I. köt. 1629—1645; II. köt. 1638—1653; III. köt. 1653—1672. (Protocolum Venerabilis Tractus Zempleniensis), melynek első kötete Miskolczi Csulyak István diáriuma (Diarium senioratus mei), PTZ I—III. rövidítéssel hivatkozunk.

[1.] 1618. április 16 és október 19 között. |29. | Matth[aeus] Csanaky M. Hungarus.

Csanaki Mant. Máté Sárospatakon tanul 1614—1618. években. Subscribál 1617-ben. Egy későbbi kéz ezt írja nevéhez: „Profectus est in Germaniam. + Condiscipulus Cocceji. + 24. Jul. A. 1618.” E megjegyzést Marton János is közli könyvében (A sárospataki református főiskola története. 1. rész. Sp. 1931. 157.), de közlése téves olvasásra (félreértésre) ad lehetőséget, ugyanis a + jel a „condiscipulus” előtt s kissé fölötte áll, s így nem azt jelenti, hogy meghalt a közölt időpontban (1618. júl. 24.), hanem hogy a jelzett időben volt Coccejus tanuló társa. — *Csanaki Mant. Máté* nevében előforduló M., illetve Mant. feloldása nem ismeretes. A pataki könyvtár egyik könyvének (F. 340) címlapján szerzőként előforduló *Csanaki* nevének *Mant.* rövidítését „Montanus”-ra javította egy ismeretlen kéz. — Mint I. Rákóczi György alumnusa több külföldi egyetemen tanul. Heidelberg; 1618. augusztus 12. Leiden; 1623. október 18. Ekkor 29 évesnek mondja magát, így születésének éve 1594. Basel; 1625. — Padua; 1626. október 5. — *Herepei János* róla írt életrajzában (l. i. m. 1. köt. 281.) szól oxfordi, cambridge-i, strassburgi és genuai tanulásáról is. Paduából 1629-ben tér haza, távozásakor könyvet ajánlódokozott az egyetem tanulóinak (*Veres Endre*: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264—1864). Bp. 1915. 120.). Hazatérése után, patrónusának, I. Rákóczi Györgynek udvari orvosa lesz Patakon. Amikor I. Rákóczit fejedelemségre választják, követi gazdáját Erdélybe. Kolozsvári iskolaigazgatói megbízatásáról szól, és azt igazolja *Herepei* idézett tanulmányában (277—296.). *Csanaki* sok könyvet gyűjtött, Paduában maradt könyveit diáktársaival küldeti haza maga után. A könyvek jegyzékét (103 kötet!) közli *Veres Endre* idézett könyvében (294—296.). Brémában *Csanaki* nem sokáig tartózkodott, augusztus-

ban már továbbmegy Heidelbergbe. Ennek ellenére úgy látszik jó emléket hagy maga után, hiszen Leidenben 1625-ben megjelent könyvében (RMK III. 1387) olvashatjuk *Ludovicus Crolius* brémai tanár üdvözlő versét. Irodalmi munkássága is jelentős: RMK I. 636; III. 1387; 1404; 1414. — A vele foglalkozó irodalom megtalálható *Trócsányi Berta*: Református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században c. tanulmányában (Yolland emlékkönyv. Angol Filológiai Tanulmányok. 5/6. köt. Bp. 1944. 124.).

[2.] 1623. április 17 és október 16 között. [11.] Mich[ael] Borus Jonej Ungarus Th[eol]. stud.

Jenei Mihály (Borosjenei, Boros Jenői változattal is találkozunk) debreceni diák, subscribál 1617. május 25. A köv. külföldi egyetemeken tanul még: Frankfurt: 1622. II. félévtől. Franeker: 1624. április 11. — Leiden: 1625. május 7., ekkor 30 évesnek mondja magát. — 1626. február 4-től a debreceni kollégium tanára. 1632-től a szatmári gyülekezet első papja, 1626. második felétől az egyházmegye esperese is. Meghalt 1640. október 10. Franekerben Amesiushoz tanítványa, akinek elnöklete alatt disputál, mely nyomtatásban is megjelent (*Czegle Imre*: Amesiushoz korai magyar tanítványai. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tom. X—XI. Szeged. 1971. 111. Kiny.-ban is).

[3.] 1623. április 17 és október 16 között. [12.] Mich[ael] Molnar Szantai Ungarus Th[eol] st[ud].

Szantai Molnár Mihály született Abaújszántón, Debrecenben tanul, subscribál 1615. május 19. 1622 őszétől rektor Debrecenben. Bréma előtt az Odera melletti Frankburtban tanul, itt 1622. I. félévében iratkozik be. 1625 őszén újra debreceni rektor. 1625. év végén Nagyszőlősré megy papnak, innen 1629-ben Nagybányára vitték (*Barcsa* I. 198.). 1638. nov. 3-án megválasztják az egyházmegye esperesének, mely állásában a Váradon 1639. június 25-én tartott közzsínat iktatja be (*Tóth Sámuel*: Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez. 1. füzet. 34—35.). 1624-től nagyváradi pap, de már 1645-ben Szatmárnémetiben találjuk. — Mint nagybányai lelkipásztort és mint az aranyos-megyesi egyházmegye (submontanus) esperesét választják meg az egyházkerület püspökének 1641-ben. Ő hívja össze a nevezetes szatmárnémeti zsinatot 1645-ben és elnököl azon. Meghal 1646 tavaszán. Irodalom: *Bod* 249. — Szatmár-Németi szabad királyi város egyházi és polgári története. Összeszedte *Sarkadi Nagy Mihály*, rendszerbe ültette és kieg. *Bartók Gábor*, kiad. *Kovács Márton*. Szatmár 1861. — *Csernák Béla*: A református egyház Nagyváradon 1557—1660. Oradea—Nagyvárad 1934. — *Zoványi Jenő*: A Tiszántúli Református Egyházkerület története. Debrecen 1939. — *Soltész János*: A nagybányai reformált egyházmegye története. Nagybánya 1902. — *Oláh Sándor*: A nagybányai református egyházmegye papjai és mesterei a reformációtól kezdve. Kézirat.

[4.] 1623. április 17 és október 16 között. [16.] Nicol[aus] Merdlaki Ungarus.

Mezőlaki Miklós debreceni diák, subscribál 1616. nov. 1. Minden valószínűség szerint azonos azzal a „Mazólabj Miklós”-sal, akit 1621. október 20-i kolozsvári feljegyzés szerint Bethlen István — Bethlen Gábor fejedelem testvére — Váradon tanuló fia mellé házitánulólul rendel és küld (*Herepei János*: Adattár I. 236—238.). — Külföldön tanul még: Frankfurt 1622. I. félévétől. Franeker: 1623. augusztus 23-tól (Marolslaky). Franekerben disputal Sibrandus Lubbertus tanárának elnöklete alatt „Disputatio theologica De Jesu Christo Filio Deo . . .” címmel (Franeker. 1624. RMK III. 1361.) Erdélyi származására és kapcsolatára utal e disputatio ajánlása. — Minden bizonnyal ő a respondense annak a dissertationnak, amit Szabó Károly év nélkül vett fel RMK III. 4233. szám alatt, s amit ő frankfurti tanulása idején 1622-ben vagy 1623. év elején jelentetett meg *Oikonomia Clavium Regni Coelorum . . .* címmel s amit erdélyi partónusainak ajánl. — Mezőlaki Miklós nevű lelkésszel találkozunk Szinyérváralján 1632-ben (*Barcsa* I. 234.), de már 1632. november 25-i dátummal ír alá egy nyugtatványt Turterebesben (ugocsai em.). L. *Zoványi Jenő*: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. MPETA. 13. köt. 1929. 113. — Ugyanott van 1633-ban is (*Barcsa* I. 244.), 1634-ben a szatmári várbán (*Barcsa* I. 226.), 1636. szeptember 3-án Szőlősgyulán (Ugocsa m.), 1646-ban Fehérgyarmaton (szatmári em.) lelkész s részt vesz a szatmárnémeti zsinaton (június 10.). — Herepei szerint az ő fia a puritánusnak ismert Johannes P. Mezőlaki, aki 1659. március 10-én írja alá a sárospataki iskola törvényeit és aki innen Hollandia és Anglia egyetemeit is meglátogatja (Adattár I. 238.). — Mezőlaki Miklós nevét Zoványi lexikonában nem említi!

[5.] 1623. április 17 és október 16 között. |17.| Paulus Puah Miskolchinus S[acrae] Th[eol]. stud. Ungarus.

Miskolczi Puah Pál sárospataki diák, subscribal 1618. Olaszliszván iskolai rektor, innen megy külföldre. Tanul az 1622. II. félévétől Frankfurtban, 1623. szeptember 26-tól Franekerben, honnan 1625. szeptemberében tér haza. 1633-ban mint ungvári lelkész és alesperes ír és ad ki egy könyvecskét: Halotti elmélkedések . . . címmel (RMK I. 631.). — 1625-ben Amiesius elnöklété alatt disputál (De ecclesia triumphante . . . RMK III. 1378.). Verssel üdvözlí Csuzi Cseh János (Franeker. 1625. RMK III. 1375.), Gönczi M. János (Franeker. 1625. RMK III. 1376.) és Thaba Tamás iskolatársait (Franeker. 1625. RMK III. 1379.). Irodalom: *Zoványi* 306.

[6.] 1623. április 17 és október 16 között. |20.| Paulus Nagy Tirnavius Ungarus.

Tirnavius Nagy Pál (a források minden esetben így s nem Szombati vagy Nagyszombati Nagy névvel említik) sárospataki diák, subscribal 1617 (Paulus Nagy Tyrnaviensis). Aláírásához később e megjegyzést fűzték: „Rector Gontziensis. Mox Acadiam salutatus Germaniam iter egressus”. Külföldön tanul még: Frankfurt. 1622. II. félévtől, Franeker: 1623. augusztus 27-től, Leiden: 1625. május 13-tól, amikor is 29 évesnek mondja magát. — Miskolczi Csulyak István esperes 1636. júl. 6-án kelt levele szerint (PTZ I. 279b.) más egyházmegyéből jön a zempléni neves erdőbényei eklézsiába lelkésznek, ahol élete végéig szolgál. Az egyházmegye tekintélyes lelkésze, esperesével, valamint Tolnai István sárospataki és Kisfaludi Urbán keresztúri papok társaságában részt vesz a debreceni zsinaton (Liber Reditus 329.). 1644. február 11-én „pie in Domino obdormivit . . .” (PTZ I. 414a.).

[7.] 1623. április 17. és október 16. között. |21.| Caspar[us] Tekes Geleinus Ungarus.

Gelei Tekes Gáspár neve hiányzik a pataki és a debreceni diákok névsorából. Tékes dunántúli falu (Baranya m.), itthoni iskoláit e tájon végezhette. Külföldön tanul: Frankfurtban 1622. II. félévétől (Caspar Tekes Golcinus), 1623. augusztus 27-én pedig a franekeri akadémiára iratkozik be (Caprar Geloinus). — 1625-ben már Szikszó neves gyűlekezetének lelképáosztora 1645. január 29-én bekövetkezett haláláig. 1638. július 7-én lesz a borsod-gömöri egyházmegye esperese, Miskolczi Csulyak iktatja be, e tényt jegyzőkönyve így rögzíti: „Anno 1638. 7. Julii Szikszoviae vernacule haec dixi in electione Casparis Gelei” (MPEtA. 12. évf. 1928. 211. = PTZ I. 233b.). Leányi Tolnai Dali János vette feleségül. Mint szikszói lelképáosztor és esperes írja alá 1638. szeptember 23-án Debrecenben ama semigeneralis zsinát végzéseit „azon újítások megelőzése végett a melyeket a némely Angliában és Hollandiában összeesküdt — conspiratio — magyar alumnusok akarnak az egyházba behozni . . .” (Tóth Sámuel: Adalékok . . . 1. füzet. 33.). Az 1643. évben még vizitál mint esperes. „Fáradhatatlan, az aprólékosság gondos fő, ki számtalan helyen tett helyesbítő, kiigazító vagy bővítő bejegyzést az előbbeni vizitációk beírásán. Jellegetes írását, ahol nincs is ott a neve, feltétlen bizonyossággal meg lehet mindenütt ismerni”. (Román Ernő: Az alsóborsodi és az ősrégi borsod-gömör-kishonti egyházmegye története. Miskolc 1926. 54—55.). Lásd még S. Szabó József cikkét: A régi borsod-gömör-kishonti egyházmegye esperesei és espereshelyettesei. Sárospataki Református Lapok 1937. 74.).

[8.] 1623. április 17 és október 16 között. |22.| J[o]h[anne]s Simandinus Ungarus.

Simándi János pataki diák, subscribal 1617. Külföldön tanul még Frankfurt: II. félévtől. Franeker: 1624. június 26. Leiden: 1625. május 7., ekkor 31 évesnek mondja magát. — Hazatérése után már 1626-ban a pataki kollégium tanára. 1630. június 5-én ordinálják az újhelyi generális zsinaton „ad primarium Ujhelyensem”, 1636-ban az egyházmegye prosiiora. 1645. február 7-én Miskolczi Csulyak István utódjává választják a zempléni egyházmegye esperességében, majd 1646. vagy 1647. évben átmegy a gazdagabb olaszliszváki gyűlekezetbe. Tolnai Dali János ellenfele. Meghalt 1653. március 18-án. A franekeri egyetemen Amiesius elnöklété alatt disputál, ezek közül három nyomtatásban is megjelenik 1625-ben (*Czegle Imre* i. m. 109—110.).

[9.] 1623. április 17 és október 16. között |23.| Stephanus Sz. Carolinus Ungarus.

Károlyi Sz. István Sárospatakon tanul, subscribal 1618-ban, innen zombori rektorságra megy, majd tér vissza 1622-ben, honnan még ez évben külföldi akadémiákra indul. Tanulásának állomásai: Frankfurt, 1622. II. félévtől; Franeker, 1624. júl. 13-tól; Leiden, 1625. április 8-tól,

ekkor 30 éves. I. Rákóczi György alumnusa. Hazatérése után pataki pap lesz Suri Mihály és Bakai György mellett, meghalt 1633-ban vagy 1634-ben. — Franekerben Amesiust tanuló kollégiumának tagja, e híres professor elnöklete alatt tartott három disputációnak is a respondentense. Ezek nyomtatásban is megjelentek 1625-ben. Egy évvel korábban (1624-ben) ugyanígy egy disputációja külön is megjelent (RMK III. 1359.). Irodalom: *Czegle Imre* i. m. 108.

[10.] 1623. április 17 és október 16 között. [24.] *Antonius P. Szent Petevinus Ungarus.*

Szentpéteri P. Antal debreceni diák, subscribal 1616. augusztus 25-én. Jegyzet aláírásához: „Contrascriba. Profectus Heidelbergae, tandem rector”. Heidelbergben már nem tanultat az ismert események miatt. A frankfurti egyetem hallgatója 1623. II. félévtől (Brémában kevés ideig tartózkodhatott). Franekerben beírják 1624. június 26-án (*Szompotri* elferdített olvasat). Hazatérése után az 1626–28. években a debreceni kollégiumban tanít. Későbbi élete nem ismeretes. — Franekerben Amesiust tanulócsoportjának tagja, ebben három disputációnak is az írója. Lásd *Czegle I.* i. m. 111.

[11.] 1624. január 1 és április 8 között. [3.] *Paulus Birez Kereftorius Ungarus.*

Kereszturi Bíró Pál sárospataki diák, subscribal 1617. Aláírásához egy későbbi jegyzet: „Senior Ao. 1620. 12. Julii, tandem Rector Kereszturiensis”. Az iskola széniora 1622-ig. Brémában kevés időt tölt, 1624. augusztus 3-án már a leideni diákok sorába írják be (ekkor 30 éves). Zoványi szerint tanul Heidelbergben és Frankfurtban is, de az ismert névsorokban nevét nem találjuk. Trócsányi Berta és Zoványi i. munkái angliai tanulásáról is tudósítanak. Hazatérése után rektor szülővárosában Bodrogkeresztúrtban, 33 éves korában újra kimegy Leidenbe, beiratkozik 1627. június 25-én. Idehaza Gyulafehérváron tanár, majd II. Rákóczi György fejedelem udvari papja. Irodalmi működéséről és életéről *Trócsányi Berta* i. m. 129.

[12.] 1624. január 1 és április 8 között. [4.] *Matthias Davidis Comjatinus Ungarus.*

Komjati Dávid Mátyás 1616. június 6-án írja alá a pataki iskolai törvényeket, 1622-ben publicus praeceptor, 1623. január 23-án bocsátják el külföldi útjára. 1622. II. félévétől tanul Frankfurtban. 1624. június 26-tól Franekerben, hová Brémából érkezik és ahol csak néhány hónapot tölt. Franekerben Amesiust tanuló körének tagja, akinek elnöklete alatt disputál. Hazatérése után 1626-tól a pataki iskola tanára, de 1629-ben már a tolcsvai gyülekezet lelkesze, itt hal meg 1640 körül. Irodalom: *Czegle I.* i. m. 109.

[13.] 1624. január 1 és április 8 között. [5.] *Mich[ael] A. Patachinus Ungarus.* A közlemény alapjául szolgáló kéziratban az „A” áthúzva!

Pataki A. Mihály subscribal Sárospatakon 1617-ben. Nevéhez egy későbbi kéz ezt írja: „Rector Miskolciensis A. 1621. inde ad Academiam.” Itthoni életéről és munkálkodásáról semmi adatunk sincs.

[14.] 1624. január 1 és április 8 között. [6.] *J[o]h[anne]s M. Geönerinus Ungarus.*

Gönczi Milipás János Nagybánya város levéltárában őrzött levelei után ítélve rokonszenves és kedélyes ember lehetett. Szolgálati helyének és idejének megállapítása erősen próbára teszi a kutatót. Nagybánya szomszédságában ugyanis három Tótfalu nevű község van. Keletre Girodtótfalu (vagy Tejelestótfalu, de említik egyszer Felsőtótfalunak is), a másik nyugati irányban Felsőtótfalu (vagy Mogyorós vagy Misztimogyorós), ez Alsómisztótfalual való viszonylatában nevezhető felsőtótfalunak. A harmadik ugyancsak nyugati irányban: Alsómisztótfalu, mely Nagybányától is, a másik két Tótfalutól is lejjebb van. Ha tehát csak Tótfalut jeleznek a forrásaink, hamarjában nem tudjuk, hogy e három közül melyik Tótfaluról van szó. — Gönczi M. János pataki diák, subscribal 1617-ben, aláírásához egy későbbi kéz ezt írta: „Rector Helmetziensis, ductus A. 1620. 10. Julii. Rector Szatmar Németiensis, inde promotus ad Academiam.” Tanul Frankfurtban: 1623. II. félévétől, innen Brémába, majd néhány hónap után Franekerbe megy, hol 1624. július 13-án írják be „Jontzinus” elferdített névvel. Itt Johannes Makowsky professzora elnöklete alatt disputal De Coena Domini... Franeker. 1625. (RMK III. 1376.) E disszertáció szerint atyja nagybányai pap: Gönczi József. Két ízben is volt rektor Nagybányán, 1621-ben és 1626-ban, de már 1627-ben „Pastor Girodtótfaluensis”-ként írja alá a fraktus jegyzőkönyvét, 1629-ben mint tótfalusi prédikátor ír a nagybányai tanácsnak, a hely, ahonnan ír, kétségkívül Girodtótfalu lesz, innen 1642-ben távozott Alsómisztótfaluba, hol 1645-ig lelkeskedett, ez év május 8-án még él, de ugyanez év vége felé már meghal, hiszen ez év végén Gidófalvi Balázs az alsómisztótfalusi pap. Gönczi Milipás János és Szantai Mihály I. Rákóczi Györgytől nemességi igazolást kérnek és nyernek (I. *Váró*

Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. 1. füzet. 8.). G. M. J. fenti életrajzát részben Oláh Sándor igen derék idézett kézírata alapján állítottuk össze.

[15.] 1624. április 8 és november 25 között. |41.| *Paulus W. Kismarjai Ungarus Th[eol]. st[ud].*

Kismarjai Veszelin Pál hazai tanulásától semmit sem tudunk. Brémán kívül tanul még Frankfurtban: 1622. év II. félévétől. Hazatérése után 1626-tól Nagyváradon, majd Nagykarolyban lelkész, innen 1629-ben Debrecenbe kerül papnak, ahol 1645 tavaszán hal meg. Életére és igen jelentős irodalmi munkásságára l. *Bod* 143. *Zoványi* 234.

[16.] 1624. április 8 és november 25 között. |42.| *Michael F. Besenyei Ungarus Th[eol]. st[ud].*

Besenyei F. Ferenc hazai iskolája nem ismeretes (Kismarjai Veszelin Pál barátja s vele együtt Váradon vagy Erdélyben tanulhat). Tanul Frankfurtban 1622. II. félévétől. Brémában disszertációt ír s jelentet meg (*De gratuita purificatione nostri coram Deo. Brema 1625 RMK III. 1372.*). Irodalom: *Zoványi* 48.

[17.] 1624. április 8 és november 25 között. |43.| *Balthas[arus] E. Gyngyvj Ungarus Th[eol]. st[ud].*

Gyügyei Erős Boldizsár hazai iskolájáról nincs adatunk. Külföldön tanul még Franeker: 1625. szeptember 24-től mint „theol. et ling. stud.” Egy Gyügyei András nevű diák 1619. július 14-én köszönti volt praecceptorát Putnoki János szatmári tanárt, talán nem tévedünk, ha hazájukat Szatmár körül keressük. — Üdvözlő verset ír görögül Besenyei F. Mihály disputációjához (RMK III. 1372.). Franekerből átmegy Groningenbe, hol 1627. szept. 4-én iratkozik be. Itthoni munkálkodásáról semmit sem tudunk.

[18.] 1624. április 8 és november 25 között. |44.| *Michael S. Tornoczi Ungarus Th[eol]. stud.*

Tornoczi S. Mihály Gyügyei és Besenyei F. Mihály baráti köréhez tartozik. Tanul Frankfurtban 1625. II. félévétől. Üdvözlő verset ír Besenyei F. Mihály disputációjához latinul (RMK III. 1372.). Itthoni munkálkodásáról és életéről semmit sem tudtunk meg.

[19.] 1626. április 20 és november 3 között. |42.| *Michael Hellopeus Gönosi Ungar[us] Th[eol]. st[ud].*

Gönczi Hellopeus Mihály sárospataki diák, subscribal 1622-ben, aláírásához később odaírták: „Rector Liscensis”. 1624. február 27-én még Liszkán van. Miskolczi Csulyak István esperes elismerően nyilatkozik róla (MPEtA. 11. évf. 1927. 163.). Tanul még Frankfurtban 1625. I. félévétől. — Hazatérése után egyetlen adatunk: Miskolczi Csulyak I. esperes 1634. ápr. 6-án kelt levelében Tolnai István pataki papnak Gönczi Mihályt „pro diacono” ajánlja (PTZ I. 210a.).

[20.] 1626. április 20 és november 3 között. |43.| *Georg[ius] Trun Checzi Ungar[us] Th[eol]. st[ud].*

Turi Csécsi György pataki diák, subscribal 1620. febr. 15. (Georgius T. Tsetsinus). Tanul Frankfurtban 1626. I. félévétől (Georgius Thrumb Checzi), Leidenben 1627. aug. 21-től (Georgius de Czetsi, 28 éves), a következő évben ismét Frankfurtban találjuk, beírják 1628. I. félévben (Georgius Checzi U. vicerecore d. Blotio juravit). Az értelmetlen „Thrun” és „Thrumb” névben a Turi v. Thuri nevet sejtjük! — Itthoni életéről a zempléni em. jegyzőkönyve a következőket őrizte meg: az 1631. június 25–26-i helmeci részsínat Csécsit újhelyi rektornak mondja (PTZ I. 130a.), az 1632-i újhelyi vizitáció még ott találja (I. 166.), az 1633. szeptember 14-i generális zsínat Csécsit „ad diaconatum Kereszturiensem” ordinálja (I. 198b.).

[21.] 1626. április 20 és november 3 között. |44.| *Georg[ius] C. Tokay Ungar[us] Th[eol]. st[ud].*

Tokaji Coriarius György (nevét — mint testvérét is — minden esetben Tokay, ill. Tokai formában közlik forrásaink) pataki diák, subscribal 1622. nov., s egy későbbi megjegyzés szerint „Rector Zempleniensis 1623.” Édestestvére a köv. brémai diáknak Tokay C. Gáspárnak. Külföldön Frankfurtban tanul 1626. I. félévétől (mely a nyári félév s tart április 24-től október

16-ig s ez esetben egybeesik a brémai tartózkodással!). Neve itt „Georgius Tokaynus alias Coriarius” formában szerepel. Innen Franekerbe megy s beiratkozik 1627. március 19-én. Hazatérése utáni életéről nincs adatunk.

[22.] 1626. április 20 és november 3 között. [45.] Caspar[us] C. Tokay Ungar[us] Th[eol]. st[ud].

Tokaji Coriarius Gáspár (az előbbinek testvére, az anyakönyv e két nevet összekötötte e megjegyzéssel: „germani fratres”. — Pataki diák ő is, subscribal 1620. Későbbi megjegyzés: „Rector Beregszásziensis”, 1622-ben újra aláírja a törvényeket, mint „Rector Beregszásziensis inde ad Akademiam”. Ugyanazt az utat járja meg, mint édestestvére: Frankfurt, 1626. I. félévtől; Franeker, 1627. március 19. — Talán azonos azzal a Tokay Gáspárral, aki 1647-ben Aranyosmedgyesen lelkész (*Barcsa* I. 116.). Miskolczi Csulyak feljegyzései között olvassuk a két Tokaji testvérré vonatkozó mondatokat: „1633. okt. 16. die Solis Caspar Tokai uram az bátyja képében Geor. Thokai adósságáért arrestaltatta volt a helmecei tavalyi scholamesternek Benedictus Gyöngyösinek marháját pünköstit után”. Gyöngyösi Miskolczi Csulyak közbenjárását kéri (MPÉtA. 11. évf. 1927. 188.). Az ügyet Csulyak marginális jegyzete fejezi be: „Penult. [paenultimo die] Maji 1634. liberavi ab arresto, promisit enim Gyöngyösi satisfacturum Thalyae, si modo voluerit. Sed dicit praeter fl. 2. se non debere.” (PTZ I. 204.a)

[23.] 1627. április 5 és november 15 között. [28.] Joj[annes] M. Madakasi Ungarus Th[eol]. st[ud].

Madarasi Mikolai János pataki diák, subscribal 1618-ban. Tanul még Leidenben, 1628. január 18-tól, ekkor 29 éves. Hazatérése után Tolcsvai lelkész az 1637–1641. években (PTZ I. 287a., 338b., II. 16b., 23a.). 1647-ben már Varannóban van (II. 128a.), 1649. június 16-án két consenior állást, ill. tisztséget szervez az egyházmegye (II. 179a.) és az „in parte superiori Varannoviam versus” ezzel a tisztséggel Madarasit bizza meg. 1650. június 28-i vizitáció zempléni lelkészként említi (II. 210.b), 1651. március 9-i vizitáció ugyanitt találja (II. 215a.) és a hallgatók azt vallják, hogy a lelképásztor „tisztá tudományt tanít”. Ugyanott az is kiderül, amit különben a sűrű helyváltoztatás is igazol, hogy összeférhetetlen, nehéz természetű ember. 1654. április 28-tól toronyai lelkész „Mikolai Johannes” névvel (ettől kezdve minden esetben ezen a néven említik a jegyzőkönyvi feljegyzések. III. 38.). 1657-ben Toronyáról visszamegy Varannóba (III. 11.), 1663-ban Varannóból újra Toronyára (III. 16.), ez év június 8-án részt vesz a lasztóci részrszinaton, 1666. év végén vagy 1667. év elején hal meg. Ő utána ugyanis conseniornak Csécsi János gálszécsi lelkészt választják meg 1667. február 16-án (III. 718.). Halmi Suhó András disputációját (Utrecht. 1659. RMK III. 2071.) neki is, mint Mikolai H. (!) János varannói papnak ajánlja.

[24.] 1627. április 5 és november 15 között. [29.] Michael Florian Comarinus Ungarus Th[eol]. st[ud].

Komáromi Florian Mihály pataki diák, subscribal 1622-ben, későbbi megjegyzés aláírásához: „Rector Toltsvaensis 1624. 13. Sept. inde ad academiam”. Tanul még Leidenben: 1627. november 30-tól, ez évben 28 éves. Frankfurtban, 1628. II. félévtől. — 1631-ben már Liskán rektor s Miskolczi Csulyak István munkatársa (MPÉtA. 11. évf. 1927. 146. 148.). 1632. január 17-én Miskolczi Csulyak egy fontos levéllel elküldi Karasztelki Mihály ecsedi lelképásztorhoz, „scholambeli Mesterünket Michael Florian Comaromi uramat kellett kegyelmedhez ez okon küldennem . . .” (PTZ I. 154. a.). Miskolczi Csulyak 1632. május 3-án kelt levelében Debreceeni Dornány István esperestársa figyelmébe és madai papságra ajánlja Florian Mihály munkatársát (I. 158b.). — 1632. február 3-án nyirmadai lelkésznek ordinálják Florián akademikust (*Barcsa* I. 209.).

[25.] 1627. április 5 és november 15 között. [30.] Steph[anus] B. Toronyai Ungarus Th[eol]. st[ud].

Toronyai B. István pataki diák, subscribal 1622-ben. Megjegyzés: „Ingressus A. 1623. febr.”, az anyakönyv szóhasználata szerint ez azt jelenti, hogy az említett 1623. évben újra bement az iskolába és aláírta a törvényt. Tanul külföldön Leidenben, 1627. november 30-tól. 1631. június 25–26-án Helmeceen tartott generalis synodus az olasz ekléziába ordinalja (I. 127b.). Az 1647. évben Szerdahelyen prédikátor (II. 128a.), 1658-ban Szerdahelyről Czikébe megy (III. 12.), 1661-ben Czikéről továbbmegy Kövesdre (III. 15.), 1664. áprilisi vizitáció még mint Nagy- és Kiskövesd prédikátorát említi. Az egyházmegye jegyzőkönyvében az az utolsó adat róla.

[26.] 1629. január 1 és április 16 között. [1.] Joh[anne]s Varanai Ungarus

Varanai v. Varanói L. János hazai iskoláiról semmit sem tudunk. Brémából Franekerbe megy: 1629. május 12., ahol Johannes Maccovius professzora elnöklete alatt disputál „De praedestinatione Dei aeterna” címmel (Franeker. 1630. RMK III. 1454.). Hazatérése után 1631-ben már felsőbbányai lelkész (Barcsa I. 154.), Oláh Sándor kézírata szerint csak 1636-tól, 1646-ban már máramarosszigeti pap (Barcsa I. 188.), egy másik adat szerint már 1640-től ott lelkészkedik (PEIL. 1847. 1420.). 1671. június 7-én Cséperé (ugocsbai em.) ordinálnak egy Varanai János nevű papot (Barcsa I. 135—136.). Irodalom: *Zoványi* 510.

[27.] 1630. október 21 és december 31 között. [35.] Ladislaus Szigethi de Filike Hung[arus].

Filkei Szigethi László sárospataki diák, subscribal 1623-ban. Megjegyzés neve mellett: „Rector Toronyiensis denuo ingressus tandem Beregszásziensis”. Bréma után tanul Franekerben 1631. október 29-től (Ladislaus Rigethy), majd Leidenben 1631. március 14-től, ekkor 27 évesnek mondja magát. Hazatérése utáni életéről nincs adatunk.

[28.] 1630. október 21 és december 31 között. [26.] Andreas Nad. Uvvari Ung[arus].

Nádudvari K. András debreceni diák, subscribal 1624. július 19-én. — Bréma után tanul Leidenben 1631. március 14-től. Ekkor 28 éves. Franeker: 1631. június 21. — Groningen: 1632. november 6. — 1630. július 31-én írja alá az egyházkerület által a külső akadémiákra indulók számára előírt feltételeket, s megtudjuk, hogy Király Anna, Bácsi János és Tiszta János patrónusok segítyezik (Tóth Sámuel i. m. 1. füzet. 28.). — 1635-ben tér haza s lesz debreceni iskolamester. 1636 májusától már Szászvárosban másodpap (Herepei: Adattár II. 40.), hová I. Rákóczi György „commissioval” hívatta és lett Nádudvari Gergely kollégája (Prot. Közl. 1876. 20—21.). Franekerben Amesius tanítványa, kinek elnöklete alatt disputál, disputációjának címe: De sacro-sancto adorandae Unitatis, ac Venerandae Trinitatis mysterio... Franeker. 1632. (RMK III. 1476.). Irodalom: *Zoványi* 314.

[29.] 1630. október 21 és december 31 között. [27.] Stephanus G. Jenei Ung[arus].

Jenei G. István Borosjenőn és Váradon tanul. Külföldön Bréma után Leidenben 1631. március 14-től, ekkor 27 éves. Franekerben 1632. március 5-től. — Hazatérése után 1635. június 17-től Telegden pap 1635-től Zilahon, majd a 40-es évektől Kolozsvárott, 1645-től esperes. Meghalt 1661. szeptember havában. Életéről és irodalmi munkásságáról l. *Zoványi* 209. és Herepei János: Jenei G. István c. életrajzát Adattár II. 214—222.).

[30.] 1631. április 21 és október 20 között. [12.] Valentinus P. Vari Hungarus.

Vári P. Bálint pataki diák, subscribal 1623. május 7. Neve mellé később odaírták: „Rector Ujhelyiensis”. Miskolczi Csulyak István jegyzőkönyvében kétszer is előfordul neve: 1629. július 2-án: „Secundo egi de ablegatione seu promotione ad academiam scholae Ujhelyiensis rectoris Valentini Vari”. (MPEtA. 10. évf. 1911. 49.) és 1629. július 25-én Miskolczi Csulyak ír Szikszai Mátyásnak Tokajba Vári Bálint promotioja felől (MPEtA. 10. évf. 1911. 56—57.). Hogy kiment külföldre igazolja a brémai bejegyzés, de hogy innen hová s merre ment, nem tudjuk, valamint azt sem, hogy hazatérése után hol munkálkodott.

[31.] 1631. április 21 és október 20 között. [13.] Andreas W. Szepsi Ungarus.

Szepsi W. András sárospataki diák, subscribal 1625. Jegyzet aláírása mellett: „Rector Tokaiensis”. Bréma előtt Leidenben tanul: 1630. április 2-án írják be 26 éves korában. Itt disputációja jelenik meg: De praedestinatione Dei... címmel (Leiden. 1631. RMK III. 1471.). Itthon 1638-ban Tokajban másodpap, 1644—1657. években Ungváron első pap, 1658—1671. években pedig sárospataki lelkész. Irodalmi munkássága jelentős. Irodalom: *Zoványi* 451. — Szabó Lajos: Sárospataki református lelképásztorok. 1962. Kézirat. — Herepei: Adattár I. 493. II. 91.

[32.] 1633. október 17 és december 31 között. [29.] Steph[anus] Vizesmauthi Barovius Ungarus.

Veresmarti István szűkebb hazája Baranya, Debrecenben tanul, subscribal 1621. június 12-én vagy 1622. május 9-én. Franekerben is tanul, 1633. április 30-án írják be az anyakönyvbe. Itthon először Szőlőskén lelkészkedik, majd Kopácson 1665—1678. években, Fábián Mihály szerint Ráckeven is munkálkodott (A dunamelléki református egyházkerület története a

reformációtól kezdve a jelen század elejéig, Tormássy János kéziarata után. Sárospatak 1867. Klny-ban is. 38—39.). A baranyai egyházkerület püspöke volt. — Tizenhat strófás verssel üdvözli Komáromi Csipkés Györgyöt. Magyar versezete alá ezt írja: „Laeto pectore fundebat Stephanus Veresmarti superioris quam inferioris Baroviae Superattendens”. (Igaz hit . . . Szeben 1666.) Irodalom: *Zoványi Jenő*: Ismeretlen püspöke a baranyai református egyházkerületnek. Et. 1945. 94—95.

[33.] 1633. október 17 és december 31 között. |30.| *Stephanus P. Göny Ungarus.*

Gönczi P. István pataki diák, subscribal 1623. Jegyzet aláírása mellett: „Rector Tarcaliensis 1628. július.” Brémába Franekerből megy, hol 1632. március 24-én írják be. Brémából Leidenbe tér, s itt folytatja tanulmányait, 1634. március 8-án iratkozik be (*Guntzu* eltorzult névvel olvasható a közölt névsorban), ez évben 23 évesnek mondja magát. — 1636. szeptember 29-én Vizsolyban, 1640. november 8-án Korlátton ír alá egy nyugtatóvánt hasonnevű pap (*Zoványi Jenő*: Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett. MAÉtA. 13. évf. 1928. 18. 29.). 1646. február 13-án Tolnai Dali János ügyével kapcsolatos tanúvallomás során szólal meg „Stephanus Gönczi minister Somodiensis” (MPEtA. 10. évf. 1911. 19.). — Nem valószínű, hogy azonos azzal a Gönczi Istvánnal, aki a marosvásárhelyi partikula 20. igazgatója volt 1677. május 3-tól 1680. áprilisig és akit 1680. áprilisában Kutyalvára (Alsó-Fehér m.) vittek papnak (*Koncz József*: A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. Marosvásárhely 1896. 51.).

[34.] 1633. április 21 és október 20 között. |31.| *Gregorius Rasoris Tolnensis Ungarus.*

Tolnai Borbély v. Rasoris Gergely Dunántúlon tanul, talán Pápán. Külföldön Franekerben tanul még, hol 1632. január 10-én iratkozik be. Itthoni működéséről egy adat beszél csak: 1635. május 8-án Tolnai Borbély (Rasoris) Gergely foglalja el a pápai iskola rektori székét (*Thuri Etele*: A pápai reform. főiskola rektorai és felsőbb tanulói 1752-ig. A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület Pápai Főiskolájának értesítője az 1903/1904-ik iskolai évről. 7.).

[35.] 1633. április 21 és október 20 között. |32.| *Stephanus Hiripi Ungarus*

Hiripi István debreceni diák, subscribal 1627. május 5. Megjegyzés aláírása mellett: „Cantor, contrascriba, senior, tandem rector 1632.” Franekerben is tanul, 1633. július 12-én írják be, ahol disputál is „De vera et unica salutis via . . .” címmel (Franeker. 1634. RMK III. 1500.). — 1639. június 25-én ordinálták nagykereki (bihari em.) lelkésznek (*Barcsa* I. 203.). Zoványi nem említi.

[36.] 1637. április 20 és október 19 között. |22.| *Thomas N. Kis Falzi Ungarus.*

Kisfalvi N. Tamás debreceni diák, subscribal 1630. június 11-én. Külföldön a következő egyetemeken tanul: Franekerben 1638. február 23-tól, Leidenben 1638. április 22-től, ez évben 26 éves. — Hazatérése után lelkész Borosjenőn (zarándi em.) 1646-ban, (ez adat mellett e megjegyzést olvashatjuk: „de presbiterianizmusa miatt letették”), 1656-ban ugyanott találjuk (*Barcsa* I. 205.), majd 1655—1656. években Belényesen (*Barcsa* I. 124.), 1658—1666-ban Nagyszalontán (*Barcsa* I. 205.), míg *Barcsa János*: A hajdúnánási ev. ref. egyház története (Debrecen 1899. 65.) c. könyvében azt az adatot találjuk, hogy 1662-ben Hajdúnánáson helyettes lelkész. — A zarándi egyházmegye esperese 1656—1658. szept. 2-ig (*Vállaji Sipos Imre*: A belényesi ev. reform. egyház története. Nagyvárad 1883. 35.); az 1664. évi július 13—14-i debreceni közssinat bihari esperesül erősíti meg (*Tóth Sámuel*: Adalékok . . . 1. füzet. 44.).

[37.] 1673. január 1 és április 10 között. |4.| *Daniel Kyblich Posoniens[is] Ungar[us].*

Sem itthoni, sem külföldi tanulásáról nincs adatunk.

[38.] 1673. október 23 és december 31 között. |80.| *Paulus Bedeo de Bólon Transylvano Ungarus.*

Bölöni Bedő Pál erdélyi unitárius diák, a kolozsvári—óvári főiskola széniora. Külföldön tanul Marburgban 1672. augusztus 17-től, Frankfurtban 1672. július 6-tól. Hazatér 1676. március 5-én. Itthon az óvári iskola tanára (1676. március 19—1677. október 23.), majd ugyanott pap. Felszentelték 1680-ban. A dicsőszentmártoni zsinat püspökké választja (1689—1690). Meghalt 1690. november 6. — Kéziratban sok könyörgése maradt. Irodalom: *Székely Sándor*: Az unitárius vallás története Erdélyben. Kolozsvár 1839. 142—143. — *Kanyaró Ferenc*: A frankfurti egyetem hallgatói Erdélyből. Ker. Magvető 1895. 30. évf. 289—290.

[39.] 1673. október 23 és december 31 között. [81.] *Joannes Nagy Dalnati de Dalnak Transylvano Ung[arus].*

Dálnoki Nagy János fia a hasonnevű kolozsvári unitárius papnak (1647—1654). Tanul még Marburgban: 1672. augusztus 17. és Frankfurtban: 1672. A brémai névsor közlői nevével kapcsolatban jegyzetben megemlítik, hogy 1674-ben vizsgát tett. Benczédi Gergely közli Dálnoki Nagy reverzálisát 1672-ből (Ker. Magvető 1875. 10. évf. 61—62.), melyből kiderül, hogy kolozsvári nemes s hogy az ottani unitárius egyház alumnusa, reverzálisában pedig arra kötelezi magát: 1. hogy a vallását meg nem változtatja, 2. a három esztendőre szabott tanulmányi idejét oly dolgok tanulására fordítja, melyek „az Unitaria Religionak és a Krisztus Ecclesiajanak promotiojara és öregbülésére legyenek itthon”, 3. hogy a kapott költségeket semmi másra nem fordítja, hanem arra, „mely nézzen az itthon hasznos tudományokban való épületre”, 4. hogy amikor az eklézsia hazajövetelét kívánja, hazajön, s kint állást, szolgálatot nem vállal, 5. hogy hazajövele után akár Kolozsvárott, akár másutt hol az eklézsia kívánja nem válogatva, tehetsége szerint hasznosan munkálkodik. Ha e feltételeket nem teljesítené, felhatalmazza megbízóit, hogy a reá költött költségeket rajta megvehessék. — Itthoni életéről és munkájáról nincs adatunk.

[40.] 1673. október 23 és december 31 között. [82.] *Samuel Benker de Bòlòn Transylvano Ungarus.*

Bőlöni Benkő Sámuel erdélyi unitárius diák. Tanul még Marburgban: 1672. augusztus 17. — A brémai névsor közlői szerint járt Frankfurtban is 1672-ben, de mi nevét Zoványi közleményében nem találtuk. Leidenben is tanul: 1676. szeptember 12., beiratkozás évében 25 éves. Hazatérése után a kolozsvári unitárius főiskola köztanítója lesz (1677—1683.). Irodalom: *Székely Sándor* i. m. 158.

[41.] 1675. április 15 és október 21 között. [39.] *J[o]h[anne]s Vasarhelhsi Hungar[us].*

Vásárhelyi János erdélyi diák s azon kevesek közé tartozik, aki Leidenben és Groningenben is orvostudományt hallgat. — A brémai névsor közlői nevével kapcsolatban jegyzetben közlik, hogy 1676-ban fizikából és matematikából vizsgát tett. — Leidenben 1676. február 24-én iratkozik be 22 éves korában, Groningenben 1676. március 23-án, Frankfurtban 1678. január 8-án. — Minden valószínűség szerint idehaza orvosi hivatását folytatja. — Hasonló nevű lelkészekkel találkozunk 1682-ben Küküllőalmáson és 1685-ben Gógán (*Ilyés Géza: A küküllői református egyházmegye papjai a reformáció korától az erdélyi református generális zsinat fennállásáig, 1871-ig. Et. 2. évf. 1944. 296.*), továbbá Gödényházán (Ugocsa m.) 1708—1744. (*Barcsa* I. 160.)

[42.] 1675. április 15 és október 21 között. [40.] *Andr[eas] Jövödetsi Transylv[ano] Hungarus.*

Jövödécsi András erdélyi unitárius diák. Jövödécs (Küküllő m.) szász lakta faluból származik. Neve „Jövödécsi alias Kolozsvári András” formában is előfordul (*Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. 2. köt. Bp. 1888. 531.*). Ugyane forrás szerint felesége Csiszár Kata. A kolozsvári unitárius főiskolán tanul. 1675. május 21-én indul külföldre, hol négy évet tölt. Brémából Leidenbe megy, 1676. szeptember 12-én iratkozik be 25 éves korában. Hazajövele után 1679. augusztus 26-tól tanító az unitárius főiskolán Kolozsvárott, majd 1680. január 27-től igazgató lesz ugyanott (*Jakab Elek: Kolozsvár története. 2. köt. Bp. 1888. 811.*). 1689. május 12-én a szász nemzet részéről kolozsvári főpappá (plébánossá) választják. — Mint brémai diák hatsoros magyar (!) verssel köszönti Bartholdus Beltzers nevű iskolatársát (Dissertatio hydrographica-physica De Maribus... Bremae 1676. 70—71). Meghalt 1710. szeptember 11-én (*Székely Sándor* i. m. 147.). — Jövödécsi Andrásné unitárius özvegy plébánosnének egy 1713-as összeírás szerint van 1 háza és 8 szőlője (*Jakab Elek* i. m. 3. köt. 159.).

[43.] 1698. május 5 és október 20 között. [26.] *Joh[annes] Wetz prémi Ungarus.*

Veszprémi János debreceni diák, subscribal 1690. július 16. Segesváry Lajos felveszi az Utrechtben tanult magyar diákok névsorába is (Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1626—1836. Debrecen 1935. 23.) azon címen, mert Pelsőczy János Utrechtben megjelent dissertatiojához (RMK III. 4153) üdvözlő verset ír (Veszprémi E. János). Mivel 1699. február 28-án, 30 éves korában, beiratkozik a leideni egyetem teológiát hallgató tanuló sorába, nem tartjuk valószínűnek utrechti tanulását. Leidenből is továbbmegy néhány hónap múlva, s nevével a franekeri egyetem anyakönyvében találkozunk, beírják 1699. július 15-én. Itthoni életéről és működéséről nincs adatunk. Talán fia Veszprémi István erdélyi püspöknek (1691—1713), ki korábban székelyudvarhelyi és gyulafehérvári pap volt.

[44.] 1727. május 24 és október 30 között. |33.| *Michael Földesi Hungarus.*

Földesi Mihály debreceni diák, subscribal 1717. május 29-én. Tanul Utrechtben 1727. május 29-től, majd Franekerben 1727. július 6-ától. Egy év alatt három főiskolán is megfordul! Bár lehet, hogy Franekerben hosszabb időt eltölt. Földes Mihály talán a hajdúböszörményi pap (1726—1729) fia, nevével a következő paróchiákon találkozunk: Diószeg (nagyutcai paróchia) 1730—1736. (*Barcsa* II. 229.), Szatmár 1736. tavaszától 1740-ig (*Barcsa* II. 333.), Nagybajom 1743-tól (*Barcsa* II. 296.).

[45.] 1727. október 30 és december 31 között. |60.| *Stephanus Szigeri Hungarus.*

Szigeti H. István nevét nem találjuk a hazai iskolák diáknévsoraiban, mivel azonban disputatiojában (*Disputatio theologica* II. De Spiritu Sancto... *Bremae* 1728.) debreceninek (*Debreczino-Hungarus*) mondja magát, s azt testvérének Kozma János Dömsöd város „szenátorának” s Dabi Sámuel dömsödi lelkésznek ajánlja, nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy azonos azzal a Dömsödi Istevánnal, aki Debrecenben 1719. december 18-án írja alá a törvényeket. [Sőt azt sem tartjuk kizártnak, hogy ő az a diák, aki Debreceni István néven 1728. június 30-án Franekerben és ugyanazon évben (*sine dato*) Utrechtben iratkozik be.] Mint brémai diák ötrótfás magyar verssel köszönti Kolozsvári István tanulóitársát annak kinyomatott disputatiojában (*Disputatio theologica* VII. De Spiritu Sancto... *Bremae* 1729. 33.). Talán azonos azzal a lelkésszel, akit egy 1731-es összeírás fogtói (helyesen: Foktő, solti em.) lelkészként említ (*Földváry* II. 68.), 1745-ben, 1754-ben és 1762-ben ugyanott lelkész (*Földváry* II. 163., 284., 333.). 1751-ben Csuzi Jakab halála után Csuzi Mihály senior Szigeti István seregélyesi lelkészt ajánlja a pákozdi prédikátorságra (*Földváry* II. 252.). De találunk Sz. I. nevű papot Ágyán (békési em.) 1730. febr. 19-én (*Barcsa* II. 191.) és Fehérgyarmaton 1783—1784. (*Barcsa* II. 240.). — Zoványi, Szinnyei, Petrik nem ismerik.

[46.] 1728. január 1 és január 9 között. |1.| *Joh[anne]s Pucnoki Debr[ecino] Hungarus.*

Putnoki Kovács János debreceni diák, subscribal 1719. december 18-án. Brémából Franekerbe megy: 1728. augusztus 5., majd Utrechtbe: 1732 (*sine dato*), hol ezt írják neve után: „Minister Evang. Jesu. — M.”, e megjegyzés szerint felszentelt lelkész s orvostudományt hallgat. Brémában disputációt ír s azt megvédelmezi Fr. Ad. Lampe elnöklete alatt (*Disputatio theologica* I. De Spiritu Sancto... *Bremae* 1728. Petrik III. 158.). Bakóczi kéziratos diáknévsorában mint vásárhelyi rektort említi, minden valószínűség szerint peregrinációja előtt tanít ott. Hazatérése után érmihályfalvi lelkész lett (érmelléki em.) 1738—1758. — Zoványi nem ismeri.

[47.] 1728. január 1 és január 9 között. |2.| *Samuel Vesz Primi Debr[ecino] Hungarus.*

Veszprémi P. Sámuel debreceni diák, subscribal 1718. március 16-án. Külföldön tanul Franekerben 1728. augusztus 5-től, Harderwijken 1728. szeptember 6-ától (először) és 1729. szeptember 10-től (másodszor). Ez utóbbi főiskolán 1729. májusában „De usu ignis Sabbathis interdicti” címen tartott értekezések közül a IV.-et védte meg Ens Péter professzora elnöklete alatt. Lásd Sepp Keresztély: Johann Stinstra I. 70. (*Zoványi Jenő*: A Harderwyki egyetem magyarországi hallgatói. ItK 1891. 433.). — Egy 1731-es összeírás szerint szabadszállási (solti em.) prédikátor (*Földváry* II. 7.), 1742-ben a szabadszállásiak elbocsátották őt, amihez a traktus is kisebb huzavona után hozzájárult s Paksra ment (*Földváry* II. 116.), 1749. augusztus 30-án mint dorogi prédikátor vesz részt Komáromi András cecei pap temetésén (*Földváry* II. 215.), 1750—54. években is itt dolgozik. (*Földváry* II. 224., 283.).

[48.] 1728. január 9 és április 8 között. |3.| *Stephanus Foclor Pannoniae Hungarus.*

Fodor István a valószínű névalak. Szűkebb hazája a Dunántúl lehetett. Nevével a frankfurti főiskolán találkozunk, hol 1727. szept. 10-én iratkozik be (neve *Föder* alakban található a névsorban). Egyéb adatunk nincs róla.

[49.] 1728. április 8 és október 28 között. |36.| *Joh[annes] K. Berény Hungarus.*

Berényi K. János debreceni diák, subscribal 1718. április 23-án megjegyzés aláírása mellett: „Rector Derecskeiensis Academiam salut.” — Franeker: 1729. június 3. (Johannes Berinyi). A bákai gyülekezetbe ordinálnak 1759. okt. 10-én egy hasonló nevű lelképásztort (*Barcsa* II. 201.).

[50.] 1728. április 8 és október 28 között. [37.] *Daniel Csáti Hungarus.*

Csáti Dániel született Szikszón 1703-ban, atyja Csáti György, anyja Pozsonyi Zsuzsanna. Szikszón kezdte tanulását, az alsó osztályokat ott végezte, majd Debrecenbe megy, ahol 1718. november 26-án subscribal. Debrecenben nyolc évig tanul. Püspökiben rektoroskodott. Tanul Bréma után Franekerben: 1729. június 3. — Hazatérése után Csatáron (Békési em.) lesz lelkész, itt nősül meg, felesége Szódi István senior leánya: Krisztina. Majd a neves nagykőrösi gyülekezet hívja meg papjának (1746—1757), 1753. június 26-án szuperintendenssé választják. Meghalt 1757-ben, 54 éves korában. Munkája: Az halálnak . . . köz voltáról . . . Buda 1758. — Irodalom: *Szinnyei* II. 205. — *Zoványi* 84—85.

[51.] 1728. április 8 és október 28 között. [38.] *Matth. Adrianus O'ri Debrecino Hungarus.*

Óri v. Eöri Adrianus Mátyás debreceni diák, subscribal 1720. március 28-án. Brémából Franekerbe megy: 1729. június 3. Bakóczy kéziratok diáknévsora szerint (külföldre menetele előtt) rektoroskodott Csatáron (békési em.). — Hazatérése utáni életéről nincs adatunk.

[52.] 1729. január 7. [1.] *Stephanus Koloswari Transylvano Hung[arus] interim de Nagy baia oriundus.*

Kolozsvári István erdélyi származású, bár utolsó otthona Nagybánya. Róla és családjáról legtöbbet elmondanak nyomtatásban is megjelent disputációi. Ezek szerint édesapja Kolozsvári Péter, aki 1729-ben Diós (Kolozs m.), 1731-ben Szilágy-Cseh (Szilágy m.) gyülekezetek papja. Nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy Nagyenyeden tanul, hiszen zsenge munkáscskáit Szigethi Gyula Istvánnak is, mint professzorának ajánlja, aki őt tanulásában, de peregrinációjában segíti és támogatja. Hogy hogyan kerül Nagybányára nem tudjuk. A brémai névsor szerkesztői nevéhez azt a megjegyzést fűzik, hogy Lipcsében is tanul 1727-ben: „Kolozsvári Clandiop (!) Hung.” Bréma után Groningenbe megy, itt 1730. január 2-án iratkozik be. Dissertatio: *Disputatio theologica VII. De Spiritu Sancto . . . Sub praeside Fr. A. Lampe . . . Bremae 1729. 34 p., illetve Miscellorum sacrorum. Dissertatio prima De Lance satura . . . Praeses Albertus Voget. Groningae 1731. 27 p.* — Idehaza lelkész Nagybányán 1732—1775. (*Barcsa* II. 296.), 1750-től a nagybányai egyházmegye esperese (*Barcsa* II. 124.). Meghalt 1780-ban Beregszászon, hová orvosdoktor fiának lakodalmára ment (Olás Sándor kézírata 198—199.). Irodalom: *Szinnyei* VI. 788. *Zoványi* nem ismeri.

[53.] 1729. január 7. [5.] *Georg[ius] Buzinzay Transylvano Hungarus Alba Julia oriundus.*

Buzinkay György erdélyi (gyulafehérvári) diák, talán Buzinkay Mihály sárospataki, majd marosvásárhelyi tanár bátyjának: Buzinkay Györgynek a fia, aki Gyulai Ferenc gróf fiainak a nevelője volt (*Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. Marosvásárhely 1896. 495.*). Weszprémi szerint Gyulai Ferenc alapítványt tett a Brémában tanuló erdélyi diákok számára. Buzinkay Bréma után Leidenben folytatja tanulmányait, beiratkozik 1730. április 20-án, 29 éves korában s orvostudományt hallgat. Életrajzírói szerint Amszterdamban is tanul. E városban orvosi gyakorlatot folytat négy éven keresztül, ahol meg is nősül, innen hívják haza 1737. április 8-án s lesz Debrecen tisztiorvosa. Meghalt 1768. március 17-én, Szilágyi Sámuel püspök temette Lukács 4, 23—24. alapján. Jelentős irodalmi munkássága van. Irodalom: *Bod* 53. — *Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Első száz. Ford. Kővári Aladár. Bp. 1960. 49—51.* — *Zoványi* 75. — *Szinnyei* I. 1431.

[54.] 1729. április (?) és október 29 között. [28.] *Anthon[ius] Pakée Transylvano Hungarus.*

Pákéi Pákey Antal erdélyi unitárius diák, nagy valószínűséggel fia Pákey János kolozsvári unitárius lelkésznek (1712—1748). Brémából Groningenbe megy. Beiratkozik 1730. január 2-án. Életének ithoni szakaszáról nincs adatunk. *Szent-Miklós László: A pákái Pákey (más-ként Tamás) család története c. füzetében* (Bp. 1943). sem találunk felőle semmit. — Két verse jelent meg nyomtatásban: Húszsoros magyar verssel köszönti tanulótlársát Kolozsvári Andrásnak Brémában 1729-ben megjelent disputációjában (*Disputatio VII. De Spiritu Sancto . . . 34. o.*), s ugyanőt tiszteli meg 14 soros latin versszettel Groningenben, 1731-ben (*Miscellorum sacrorum. Dissertatio prima. De Lance satura . . . 25. sztl. p.*).

[55.] 1729. április (?) és október 29 között. [29.] *Andreas Rima Szombati ex eadem civitate Ungarus.*

Rimaszombati v. R. Szombati v. Szombati András sárospataki diák, subscribal 1717. március 20-án, az iskolán belül 1722-ben a rudimentisták, 1725-ben a poetisták praëptora. Brémából Groningenbe megy, beiratkozik 1730. január 2-án. — A kollégiumból 1727-ben kimegy a

tokaji ekléziába, hol kettős hivatala van: iskolamester és káplán, azaz másodpap. E kettős hivatalát két esztendőn keresztül folytatja, s innen indul külföldi útjára. Hazatérve 1732-ben tolcsvai prédikátor lesz, s e gyülekezetben holtáig megmaradt 23 éven keresztül. Az egyházmegye nótáriusa is volt, asszeszorrá választják 1735. január 25-én. Prédikál 1744. június 11-én Szathmáry Mihály pataki professor temetésén. Prédikációja „Krisztust követő, Választott Léleknek Istentől való fel-szenteltetése...” (Kolozsvár 1748) c. kötetben megjelent. Két verse (egy 14 soros latin s egy 12 soros magyar verse) jelent meg Kolozsvári István disputációjában (Disputatio theologica VII. De Spiritu Sancto... Bremae 1729. — Miscellorum sacrorum. Dissertatio prima. De Lance saturata... Groningae 1731.) Meghalt 1755. február 3-án. Irodalom: *Zoványi* 463. — Tokaji református papok. Szilassi János tokaji nótárius összeáll. és Szombathi János kieg. alapján közli *Gulyás József*. Sárospatak 1917. 30. — *Szinnyei* XIII. 1052.

[56.] 1729. április (?) és október 29 között. |30.| *Paulus Selyebi Debrecino Hungarus.*

Selyebi Pál v. *Selyebi Kis Pál* debreceni diák, subscribal 1718. november 26-án. Bakóczi névsorában ezzel a kiegészítéssel: „Rector Losoncziensis — Academiam Salut.” Brémából Franekerbe megy, beiratkozik 1730. márciusában. *Selyebi Kis Pál*, „tisztá indulatának szerzetivel” nyolcsoros magyar verssel köszönti Kolozsvári István tanulóútrását (Disputatio theologica VII. De Spiritu Sancto... Bremae 1729. 34.). — Itthoni életéről nincs adatunk, mert nem valószínű, hogy azonos azzal a „Clarissimus Dominus Paulus Selyebi”-vel aki 1745-ben mint aszalói lelkész (neotericus Pastor) vizsgát tett (Egyházkerületi jegyzőkönyv. 1745. júl. 28.).

[57.] 1729. április (?) és október 29 között. |44.| *David Sarkany de Rima Szombach.*

Sárkány Dávid pataki diák, subscribal 1719. szeptember 13-án. Aláírása mellett e megjegyzést olvashatjuk: „Ob insolentiam emissus A. 1722. sine commendatione venit Vásárhelyinum, inde ex Coll. Academiam salut. A. 1729. fit Pastor Radistyan, Tsat... +1762. 18. Sept.” — Életrajziról szerint 1700. körül született, atya Pelsőcön, majd Miskolcon lelkész. Tanulmányait Patakon kezdi, de mert a Csécsi pártján levők ellen egy gúnyiratot szerkesztett, emiatt 1722-ben el kell hagynia az iskolát, és Marosvásárhelyre megy, innen indul külföldi útjára. Brémából Franekerbe megy, s 1730 (március) iratkozik be. Az utrechti tanulása nem bizonyított. Hazatérése után 1731-től Radostyánban, majd Mezőcsáton lelkészkedik. 1734-ben választják meg Patakra tanárnak, s tanítja közel 24 éven keresztül a bölcsészetet, történelmet és görögöt. 1758-ban lemond állásáról, nyugalomba vonul, évdíja 100 arany. Meghalt Miskolcon 1762. szept. 18-án. Nyomtatásban megjelent munkái: Halotti magyar oratio Ráday Pál felett (Párjához igaz... szívnek gyógyíthatatlan sebe... Debrecen 1735. c. kötetben). — Exegesis analitica primae epistolae Johannis... Tiguri 1757. — A pataki könyvtár több kéziratát őrizi: *Philosophia moralis*. 1746. (359. o. 4r.) — *Historia geographiae*. 1742. (199 o. 4r.) — *Phisicae specialis*. 1745. (486 o. 4r.) — *Lux — in tenebris naturalibus — rationis seu analysis compendii theologiae naturalis*. 1738. (530 o. 4r.) — *Regnorum Europaeorum quorundam status novissimi brevissa delineatio*. 1746. (215 o. 4r.) — *Orbis universi geographica historica*... 1742. (730 o. 4r.) — *Oratio inauguralis. De profanae eruditionis eximia utilitate in sacris*... 1734. (6 o. 4r.) — *Antropologia seu physica specialis de homine*. 1737. (225 o. 4r.) — *Historia universalis*. Tom. 1—2. 1730. (594, 633 o. 4r.) — Prédikációk 1760. (70 o. 4r.) — Irodalom: *Bod* 237. — *Zoványi* 391. — A sárospataki tanárok életrajza. Szombathi János alapján írta *László János*. Sárospataki Ref. Lapok 1889. 972—973. — *Szinnyei* XII. 189.

[58.] 1730. január 1 és április 20 között. |4.| *Steph[anus] Kereszturi Hungar[us].*

Kereszturi István sárospataki diák, subscribal 1719. március 22-én, az iskola széniora az 1726. és 1729. években és már 1724-ben a grammatikai, 1727-ben a rhetorikai osztály praefectora. Brémából Franekerbe megy: 1730 (március), hol mint „Ungarus Patachinus” írták be. Csécsi ezt jegyzi fel róla gyűjteményes kéziratának „Facti sunt pastores ex discipulis meis ab anno 1713. secundum ordinem quem dum studiosi essent habuerunt” c. részében (Kt. 41.): „Professor scholae Papensis, nunc Trans Danubium Pastor Szent Király Szabadiensis”. A Dunántúli Prot. Lap 1904. évi 282 o. közöl egy könyvtáblán olvasható bejegyzést, mely szerint 1737. január 15-én a kupai tanító Örzse leányának egyik keresztanyja K. I. pápai professor uram felesége.

[59.] 1730. április 20 és október 26 között. |37.| *Joseph[us] Kasza Transylvano Hungarus Fel. Torjensis.*

Kasza József erdélyi diák, születésének vagy származásának helye: Fel- v. Felső-Torja (Háromszék m.) Brémából Leidenbe megy, beiratkozik 1731. szeptember 12-én 25 éves korá-

ban. Teológiát tanul. 1734. március 24-én kelt levéllel haza hívták, aminek Kasza eleget is tett (*Miklós Ödön*: Magyar diákok a leideni Staten Collegben. Theol. Szemle 1928. 307.). Itthoni életéről nincs adatunk.

[60.] 1730. április 20 és október 26 között. [38.] *Steph[anus]. N. Tiszabecz Transylvano Hungarus.*

Tiszabecsi Nagy István erdélyi diák. Brémából Groningenbe megy: 1731. május 1., innen Franekerbe: 1732. október 19. — 1733. május 15-i kelettel üdvözlő sorokat ír Groningenben Szathmári Mihály albumába (Sárospatak. Kt. 832). Itthoni életéről csak egy adatot tudunk közölni: Mezőbádon lelkész 1736—1737. években (*Imreh Barna*: Papok, leviták, mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII—XIX. században. Et. 2. évf. 1944. 149.).

[61.] 1730. április 20 és október 26 között. [39.] *Laurentius Cravari Transylvano Hungarus.*

Csávási Vas Lőrinc, erdélyi diák, aki Brémából Groningenbe megy: 1731. május 1. Fia annak a Csávási Lőrincnek, aki 1692—1716. években Danyánban (Szász-Danyán. Kis-Küküllő m.) lelkészkedett. Csávási Vas Lőrinc 1701-ben született minden valószínűség szerint apja szolgálati helyén Danyán. Külföldről való hazatérése után először 1738-tól Gógán, majd 1740-től Nagykendén paposkodik 46 éven keresztül haláláig. 1766-ban Kőrösi György halála után esperessé választják, amit szintén haláláig 20 éven át viselt (*Illés Béla* i. m. 305—306.).

[62.] 1731. január 1 és április 5 között. [1.] *Steph[anus] Bössormenyi Debreczino Hungar[us].*

Bössörményi István debreceni diák, subscribal 1720. október 11. — Brémából Franekerbe megy: 1731. szeptember 7. — Bakóczy diáknévsorában az a megjegyzés olvasható felőle, hogy külföldi útja előtt Derecskén viselt rektorságot s a traktusbeliektől segélyt kér 1730. augusztus 15-én. — Hazatérése után pap Csökmön (1734—1735) és Mezőgyánon (1735—1745).

[63.] 1731. október 25 és december 31 között. [34.] *Samuel Pap. Kolosvari Transylvano Hung[arus].*

Kolosvári Pap Sámuel erdélyi diák. Talán azonos azzal a hasonló nevű diákkal, aki 1725/26. iskolai év szeptember 27-én iratkozik be Franekerbe, ez esetben több mint négy évi franekeri tanulás után jön át Brémába. — Itthoni működéséről egy adatot találtunk: Mezőbánd (Maros-Torda m.) lelkésze 1768—1791. években egy K. P. S. nevű lelkész s a régi templom mellé tették (Erdélyi ev. ref. egyházkerület névkönyve az 1895-ik évre. 38. évf. Szerk. *Tóthfalusi József*. Kolozsvár. 1895. 15. — *Imreh Barna* idézett munkájában a mezőbándi papok sorában (Et. 2. évf. 1944. 149.) Kolozvári Pap S. neve nem fordul elő)

[64.] 1731. október 25 és december 31 között. [35.] *Georg[ius] Félégyházi Hungarus.*

Félégyházi György debreceni diák, subscribal 1719. december 18. Bakóczy diáknévsora szerint Székelyhidán rektor külföldre menetele előtt. Brémába Franekerből jön, itt 1730. október 13-tól tanul. Hazatérése után Diószegen (a Tószert utcai paróchián) pap 1732—1737. években (*Barcsa* II. 229.), majd Szalacson 1737—1767. (*Barcsa* II. 329.). Meghal Szalacson 1767-ben. 30 éven át volt a traktus notáriusa.

[65.] 1735. január 1} és április 16 között. [2.] *Steph[anus] Földessi Debreczino Ungar[us].*

Földesi István debreceni diák, subscribal 1720. december 23. Külföldi útja előtt Püspök-ladányban rektor 1730-ban. Külföldön tanul még: Franeker: 1733. május 8., Utrecht: 1734. (sine dato), ahol orvostudományt hallgat. — Hazatérése után Diószegen pap (1737—1756. években) a Tószert utcai paróchián (*Barcsa* II. 229.), majd Érmihályfalván 1758—1769. (*Barcsa* II. 238.), s végül Berettyószéplakra kerül 1769—1772. (*Barcsa* II. 209.).

[66.] 1733. január 1 és április 16 között. [3.] *Andr[eas] Mygtresi Debreczino Ungar[us].*

Megyeresi András debreceni diák, subscribal 1723. március 3. Brémából Franekerbe megy: 1733. május 8. (*Andreas Megyeresi*). Soós Béla által készített katalógus szerint (Debreceni Koll. Levéltár) Battyán (Fejér m.) lelkészkedik 1735. március 29-től 1759-ig, majd Berhidán 1759. március 12-től 1781-ig.

[67.] 1733. április 16. és október 28. között. |10.| Joh[annes] Bornemisza Szombatho Hungarus.

Bornemisza János neve nem található sem a pataki, sem a debreceni diáknévsorokban. Rimaszombati s minden valószínűség szerint Erdélyben tanul. Az is valószínű, hogy székelyudvarhelyi diák, hiszen dissertációját Szathmáry Paksi Mihálynak, rektorának (magát mestere kisebbik tanítványának mondja) s Szombathi Sámuel udvarhelyi tanárnak ajánlja, ez utóbbi neki testvére, hiszen őt „frater suus clarissimus”-nak mondja, amikor mint respondens harmadik személyben neki ajánlja munkácskáját. Amikor pedig Szathmári Paksi Mihály átkerül Patakra, velejön s talán nagy hírű professzora ajánlására kerül a borsodi egyházmegyébe. — Bréma után Franekerbe megy, beiratkozik 1733. október 1-én. A Tiszáninnen Egyházkerület területén ez időben több Szombathi v. Rimaszombathi János paposkodik, a mi Szombati v. Rimaszombati Jánosunkat minden esetben Bornemisza néven említik s ő maga is önmagát nyomtatásban megjelent dissertációjában és prédikációjában. Nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy azonos azzal a Bornemisza Jánossal, aki 1736-ban Berzéte (gömöri em.) lelkésze, innen 1742 vagy 1743 márciusától Hernádnémetibe (borsodi em.) kerül át, s végül egy 1754-ből való adat szerint már Csáton paposkodik (Borsodi vizitációs jegyzőkönyv 1753—1764. 32.). E vizitációs jegyzőkönyv szerint 1752. március 22-től 1759. június 10-ig az egyházmegye asszeszora is. Dissertatioja 1734-ben és 1735-ben Franekerben jelenik meg „De sale terrae . . . Pars. 1—2.” címmel, e disputációkat október 16. és 1735. márciusában tartotta. Prédikál volt mestere Szathmáry Paksi Mihály koporsója mellett a pataki templomban 1744. június 11-én, prédikációja „Próféták fiai siralma” címmel nyomtatásban is megjelent (Kolozsvár 1748.) a temetés alkalmával elhangzott többi beszéddel együtt. — Irodalom: *Szinnyei* I. 1229. — *Zoványi* 62.

[68.] 1735. április 21 és október 27 között. |7.| Mich[ael] Nethlebius Szekelyhicti. Transylv[ano] Hung[arus].

Szekelyhidi Nethlebius Mihály erdélyi diák. Bréma után Utrechtben tanul, beiratkozik 1740-ben (sine dato). 23 soros latin verssel üdvözli Czeglédi Péter disserens tanuló társát (Dissertatio Theologica II. ad Joh. IV: 24. De Spirituali cultu Dei . . . Trajecti ad Rhenum. 1740.), míg másik dissertatiót író tanuló társát: Jenei Pétert 19 soros latin versezzel tiszteli meg (Disputatio theologica De vasculo manne ejusque mysterio . . . Trajecti ad Rhenum. 1740.)

Hazatérése utáni életéről nincs adatunk.

[69.] 1738. április 17 és október 30 között. |9.| Josephus Szoboszlai Transylvano Hungarus.

Szoboszlai József erdélyi diák. Tanul még Franekerben: 1738/39. iskolai évben (sine dato). Az 1742. évben lipcsei diáknévsorban találunk egy hasonló nevű diákot. — Hazatérése után 1741—1748. években Szatmáron pap („Szoboszlai József hozott Szatmárra Szamosújlakról, hol akadémiákról hazatérte óta báró Kemény udvarában tartózkodott. 1748. marasztaltott, de a marasztást nem fogadta el.”) — (*Sarkadi Nagy Mihály—Bartók György* i. m. 134.).

[70.] 1741. április 13 és október 26 között. |16.| Josephus K. Hustius Hungarus ex Marmatia.

Kőrösi Huszti József neve nem található a pataki és debreceni diáknévsorokban. Egyetlen adat, amit felőle közölni tudunk az, hogy 1749. évben Utrechtben tanul (Kőrösi Huszti József, Transylv.) Hazatérése utáni életéről nincs adatunk.

[71.] 1744. április (?) és október 29 között. |7.| Stephanus P. Weise Debrecino Hung[arus].

Vecsei István debreceni diák, subscribal 1738. május 4-én. Tanul még Franekerben az 1745/46 iskolai évben (sine dato). — Az 1746. március 23-i solti superintendensi összejövetelel tárgyalják az atyák, hogy mivel a múlt (1745.) évben a monori gyülekezet kérte, hogy a szolgálatra örökre alkalmatlanná lett derék lelképásztoruk Molnár Mihály helyébe egy másik rendes lelkészt rendeljenek számukra, az atyák ilyenül a jelenleg Hollandiában tartózkodó Vecsei Istvánt jelölték ki. Miután a monoriak a gyűlés döntését írásban is megkapták, meghívó levelüket elküldötték Hollandiába. Vecsei a meghívást elfogadta, s levelében kötelezte magát a monori egyházban való szolgálatra (*Földváry* II. 179—180.). 1747. június 14-én avatták fel az új lelkészeket, közöttük Vecsei Istvánt is, aki Róm. 8, 3—4. alapján prédikált is. — De ezen az ünnepélyes gyűlésen nemcsak beiktatták Vecseit, de felelősségre is vonták a monori gyülekezet előjárójával együtt amiatt, mert mennyegzői lakodalmát sokaknak megbotránkozására áldozócsütörtököt közvetlenül megelőző napon tartotta. Vecsei István elmondotta, hogy a lakodalom napját ipa, Kecskeméti Biró Mihály, csákvári prédikátor, vértessaljai asszeszor

tüzte ki, s nekik nem jutott eszükbe, hogy áldozócsütörtök estvén nem illik lakodalmat tartani, annnyival inkább nem, mert az eskető lelkész a traktus szeniora: Csuzi Mihály volt. A bűn ezt a két férfiút terheli, ti. az apóst és az esperest. A gyűlés azt határozza, hogy e két utóbbi a halasi gyűlésre idéztessek meg (*Földvári* II. 192.). A történet befejezéséhez tartozik, hogy Biró Mihály a halasi gyűlés előtt (1748. április) meghalt (*Földváry* II. 204.).

[72.] 1744. április (?) és október 29 között. |14.| *Michael Turi Debrecino Hungarus.*

Turi Mihály debreceni diák, subscribal 1737. január 15. Bakóczi névsora szerint szalácsi rektor, s innen indul külföldi tanulmányútra. Brémából Groningenbe megy: 1745. május 4. Itthoni működéséről csak egy adatot ismerünk: 1772–1788. években az érmelléki traktus esperese (*Barcsa* II. 123.).

[73.] 1745. április 28 és október 28 között. |12.| *Samuel Szigethi Hungar[us] Maramarossien.*

Szigeti Lipcsei Sámuel debreceni diák, subscribal 1735. április 27., szénior is volt az 1744. és 1745. években. Tanul Franekerben is: 1746. augusztus 1. — Hazatérése után 1748-tól tépei (Bihar m.) pap, 1749-ben vezértanárnak viszik Szatmárra. 1754. július 8-án a szatmári iskola grammatikai iskolává degradáltatott, még néhány hónapig itt marad Sz. I. mint „primarius praceptor”, de 1755-ben már Karcagra kerül papnak, ahol haláláig (1780) munkálkodik. Lefordítja Bunyan A zarándok útja c. munkájának 1. kötetét, mely Keresztyén utazás... címmel jelent meg Kolozsvárt 1777. — Szinyei (XIII. 837.) Szigethi Gyula Sámuel szászvárosi lelkésznek tulajdonítja Szigeti Lipcsei Sámuel fordítását (bár Szigeti L. Sámuel neve alatt is megemlíti — XII. 845. — hogy a Pesti Napló 1903. 113. sz. hírt adott Sz. L. S. „Keresztyén utazása a boldog örökkévalóságra” c. kéziratának felfedezéséről). — Zoványi már helyesen két különböző személyként ismerteti a két Szigeti munkásságát. Különben a *Bunyan János*: Keresztyén utazás... Első könyvének (Kolozsvár 1777.) előszavában Tordai Sámuel emondja, hogy „Szigethi Sámuel uram a karcagi reform. ekleziának érdemes lelki tanítója magyar nyelvre fordítá 1759-dik esztendőben...” e könyvek első szakaszát. — Irodalom: *Zoványi* 454.

[74.] 1750. január 9. |1.| *Josephus Dobay Hungarus Schaakos Patacensis.*

Dobay József pataki diák, subscribal 1735. november 22-én. Brémát megelőzően Franekerben volt: 1749. augusztus 15. — Hazatérése után 1752. március 22–23-án Radostyánban tartott konferencia kebelezi és iktatja be a berzétei (borsodi em.) ekleziába (Borsodi egyházmegye jegyzőkönyve 1739–1791. 58.), 1755. január hó folyamán ott járt vizitátorok kérdésére a megkérdezett fátelnak így nyilatkoznak papjuk felől: „Mint Isten angyalát úgy szeretjük!” (Idézett jegyzőkönyv 59–60.), itt él 1760-ig.

Giczi Márta—Vargha Kálmán

EGY ELFELEJTETT IRODALMI „TÖRVÉNYSZÉKI” TÁRGYALÁS ÉS PAP KÁROLY ÍRÓI ÖNVALLOMÁSA

1.

Arról az irodalmi „törvényszéki” tárgyalásról, amelyet a cionisták szövetsége 1938-ban Budapesten rendezett Pap Károly önéletrajzi regényével, az *Azarell* kapcsolatban, az író élettörténetét és életművét tárgyaló irodalom mind ez ideig nem vett tudomást, sőt az arról szóló részletes beszámolóra¹ sem történt utalás sem a korabeli folyóirat-repertóriomokban, sem az összefoglaló irodalomtörténetek bibliográfiai fejezeteiben.

Pedig a harmincöt évvel ezelőtt megjelent tudósítás, amelyet az alábbiakban teljes egészében közreadunk, nemcsak azért érdemel figyelmet, mert meglehetősen ritka jelenség nálunk, hogy az irodalmi alkotás megítélése végett „törvényszéket” hívnak össze, kijelölt elnökkel, ügyéssel, védővel, szakértőkkel, ha bizonyos mértékig szimbolikus értelmű is az egész ceremónia, hanem azért is, mert ez a beszámoló tartalmazza a zárkózott, nehezen megközelíthető, sokszor félreértett és félremagyarázott író *egyetlen* — és a szakirodalom által mind ez ideig szintén figyelmen kívül hagyott — olyan nyilatkozatát, amely egyik legfontosabb művét

¹ Irodalmi törvényszék Pap Károly *Azarell* c. regénye fölött. Múlt és Jövő 1938. 54.

és azon keresztül egész alkotói tevékenységét, írói magatartását és morálját magyarázza s értelmezi. A tárgyalás irodalomtörténeti érdekességét természetesen az is aláhúzza, hogy olyan műalkotás felett kívánt ítélkezni a cionisták e célra összehívott irodalmi „törvényszéke”, amelynek rendkívül jelentős voltát nyomban a regény megjelenése után a magyar szellemi életnek olyan egyénisége ismerték el és elemezték, mint például Schöpflin Aladár, Móricz Zsigmond, Turóczi-Trostler József, Szabolcsi Bence, amelyre a szomszéd államokban megjelenő magyar irodalmi folyóiratok is felhívták a figyelmet (az *Erdélyi Helikonban* Vita Zsigmond, a *Kalangyában* Kázmér Ernő), és amelyet ma is a két világháború közötti magyar próza egyik kiemelkedő alkotásának tartunk. „Messiás él köztünk, aki a város egyik legelőkelőbb kávéházában minden délután található egy üres padmalyon, ahol rajta kívül legfeljebb este kártyások tanyáznak. Messiás ő, akiben igazi elvégzettségben él ez a messiánizmus, melyet magára váltal!” — így kezdi Móricz az *Azarelról* szóló kritikáját², és így mutatja be a könyv szerzőjét. Szabolcsi Bence szerint³ „Pap Károlyt igazabb hely illeti meg a mai magyar irodalomban, mint akárhány 'asszimiláltabb' elődjét. Hiába bibliai szenvedély és cervantesi keserűség: ez a súlyos és mélytűzű magyar próza mégis csak a Móricz és Babits, Illyés Gyula és Németh László szomszéd-ságában keresi helyét és társait. . . . Figyelemmel kell kísérniünk minden mozdulatát, minden kiállítását, egész példázatos gyötrődését, melyet sokak helyett vett magára.”

Magának a tárgyalásnak a megítélésében kézenfekvőnek látszana abból a feltételezésből kiindulni, hogy a cionisták szövetsége azért szervezett alkalmi „törvényszéket” a regény ügyében, mert Pap Károly három évvel korábban megjelent, sok vitára okot adó és sokat vitatott röpirata, a *Zsidó sebek és bűnök* egyértelműen cionistaellenes írás.⁴ De mindaz, ami a korabeli beszámoló szerint a regény ellenében a tárgyaláson a cionizmus vezéralakjáról elnevezett Herzl-teremben elhangzott, nem fejezett ki markánsabb-karakteresebb ideológiai vagy politikai állásfoglalást. Akik „vádát emeltek” a regény ellen, vagy legalábbis egy közösség ellenérzésének megfogalmazására és tolmácsolására vállalkoztak, azok akarva-akaratlanul nem is annyira a cionista mozgalomnak váltak szószólóivá, mint annak a minden keményebb kritikát visszautasító, az önmagával való szembenézésre képtelen, formális tekintélytisztelőre berendezkedett, mélységesen konformista és minden körülmények között lojális „kispolgári” mentalitásnak, amely létéből következően eleve konzervatív és művészetellenes. Tiltakozó gesztusaik, amelyekkel elhártják a szülők nemzedéke bírálóit, a jogát, kicsinyességük, amely kevesli a papi személyek iránti tiszteletet, fantáziátlanúságuk, amely képtelen különbséget tenni a mindennapi élet természetes valósága és a művészi igazság között, agresszivitásuk, amely a burkolt fenyegetéstől sem tartózkodik, fölemlítve, hogy az író nem úszná meg ilyen könnyen, ha olyan államban élne, ahol a zsidó államvallás, gyanakvásuk, amely gyávaságot szimatol ott, ahol öngyötrő bátorság van jelen, mind azokra az akciókra emlékeztet, amelyek a katolikus eszmeiség sérelmére hivatkozva egykor Mauriac vagy Graham Greene, ma Heinrich Böll könyveit akarták és akarják kompromittálni, vagy — hazai példára hivatkozva — amelyek Móricz Zsigmond református papi környezetben játszódó regényeit a magyar kálvinizmus és a jó erkölcs nevében marasztalták el.

Mindemellett érdekes jelenség, hogy bár az irodalmi „törvényszéket” a cionisták szervezték meg, a *Múlt és Jövő* tudósítása szerint Pap Károly regénye ragyogó védelmet kapott a tárgyalás során elsősorban Beneschofszky Imre, továbbá Dénes Béla és Patai József részéről, akik maguk is „írástudó” műértők lévén, jelek szerint nemcsak a kicsinyes vádakot utasították el, hanem a regény értelmezésében-értékelésében is fontos „tanúságot” szolgáltattak. A regény körül kialakult vita reális erőviszonyait azonban ma már nem lehet felmérni, a tudósítás hangnemet, információinak arányát és tendenciáját erősen meghatározza, hogy a beszámoló nem cionista orgánumban, hanem „az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóiratában” jelent meg, amelynek éppen a regény egyik „védője”, Patai József költő, műfordító és regényíró volt az alapító szerkesztője.

Pap Károly válasza, amely nemcsak költői vallomás, de egyben egész ars poeticájának és írói moráljának páratlanul tiszta és világos kifejtése, jelentőségében tülemkedik az „alkalmon”, a regénye miatt összehívott tárgyalás aktualitásán, és annyira egyértelmű, hogy semmiféle magyarázatot vagy kommentárt nem kíván.

Talán csak egyetlen megjegyzést.

A korabeli kritika hajlott arra, hogy Pap Károly *Azareljében* elsősorban a *Zsidó sebek és bűnök* gondolatainak és vívódásainak szépirodalmi példázatát és „vetületét” lássa. Vita Zsigmond például a regény értékeire egyébként fogékony és elismerő kritikájában ilyen konklúzióra

² MÓRICZ Zsigmond: *Azarel*. Pap Károly új regénye. Pesti Napló 1938. I. 16.

³ SZABOLCSI Bence: Pap Károly: *Azarel*. Egyenlőség 1938. I. 27.

⁴ „Az a zsidó, aki már két-három nemzedék óta mint magyar-zsidó élt, nem mehet ki Cionba, hogy ott 'néppé' legyen — annak előbb itt a magyar zsidóságban kell vállalni a magyar zsidóságot: a legvégső következményeiben is.” PAP Károly: *Zsidó sebek és bűnök*. Bp. 1935. 83.

jut: „Pap Károly egy gyermek önéletrajzának formájában akarja feltárni fajtájának véres és végzetes sorskérdéseit, az étellel való reménytelen viaskodásait.”⁶

Mindezek a problémák valóban jelen vannak az *Azarel* hősenek vívódásaiban, de Pap Károly végső célja a tárgyaláson elhangzott vallomása szerint az, hogy a múlt és a jelen torzulásain, gyötrelmein, szorongásain és kilátástalanságain át eljusson a „közös-örök emberi” lét alaprétegéig, a történelmi-társadalmi determinációkon keresztül a szabad és teljes humánnumig, oda — ahogy Móricz írta vele kapcsolatban —, „ahol semmi mást nem lehet fölismerni, csak magát a lélek ősemberi voltát.”

2.

Az irodalmi törvényszéki tárgyalásról szóló beszámoló:

„Külföldi példákat követve, a Magyar Cionista Szövetség »irodalmi törvényszékét« rendezett Pap Károly »Azarel« című könyve fölött. Dr. Miklós Gyula, mint a törvényszék elnöke, ismertette a »peranyagot«, tömören és érdekesen előadta az »Azarel« tartalmát, majd felszólítására Dr. Friedmann Dénes, mint ügyész elmondotta vádbeszédjét.

Kihangsúlyozza az illusztris szerző jeles irodalmi érdemeit és megállapítja, hogy nem rokonszenves az akadémikus ember irodalmi vádemelése, de a könyv súlyos problémáinak megvitatása kedvéért a hálátlan szerepre az ügy érdekében vállalkozik.

A vádbeszéd során a következőket nehezményezi: Minden író általában felnagyítja a szüleit. Pap Károly szokatlanul lekicsinyíti. Pedig az V. parancsolat ellen senkinek sem szabad vétetni. A könyvből a papi pálya nem nagy megbecsülése beszél. A könyvben felhozott burkolt vádak formahibájával rója fel, hogy a felnőtt ember, aki a könyvet írja, elbűvik a gyermekiség mögé és onnan hallatja intó, figyelmeztető, bíráló, ahogy a szerző maga mondja, kegyetlen szavát. A könyv papellenessége annál kevésbé rokonszenves, mert az öreg *Azarel* főtisztelendő érdemei ősmertek és elismertek széles ez országban. Szerző maga sem tagadja, hogy ott, ahol a zsidóság államvallás lenne, a könyv nemcsak az irodalmi törvényszéknek tárgyalási anyagául szolgálna.

Utána dr. Dénes Béla⁷ mint védő fejtette ki álláspontjait, hivatkozva az irodalmi szempontok szuverénítására és idézte Dr. Beneschofszky budai rabbi⁸ előadását a könyvről.

»Emberábrázolása és zsidóábrázolása művészi. Nem a fotográfia gépies hűsége az ő ábrázolásának az igazsága, hanem a vízióé. Ha kinyitom akármelyik könyvét, a vízió elragadottságának a szele csap meg. Érzem: numen adest. Ezért felemlés szempont és félreértés, ami az új könyve körül kezd kavarni. Botrányt szimatolnak a szenzáció kedvelői. Törvényszékét ülnek a könyv fölött, de nem azt kérdezik: jó-e a könyv, szép-e, igaz-e a belső elhíhetőség törvényei szerint, azaz: igaz-e művészileg, hanem azt kérdezik: igaz-e szó szerint, így van-e a reális életben? Mintha a valódi »hercegkisasszonyt« vizsgálnák a Weber—Fechner-féle ingerküszöb törvényeinek alapján, vajjon lehetséges-e a tapintóvégződéseknek oly fokú sűrűsége, hogy hatványhat derékalkjon keresztül megérezhessen valaki egyetlen borsószermet. Pedig az a mese is igaz, mert szép és azért szép, mert igazsága benne gyökerezik a lelkünkben. Pap Károly víziója a zsidóságról hatalmas, megdöbbentő és szép, tehát igaz. De ennek az igazságnak más a természete, mint egy tanulmány, vagy egy újságcikk igazságának.

Nem hiszem, hogy azt kellene gondolnia a lelkiismeretes olvasónak: ilyen minden ortodox, mint Jeremia apó. Vagy: ilyen minden neológ zsidó pap, mint *Azarel* főtisztelendő úr. Vagy: hogy ilyen minden zsidó ház, vagy talán minden zsidó. Nem hiszem, hogy a könyv tartalmából tanulságokat kell levonnunk közvetlenül. Minden művészi ábrázolás egyéniségeket ír le, a konfliktusok csak úgy meggyőzők, ha az élmény — vagyis az egyszerűség légköre veszi körül. Az aztán már a művészi teremtés titka, hogy minél inkább egyéni és egyszerű az ember és konfliktusa, annál általánosabban és mélyebben emberi.

Pap Károly — mikor írt, — nem gondolt arra, mit fognak szólni a keresztények, mit fognak szólni a zsidók. Nem ismert megalkuvást írni feladatával szemben és nem ismert kíméletet önmagával szemben sem. Ezért tisztelik őt a keresztények is.»

Azután Pap Károly, mint a vádlott mű szerzője poetikus nyilatkozatot olvasott fel, amelyben többek között a következőket mondotta:

»Teljesen úgy van, ahogy szememre vetik és még sokszor fognak szememre vetni, ez a könyv kegyetlen, de éppen ezzel a kegyetlenséggel tudtam csak elérni azt, amit akartam, hogy könyvem

⁶ VITA Zsigmond: Pap Károly: *Azarel*. Erdélyi Helikon 1938. 367—378.

⁷ MÓRICZ Zsigmond i. m.

⁸ Dénes Béla (1904—) író a Független Szemle alapító szerkesztője, a Kosmos Könyvkiadó tulajdonosa, cikkei saját folyóiratain kívül a Szocializmusban, a Társadalmunkban és zsidó felekezeti lapokban jelentek meg. Radnótvál közösen szerkesztette a Korunk c. antológiát, amelyben fiatal haladó költők versel szerepeltek.

⁹ Beneschofszky (Beneschofszky) Imre (1903—1970) főrabbi, teológiai és filozófiai író. Értekezést írt Maimonides (Majmun) filozófiai rendszerének arisztotelészi elemeiről.

lehasson a zsidó léleknek abba a mélységébe, amely túl van minden gazdasági szorongáson és túl minden társadalmi szorongáson: oda, ahol a közös-örök emberi lakik, függetlenül minden születéstől és a kor áramlataitól. Hogy ez a réteg a zsidóban olyan mélyre van temetve, hogy a gettók és asszimilációk romjai annyira eltemették, hogy gyöngéd kézzel hozzáférni lehetetlenség a zsidó léleknek ehhez az örök emberi részéhez, — ez nekem fáj a legjobban, ettől a kegyetlenségtől én szenvedtem a legföbbit. Kinek fájhatna jobban, mint nekem, hogy az én népem java lelke csak kegyetlen szóval és írással közelíthető meg, kinek fájna ez jobban, mint nekem, aki ennek a népnek a legtelkéből való vagyok, aki ennek a népnek az írója vagyok és lehetnék-e másként az, ha önmagamat is nem éppoly kegyetlen késsel riasztottam volna fel a hazugságok, kéltakíságok és öncsalások romjai alól, mint ahogy ez a könyv feltiasztja minden zsidó olvasóját.

Ó, túlon túl jól ismerem én hát a kényelmes és hazug álmokból felriasztott zsidó lelket: a magatehetetlen kínos borzongást, a rémült menekülést a még hazugabb álmokba, a menekülteben is visszavicsorgó dühöt, a fajszeretettel takarózó szemforgató önszeretet kenetes felkiáltásait, a mindenben kételkedő, okoskodó örmegnyugtatót, a rezignált vagy cinikus kézlegyintést, mind, mind jól ismerem, a zsidó lélek feleszmélésének különös hangjait, de ismerem az őszintén önmagára ismerő zsidó lelket is, aki nem menekül és nem hazudik és nem zárkózik be minden fájdalom ellenére sem, hanem szembenézve azzal, aki ő, így szól megborzadva: Faj nekem, meztelen vagyok egészen és idegen mindenütt, idegen vagyok magamban és idegen másban, oh Istenem, atyám, mutasd meg nekem, hol van az én országom és nyugalmam világa?!

Ennek ezt felelem: Boldog, aki borzad és mégsem tukarózik, boldog, aki nagyon fáj önmagának és mégse sir, sohasem csikorgatja a fogait, boldog, aki felismerte, hogy idegen magában és másban mindenütt, boldog, mert ő az egyedüli közöttünk, aki igazán otthon van magában és igazán otthon van mindenütt, minden nép földjén és minden ég hajlata alatt, minden időben otthon, még a halálban is, mert ő az egyedüli közöttünk, aki bárhol van — isten nevében van ott, az Ő nevében szól, akármint mond és szívesen hallgatják őt minden népek!*

Pap Károly után dr. Patai József⁹ mint tanú rámutatott a könyv irodalmi értékeire, ami szerinte elsősorban döntő. Tanúságot tett amellett, hogy Pap Károlyt belső tépelődés viszi a zsidó problémához. Sós Endre, mint szakértő abból a szempontból bírálta a munkát, hogy anyagot ad a zsidóság ellenségeinek. Dr. Szinétár Ernő, mint orvosszakértő a mű lélektani hátterét világította meg psychoanalitikai szemszögből. Epstein Ákos mint cionista tanú boncolta a művet. Az ifjúság nevében pedig Weisz Farkas szólt fel és kifejtette, hogy egy ilyen nagytehetségű zsidó írótól méltán várható komolyabb elmélyedés és tárgyismeret a zsidóság kérdéseiben. A Herzl-termet zsúfolásig megtöltő közönség feszült érdeklődéssel hallgatta a tárgyalást, amelynek végén dr. Miklós Gyula kihirdette, hogy az irodalmi törvényszék elhalasztja a döntést arra az időre, amikor az »Azaer« további kötetei is megjelennek.”

Vigh Károly

VERES PÉTER CIKKEI BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE LAPJÁBAN

A magyar irodalomtörténet már életében a huszadik század második harmada egyik legjelentősebb íróegyeniségének tartotta Veres Pétert, akinek a nevéhez rendszerint hozzá illesztik a „közéleti” író jelzőt. És nem alaptalanul. Gazdag hagyatékából már eddig publikált, közérdekű témákról írt leveleivel is rászolgált erre az írói rangra.

A politikai, társadalmi és kulturális élet jelenségeire kevés magyar író figyelt fel olyan sokoldalúan és bölcs hozzáértéssel, mint éppen ő. A *Veres Péter koszorúja* c. kötet is bemutatja számunkra írói egyéniségének ezt az egyik jellemző vonását. S ha valaki fellapozza a népi írók munkásságát összegyűjtő becses értékű bibliográfiát, meglepődik azon a tematikai gazdagságon, ami a Veres Péter-fejezetből kiárad. Mégis, azt kell mondanunk, hogy a bibliográfia mellőzött számos fontos és értékes Veres Péter-cikket, amelyek az egykorú magyar sajtóban megjelentek.

Most csupán azokból az írásokból szeretnénk néhányat bemutatni, amelyek Bajcsy-Zsilinszky Endre lapja: a *Szabadság* és Veres Péter közötti intenzív kapcsolatokra vetnek fényt.

Veres Péter életrajzához tartozik, hogy nagyra becsülte Bajcsy-Zsilinszky Endrét, akif a harmincas években marxista és polgári ellenzékiek úgy tartottak számon, mint a magyar parasztság politikai jogaiért és társadalmi felemelkedéséért a legkövetkezetesebben harcoló politikust. A fiatal Veres Péter ezért vonzódott Bajcsy-Zsilinszkyhez. És fordítva. Az ellenzéki

*Patai József (1882—1956) költő-műfordító, szerkesztő. A Múlt és Jövő alapító szerkesztője, a Magyar Zsidó Könyvtár alapítója. Legfontosabb műve a héber költők magyar nyelvű antológiája.

politikus kezdettől fogva nagyra értékelte a fiatal parasztíró, akiről tudta, hogy az osztályharcos marxizmus híve, mégis szívesen és korlátozás nélkül helyt adott a *Szabadságban* cikkeinek.

1. Bajcsy-Zsilinszky lapja nemcsak közölte az akkor még ismeretlen parasztíró írásait, hanem amikor első nagyszabású irodalmi jelentkezése: *Az Alföld parasztága* c. kötet megjelenése miatt a rendőrség elkobozta az „izgató” tartalmú társadalomrajzot, kiállt az író mellett.

Vér Andor cikke (*Veszélyeztet-e a közrendet Veres Péter könyve? A kritika szerint: nem, a rendőrség szerint: igen.* Szabadság 1936. márc. 1.) arról tájékoztatja az olvasót, hogy az államrendőrség rendészeti osztálya a kiadónál elkoboztatta Veres Péter *Az Alföld parasztága* című könyvének Oravetz István kiadónál megtalált 116 példányát. Az újságíró felteszi a kérdést: miként lehet az, hogy a kritika által egyhangúan elismeréssel fogadott könyvet elkobozzák? Vér Andor a rendőrségen felkeresi dr. Tóth Vince rendőrkapitányt, akitől azt a felvilágosítást kapja, hogy Oravetz mint kommunista rendőri felügyelet alatt áll, akinek a birtokában nem lehet „izgatást” tartalmazó, a „közrendre, vagy közbiztonságra veszélyes” sajtótermék.

A rendőrkapitány a felített kérdésre kijelentette, hogy a könyvet izgató tartalmúnak találta és hozzá tette: „Az elkobzás elrendelésénél döntő súllyal esett a latba, hogy a kiadó kommunista, Veres Péter pedig a kommün alatt direktóriumi tag volt és ezért büntetést is kapott.” Vér Andornak arra az ellenvetésére, hogy ettől még a könyv lehet „konstruktív szellemű”, a rendőrkapitány azt válaszolta, hogy „Veres Péter ideológiáját a priusza determinálja”. A cikkíró felháborodottan itéli el azt az eljárást, amely szerint egy írásmű megítélésénél „nem a könyv tartalma, hanem az író priusza az irányadó.”

Vér Andor ezután az osztaftanul kedvező kritikára utal, amire a rendőrkapitány azt a meglepő választ adja, hogy „a lapok kritikusai polgári beidegzettségű emberek, ezért nincs szemük a könyv marxista tendenciájának és burkolt osztályellenes izgató tartalmának felfedezésére.” Majd, hogy állítását bizonyítsa, megjegyzi: „a kommunisták sokkal fogékonyabban az ilyen könyvek iránt, amit bizonyít az is, hogy a rendőrség a leplezett kommunistáknál rendszeresen meg is találja Veres Péter könyvét.”

Végül joggal teszi fel a kérdést cikkében a *Szabadság* munkatársa, hogy az irodalmi művek elbírálását miért bízzák rendőri közegekre, „akik a kritika — számukra merőben ismeretlen — területén ilyen furcsa döntéseket produkálnak?”

2. Hiába áll ki Bajcsy-Zsilinszky lapja Veres Péter mellett, a politikai rendőrség tovább folytatja hajszáját a már országos hírű parasztíró ellen, és alig egy év múlva elrendeli letartóztatását. A *Szabadság* címodalán, Bajcsy-Zsilinszky vezércikke (*Lássunk tisztán...*) mellett, egy teljes hasábon aláírás nélküli — de mint sikerült megállapítanunk: Simándy Páltól származó — írás jelenik meg Veres Péterről (*Veres Péter. Szabadság 1937. ápr. 18.*) a nála foganatosított házkutatás és ezt követő letartóztatása miatt. A közlemény összekapcsolja Féja Géza *Viharsarok* című ismert szociográfiai művének elkobzásával a parasztíró elleni hatósági erőszakot. Különösen felháborítja a cikkíró ezt a két intézkedés azért, mert a közvélemény éppen ellenkezőleg: azt várta volna, hogy a hatóság végre fellép a hitleri Németország ötödik hadoszlopát képező nyilas-fasiszta szervezetek hazaáruló, provokációs akciói és tevékenysége ellen. E helyett a belügyi kormányzat a demokratikus baloldalra mért csapást Féja könyvének elkobzása és a Veres Pétert ért inzultus formájában. Alábbiakban teljes egészében közöljük a *Szabadság* cikkét:

Veres Péter

Az utóbbi időben mind sürgetőbben nyilatkozott meg a kívánság a közvélemény részéről, hogy a hatóságok lépjenek fel végre erőlyesen az ellen a féktelen politikai demagógia ellen, amely a köznyugalmat veszélyezteti és nyíltan tör a társadalmi rend erőszakos felforgatására. Most azután már nem panaszkodhatunk, a hatóság legutóbb két ízben is erélyes lépésre szánta el magát: lefoglalta, illetőleg elkoboztatott egy nemrégiben megjelent szociográfiai munkát, továbbá házkutatást foganatosított Veres Péter, az ismert földművesíró ellen és — a lapok jelentései szerint — különös körülmények között őrizet alatt tartotta, majd eljárást indított ellene.

Mondanunk sem kell, hogy mindkét hatósági intézkedés nagy meglepetést és megdöbbenést keltett a magyar közvéleményben. Szerte az országban a nemzet legkitűnőbb szellemeinek, legtisztább lelkű képviselőinek figyelme és szorongó érdeklődése kíséri azokat a magyar sorskérdéseket, azokat a népünk jövődjébe mélyen belevágó gazdasági és szociális problémákat, amelyek az utóbbi időben agrárszociológusainkat és publicistáinkat foglalkoztatják. S ezek között is első hely illeti meg a legjobbak érdeklődésében éppen Veres Péternek, ennek az istenáldotta tehetségű és a maga erején széles műveltségre szert tett parasztírónak írói és publicisztikai tevékenységét, amelyet mindenkor a bölcs magyar embert jellemző higgadt, tárgyilagos, pártszempontok fölé emelkedő és rendkívül elmélyült szemlélete vezet.

Mindenesetre meglepő hát, hogy amikor itt nyíltan és büntetlenül hirdetnek erőszakot s követelhetnek diktatúrát, támadhatnak parlamenti és egész alkotmányos rendszerünk ellen tudatlan és műveletlen demagógok s szórhatnak szét ezer számra izgató röpiratokat titokzatos célokat szolgáló s idegen zsoldban álló agitátorok: a Közigazgatási érly a legfontosabb és legsürgősebb tennivalója a Főja-könyv elkobzása után a Veres Péter ellen megindított eljárást tekintette. Az erőszak alkalmazása minden hatalomnak, ha egyszer közösséget érez, bizonyára csak végső és mindig fájdalmas eszköze. De különösen is tragikus és szomorú dolog, ha a hatalom éppen a szellem munkájával fordítja szembe az erőszak eszközeit. Szomorú ha a hatalomnak félnie kell a politikai vélemény szabad megnyilatkozásától, de még szomorúbb, ha félnie kell a tudományos és művészi megnyilatkozás szabadságától is. Minden nép a maga erőit pusztítja, amikor a szellemet némitja el. Mint ahogy kétségtelen, hogy az a tudományos kutatómunka is, amelyet agrárszociológusaink végeznek, ma a nemzeti jövő legnagyobb értéke. Szociográfusaink és agrárszociológusaink ma tulajdonképpen hézagpótló munkát végeznek. Az előtt a nagy feladat előtt állunk, hogy nemzetünk gazdasági és politikai életét új és biztosabb alapokra helyezzük. Ámde hosszú évtizedek óta nincs feltárva őszintén és igazán a széles magyar rétegek szociális és kulturális helyzete, még gazdasági viszonyainkról sincs tiszta és pontos képünk. Hivatalos statisztikánk is csak az ötven holdon felüli birtokokról készülnek. Ilyen körülmények között egyenesen kormányzati érdek és szükséglet: a való helyzet feltárása és tisztázása a legszélesebb vonatkozásokban. Azért azok, akik ezt a munkát végzik, nemcsak hogy hatósági eljárást nem érdemelnek, de egyenesen hálára kötelezik nemzetünket és annak hivatalos tényezőit és felelős vezetőit.

*

3. Zsilinszky lapja 1937-ben külpolitikai téren egyre élesebb hangon száll szembe a Délkelet-Európát elnyeléssel fenyegető hitleri Harmadik Birodalommal, belpolitikai síkon pedig a nacionalista és antiszemita demagógiát íző jobboldallal. *A Szabadság* cikke ezzel szemben rámutatnak a valóságos problémákra: a földkérdés és általában a szociális problémák megoldatlanságára, a polgári szabadságjogok hiányára. Veres Péter alábbi írása (*Felelőtlen nacionalizmus. Szabadság* 1937. márc. 28.) is ezekhez a cikkekhez kapcsolódik:

„Nagyon jól tudjuk, hogy a magyar nacionalizmusnak soha nem volt igazi népi-paraszti tömegbázisa. Mégis a világháború előtt volt egy törzse a nacionalista gondolatnak, a függetlenségi párt körül szabad értelmiségiek, vidéki kisiparosok, kiskereskedők s a politikai jogokkal rendelkező módosabb parasztság, sőt még az akkor függetlenebb református, illetve protestáns egyházak papjai és tanítói, de még a községi és vármegyei tisztviselők is beletartoztak ebbe a törzsbe. S ha ez a törzs nem is volt igazi tömegelő, de lehetett vele nacionalista politikát csinálni s amint tudjuk, a nemzeti ellenállást nemcsak jelszavakban, hanem a gyakorlatban is keresztül tudta vinni. De tovább menve, még 48 előtt is volt a magyar nacionalizmusnak igazi, szabad emberekből álló tábora. Vidéki kisnemesek, papok, tanítók s az alföldi parasztvárosok polgársága olyan emberek voltak, akik tudták, mertek önzetlenül magyarok és nacionalisták lenni, mert ebből semmi hasznot nem húztak.

A nacionalizmus megsemmisülése, ellaposodása az ellenforradalom után kezdődött, a nagyon hangsúlyozott »nemzeti és keresztény« mozgalmak idején. A mindjobban kiépülő monopol-gazdalkodás, álszövegkezetek és valódi szindikátusok felszívták, behálózták az amúgy is gyenge magyar polgárságot, az egyházak s köztük a protestáns egyházak is a nagy szegénység és a kiépülő állami totalizmus miatt mind szorosabb függőségbe jutottak, a parasztság továbbra is jogtalan, földnélküli lett, az ipari munkásság üldözött ellenséges tömeg: a magyar nacionalizmus képvisellete az állam után élő hivatalnokrétegre maradt, s ebből el is indult a megsemmisülés útján. Évről-évre mindjobban távolodik ez a réteg a tömegektől, a fokozódó állami centralizáció, a most már szándékos és tudatos totalizmus mind mélyebb szakadékat teremt a dolgozó tömegek és az állami akaratot képviselő végrehajtó közegek között. Így hiába minden: a jelszavak, a vezércikkek, a szónoklatok és szavazások, az ünnepélyek és demonstrációk, mert nincs benne lélek, nincs benne bensőség. Az ünnepélyek nem egyhitű közösségek összefüveteljei, lelki összeolvadásai, hanem kirendelt levettek és hivatalbeliek s kíváncsi bámeszködő civilek gyülekezetei, melyekre a legszebb nacionalista szónoklatnak sincs már hatása. Nincs és nem is lesz, amíg a nacionalizmus jelszó lesz valóság helyett, kenyér, munka, szabadság, jog és állampolgári egyenjogúság helyett.”

Írása befejező részében Veres Péter kifejti, hogy a nemzeti eszmét csak gazdaságilag, politikailag önálló, független tömegek tudják magukévé tenni. „*Kenyer, föld, állampolgári egyenjogúság, szabadság, népégség*: mind-mind olyan dolgok, amelyek nélkül elhalványodik a nemzeti közösségi öntudat.”

4. Veres Péter cikke között — már csak témája miatt is külön érdeklődésre tarthat számot *A falu és a külpolitika* c. írása (*Szabadság* 1937. dec. 23.). Habár a publicisztika műfaji jellegéből következik, hogy mondanivalója a legtöbb esetben nem időtálló, mert az aktuálpolitikának

van alárendelve, Veres Péter írása mégis több szempontból figyelmet érdemel. Egyrészt nagyon bölcsen a parasztság — és nemcsak a magyar parasztság — évezredes történelmi tapasztalatait mondja el a háború és a külpolitika vonatkozásában. Másrészt tanulságos azért is, mert a második világháború kitörése előtt, az utolsó igazi békeévben volt erkölcsi-politikai bátorsága *nem-et* mondani a hitleri Németország szövetségében kialakuló magyar háborús külpolitikának. És nem véletlen, hogy ezt éppen Bajcsy-Zsilinszky lapjában teszi!

Veres Péter a hivatalos magyar külpolitikával szemben hangsúlyozza, hogy a parasztság „nem melengét hódító ábrándokat, sem nálunk, sem más országokban”, mert a paraszt „ha más földre éhes, akkor bizony elsősorban a saját földesurainak, esetleg gazdag paraszt-szomszédainak a földjére áhítozik”. Az alábbiakban teljes terjedelemben közöljük Veres Péter írását.

A falu és a külpolitika

A politikailag általában, de külpolitikailag meg különösen tájékozatlan parasztságban az utóbbi időben, egyrészt a világban folyó háború híveinek hatása alatt, másrészt az itthoni légóltalmi előadások és gyakorlatok következtében *háborús rémhírek* szállonganak. Nincs ezeknek semmi komoly tárgyi alapjuk, de világosan jelzik a tájékozatlanságot és a háborútól való rémüldözést. „Addig, addig, hogy háború lesz”, „megint háborúra készülődnek az urak” — mondogatják az emberek egymásnak, de hogy ki ellen, mi ellen lenne háború, azt nem tudják, de nem is igen keresik. A hajdani hűbéri gondolkodás maradványa még ez, amikor a parasztságnak nem volt köze az ország sorsához, sem belpolitikai, sem külpolitikai kérdésekbe nem volt beleszólása s így a háború is úgy szerepelt, mint a többi elemi csapás, mint a jégeső, árvíz, földrengés, tűzvész és aszály, amelyek jönnek, jönnek az ismeretlen semmiből és elpusztítják a tehetetlen szegény parasztnak mindenét, házáat, jószágát, természet és felnőtt gyermekeit, amikért és akikért pedig egy egész életen ált dolgozott, küszködött.

A parasztság évezredes történelmi tapasztalataiból eredően *nem hisz a háború hasznosságában*, nem hisz még az esetleges hódítások értékében sem. Mindig azt tapasztalta, hogy ha elmúlt a háború, akár tágultak az ország határai, akár szűkültek, neki újra hozzá kellett fogni az elhanyagolt földek megműveléséhez és megjavításához. Azután meg az elhasznált és felélt állatállomány helyébe új és szép jószágokat kellett tenyészteni. Rendbe kellett hoznia az utakat és városokat és erre több adót kellett fizetnie, mint azelőtt. *S ha mégis volt a háborúból valakinek haszna, azok csak a mindenféle hadiszállítók voltak*, akik munka és küszködés nélkül földbirtokokat szereztek a nyereségből. Ez minden háború után annyira törvényszerűen ismétlődő jelenség, hogy a földhöz tapadó és munkába temetkező parasztság nagyon természetesen az egész háborúból csak ezt látta. Az esetleges nemzeti vagy állami célok fontossága, tájékozatlansága következtében valahol az ismeretlen homályban úszott.

Ez a tájékozatlanság az oka annak is aztán, hogy a parasztok ritkán vannak tisztában vele, hogy kik az éppen aktuális barátaink és ellenfeleink. S bizony így sokszor a népi rokonszenv egészen más vágyon jár, mint a hivatalos külpolitikáé, néha pedig egyenesen keresztetzi azt. Nagyon okos dolog volna például most is, ha külpolitikusanak Mátyás király módján tájékozódniának, *hogyan gondolkodik a magyar parasztság a szomszéd és a távolabbi népekről*, ha már egyáltalán gondolkodik és van véleménye. Meglepő eredményekre bukkanának és bölcs tanulságokat vonhatnának le belőle. A valóság az, hogy a parasztság, amellet, hogy más népekkel rokonszenvezik, mint esetleg a hivatalos külpolitika, de főleg egyáltalán *nem melengét hódító ábrándokat*, sem nálunk, sem más országokban. Nagyon is ritka paraszt az, aki más országok parasztjaitól szeretné a földet elvenni. Ha már földre éhes, akkor bizony elsősorban a saját földesurainak, esetleg gazdag paraszt-szomszédainak a földjére áhítozik. Ez is a földhöztapadás elemi törvényeiből következik: a föld és a haza a parasztnál egyet jelent.

Hogy a mai háborútól rémüldözik a parasztság, az azonban még ezen felül is érthető. Hiszen, ha ez a háború módszer folytatódik — s pedig úgy látszik folytatódik — hogy a hadseregek a föld alá, erődtésekbe bújnak s helyettük a mögöttes országrészek védtelen lakosságát támadják az ellenséges hadseregek, akkor ez, hiedelmük szerint a parasztokra lesz a legszörnyűbb. A falvakban, tanyákban minden gyülekező, úgy a házak, mint a termsé percek alatt elég, védekezési, oltási lehetőség nincsen, sőt még az emberek számára sincsenek s nem is igen lesznek sem pincék, sem technikai felszerelések. Tűz ellen, gáz ellen, robbanás ellen semmi védelem. Nem is nagyon hallani most még a legszegényebb és legelkeseredettebb szegény ember szájából sem, mint a háború előtt, hogy „csak jönne már egy nagy háború, hadd ritkítaná meg az embert, mert nagyon sokan vagyunk.” Nagyon is elevenen élnek még a nagy háború emlékei s minden szegény ember tudja, hogy a háború is a legszegényebbet sújtja a legjobban. De olyan fiatalemberket sem igen találni, akik a becsvágyukat éppen a háborúban szeretnék kiélni. A parasztság a maga egészében a háborút ma valami szörnyű istencsapásnak érzi.

*

Ez a nagyfokú tájékozatlanság persze, a siralmas belpolitikai helyzetnek a következménye. Sohase voltunk függetlenek, s most egyelőre *azt sem tudjuk, hol állunk*. Az eltelt két évtized alatt nem történt semmi ezen a téren. A magyar parasztság még ma is idegen a saját független hazájában. *Hogy megismerkedjen a nemzet külpolitikai kérdéseivel, ahhoz sajtószabadság, gyűlékezési és szervezkedési szabadság és az állampolgári jogok — köztük a választójog — teljessége kellene*. Még úgy is sok idő múlva szokna hozzá, hogy a magyar sors a mi sorsunk és irányítása a mi akaratunktól nem lehet független. Így ma hiába független az országunk és hiába csinálná az uralmon levő csoport a legügyesebb külpolitikát is: *a néptömegek hozzájárulása és helyeslése nélkül* diplomáciai manőverek azok s nem történelmi cselekedetek, mert nem épülnek bele a magyar valóságba és nem idegződnek bele a magyar nép lelkébe.

5. A *Szabadság* 1938. március 19-i száma — a lap fennállásának tízéves fordulója alkalmából — megszólaltatta a magyar politikai és szellemi élet számos kiválóságát. Így adta közre — mások mellett — Veres Péter alábbi vallomását Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjáról:

Találkozásom a szabadsággal — a „Szabadság”-ban.

Legelső találkozásom a *Szabadság*-gal jónéhány esztendővel ezelőtt történt. Író voltam már, de a magyar közvélemény még nem tudott rólam. Inkább csak folyóiratokba s amellet legfeljebb, de nagyon ritkán, a szocialista munkásmozgalom lapjaiba írogattam. Éppen azért nem is tartott számon csak az a néhány értelmiségi ember, akik a folyóiratokat nemcsak megrendelni, hanem felválni és elolvasni is szokták. És természetesen a szocialista ipari- és földmunkásságnak az a kis élcsapata, amelyben számontartanak és figyelnek mindenkit, aki az osztály nagy, mozdulatlan tömegéből kidugja a fejét.

Ez az első találkozás úgy történt, hogy a *Szabadság* március 15-re akkor is ünnepi számot adott s ebben megszólaltatta nemcsak az ország ismert íróit és politikusait, hanem a parasztság íróit is: Szabó Pált, engem s még másokat is. Én megírtam a hozzászólást, természetesen hitem és meggyőződésem szerint és a *Szabadság* közölte abban a formában, ahogyan megírtam.

Ekkor találkoztam a szellemi szabadsággal — a „Szabadság”-ban . . .

Természetesen a teljes igazság az, hogy mint minden lapnak, a *Szabadságnak* is vannak elvi és anyagi szempontjai, amelyeknek a határát nem lépheti túl saját létének veszélyeztetése nélkül, mégis, amint én tapasztaltam, nemcsak a címében viseli a szabadságot, hanem a magyar lehetőségek közt érvényre is juttatja, hiszen sokszor olyan írásaimat is leközölte, amellyel a szerkesztőség talán nem értett egyet, de a szellemi szabadság érdekében — ami Magyarországon amúgy is alig van — mégis leközölte.

A fentiekben közre adtunk néhány, a *Szabadságban* megjelent Veres Péter-írást és a róla szóló két közleményt. A terjedelmi korlátok miatt nem törekedhettünk teljességre. A közöltnél sokkal gazdagabb a *Szabadságban* fellelhető Veres Péter-publicisztika. Az olyan nem kevésbé érdekes írásaira, mint pl. *Mi lesz a Tiszántúllal?* (1937. febr. 14.), vagy *Hová vezet a parasztság fizikai leromlása?* (1938. dec. 24.) és *Ismét mozog a föld* (1937. júl. 25.) már nem jutott hely. Úgy véljük azonban, hogy a közölt írások is meggyőzően dokumentálják Veres Péter publicisztikai hagyatékának sokszínűségét és szerzőjének szoros kapcsolatait Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjával: a *Szabadsággal*.

DERSI TAMÁS: SZÁZADVÉGI ÜZENET

Sajtótörténeti tanulmányok. Bp. 1973. Szépirodalmi K. 526 l.

A Bölöni György szavával „szellemi csodakor”-nak nevezett magyar századforduló a sajtó történetében is a megfrissülés, az újra készülődés időszaka. Új témákat, új szemléletet, új módszereket, új stílust próbálgat a fiatal író-publicisták egy népes csoportja, s egyre több sajtóorgánumban gyűlnak fel egy új kor jelzőtüzei, egyre több hetilap és folyóirat „vállalkozik” arra, hogy a Nyugat előőrse legyen. Kivált a Kiss József szerkesztette újság, *A Hét* töltötte be hosszú ideig és sikerrel a szálláscsináló szerepét, s lett — bár következtelenül, sok kompromisszummal — a magyar fin de siècle felemás polgárosodásának, nyugtalanul tájékozódó s furcsán összekuszálódó világának tükrözője. Az ifjú újságírók falanxa a XX. század első évtizedében megbomlik: jó páran a maradiság, a levitézítő régi szolgálatába szegődnek közülök. Am a századforduló táján még vajmi kevés jelzi e polarizálódást; a majdani konzervatívokat és a következetesen újat keresőket még egy szekértábor gyűjti össze. S miközben a társadalmi és művészeti haladással — egy életre vagy csak átmenetileg — „elmátkáztak itt lelkek” (Ady), baljós ideológiák is csírázni kezdtek a publicisztikában. Az egyházpolitikai reformokat bősztülten támadó katolikus sajtóban olyan eszmék is sarjadtak, amelyek majdan, az ellenforradalmi rendszerben szöknek szárba, s fejtik ki igazi erővel mérgező hatásukat.

Mindezt — a korábbi kutatások jóvoltából — nagyjából eddig is tudtuk, s mégis meglepetéseket tartogat számunkra Dersi Tamás könyve. A századvégi magyar újságírás jeles szakértője fontos és nehéz munkát vállalt magára legújabb, gyűjteményes kötetében. Fáradtságot nem kimélve, példás alaposágú filológusként átvizsgálta a kiegészítés és a századforduló időkeretében megjelent — kormánypartíi és ellenzéki — élclapok porladó évfolyamait, a kilencvenes évek hetilapjait és irodalmi folyóiratait (megkülönböztetett figyelemmel időzve *A Hét* „hőskoránál”!), és szemügyre vette a katolikus sajtó hangadó orgánumaiban felcsapó „kulturharcos” indulatokat és eszméket. S nem kisebb cállal cselekedte ezt, mint hogy a félig-meddig vagy egészen

ismeretlen forrásanyag segítségével pontosabbra rajzolja az irodalomtörténet adta képet a századvég magyar újságírásáról, kitapintsa a fejlődés erővonalait, megkeresse a lehetőségek és a valóság, az eszmények és az érdekek konfliktusait, rávilágítson a jövőt előlegező és a retrográd tendenciákra, következetesen szembeítse a polgári-urbánus és a konzervatív-romantikus ihletésű publicisztikát. Dersi gondolatmenetének centruma *A Hét*. Tények, idézetek dandárjait mozgósítva továbbgondolja, újraértelmezi mindazt, amit Kiss József hetilapjának szerepéről, jelentőségéről, *A Hét* és a *Nyugat* összefüggéseiről elmondtak eddig, legendákat távoztat, korábbi sejtéseket és hipotéziseket cáfol vagy erősít, s a túl sommás vagy szimplifikáló véleményeket elutasítva, pert újít a fiatal publicista Ignotus és a hagyomány viszonyának „ügyében”. S mivel aligha vitatható Dersi tézisének igazsága — „A sajtó forrásanyagának feltárása az irodalomtörténet számára is nélkülözhetetlen. Amilyen mértékben közeledik a kutató századunkhoz, olyan mértékben válik számára elsőrendű fontosságú lelőhelyé a napi és hetisajtó” (436-437.) —, tanulmánygyűjteményét kétszeresen is becsülnünk, értékelnünk kell. Részint izgalmas-ígéretes előleg, „mutatvány” A magyar sajtó története címmel készülő tudományos kézikönyvből (természetesen nem a végleges megfogalmazás igényével, hanem a műhelytanulmányok specifikus jegyeivel!), részint meggondolkodtató — elfogadásra és ellentmondásra serkentő — kiegészítés, adalék a századforduló bonyolult (s mindmáig fehér foltokat rejtegető) irodalmi világának értelmezéséhez. S noha vaskos elfogultság diktál Rónai Mihály Andrásnak, amikor úgy véli, hogy a Kiss József lapjával foglalkozó fejezetek „A Hét monográfiájával érnek fel” (*A századvég sajtója*. Népszabadság 1973. június 17.), a korszak kutatói csakugyan nem kerülhetik ki ezentúl Dersi kötetét. Legfőként az irodalomtörténészek nem, jóllehet a *Századvégi üzenet* sokkalta többet nyújt részleteiben, mint ha egészében szemléljük.

Nincs kétség: a javarészt ismeretlen forrásanyag feltárása és analízise, a bámulatos

— olykor már a legrigorózusabb pedantéria határát súroló — alaposság, a prekonceptiókat és makacs előítéleteket mellőző tárgyilagosság és a folyvást érkező korrekciós szándék a szerző legnagyobb érdeme. Úttörő munkát végzett könyvének sok fejezetében Dersi Tamás. Irdatlan, — és sokszor bizony csüggesztően alacsony színvonalú! — újságtömegben vágta át magát, hogy levonhassa néhol tán szerénynek tűnő, ám mindig tömördek adat háterszágára támaszkodó konzekvenciáit. Nem átalotta megszámlálni például, kik *A Hét* hőskorának leggyakrabban szereplő lírikusai, illetve novella- és tárcáirói, és a statisztika kommentárok nélkül is ítéletet sugalmaz. Aligha lehet a *Nyugattal* párhuzamba állítani s valamiféle harciasan modern lírai forradalom feldajkálójának látni azt az orgánomot, amely — legigényesebb, legmozgékonyabb periódusában! — Makai Emil és Szalay Fruzinát, Heltai Jenőt és Telekes Bélát vallja-vállalja háziköltőként. De ugyanígy segíti Dersit a statisztika az *Új Idők* okosan mértéktartó rehabilitálásakor is. A szerzők névsora valóban „cáfolja a közhiedelmet. Jelzi, hogy az *Új Idők* kezdő korszaka a kor legjobb íróinak szerepeltetésével vivott ki megérdemelt elismerést.” (131.) Így már könnyű elfogadnunk a minősítést: Herczeg Ferenc hetilapja „A Hét versenyháza volt. Ez az orgánom tudta színvonalban leginkább megközeleltíteni Kiss József lapját...” (125.)

A tények, a dokumentumok tiszteletéből következik Dersi másik nagy erénye: a higadgt mérlegelés, az objektivitás. Számára nem vörös posztó Rákosi Jenő és Viktor, Herczeg Ferenc és Prohászka Ottokár neve, nem mindenáron silány szellemi portéka pl. az *Új Idők*. Hasztalan parancsolnák több évtizedes sémák és beidegzések, nem hajlandó sommás és hamis ítékezésre. Bár jól ismeri Rákosi Jenő vagy Prohászka gyszos irodalom- és eszmetörténeti szerepét is, nem láttatja őket valami ördögi „fabricator doli”-nak. Megkeresi és felmutatja tevékenységük értékeit, méltatja viszonylagos érdemeiket, s óvakodva a szélsőségektől, az árnyalatokra is ügyelő képet ad róluk. (Akadt is mindjárt, aki megrotta a szerzőt a Prohászka-portré terjedelméért és tárgyilagos hangvételéért, s kimondva-kimondatlanul számon kérte valamely ingerült elfogultság, fitymáló vagdalkozás hiányát. Rónai Mihály András már idézett recenziója a történelmi jelentőségek „aranyai”-nak és a vizsgált korszak „objektív kép”-ének megbontására hivatkozva, „tartalom és módszer dolgában súlyos tévedés”-ként lobbantja a szerző szemére ezt a fejezetet. Szerinte „... a századforduló műhelyében... Prohászkanak csak marginális, csak a maga körére szorítózkodó, abban is labilis és e körül tül, egészen 1919-ig, komolyan nem ható s komolyan nem vett szerepe volt.” Rónaival szem-

ben — és Dersi igazolására — nem kisebb publicista-gondolkodót citálhatunk, mint Ady Endrét. Ő már 1903-ban „a jövőendő klerikalizmusának előhírnöke”-t ismerte fel a székesfehérvári püspökben, s nem bagatellizálta a személyében és ideológiájában lappangó veszélyeket. — Más kérdés, hogy a Prohászka-portré nem szervül szűkségszerűen az előző fejezetekhez, s a Zichy Nándor-pályaképpel egyetemben kikezdi a *Századvégi üzenet* kompozícióját.)

A szorgos forráskutatás, a példaszzerű alaposság és a szigorú objektivitás *conditio sine qua non*-ja Dersi legfőbb törekvésének: végig gondolni s elutasítani, vagy megerősíteni (esetenként helyesbiteni, illetve pontosabbá tenni) azt, amit a századforduló újságírásáról, élcilapjairól és irodalmi orgánumairól — elsősorban *A Hétről* — korábban mondtak. A vizsgálódás és az újraértelmezés eredményei a könyv sok részletében vitathatatlank. A következetesen érvényesített alapelv — minden tárgyalat lapban a városias-polgárosult szemlélet meglétét vagy hiányát, a jövőt invokáló új kezdeményeket, az igényességet és a fogékonyságot kell regisztrálni — kitűnő, karakterisztikus jellemzéseket teremt. Akár a legnagyobb hatásúgarú élcilapoknak, akár a kilencvenes évek irodalmi újságjainak profilját rajzolja elének Dersi, mindig a lényegre irányítja a figyelmet. Nem hallgatja el az azonoságokat, ám inkább a markáns megkülönböztető jegyek érdeklik. A differenciált elemzések éles, pontos minősítések szolgálatába szegődnek. Így derül ki a *Borsszem Jankőről*, hogy szemléletében és módszereiben egyaránt „jellegzetesen századvégi orgánom. A közvetítő jelleg, az átmenetiség figyelhető meg benne” (33.), az *Ústökösről*, hogy „nacionalizmus-sal, egyház- és demagógiaellenességgel ötvözött antikapitalizmusba egyedül állt a humoros sajtóba”. (55.) Az irodalmi karikatúra őseré is a *Borsszem Jankő*ban bukkann rá a szerző, a XX. század nagyvárosi humorának — olykor már Karinthyra emlékeztető — előfutárát pedig Sipuluszban ismeri fel. Hasonlóan karakteres minősítéseket olvashatunk a századforduló előtti évtized hetilapjairól és irodalmi folyóiratairól is. Bennük *A Hét* óvatos merészségének kiegészítőit vagy ellenlábait mutatja meg Dersi. A századvégi újságírás jellemzőit tapogatva óv a kritikátlan magasztalás és a hiperkritikus elmarasztalás szélsőségeitől. Bármennyire összefonódott is a magyar sajtóban a modernség hajszolása és a patriarkális vidékiesség, bármennyire megnyesték is a hatásadász erédek a tehetséges írók-publicisták várműveit, a fővárosi újságírás nagy szerepet vállalt Budapest nyelvének magyarrá tételében, a közízlést nemesítve-durvítvva a kultúrát terjesztette, és — bár ellentmondásosan, szegényítve és gazdagítva — befolyásolta a magyar próza fejlődését.

A kötet legnagyobbat markoló fejezete Kiss József irodalmi újságjával foglalkozik. Dersi elemzésében *A Hét* mint „a művészi és szellemi élet változást kívánó fordulópontján született” (174.) orgánus tűnik fel, „szerkesztői végtelenen városi emberek” (183.), kiket a budapesti lokálpatriotizmuson kívül az európai-ság igénye is fűt, céljuk pedig a liberalizmus szolgálata. Kiss Józsefeknek nagy gondjuk van a polgár lelki és izlésbeli csinosítására, a nőolvasók megnyerésére. A pletyka hangján bár, de felhívják a figyelmet az ország és a világ jeles személyiségeire, eseményeire, változásaira, s — új műfajt teremve a magyar külpolitikai újságírásban — rányitják a szemét a hazánkat is determináló nemzetközi kapcsolatokra és erőviszonyokra. A főszerkesztő okos taktikus. Nem a kielezés, hanem a legömbölyítés szándéka vezérli, kompromisszumokat, egyensúlyt keres. A lap így mindenre visszhangzó, bonyolultan sokszínű képződmény. Hajlik a frivol hangvételre, az esetlegességre, szemlélete ellentmondásos és következetlen, ezért nem adhatja a századvégi magyar valóság szintézisét. Egyébként sem kötődik eléggé a hazai talajhoz, s értetlenül-értéktelenül áll szemben a népi világgal. Ez az értékelés főleg három ponton tér el a korábbiaktól. Dersi erőteljesebben hangsúlyozza *A Hét* — bár ellentmondásos — politikai szerepét, teljes joggal jelenti ki, hogy Kiss József lapja eklektikus (Bodnár György a *Nyugatot* minősítette így — vö. *A magyar irodalom története 1905-1919-ig*. Bp. 1965. 32.), s meggyőzően bizonyítja, hogy az orgánus „újításainak igazi terepe nem a társadalom, hanem a stílus”. (235.) *A Hét* és a *Nyugat* máig vitatott rokonságáról ezt mondja: „Kiss József lapját nem jellege, nem is költői iránya, novelláinak témaválasztása, szelekciója és hangulata, hanem stílustörekvése, művészsége minden sorban igényt tartó választékossága rokonítja a *Nyugattal*.” (239.) Véleményét igaznak érezzük.

A századvég kutatója használná forgathatja *A Hét* portréja az irodalomtörténetben c. fejezetet (Dersi ügyesen ütközteti a gyakran végletekbe tévedő véleményeket!), s örömmel regisztrálja a perújítást a fiatal Ignótus és a hagyomány dolgában. A feltűnően erős politikai affinitású (és eltökéltén 67-es) publicista — noha gyakran a napi érdekekhez igazodva — fogékony volt irodalmi múltunk értékeire. Vörösmartyt, Aranyt és Gyulaít méltató cikkei a folytonosság és a hagyományörzés (s korántsem a gyökértelen modernkedés) szószólójaként jellemzik. A Szabolcskáról, Pekár Gyuláról és Herczegről írott Ignótus-kritikák pedig pregnánsan bizonyítják, hogy a kilencvenes években még fegyverbarátság fűzi egybe a későbbi ellenfeleket.

Miért, hogy a mostanáig sorolt érdemek dacára sem dicsérhetjük fenntartások nélkül

Dersi könyvét? Miért nyújt többet ez a kötet részleteiben, mint egészében? Kifogásainkat részben tartalmi, részben formai fogyatékos-ságok, apróbb-nagyobb következtetések indukálják. Nem foglalkozunk itt a Politikai küzdelmek a századvégi katolikus sajtó tükrében c. fejezettel (ennek minősítése inkább a történelem és az eszmétörténet kutatóit illeti meg), és a Sajtó és történelem c. áttekintésről is csak annyit mondhatunk, hogy az eredményeket és a hiányosságokat okosan összegező tanulmány. Nem egészen értjük azonban, miért kapott helyet a kötetben a MUOSZ Újságíró Iskolájának Dersi írta tankönyve. (*Mi az újság?*) Ez — bármily tanulságos olvasmány is! — már semmivel sem izül az előzményekhez, s aligha századvégi üzenet... Főlölesleges önismeretlekre, átfedésekre viszont alkalmas (vö. 84—485., 86—485., 212-492. stb.), s egy kellemetlen memóriazavart is napvilágra hoz. A 468. oldalon már Bíró Lajos szájába adja Dersi azt a gondolatmenetet, amit a 94—95-en még Pulszky Ferencnek tulajdonított...

Paradoxul hangzik, de csakugyan jobb lett volna, ha a szerző az utószót előzőként illeszti be könyvébe. Akkor azonnal megtudjuk, hogy *A Hét* hőskorának feldolgozása, újraértelmezése a legfőbb cél, viszont az előzetes orientálás híján csak a 117. oldalra érve kezdjük sejteni ezt. Így alaposan meglep bennünket az in medias res kezdés („Az élclokok virágzásának kora az ötvenes és a hatvanas évek fordulója.” 5.), s feltűnő, hogy Dersi másutt is ezt a megoldást választja (307.). Egy apró következtetlenség épp azért szúr szemet, mert a szerző rendkívüli precizitására másutt mindig számíthatunk. Némely élc- és irodalmi lap vizsgálatakor közli a megjelenés időkeretét (pl. a *Borsszem Jankó* és a *Jelenés* esetében), máskor csak az indulás évét árulja el (*Kakas Márton, Vasárnapi Újság*), egyszer-ezyszer pedig minden évszámról megfélekedzik (*Képes Családi Lapok*). Azt is csak közvetve tudjuk meg, hogy az orgánusokat — ha ugyan léteztek addig — körülbelül 1903-ig kíséri figyelemmel Dersi, bár (az *Új Idők* és *A Hét* rá a példa) korántsem kezeli mereven azt a szakaszhatárt.

A tartalmat és a formát egyaránt érintő fogyatékos-ság, hogy a *Századvégi üzenet* kompozíciója túl laza, s csak rövidebb-hosszabb részleteiben van igazán egységes, összefogott gondolatmenet. (Részben menti-magyarazza ezt a gyengét, hogy a könyv több, egyenként is önelvű fejezetből van összeróva. Am a fejezeteken belül sem mindig feszes a gondolati ív!) Néhol csak önismeretlenség a következménye ennek: a szerző kétszer is bemutatja az *Élet* és a *Magyar Kritika* c. lapot. (151—154., illetve 247-252.) Nagyobb baj, hogy a fiatal Ignótus arcképe két — egymással semmiféle kapcsolatban nem lévő részletben — készül el (220—228., 273—304.). Nem lehetett volna összeépí-

teni a kettőt? Dersinek általában nem erőssége a szerkesztés. Kivált a második és a negyedik fejezetben nehéz tájékozódni-eligazodni, s ezért a lényeg kihüvelyezése sem könnyű. Mozaikszerűen komponál, túl sok hivalkódó alakkal parcellazza szét a gondolatmenetet. Nemegyszer érezzük, hogy elegendő ok nélkül nyit új fejezetet (115., 137.). Ez a tördelő eljárás nagy fékezője a lendületnek. A felépítés más szempontból is esetlegesnek tetszik. Egyáltalán nem szükségszerű, hogy *A Hét* általános tudnivalóit a lappal foglalkozó tanulmány kellős közepén (207–210.) közölje a szerző, s kár volt a *Fővárosi Lapok* analízisével zárni a Sajtó és irodalom a századvégen c. fejezetet. Jobban illet volna ez az orgánium — még napilapként is! — a következő részbe. Ágai Adolf, Sipulus és Kiss József életrajza is sután hat a nem neki való helyen. S feltétlenül szükséges e teljességre nem törő biográfiai minden részlete, pl. a Sipulusról szóló családi

legenda? Anekdoták, pletykák, jóízű történetkéik gyakran szerepelnek Dersi könyvében. Nélkülözni tudtuk volna őket, épp a jobb kompozíció s a tudományos hitel érdekében.

A szerző igényes és jó stílusista. Módszerei azonban itt-ott egymást kizáró pólusok. Majd a statisztikát mozgósítja (155–57.), majd még szépirói megjelenítéssel próbálkozik (167–68.). Stílustörést, diszsonanciát érzünk ilyenkor.

S végül a legnagyobb mulasztás: Dersi teljesen mellőzi *A Hét*-ben megismosodó magyar szecesszió vizsgálatát. Kijelenti ugyan, hogy Kiss József lapja „Tudatosan vallja magát a szecesszió hívének” (189.), ám be is éri ezzel a nagyon ötletszerű megállapítással. Sem az újság külalakja, sem a munkatársak stílusa (folytathatók!) nem ihleti elemzésre. Feltűnő hiány ez, hisz a kutatás régtől egyetért abban, hogy a magyar szecesszió egyik legmozgékonyabb szálláscsinálója éppen *A Hét* volt.

Lőrinczy Huba

KARDOS PÁL: BABITS MIHÁLY

(A bibliográfiát összeállította: dr. Gottesmann Dóra) Bp. 1972. Gondolat K. 668 l.

Több, mint harminc évvel egyik legnagyobb nemzeti klasszikusunk, Babits Mihály halála után, nem kevés várakozással tekinthetett a szaktudomány művelője és a költőt szerető nagyközönség, megannyi részletpublikáció, valamint Keresztury Dezső, Szauder József és Pók Lajos úttörő kezdeményezései után Kardos Pál vállalkozása, az első monográfikus igényű feldolgozás élébe. A szép kiállítású könyvtől — borítóján Rippl-Rónai ismert Babits-portréjának színes reprodukciójával, — méltán várhatta az olvasó irodalomtudományunk súlyos adósságának törlesztését.

I. A várakozást olykor lebilincselően izgalmas olvasmányélmény követi, hatalmas tudásanyag, szívós kutatómunka megvesztegető eleganciával való átadása. Ez elsősorban azokat a fejezeteket jellemzi, amelyek a Babits munkássága mögött rejlt irodalmi és életrajzi háttérről szólnak. Tágabb értelemben ehhez kapcsolódik a költő gyermek- és ifjúkora, családja, neveltetése, a félárvaságra jutó és mindinkább a humaniorák vonzásába kerülő pécsi gimnazista, és ami ma már közelebbről határozza meg a költőt, az egyetemi évek adatgazdag, színes leírása. Megismerjük Négvesy szemináriumát és három jeles poétajelöltjét, elsősorban persze Babits eszményeit. Olvashatunk Aranyról szóló dolgozatáról, arról a költőről, akiben teljes joggal fedezte föl, talán a dekadenset is, de bizonynyal a modernet, és vázolta alakjával azt az ideált, a fátyolozott lelkű költőt, akit majd önmagában kíván megvalósítani. — Sajnáljuk azonban, hogy e legérdekesebb fejezetek olvastán is, akár a versek-

nél, ritkán kapunk előre- és visszautaló összefüggéseket! mint ahogy itt, a fátyolozott lelkű költőnél sem, amely attitűdöt a *Petőfi és Aranyról* író Kardos oly szépen mutatja be, s amely egyik alapkérdése mindvégig a babitsi életműnek.

A fiatal költő-tanár útját követve, egyre érdekesebbé válik az irodalmi háttér ábrázolása. Nagyon igaz Kardos megjegyzése, hogy a költő, bár szerelmezi Fogarasar helyezését, „Tomi”-t, de mikor az esetet egy ellenzéki lap kihasználná, helyreigazított cikket ad közre, nehogy öt pártcélokra használják fel. Ez — olvassuk — a későbbi Babitsra is jellemző lesz. Még izgalmasabb az az út, amelyet a pályakezdő költő a *Nyugat* felé megtett. Érdekes a szerző megvilágításában Babitsnak a folyóirat iránti ambivalens érzése, a „vonzódás és viszolygás”. (42–43.). Pedig a *Nyugat* vezetői intézték el Újpestre helyezését, miután függetlenségét megörzendő, a katolikus tábor hívó szavának — mint később is — ellenállt. — Még több meglepetést tartogat Kardos a költő háborús évekbeli viszontagságainak feltárására. A *Játszottam a kezével* c. vers közreadása utáni sajtóhadjárattal kapcsolatban megismerjük Dunántúli-Rákosi támadását: Babitsnak és a vele hasonzorűeknek, (nyugatosoknak és szociáldemokratáknak) „A hátuk mögött egy nem kicsi tényező lappang: a szabadkőművesség... e nyugatosok, a kiknek a szeretőjük kiskörme drágább száz királynál és lobogónál... a mi szabadkőműveseink által fentartott [sic!] lapnak elszánt védelme alatt állnak” (158.). És Dunántúli nem is adja an-

nál alább, mint hogy ezek a nyugatosok az antant szabadkőműveseinek közvetett ügynökei. — Ennyi hazafiúi harag hallatán persze az antiszemita front sem maradhatott tétlen. Mert kik is a *Nyugat* szellemi vezérei? Ignó, Fenyő és persze Osvát, s amint ők füttyülnek, Ady, Babits, Móricz (hogy azt ne írjuk, a három becsapott „gőj”) akként táncol, az ő nemzeti színű szellemi bővlijükkel megégetve a gyanútlan (úgy látszik, a náluk is gyanútlanabb) magyart.

Lehetne még az irodalomtörténeti háttér eseményeit tovább ismertetni. — A Tanácsköztársaság idejét felidézve, a Babits professzor úr egykori hallgatójaként megszólaló Kardos Pál nagyító alá veszi a költőnek a munkáshatalom bukása utáni megnyilatkozásait, sok tényrt helyesen mérlegelve, ám a legfontosabbat ki nem sarkítva. Azt, amit Sőtér István így fogalmazott meg: „Babits 1919 után sem visszakozott — mert nem volt *mitől* visszakoznia.” — A szerző bővebben szól a Baumgarten-alapítványról, amelynek egy kérdését, a József Attiláét külön tárgyalja. Babitsot nem tudja a „megtagadott” díj miatt egészen fölmenteni. Ám Babits erre nincs is ráutalva. Címzettje volt ő ugyanis egy pamflet és egy verses támadás mellett két néhány évvel későbbi egészen másfajta József Attila-versnek is... — Szól a könyv a költő sok árnyalatú kapcsolatairól a fiatal nemzedékekkel, Szabó Lőrinnel, Illyéssel, Németh Lászlóval, valamint a szakításokról Szabóval, Némethtel, nemzedéktársai közül pedig Ignótussal és később Móriczcal. Megannyi — és legalábbis a Szabó Lőrinc és a Móricz dolga — még komoly hiátusokat is jelző, érdekes adat. De talán az eddiekből is kiviláglik, hogy e fejezetek a könyv legsikerültebb részei, e helyeken a monográfia mint minőség, megvalósult. És ezt állapíthatjuk meg a prózairó Babitsot bemutató értékelésekről is, mindenekelőtt legszebb, Babitsot leginkább mélységében megvilágító regényelemzéséről, a *Timár Virgíl fiáról*.

2. Nem teljesült be azonban a monografi-kus feldolgozás igénye a költemények vizsgálatában. Sajnos, a Babits költészete által annyira felkínált gondolatkörök helyett egy-egy alfejezet csupán egy, jobb esetben néhány vers bemutatására szorítkozik. A legtöbb alfejezetcím szintén, ha külsőlegesen is, de ezt jelzi, egybeesvén egy-egy elszigetelten tárgyalt vers címével. Így nem áll, nem állhat össze egységes kép, még a mozaik egységében sem. A gyakori részleges és igen ritka teljes eredmények, ti. az egy-egy vers feltárásából adódóak, elvesznek az összefüggések kötőelemeit erősen nélkülöző írás közepette. Nem, mintha Kardos Pál nem érzékelné összefüggéseiben a babitsi életműnek azt a metszetét, amelyet ily atomizáltan tár elénk. Ezt tanúsítja a *Ki volt Babits?* című, összegző fejezet. Egyik legtalá-

lább, bár feltehetően Török Sophie tanulmányából eredő megállapításából idézünk: *A második ének* c. mesedráma „tárgya éppen az ihlet állandóságának vagy elmaradásának problémája...” Aranyhoz való ragaszkodását látja abban, hogy a mű formájával is „...érzékeltetni kívánta, mily közel rokona ő hunyt mesterének abban a bonyolult érzésben, amely a megnyilatkozás vágyának és a költői szeméremnek, a kétkedő önbecsülésnek és a büszke szerénységnek különös vegyülete” (517.). Egy teljes monográfia épülhetett volna e ragyogó észrevételekre, költő és világ e dualizmusára. Olvassuk pedig mindezt, félezer oldalnyi, a versek feltárását illetően többnyire sziszifoszi munka után, amely közepette ez alapvető kérdésekről pusztán töredékes és összefüggések nélküli, egymásra nem vonatkoztatott felvilágosítást kapunk itt-ott. Babits valóságához viszonyuló ambivalenciájáról pl. már az első kötet tárgyalásakor megemlékezik, de ez a monográfia perspektívájában csak *A gölyakalifa* felé mutat, nem pedig a *Jónásig* terjedő pálya egészére. — Jól felismeri a Shakespeare *Viharát* fordító költőnél a sziget-gondolat jelentőségét, de jelzés sem történik a későbbi, elsősorban a *Jónást* már sok tekintetben előlegező esztergomi versek irányába. Ahol pedig ezekről bővebben beszél, ott is az egyes művek elszigeteltek maradnak. (Pl. *A sziget nem elég magas, A gazda bekeríti házát.*) Hasonló a helyzet a lélek meztelenségének kérdésével. A *Siremlék* szerinte azért kulcsvers csupán, mert a költő megértésének nehézségét példázza. A lélek pöröségét azonban nem említi. És ahol fölveti is a kérdést (pl. *Szobafestés, Psychoanalysis Christiana*), ott sem sikerül a problémát az életmű egészében elhelyezni, kihagy olyan idevágó, fontos műveket, mint a *Három angyal, A velkőző telkek* és a *Fáradtság*, amely utóbbi későbbi említésekor észrevétlen marad a meztelen lélek, ama „gyertyás korbácsos üngös penitencia szegyenkező és fájó hősisége”, amely penitencia majd *Jónás* könyvében teljesedik ki.

Amint a fő eszmei vonulat nem hiánytalan, úgy az elszigetelt elemzések sem azok. Gyengébb és nem hangulatos versekből kerül ki sok helyütt az általános érvényűnek vélt következtetés, és foglalkozik e művekkel gyakran a kelletténél többet, úgyhogy az elemzésekben (jelentős alkotásoknál is) a lényeges és lényegeltent dolgok között sokszor hiányzik a disztinkció. Máskor pedig jelentős műveknél fukar az észrevételekkel. A korai versek közül pl. a *Fekete ország* és a *Messze... messze...* mint ha csak egy elutasított francia ösztöndíj következménye lenne, a *Párizsról* csak annyit tudunk meg, hogy találó az alcíme, az *Új leoninusoknak* pedig csupán a címét említi. A korai versek még több remekének hiánya lehetne felróható. — Találkozunk azonban, már a kezdeteknél is szép értékelésekkel. Ilyen az a

mély eszmei feltárás is, amelyet a *Zrínyi Vencelében* magyarságményéről kapunk, akkor is, ha itt megnyilvánuló képalpító, márványfaragó, tömören cizellált szonett-technikája, s az utolsó töredékéig tartó egyszerű hangulati archaizáló készsége, amellyel, s e technéivel a barokk atmoszférát hitelesíti, — tehát ha mindez kívül is marad az ismertetésen. — Hasonlóan komoly versfeltárás a *Strófák a wartburgi dalnokversenyből* terjedelmében kis-sé eltúlzott értékelése. E téma exponálása azért is jelentős, mert a kérdést következetesen végigvezeti a *Mese a dekameronból* c. novellán át, egészen az *Erato és az Amor Sanctus* kettősségéig. — A költő korai verstémáinak legnagyobb szintézisét, az *Esti kérdést*, úgy véljük, nem sikerül egész mélységében megragadnia. Számos találó megállapítás után nem a végső, nagy kérdésen hágy eltöprengeni, hanem azon, hogy az est versbéli metaforáját — takaró — elhíhetjük-e? Ime az említett disztinkció-hiány lényeges és kevésbé lényeges között. — Annál több örömmel szólhatunk a fiatal Babits másik nagy bravúrja, a *Danaidák* egyszerű elemzéséről. Formai és lélektani vizsgálat oly ragyogó együttese az itteni, hogy csaknem feledni véljük a megválaszolatlanul maradt kérdést, hogy általában az antik témák, de kivált ez a vers hogy illik bele Babits világgépének az egészébe. Pedig már az *Esti kérdés* kapcsán méltán szól az antik világból eredő metaforákról; „a felhők e bús Danaida-lányok, s a nap, az égő sziszifoszi kő,” de nem lát kapcsolatot e két sziszifoszi példázati mű között. — A szerző szerint az antik témák az *Atlantisz*-szal; érnek véget. Ez így igaz, bár az eszmei eltávolodást attól a babitsi életérzéstől, amely az antik témákat életre hívta, az e témák közé helyezett *Bakhánslárma* jelzi. S az *Atlantisz* legmélyebb jelentéséről itt nem tudunk meg semmit. Csak többszáz oldal után adja meg mély értelmét, a Babits—Kosztolányi-ellentét kapcsán. Azt ugyanis, hogy itt arról a babitsi életérzésről és esztétikáról van szó, amelynek palinódiáját Kosztolányi az *Esti Kornél* énekében fogalmazza meg. Az pedig végképp kimondatlan marad, hogy Babits, bár Kosztolányival szemben keményen védi a maga álláspontját, de ettől a dantei, mélybeszálló esztétikától, ez ifjúkori versben, a feltétlen glorifikálás gyönyörű képei ellenére megriad. (Kardos szerint ez az antikvitas elhagyása volna.)

Babits világháborús költészetének értékelése a helyenként egyenetlen tárgyalás — viszszanyúlás a *Recitativ*hoz stb. — ellenére egységesebb képet mutat. A háborús témákat a *Miatyánkkal* kezdi tárgyalni. A költő egyik legnagyobb magyarságversének értékelése azonban művészi és részben eszmei vonatkozásban is pontatlan. „...az egész költemény hangjában van valami primitív gyermekiesség” (140.) — ítél. Nem veszi számításba, hogy a

katolikus Babits az ima protestánsok által használt változatának parafrázisát adja, hogy nem a gyermekien primitív, hanem a formái és eszmei szempontból egyaránt rafináltan archaizáló hanggal a protestáns prédikátor-költészetből merít. — A háborús versek értékelésében viszont igen sikerült a *Hűsvét előtt* és a *Fortissimo* bemutatása. Jól látható a *Fortissimo* utáni nagy visszakozás is, a *Zsol-tár gyermekhangra* értékelésében. Az egymást gyilkoló emberiség világától csaknem deista elképzelés módjára elforduló Isten teóriájának azonban nem mutatja meg továbbfejlesztését *Az isten és ördög...* c. versben, az avval nagyjából egyidejű *Elza pilóta* epilógusában, valamint árnyalati különbséggel „Özönvizet, köösönt, üstököst...” kezdetű töredékében. — A háború alatti témák kapcsán még egy művet kell említenünk, — ezúttal nem verset. A monográfiában túl sommásan értékelt Ágoston-tanulmányt. Pedig Augustinus nélkül — predestináció és szabad akarat, bűn és büntetés, transzcendens öröklét és e világi botlások —, tehát mindezek nélkül Babits kései költészete, mint pl. *Az elbocsátott vad*, a *Psychoanalysis Christiana*, az *Intelem vezeklésre* stb. és végül *Jónás könyve* hiánytalanul nem értékelhető. A Kardos által vizsgált ilyen jellegű versek nem is tárulkoznak fel a maguk mélységében.

Túljutva Babits háború alatti költészetén, a monográfia versértelmezései mind bonyolultabb, s az értékelések számára mind ingoványosabb területre vezetnek. — *A könnytelenek könyve* kapcsán pl. megtudjuk Vörösmarty, Tompa és a szimbolisták közti különbség mibenlétét és azt, hogy Babits itt is modernebb XIX. századi elődeinél. Hallunk elejtett szót versformáról, hasonlatokról, Tompának a *Babits*-versben megbúvó, „Száraz ágon, hallgató ajakkal” ülő „csüggedt madarai” és az itteni előfordulásuk közti különbséggel foglalkozik hosszabban, de nem sikerül megérezkítenie a vers művészi-eszmei nagyságát.

A Sziget és tenger, *Az istenek halnak*, az *ember él*, valamint a *Versenyt az esztendőekkel* legalapvetőbb verseinek Kardos értelmezéseivel kapcsolatosának kérdéseit jobbara már a versek feldolgozásának egészét és az Ágoston-tanulmányt illető megjegyzéseink során érintettük. Így jutunk el az életmű csúcsáig, az *Újabb versekhez* és *Jónás könyvéhez*. Az *Újabb versek* értékelésén belül kettőt emelünk ki, az *Ősz és tavasz között* és a *Balázsolás*ét. Az *Ősz és tavasz között* tárgyalásban igen érdekesek a Petőfi- és Arany-reminiszcenciák észrevételei, a stíluselemzés találó meglátásai, bár éppen ezeket nem viszi egészen következetesen végig, nem válik beláthatóvá az elemzés során a mű mélyeiben rejlő fennkölt tragikuma. A *Balázsolás* eszmei vizsgálata viszont elvezet a nagy mű legrejtettebb titkaiba, legföljebb azt sajnálhatjuk, hogy — mint könyvében sok

helyütt, — elkülönül a vers tartalmi és formai jegyeinek vizsgálatára.

Amint a versek tárgyalásának zöme, úgy a *Jónás könyvéről* szóló fejezet sem illeszkedik szervesen bele a Babits-életmű egészébe, mélységébe. A mű a szerző értékelésében az ezopuszi fabulák világával látszik rokonságot tartani. Nem polemizálni kívánunk az interpretációval, hiszen az abban foglaltak igazak, de meggyőződésünk szerint nem fedik a mű eszmeiségének egészét. Részletes kiegészítésekkel sem kívánjuk a hiátusokat aláhúzni, mert az egy már korábban kifejtett álláspontunk (Itk 1972/3.) sommás megismétlése volna. Egy jellegzetes mondatot azonban idéznénk Kardos szövegéből: „Babits (...) Ninivére *parazolja* költeménye legszebb sorait.” (501.) Nem egy helytelen stílusértékben használt szót szeretnénk itt önmagáért kiemelni. De az általunk aláhúzott „parazolja” ige azt sejteti, és ezt a sejtelmet sajnos az értékelés beváltani látszik, hogy a szerző nem látja Ninive szerepét teljes árnyaltságában. Nem érzi, hogy csaknem minden a városban dől el, hogy a próféta, ha küldetése helyén felsül (tehát nem egyszerűen kudarcot vált), akkor utólag nem hitelesítheti küldetését sem erkölcs, sem igazság, sem Isten, — semmi. A szerző érzi, hogy a szólás vállalása nem elégséges alap Jónás és Babits azonosításához. Joggal mondja, hogy Babits mert szólni korábban is. Nem mutatja be azonban a többletet, amelyet a mű a szólás vállalásán túl, de avval kapcsolatban példáz.

3. Harmadik kérdéskörünk, amelyet érinteni szeretnénk, Babits értékelése. Ahogy ez Kardos könyvében alakult, és a monográfia zárófejezetének kalauzolásával, ahogy utókora értékelte.

A szerző a babitsi életmű minden értékének megőrzését vallja. Azonban az oeuvre-t illető konvenciókkal szemben meglehetősen óvatos. E konvenciók egyik terrénuma Babits „nacionalizmusának” illetőleg „irredentizmusának” fikciója. Mint a szerző is utal rá, Babitsnál a nacionalizmust egyértelműen kizárja a katolicizmus, illetőleg az a fajta katolicizmus, nemzetekfelettség és minden nemzet testvérségében való hit, amelyet soha meg nem tagadva, a *Sziget és tenger* elé írt hitvallásban vállalt. És, mint Kardos figyelmeztet, ennek jegyében protestál majd vezércikkben az első zsidótörvény tervezete ellen. De sajnos — és erre világít rá a monográfus is —, szembe kell néznünk a „nacionalizmus” és az „irredentizmus” Babits esetében abszurdnak bizonyuló kérdésével. Mélyen igazak a szerző megállapításai, hogy Babits sem Fogarason, ahol megleget szeretettel tanította román diákjait, sem pedig később nem tudott azonosulni kortársai sovinizmusával. Az 1920-as évek néhány kritikusként vélt verse kapcsán meggyőződen bizonyítja, hogy Babits tudatosan elhatárolta ma-

gát az irredentektől. (311—312.) Az attitűd feltárása tehát egészen pontos. Csupán az értékelés kategóriáit — „mégsem igazán irredenta versek” (311.), „irredentisztikus felfogás” (322.) — érezzük pontatlannak. Babits e témái, éppen a szerző bizonyítékai alapján, nem hozhatók kapcsolatba az irredentizmussal. A kérdéses néhány mű a költő szubjektív szándékától függetlenül erősíthette ugyan az irredentizmust, de csak úgy, ahogy egy oda nem tartozó esőcsepp a háborgó tengert, amelybe beléesett.

E Babits-ellenes konvenciókkal kapcsolatos túlzott óvatosság jelentkezik a költő szociális fogékonyságának állítólagos hiánya kapcsán is. Kardos helyesen ismeri fel pl. a *Cigány a siralomházban* jelentőségét, a stílusváltások okait, és a jelenlegiét is az országos nyomor kapcsán. Prózában interpretálja viszont Babitsnak a szegénységről szóló szavait, elkertülvén figyelmét e soroknak Tiborc panaszában gyökerező keserűsége:

Kalibát ácsolna magának az erdőn:
de tilos a fa
és örül, ha egy nagy skatulyás házban
jut neki egy városi zord kis skatulya.

A szerző kommentárja azonban pusztán ennyire: „József Attila majd váddal illeti Babitsot, mert nem vívódik emberül a népek nyomorával. A vád — mint látjuk — nem volt egészen jogos.” (400.) Nem mondja ki egyértelműen azt, amit József Attila nem expressis verbis, de két remek versben (*Magad emésző; Mint gyermek*) egyértelműen kimond: — egészen jogtalan volt. — Az pedig, hogy a tárgyalt Babits-vers, az eltorzuló hangokkal, mit jelent az életmű egészében, az ismét elmarad. — A *Mint különös hírmondó*ban ugyancsak elkerüli figyelmét a költői szó és a világ közötti akadály, mint elsődlegesen fontos, inkább azt veszi fontolóra, hogy ha Babits e versben semmit sem is tagadott meg eszményeiből, „de ... nem vívódik a népek nyomorával, ha ezen az elnyomott társadalmi osztályokat értjük” (423.). Ismét tehát József Attila ifjonti vádját olvassa monográfusa Babits fejére. De méltán-é? Nézzük tehát, hogy a hegyi hírnök (híe et nunc!) mért nem a házán kivüleső világról beszél?

„...tudta,
balga az emberi faj, nem nyughat, elrontja a jót
is, százakon át épít, s egy gyermeki civakodásért
újra ledönt mindent; sürgősebb néki keserves
jussa a bandáknak, mint hogy kiviruljon a
föld és
a konok isteneket vakítva lobogjon az égig
szellem és szerelem...”

Az általunk kiemelt sorok tanúsága szerint tehát az ember, a gyermeki akarnok civódik inkább, „mint hogy ... lobogjon az égig szellem

és szerelem." Az pedig, akinek egykori, visszavont ítélete nevében Babits Kardos által újra elmarasztaltatik, így ír:

Én mondom: még nem nagy az ember.
De képzei, hát szertelen.
Kísérje két szülője szemmel:
a szellem és a szerelem.

Igaz, ekkorra már megírta volt a Babitsot megkövető említett két verset.

A túlon-túl „óvatosság” e példái még szaporíthatók volnának, lényegüket tekintve azonban egy gyökerük az itt látottakkal. Az előadottak okait azonban szerzőn kívüli tényezőkben is keresnünk kell. Ez, Kardos Pál fejezetcímével élve, Babits utókora. Itt pedig elsősorban a szélsőséges „baloldaliság” kimondott vagy kimondatlan konfrontációjáról van szó Babits megítélésében, nemcsak a polgári irodalommal, hanem a marxizmus nem doktriner képviselőivel, pl. Lukács Györggyel szemben is. Figyelmünket az 1945 utáni korszakra fordítjuk.

„A felszabadulás után úgy tetszett, hogy elérkezett az újjászületés, a teljes megbecsültetés, az elégtétel ideje minden és mindenki számára, ami vagy aki szemben állt volt a fasizmussal. Babits csillaga is új fényben kezdett ragyogni” (532.) — olvassuk. Megtudjuk, hogy „A főváros demokratikus szellemben újjáalakult tanácsa róla nevezte el a lágymányosi körteret (ma Móríc Zsigmond körtér), amelynek szomszédságában Kosztolányi és Karinthy neve is fölkerült egy tér, illetve egy utca névtáblájára.” (532.) — Az adat tanulságos. Bemfoglaltatik, hogy néhány év múlva lecsavarozzák minden idők egyik legnagyobb magyar költője névtábláját, hogy ízetlen, és mindenekelőtt Móríc Zsigmond írói nagyságához és tisztaságához méltatlan módon, az övével cseréljék fel. A főváros egy róla elnevezett sétány megtűrésével *vett* törleszteni dicstelen adósságán. A XVIII. és a XIX. kerület egy-egy utcával, Esztergom az Előhegyre vezető utcával és a nyárilakban berendezett emlékműzeummal, Szekszárd — mint Kardos is tájakoztat — utcával, a szülőházban berendezett emlékműzeummal és kultúrközponttal tisztelgett a költő előtt. A Reviczky utcai ház falán tábla hirdeti egykori lakhelyét, s mostanában értesültünk a napisajtóból, hogy a szegedi egykori realiskola falán is leleplezték emléktábláját. De a nemzet *egészének* tisztelgése, amely őt megbecsülésben is *valóban* méltó helyére tenné nemzeti klasszikusaink legnagyobbjai sorában, amely munkálkodna költészetének széles körű és mélyenszántó megismertetésén, megszerettetésén, *mindenekelőtt az iskolai oktatásban*, de a köztudatba plántálás egyéb területein is, — tehát ez a hozzá egyedül méltó tisztelgés még várat magára.

Ernek oka pedig 1945 utáni utóéletében, mint annyi egyéb mellett ránk maradt súlyos teherben keresendő.

Az 1945-ös, nem hiánytalan *Összes művek* kapcsán Kardos László méltatásából idéz a szerző: „Baloldal, demokrácia és szocializmus hibát követne el, ha fölszíni mozzanatokon fönnakadva végképp kételkedő, bizalmatlanul nézne a babitsi örökségre.” (533.) Baloldaltól, demokráciától és szocializmustól, a maga lenini, valóban pártos tisztaságában nem is kell félteni a babitsi örökséget. De félteni kellett a dogmatizmus és sematizmus korszakától. Olvashatunk Horváth Márton 1945-ös dogmatikus cikkéről, a *Babits halotti maszkkjáról*, ízt kapunk a dogmatizmus beáryalta vitákból, pl. Waldapfel József és Vas István között, értesülünk az azóta disszidált Faludy György olcsó gyalázkodásairól, s a Lukács György nyomdokain járó Keszli Imre *Szabad Nép*-beli, nem fenntartásmentes, de emberi írásáról, ha nem is az irodalmi vezérnek, de a költőnek szóló szép szavairól. Majd meglehetősen különös vádak szólaltak meg Babits ellen. (539—541.) E vádakra rápirítanak Illyés Gyula szavai, amelyeket 1954-ben, a Népművelési Minisztérium által felállított Babits-síremlék avatásakor mondott: „Tizenhárom évvel ezelőtt ezen a helyen valamennyien Babits Mihály példája mellett, Babits Mihály újtó merészsége, csillapíthatatlan igényessége, szívós hűsége, mély embersége és frázistalan hazafisága mellett tettünk hitet. Nem volt okunk megbánni.” (541.) Az oldódást azonban — mint ez közhelyszerűen ismeretes — sodródás követte. A kezdődő Babits-filológia még alig hozta meg első eredményeit, még alig jelentek meg az első újabb keletű ihletett méltatások (Beli György, Basch Lóránt, Kardos László és Lányi Sarolta írásai), mikor már kísérlet történik Babits „56-os szellemű megünneplésére”. 1956 után pedig, bár voltak, akik a nehéz helyzetben éppen a költő humanizmusát hangsúlyozták (Kardos László, és maga a szerző is mint egyetemi tanár, Babitsról szóló előadásaival), de átmenetileg és részlegesen kifejecesedni látszott egy nem hivatalos újdogmatikus irány is. (545).

A kétfrontos harc azonban, amely ismeretesen a párt politikája volt és maradt, tisztuló áramlatokat engedett a felszínre. 1957-ben megindul az Európa és a Szépirodalmi Kiadó gondozásában Babits Mihály műveinek sorzata, hogy regényeinek egy része, kisebb műfordításai és drámafordításai után az olvasó 1961-ben, még mindig az ellentmondásos időszakra jellemzően, a sorozatnak csaknem a végén, de kézhez vehette Babits Mihály *Összegyűjtött verseit*, mint Kardos megjegyzi, „még mindig jelentős kihagyásokkal, de Szaunder Józsefnek az egész életművet magas esztétikai szempontból méltató bevezetőjével” (547.). Eközben, 1959-ben megjelent Babits

Válogatott műveinek Magyar Klasszikusok-beli kiadása, Keresztury Dezső magas igényű, ihletett bevezető tanulmányával.

Ami ezután következett, és amit Kardos reprezentatív felmutatásánál természetesen jobban tükröz a könyvhöz csatolt bibliográfia — dr. Gottesmann Dóra lelkiismeretes, és teljes anyagában külön kiadást is megérdemlő munkája —, tehát mindez már irodalomtörténetírásunk és könyvkiadásunk jelenébe vezet. Abba a jelenbe, amelynek a vizsgált munka is sok tanulsággal szolgáló része. És ennek mély átérzésével idézzük a monográfiából Aczél Györgynek, úgy véljük, e tanulságokra is fényt vető gondolatát: „S vajon nem kellene-e felhagynunk azzal a negatív tradícióval, amely mindig kitagad valamit és valami mást kanonizál? 1945-ben a *Babits halotti maszkja* című cikk kitagadta például Babitsot, egész életművét. Ma ugyanazok, akik Babitsot zászlójukra tűzik, kitagadják a *Jónás könyvét*

(mint anekdotikusát!), a *Húsvét előtöt*, a *Fortíssimót*, a *Balázsolást*, vagyis a babitsi életmű legnagyobb csodáit. Miért nem lehet a máig érvényes értékeket megőrizni, miért kell időnként kitagadni, s azután mea culpa visszafogadni?” (553–554.)

Mi Kardos Pállal szemben osztozni szeretnénk a reményben is, hogy e negatív tradíció most már meg fog szakadni. Mert itt nézetünk szerint, a szerző interpretációjával szemben, nem a viták elapadásáról van szó. A termékeny vita valóban „egyik eleme a halhatatlanságnak” (554.). De nem eleme az érdemi vitáktól messzire eső olcsó pereskedések sorozata. Ebben látjuk ama negatív tradíciót. És hisszük; az üres anathémák és óvatoskodó apológiaiak után eljött az ideje az életmű minden értéke feltű gonddal való feltárásának, és a közműveltségbe való beplántálásának.

Melcer Tibor

NEMZETISÉG A FEUDALIZMUS KORÁBAN

Tanulmányok. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 64. Szerkesztette: Spira György és Szűcs Jenő. Bp. 1972. Akadémiai K. 208 l.

A Csehszlovák — Magyar Történész Vegyesbizottság 4 éves szünet után 1971. május 4–5-én rendezte tudományos ülészakát a címben jelölt tárgykörrel. A kötet nem az ülészak egész anyagát tartalmazza, a szerzők — nyilván lényegesen — kibővítették referátumukat, a vitából semmit sem kapunk, holott a „nemzetiség”, a szlovák anyanyelvűek „hungarus”-tudata, illetve nemzeti-nemzetiségi öntudata viszonyának kérdésében a szlovák és a magyar vélemények (néha módszerek) még igen távol állnak egymástól. Ennek ellenére csak üdvözölhetjük a „Vegyesbizottság” munkáját, mely bizonyítja, „hogyan lehet tárgyilagos és elemző-kritikai vitát folytatni olyan kérdésekről is, amelyekben a szlovák és a magyar álláspont a részleteket illetően nem volt egységes.” (Arató Endre, MTA II. Oszt. Közl. 1972. 49.) Fontos a vélemények kicserélése, egymáshoz közelítése, mivel közös múltunk megítéléséről van szó. Ezért lenne jó, ha legalább az alapvető fogalmak értelmezésében találnánk rokon vonásokat. *Szűcs Jenő* — a kötet legterjedelmesebb és elméletileg leggazdagabb — dolgozatában a nemzetiség fogalma körülírásának problémáit fejti ki, rámutat arra, hogy a történészek egy része automatikusan nemzetiségnek nevezi mindazt, aminek később a nemzet (nemzeti) nevet adja. Mások, így *L. V. Cserepnyin* a polgári nemzetek előtti etnikai közösségeket nevezik narodnosztnak, melyek szociálpolitógiailag a „törzs és a nemzet közé” esnek, amelyekben „a nemzetre jel-

lemző ismérvek... elemi fokon vannak adva”. A továbbiakban ezt és más — Szűcs által érzékletesen ismertetett — fogalmi megközelítéseket bírálja, találon jegyezve meg, hogy az „objektív kritériumok” nem egy esetben „szubjektív mítoszok és tudományosan igazolhatatlan feltételezések.” Azért emeltük ki e kérdést, mert egy másik értekezés, *P. Ratkó* — Cserepnyin nyomán — így határozza meg a nemzetiséget: „Olyan etnikumról van szó, amely a törzsszervezet felbomlása után alakul ki, de ugyanakkor megelőzi a burzsoá nemzetté formálódást, közös területen lakik, él benne a kulturális egybetartozás tudatának csirája, ami azonban a XVIII. század végéig inkább lokális, mint összterületi formában nyilvánult meg.” Csakhogy nem derül ki: pl. a szlovákság esetében mit jelent a közös terület? Csak a mai Szlovákia földjét? Akkor a Békéscsaba vagy Nyíregyháza környéki, a XVIII. században már jelentős szlovák települések kívül esnek a szlovák nemzetiségen? Mihez kezdünk a szerbekkel, akik a XVII. század vége óta szintén jelentős számban élnek szétszórva Magyarországon, később Oroszországban is? De a „kulturális egybetartozás tudatának csirája” is több magyarázatot, elméleti megalapozást igényelne.

E példa jelzi, hogy érdekes lett volna a vita közlése, a vitából láttuk volna a különböző nézetű szerzők számos érvét. *Ján Dekan* meggyőzően fejti ki, hogy szerencsétlen a „nagymorva” jelző használatát nemzetiségi

terminusként, az „ómorva” pontosabb (kérésben Rakóssal vitázik), bár Dekan bevallja, hogy a Nagymorva Birodalom központi területein már kialakult nemzetiségről csak *közvetett bizonyítékai* vannak. *Perényi József* a XI—XIII. századi magyar „nemzeti öntudat” fejlődését rajzolja meg, az idézőjel az övé, hogy megkülönböztesse attól a fogalomtól, amit ma használunk. A „nemzeti öntudat” kialakulásának kezdeteit a X. század utolsó évtizedeire teszi, majd az új, feudális nemzettudatot a XI. század kezdetétől számítja. Érdekesen elemzi e szempontból Anonymus krónikáját, melyet „irodalmi jellegű prózai mű”-nek tart. „Műve minden mesés eleme ellenére, ha torzítva is, de visszatükrözi a valóságot” — állapítja meg. Ezért volna talán jobb irodalmi (művészi) *szándékkal* írt alkotásnak nevezni Anonymus krónikáját, melyről Klaniczay Tibor jegyezte meg: „sok esetben nem Anonymus kitalálásainak okait kell felderíteni, hanem helyesen kell tudni értelmezni azt, amit mond.” (Itk 1969. 507.) Így nyugodtan túlzásnak minősíthetjük Rátkos elhamarkodott kijelentését: Anonymus „próza eposz”-t írt. Rátkos egyébként akkor is túloz, amikor Vajay Szabolcsot egy — vitatható — lábjegyzete miatt „irredentá”-nak nevezi (könyvét Klaniczay ismertette elismerően: Itk i. h.), valamint eleve figyelmen kívül hagyja, hogy a „szlovák etnikai terület” szintén vegyes lakosságú vidék volt, a mai Szlovákia földjén a IX. század végétől éltek magyarok, illetve a magyar törzsszövetséghez tartozók, az ásatások Szokolcáról, Délnyugát-és Délkelet-Szlovákiából gazdag magyar anyagot tártak föl (*Ján Eisner*: Slovensko vpravěku, Bratislava, 1933. 277—282.). Hiba, ha e tény jelentőségét eltulozzuk, de az is hiba, ha egy zárt szlovák etnikum fejlődését erőszakoljuk keresztül, s csupán a betelepült német vagy magyar polgársággal, illetve nemességgel való harcában látatjuk a „nemzeti-nemzetiségi” öntudat alakulását.

Benczédi László korreferátuma (A magyar rendi nemzettudat sajátosságai a XVI—XVII. században) jól egészi ki *Arató Endre* eszmétörténeti fejtegetését a XVIII. század magyar „nemzeti” ideológiájáról; mint ahogy ez utóbbi módszerében különbözik *Ján Tibenský* né a szlovák nemzetiség kialakulását tárgyaló írásától. *Arató* tanulmánya az irodalomtörténészek számára is tanulságos, adatgazdag értekezése az ideológia szempontjából elemzi a XVIII. század főleg verses alkotásait. Kár, hogy az irodalomtörténeti kutatásokat csak helyel-közzel idézi. Az Extra Hungariam... — Tarnai Andorrt tudjuk — ekkor *nem* a magyar köznemesi provinciális nacionalizmusnak jelszava (azokat *Arató* megtalálta a verses paszkvilluszokban), hanem a *Tibenský* által is említett *szlovák* és *német* származású tudósoké. Ahogy a verses paszkvillusok „dur-

va” hangnemt sem hangsúlyoznánk érték-mérőként, hiszen az e korbéli „diákköltés” tónusa sem mindig szelídebb. A XVIII. század végének költőit is másképp osztályoznánk. *Baróti Szabó* legalább annyira a „hivatalos köznemesi irányzat” költője, mint *Rájnis* (aki megírta a *kérkedékény* nemesről a maga versét), viszont sohasem írt volna köszöntő költeményt olyan hírhedt denuncianshoz, mint *Alexovics Vazul*. *Anyos Pál* igenis „hangoskodott” a nemesi, „ellenállás oldalán”, a *Kalapos király* még II. *József* tolerancia-rendeletét is támadta. *Arató* egyébként kifűnő dolgozatának ezek az „irodalomtörténeti” hibái a történészek és az irodalomtörténészek fokozott együttműködésének szükségességére figyelmeztetnek.

Tibenský előadása egészében tanulságos, problematikus benne viszont, hogy nem találja meg a helyes arányokat a szlovák és a hungarus-tudat elemzése között. A mai Szlovákia szlovák jellegét a XVI. századig vezeti vissza, s alig veszi figyelembe, hogy e területen német, magyar, lengyel, ukrán stb. nyelvűek is voltak, akik közül főleg a németek (Szepesség!) és a magyarok jelentős anyanyelvi kultúrával rendelkeznek, s e kultúrák egymással kölcsönhatásban élnek. A szlovák íróként-tudósként tárgyaltak egy része valójában cseh exuláns (*Jakub Jakubaeus*), s a latin nyelvű költemények egyike-másika — tárgya miatt — (mint pl. *Jakubaeus* I. *Rákóczi György*hez írott művei) a magyar kultúrák is része. Másutt *Tibenský* leegyszerűsíti a problémát: a Skle—nár — Katona-vitában *Katona István* nézeteit azzal intézi el, hogy tudománytalanok, holott a kor szláv közvéleménye ekkor megosztott a Nagymorva Birodalom kérdésében. A cseh *Dobner Sklenárral* rokon nézeteket hangoztatott, míg a „szlavisztika atyja”, *Dobrovský* félreérthetetlenül *Katonának* adott igazat. A hungarus-tudat és a „nemzeti” öntudat bizonyultságára pedig csak egy példát hozunk. A szlovák történész, *J. Papának* így nyilatkozik önmagáról: „Non ego me nativitate Slavum, sed noveris educatione Germanum, nobilitate Hungarum, actuali officio curae animarum Illyrum esse.” (De regno regnibusque, Prooemium).

A kötet vitatható-problematikus pontjait emeltük ki. A kutatás feladataira is céloztunk ezáltal, s hangsúlyosan íránk le ismét az elméleti alapozás s ezért a történetlen-„romantikus” szemlélet megszüntetésének jelentőségét. Üdvös volna, ha a problémák e tisztázásába az irodalomtörténészek is bekapcsolódának. Egyelőre azon örülünk, hogy szlovákok és magyarok — ilyen színvonalon — együtt dolgoznak. E közös munkától még sok tudományos eredményt várunk. Ennek bizonyítéka ez a hibáival is alapvető fontosságú kötet.

Fried István

A MAGYAR SAJTÓTÖRTÉNET IRODALMÁNAK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

1705—1945. Szerkesztette: József Farkas. Bp. 1972. Akadémiai K. 428 l.

A sajtótörténeti kutatás által régóta nélkülözött kiadvány látott napvilágot a Dersi Tamás szerkesztette Sajtótörténeti Könyvtár című sorozat első köteteként. József Farkas, Kókay György, Sinka Erzsébet és H. Törő Györgyi állították össze s a Magyar Újságírók Országos Szövetsége adta ki a magyar könyvnyomtatás 500. évfordulójára. A mű előszavában Dersi Tamás egy „napjainkban megértően támogatott tudományág átfogó vállalkozásának *első eredménye*”-ként értékeli a sajtótörténeti irodalom válogatott bibliográfiájának megjelenését, olyan kiadványként, amely egy készülő 4 kötetes magyar sajtótörténeti összefoglaló munka, szintézis „*nélkülözhetetlen előmunkálata*” is. De rögtön hozzáteszi, hogy ugyanakkor több is ennél, „mind az újságírók és a szerkesztők, mind pedig a tudományos kutatók tájékozódását alaposan megkönnyítő adattár. A maga nemében *egyedülálló segédkönyv*”. Valóban egyedülálló és hézagpótló munka, s a továbbiakban elsősorban a tudományos kutatásnak lesz alapvetően fontos segédlete. Megjelenése előtt a sajtótörténeti kutatók nem tájékozódhattak ehhez hasonló terjedelmű és ilyen nagy és hasznos címanyagot felölő bibliográfiában. A szerkesztők és az összeállítók tehát reális tudományos, kutatási szükségletet elégítettek ki a munka megteremtésével.

A mű tartalomjegyzékének tanúsága szerint s József Farkas is tájékoztat róla szerkesztői bevezetésében, hogy a bibliográfia „*egy általános összefoglaló részre, három átfogó tematikai fejezetre, e fejezeteken belül pedig három nagyobb történelmi korszakra tagozódik*”, s e szakbeosztás „*a világos szerkezeti áttekinthetőség*” végett történt így. A bibliográfia tehát a tételek közlési rendjét tekintve elsődlegesen tematikai alapozású munka, másodlagos rendezési elve pedig az időrend.

Féltreértések elkerülése végett szögezzük le előljáróban, hogy — ahogy fentebb már megállapítottuk — az összeállítók reális társadalmi szükségletet elégítettek ki, bibliográfiájuknak megvan tehát a megfelelő társadalmi motivációja; továbbá, hogy a feldolgozott anyag gazdag és hasznos, szerepel benne minden olyan lényeges munka, amelyre a kutatóknak szüksége lehet; a keresett művek megtalálása a jelenlegi szerkesztetben sem jelent megoldhatatlan problémát, de a mű illetén szerkezeti felépítésének következetes betartása meglehetősen sok ismétlést tett szükségessé, s összetartozó, egymást kiegészítő munkák szétválasztásához, egymástól való elkerüléséhez vezetett.

Történeti bibliográfiáról lévén szó elsődleges rendezési elvnek logikusan a korszakon-

kénti tagolás kívánkozott volna: azaz a bevezető általános összefoglaló rész (I. Összefoglaló művek, segédkönyvek) után a történelmi korszakokba kerültek volna a most egymástól távol került, pedig gyakran rokon és összefüggő irodalmat tartalmazó tematikai fejezetek (II. A magyar sajtó története, III. A sajtó elvi és módszertani kérdései).

Nem kapunk választ a szerkesztői bevezetésben a korszakolás elvi szempontjairól. Az első, 1705—1849-ig terjedő időszak nem igényel különösebb indokolást, az első magyarországi időszaki sajtótermék megjelenésétől az 1848/49-i polgári forradalom és szabadságharc időszakáig napvilágot látott sajtótermékekre és a korszak sajtóviszonyaira vonatkozó egykorú és visszatekintő történelmi anyagot tartalmazza. Egy olyan felfelé ívelő korszak irodalmát, amely után valami új, egészen más következik. A második (1849—1900) és harmadik (1901—1945) időszakaszt elválasztó időhatár, az 1900-as esztendő azonban problémát okoz az önkéntelenül is a „nagy-Pinter” mechanikus, századonkénti korszakolását idézi emlékezetünkbe. 1900-ban nem a politikai életben sem a sajtóviszonyokban sem történtek olyan alapvető változások, amelyek az esztendő fő sajtótörténeti korszakhatárrá való előléptetését meggyőzően indokolnák. További részletesebb tagolás esetén esetleg lehetne az imperializmus korabeli sajtó „kezdő” éveként szerepeltetni, de e hármaskorszakolásban semmiképpen sem állja meg korszakhatárként a helyét. A dualizmus időszakának záróesztendeje, 1918, amely politikailag és a politikával összefüggő sajtóviszonyokban is határák lenne a logikus korszakzáró évszám. A magyarországi polgári fejlődésnek s a magyar polgári sajtónak is egy hosszú szakasza zárul le ekkor, s az 1918/19-es forradalmak, a polgári demokratikus forradalom, majd a szocialista forradalom sajtótörténetileg is fontos külön szakasza után ténylegesen ismét valami új, egészen más kezdődik, a magyarországi fasizmus korának sajtója, amely aztán tart egészen 1945-ig. De gyakorlati okokból is célszerűbb lett volna a dualizmus korát egyetlen szakaszként kezelni; ez esetben a forradalmak időszakának sajtóanyaga nem olvadna bele olyan sajtótörténeti környezetbe, amelyhez semmi köze sincsen.

A kötet egyes szerkesztőinek jó munkáját nem juttatják megfelelően érvényre a tisztázatlan vagy legalábbis nem világos szerkezeti szempontok, amelyeket a bevezetés sem fogalmazott meg. A kisebb fejezeteken belül általában rend van, de a nagyobb fejezetek összehasonlító vizsgálata már következtetésekre, a felvett tételek színvonalát, mély-

ségét tekintve egyenetlenségekre mutat; a részleteiben jó munka tehát az egybeszerkesztési problémák tisztázatlansága miatt nem áll össze egységes művé. Legkevésbé világos, hogy milyen szempontok szerint állította össze a szerkesztő az „I. Összefoglaló művek, segédkönyvek” című fejezetet. Az 1. főfejezet, az „Összefoglaló sajtótörténeti művek” első alcsoportja: „a/Korszakok szerint” pl. teljesen felesleges (25.). A bibliográfia korszakok szerint feldolgozott anyagában minden egyes itt közölt tétel megtalálható a maga konkrét helyén. A „b/Irányzatok szerint” című részben (26.) konkrét sajtótermékről, a *Népszaváról* szóló Révész Mihály-cikk szerepel (*A Népszava negyven esztendeje.* — Nszava 1912. dec. 25. 305. sz. 49—57.), ami azon túlmenően, hogy nem idevaló, azért is furcsa, mert Révész a munkáslapról több terjedelmesebb, önálló munkát is írt, amelyek a maguk helyén, a *Népszava* címszó alatt meg is találhatóak. Ha már a *Népszavát* mint a magyar szocialista sajtó egyik reprezentánsát itt is, kiemelten szerepeltetni akarta, akkor az önálló monográfiák valamelyikét lett volna célszerű itt közölnie. Teljesen esetleges a hazai nemzetiségi sajtóra vonatkozó tételek besorolása: összefoglaló sajtótörténeti műként kezeli Réz Henrik 1918-ig terjedő munkáját (25.) a német sajtóról (*Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918.* München, 1935.), a korszakok szerinti alfejezetbe kerül Böőr György *A magyarországi ruszin időszaki sajtó a XIX. században* (Kolozsvár 1943.) című műve (25.), de már az egyes területek szerinti földrajzi csoportba (26.) Vigh Károly munkája, *A tizenkilencedik század szlovák hírlap-története* (Bp. 1945.), holott a könyvben nem a Szlovákia területén megjelent, hanem a szlovák nyelvű sajtótermékekről van szó, amelyeknek jórésze látott napvilágot másutt, pl. Budapesten. Feltétlenül helyes lett volna tehát a magyarországi nemzetiségi sajtót külön, önálló fejezetben szerepeltetni, bár az egyes időszakoknál „Idegen nyelvű hazai lapok” címen most is jórészt megtalálhatók az ide vonatkozó tételek.

A terminológiai és fogalmi bizonytalanság is erőteljesen rányomja bélyegét erre az első összefoglaló részre. Így fordul elő, hogy Kaszák Lajos *A magyar avantgarda három folyóirata* (Bp. 1964.) című műve a műfajok szerinti (27.) és nem az irányzatok szerinti kategóriába kerül. Helyesen szerepel a műfaji csoportban (27.) Pándi Marianne könyve, a *Száz esztendő magyar zenekritikája (1793—1898)* (Bp. 1967.), de rögtön felmerül a kérdés, hogy miért nincsenek itt pl. az irodalmi kritikáról szóló összefoglaló munkák, Császár Elemér vagy Komlós Aladár munkája. Hasonló esetlegességgel a bevezető részben másutt is találkozunk: pl. a Sajtóbibliográfiák című fejezetben (30.) Petrik Géza *Magyar könyvészetének*

1860—1875 közti ciklusa helyet kapott, de a megelőző időszakot (1712—1860) felölölő része nem, holott az is tartalmazza a könyvek mellett az időszakai sajtótermékek címjegyzékét, sőt a folyóiratoknak még a repertóriumszerű tartalomjegyzékét is; vagy ugyanítt (31.) megtalálható I. Tóth Zoltán *Magyar történeti bibliográfia 1825—1867* című műve, de az előzményeket tartalmazó, az 1825-ig terjedő Kosáry Domonkos-féle történeti bibliográfiai kalauz már hiányzik. Később, az „Egyéb források” közt (43.) találkozunk vele, itt viszont hiába keressük az I. Tóth-féle munkát. A hasonló besorolási következtetések hosszú sorát lehetne felsorakoztatni a bibliográfia bevezető, összefoglaló részéből!

A sajtótörténeti bibliográfia a különböző fejezeteken, alfejezeteken, részeken belül a tételként szereplő művek megjelenési évének rendjében közli az anyagát. Történeti bibliográfiánál feltétlenül helyes rendezési elv az időrend, de mechanikus betartása nagyon gyakran — ez esetben is — bizonyos torzulásokhoz vezet. Ugyanannak a műnek a különböző kiadásai vagy kötetei például elkerülnek egymástól megjelenésük időrendjének szeszélye szerint, s a kutató — mivel minden egyes kötet külön-külön részcímet visel — magából a bibliográfiából nehezen állapítja meg, hogy egy és ugyanazon munkáról van szó. Jelen esetben ez a helyzet pl. a Bóka—Pándi szerkesztésében indult 3 kötetes magyar irodalomtörténeti kézikönyvvel (28.). Ugyanazon az esztendőn belül a további csoportosítás a művek szerzőinek betűrendje szerint történik. Az éven belüli betűrend mechanikus alkalmazása minden esetben viszont a vitacikkek egymásutánjának sorrendjét kavarta össze: a sajtótámadásra válaszoló írás így nemegyszer előbbre kerül a bibliográfiában, mint a vitát kiváltó cikk, mivel amannak a szerzője az ábécérendben előbb következik, mint emezé. (L. pl. az „Ezüstkor” címszó a 214., vagy a „Nyugat”-ot a 235. lapon).

Recenzióinkban elsősorban módszertani, szerkesztéstechnikai problémákra igyekeztünk felhívni a figyelmet, mert a nagyon gazdag anyagot tartalmazó és a munkatársak lelkiismeretes, pontos, jó munkáját dicsérettel bibliográfia elsősorban ilyen vonatkozású kérdéseket ébresztett bennünk. A bibliográfia címleírásai pontosak, az összefoglaló művek analitikus feltárása értékes anyaggal gazdagítja a munkát, az Országos Széchényi Könyvtárban hozzáférhető gépiratos repertóriumok közlése hatékonyan segítheti a kutatást. A többbezer tételt tartalmazó munkában mindössze néhány nyilvánvaló tévedésre akadunk. A 287. lapon pl. a kétszer is Dzurányi Lászlónak szedett név helyesen: Dzurányi László; a 269. lapon szereplő Lengyel Imre tanulmány (*Méhes Sámuel és Váradai Szabó János. Adalék az Erdélyi Híradó történetéhez*)

nem a huszadik századi, hanem a reformkori *Erdélyi Híradóra* vonatkozik, ahogy az 59. lapon, a Kókay György által összeállított részben szerepel is; s végül a 302. lapon helyet kapott Szaicz Leó — a róla szóló cikk címe szerint „a katolikus újságírás magyar úttörője” — sem a XX. században fejtette ki úttörő tevékenységét, hanem a XVIII. század második felében harcolt az egyházi reakció megtestesítőjeként prédikációiban és műveiben a felvilágosult, libertinus tanok ellen.

A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája, amely szinte előzmények nélkül jött

Semmelweis, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (1582—1823)*. Einsestadt 1972. 98 l., 68 t. (Burgenländische Forschungen, Landesarchiv. Sonderheft. IV.)

Čaplovič, Ján: *Bibliografia tlači v ydaných na Slovensku do roku 1700, diel 1*. Martin 1972 Matica Slovenská. 556 l.

A régi Magyarország azon területeinek múltja, amelyek a népesség alapján ma más államokhoz tartoznak, természetesen mind a magyar, mind a szomszédos országok tudományosságát érdeklik. E területek történelme, művészet- és irodalomtörténete közös kincsünk, és örömmel kell üdvözölnünk minden olyan kezdeményezést, amely a kutatásban való kölcsönös együttműködést erősíti.

A nyomtatott könyvek történetének kutatásában is alakultban van ez az együttműködés. A *Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600* (Bp. 1971.) kutatásához mind az öt szomszédos ország intézményei és kutatói megadták a kívánt felvilágosítást és segítséget. Ugyanakkor magyar részről ők is megkapták mind a levélbeni felvilágosítást, mind a kutatási lehetőségeket, elsősorban az Országos Széchényi Könyvtár által. Ennek eredménye beleépült Burgenland és Szlovákia most megjelent bibliográfiáiba. Az elsőt, amely időben 1823-ig halad, Karl Semmelweis a burgenlandi Landesbibliothek volt vezetője állította össze. A másikat Ján Čaplovič, a Szlovák Tudományos Akadémia könyvtárának volt vezetője Szlovákia területén 1700-ig megjelent könyvekről gyűjtötte egybe. Besztercebánya, Bártfa, Pozsony, Galgóc, Komjáti, Kassa és Lőcse XVI—XVII. századi nyomtatványával foglalkozik. Második kötete, amely a többi nyomdát (Nagyszombat, Trencsén stb.) és a mutatókat kívánja nyújtani, előkészületben van.

Burgenland bibliográfiája elsősorban Johann Manlius nyomdász munkáját (1575—1605)

létre, rendkívül szükséges munka. Szüksége van rá az utóbbi időben fellendült s egyre szervezettebbé váló sajtótörténeti kutatásnak, de egyben hasznos és szükséges minden tudományág és ismeretterület, így az irodalomtörténet kutatói számára is. A szaksajtó problémáinak és az egyes szaklapoknak az irodalmát válogatva is olyan bőséggel közli, amelyből a kutatás gazdagon meríthet. Termékenyítő hatását remélhetőleg hamarosan lemérhetjük a Sajtótörténeti Könyvtár következő kötetein is.

Fülöp Géza

ismerteti. A kiadványok pontos bibliográfiai leírását jól kiegészítik a címlapokról készült reprodukciók. Manlius Burgenland területén kívül (Ljubljana, Varasd, Sárvár) készített nyomtatványairól is rövid felsorolást kapunk. Táblázat mutatja Manlius 94, eddig ismert nyomtatványának megjelenési helyét és nyelvét. A Burgenland területén nyomtatott kiadványainak fennmaradt plédányairól készített statisztika igen tanulságos és újra figyelemmel bennünket, milyen ritkák a régi magyarországi nyomtatványok. 58 műből mindössze 5 van, amelyből három vagy több példány maradt meg. Tizenkettőből pedig egyetlen példányt sem ismerünk, további kilenc viszont csonka, vagy néhány lapnyi töredék. Manlius munkáját Farkas Imre folytatta (1606—1619). A bibliográfia húsz sopronkereszúri kiadványát ismerteti. Ezek között van két horvát nyelvű evangélikus énekeskönyv, amelynek egy-egy példányát az elmúlt években fedezték fel Ljubljánban. Farkas Imre később Csepregen állította fel nyomdáját. Ottani működésére azonban a bibliográfia nem tér ki, minthogy Csepregen Burgenlandon kívül fekszik.

A következő nyomdások Burgenland területén hosszú megszokásokkal és csak igen rövid ideig működtek. Így nyomtatványaik száma is igen csekély, 1800-ig mindössze tizenöt. 1801-től azután a Bécsből érkezett Johann Leopold Stotz lett az Eszterházyak udvari nyomdásza Kismartonban, ahol attól kezdve napjainkig folyamatosan működik nyomda. Sajnos Stotz kiadványairól (1801—1823), amelyek különösen színháztörténeti szempontból igen fontosak, a szerző nem ad teljes bibliográfiát. Ez nyilván egy további kötet feladata lesz.

Karl Semmelweis könyve az eddig ismert, de csak szétszórtan közölt bibliográfiai adatokat gondosan összegyűjtve, azokat jól használható egységbe foglalta. A könyv magas színvonalú technikai és nyomdai kiállítása dicséretes és példaadó.

Ján Caplovič bibliográfiája a Szlovákia területén kiadott nyomtatványokról időben kisebb, de területben és a tételek számában jóval nagyobb anyagot ölel fel. A megjelent első kötetben 1676 az ismertetett bibliográfiai egységek száma. A szerző ezeknek pontos leírását adja, amelyben szükség szerint a könyv belső tartalmára is kitér, valamint utal az irodalomra és az ismert példányokra. Az igen nagy szorgalommal összegyűjtött műben számos adat van, amely eddig ismeretlen volt, vagy senki sem hívta fel arra a figyelmét. Egy-egy nyomda kiadványai itt jobban áttekinthetők, mint Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárában, mivel itt nem az egy időben, hanem az egy helyen megjelent könyvek adják az anyag elrendezésének fő szempontját. A mű csak a második kötet megjelenésével lesz teljessé és sokoldalú, pontos mutatói feltétlenül jelentősen emelni fogják használhatóságát és értékét.

E bibliográfia kutatási szemlélete szélesebb, min Ludovit' V. Rizner szlovák bibliográfiájáé (*Bibliografia pisomnitva slovenského na spóšob slovníka od najstaršich čias do konca r. 1900, I—VI. Martin 1929—1934*), amely csak szlovák szerzőkkel foglalkozik. Čaplovič bibliográfiája mindent felölel, amit Szlovákia területén nyomtattak, szlovákot, magyart és németet egyaránt.

Hervay Ferenc

Hont Ferenc: A cselekvés művészete. Bp. 1972. Gondolat K. 496 l.

Az európai színházművészet több mint két és félezer éves, előzményei pedig még régebbiek: az ember mimetikus tevékenységének első formái már az ősközösségi társadalomban kialakultak. Ennek ellenére a róla szóló elmélet, a színháztudomány alig néhány évtizedes múltra tekinthet vissza, és a tudományok rendszerében elfoglalt helye, problémaköre, metodikája ma sem egészen tisztázott. Maga a fogalom is félreértésre adhat alkalmat; sokan a tudományos igényű színháztörténettel azonosítják, holott ennél jóval több. A *színháztudomány* úgy viszonylik a *színháztörténet*hez, mint egész a részhez. Célja a színjátszás autonóm, belső törvényszerűségeinek feltárása, alapvető módszere pedig a színjátszást létrehozó, alakító-befolyásoló tényezőknek átfogó, komplex vizsgálata. Eleinte csak néhány részterület — pl. dráma, színjátszás, rendezés, közönségpszichológia — egybeötvetéséről volt szó, ma már nem kevesebb, mint tizenegy ágazatról beszélhetünk. Fontosságai sorrendjükön lehet vitatkozni, annyi azonban

kétségtelen, hogy a színháztudományi kutatás középpontjában a legtagabb értelemben vett színjátéknak kell állnia.

A színháztudomány elméleti alapjait Max Herrmann, a berlini egyetem színháztörténeti professzora rakta le, és ő szervezte meg az első német színháztudományi intézetet is (1923.). Kezdeményezése hamarosan kedvező visszhangra, számos követőre talált. A harmincas években nálunk is egyre többen ismerték fel az új diszciplína jelentőségét, egyik-másik vonatkozásban alkalmazták is eredményeit, anélkül azonban, hogy a színháztörténeti, illetőleg dramaturgiai és színházesztétikai kutatás hagyományos módszerein túlléptek volna. Az úttörés érdeme Hont Ferencé volt, az első „igazi” magyar színháztudományi munkák az ő tolla alól kerültek ki.

Egy sajátos élmény hatására, amely akkor érte őt, amikor mint műkedvelő rendező és színész első ízben vett részt egy színpadipróbában, már kora ifjúságában életcélul tűzte ki magának a színművészetben megvalósuló cselekvés törvényszerűségeinek tanulmányozását. Ifjúkori lelkesedésében, két barátjának, József Attilának és Radnóti Miklósnak biztatására úgy tervezte, hogy megírja az alkotó cselekvés esztétikáját és öt kötetben s színjátszás történetét. Kedvezőtlen külső körülmények miatt tervét ilyen méretekben nem tudta megvalósítani, de szándékát nem adta fel. „Negyvenöt éve vizsgálom, faggatom a színjáték titkait” — írta egyik 1969-ben megjelent tanulmányában, s erről a fáradhatatlan kutatómunkáról tanúskodik most közzétett könyve, régebbi és újabb cikkeinek, tanulmányainak válogatott gyűjteménye.

Előljáróban a kötet néhány személyes vonatkozású darabját emelném ki. (*Kezdetben volt a tett: előszónak szánt önletrajzi beszámoló; Költészet a dobogón: az antifasiszta írók és művészek színházi munkaközösségének, a Független Színpadnak [1937—1943] története; Harc az emlékekkel és A titokzatos hivatás: visszaemlékezések szerzőnk rendezői tevékenységéről.*) Ezekből ugyanis — sok egyéb autobiográfiai érdekességek mellett — két fontos dolgot tudunk meg. Először, hogy Hont a tudományos kutatás mellett szinte megszakítás nélkül rendezői, színespedagógiai és színházszerzői munkásságot is folytatott; másodsor, hogy tizenhét éves kora óta tevékenykedik a munkásmozgalomban. Ez a „titka” életművének. Elmélet, gyakorlat és világnézet harmonikus egysége képesítette őt jelentős új összefüggések feltárására; koncepciójának tudományos kidolgozásához a marxizmus nyújtott segítséget, széles körű forrásanyagból gyűjtött ismereteit pedig a gyakorlatban szerzett tapasztalataival szembesíthette és egészíthette ki.

Ami mármost a kötet további anyagát illeti, ez két fő részre oszlik.

Az elsöben (*Beszélgetések a színjátékról*) tizennegy közvetlen hangú, helyenként kedves humorral, söt önróniával fűszerezett dialógust olvashatunk; bennük „a professzor” a kérdve-kifejtő módszer segítségével vezeti be lépésről lépésre két tanítványát aszínháztudomány világába. A párbeszédnek során — bőséges példákkal illusztrálva, könyvészeti utalásokkal kiegészítve — tárgyalásra kerülnek a színjátékelmélet alapvető kérdései: a színjátás eredete, majd egyre bonyolultabb formákban (életszínjáték, munkaszínjáték, ünnepi színjáték, görög színjáték) való kialakulása; az egyes színjátéktípusok strukturális és művészi-társadalmi funkciója; a színpadi alkotásokat létrehozó együttesnek (drámaíró, színész, rendező, zeneszerző, tervező stb.) tevékenysége; az „együttes”-sel szoros kapcsolatban álló közönségnek „belső cselekvése”, vagyis reagálása a színpadról kisugárzó hatásra.

Ugyanezeknek a témáknak elemző vizsgálatával találkozhatunk a kötet második részében (*Színjáték az egész világ*) publikált értekezésekben is — csak hogy más feldolgozásban. Bizonyos átfedéseket leszámítva, Hontnak sikerült a tautológia csapdait elkerülni. Egyrészt úgy, hogy a színjáték összetevőit új aspektusból, más összefüggéseikben világította meg (*A színjáték világa, A színjáték eredete*), még inkább pedig azáltal, hogy egyes kérdésekről, amelyeket a *Beszélgetésekben* csak mellékesen érintett — például a színész és a rendező munkája (*A színész alkotása, A színészi képzelet fejlesztése, Elmény és látomás*), a drámaiság mibenléte (*Valóság a színpadon*), a drámai párbeszéd (*Az ige testet ölt*) — itt teljes részletességgel fejtekte ki nézeteit. A két rész tehát egymást kölcsönösen kiegészítve, szerves egységet alkot.

Szívesen olvastunk volna többet a színjáték esztétikai vonatkozásairól a drámai hatással kapcsolatban a tragikumról és a komikumról, az európai színjáték egyes műfajairól. Ha azonban figyelembe vesszük a színháztudománynak rendkívül gazdag, szerteágazó témakörét, nagyon is megérthetjük, hogy nem lehetett minden kérdést egyforma részletességgel kidolgozni. A kötet így is valóságos enciklopédiája a színjátékelmélet fogalomrendszerének, és lényegét tekintve ebben a formájában és beosztásában is egy tudományos kézikönyv funkcióját tölti be. Egyúttal jó alkalom annak tudatosítására is, hogy a dráma — amint ezt már Vörösmarty is hangsúlyozta a *Dramaturgiai lapokban* — nemcsak költői-írói, hanem színpadi előadás céljára készült mű is; következöleg irodalomtörténeiszneknek, kritikusainknak drámai irodalmunk múltját és jelenét irodalom és színház kettős aspektusában kell megközelítenünk.

Solt Andor

Bence Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Nyelvtudományi dolgozatok 10. Bp. 1973. 103 l.

A magyar prózairodalom fejlődésének egyik érdekes kérdéseként tarthatjuk számon XX. századi íróink élénk érdeklődését Pázmány Péter stílusa iránt. Bence Lóránt könyvének bevezetésében Kosztolányi és Devecseri Gábor szavait idézi „a magyar próza atyjának” stílusáról, s ezek a szavak méltán követelik a magyarázatot: mi az, ami századunk íróinak elismerését váltja ki a Pázmány-művek olvastán? Mi az, ami miatt Kosztolányi őt „a magyar próza atyjának” nevezte? Miért fordul felé a modern próza helyenkénti erőtlenségének okait vizsgáló figyelem oly gyakran még ma, több mint 300 év távlatából is?

Bence Lóránt vizsgálódása ebből a kérdés-csoportból nőtt ki, s a két — egymástól oly sokban különböző író — mint prózánk egy-egy korszakának csúcspontját, reprezentánsát vizsgálja. Módszere: nyelvi elemzés; a két író néhány mondatát veszi teljes — hangtani, szó-tani és mondattani stilisztikai — vizsgálat alá.

Az elemzendő mondatok kiválasztását szerencsének érezzük, hisz azok valóban jellemzőek szerzőjükre. Pázmánnyal kapcsolatban meggyőző a végeredmény: mondatai hármas, ritmikus tagozódást mutatnak, mely „különböző nyelvi rétegekhez tartozó elemek azonoságában nyilatkozik meg (ragozás, szókinccs stb.)” (40). Mivel kerüli a mondanivaló szempontjából epizódnak tekinthető történeteket, elbeszéléseket, stílusa rendkívül tömörre válik, minden elemnek határozott funkciója van s ezek az elemek szorosan összefüggő rendszert alkotnak.

A Kosztolányi-próza — minden különbözősége ellenére is — néhány ponton hasonlóságot mutat ezzel a stílusesszémnyel. Nála is „minden nyelvi eszköznek funkciója van, de ez a funkció nem választható el a mű egészétől, mondanivalójától, minden eszköz kapcsolódik a másikhoz és az egész műhöz” (95.). Bence Lóránt szerint három ponton kapcsolódik egymáshoz a két író prózája: mindketten „öntudatos stílusművészek”, egyéniek, elvont mondanivalójukat érzékletesen fejezik ki. A barokk szélesség, mozgalmaság az impresszionista érzékletességgel állítható párhuzamba, a gondolati tartalom kifejtése pedig mind a szónok Pázmány, mind a költő Kosztolányi prózáját ritmikussá teszi, a költői stílushoz viszi közel. Mig azonban Pázmánynál a prózaritmus a meggyőzés eszköze, addig Kosztolányi személyében az impresszionista költő „szuggerálja, bagonázza meg” az olvasót ritmikája révén szuggesztívvé váló stílusával. Végeredményben a szerző Kosztolányi prózaritmusát Pázmány-hatásnak tulajdonítja.

Mindezek a megállapítások kétségtelenül hitelt érdemlőek, hisz gondos nyelvi elemző munka eredményeként jöttek létre. Kár, hogy a végső összegzés mégsem vonja le az összes következtetést, nem meríti ki a téma lehetőségeit. Az eredményeket összegezni kívánó utolsó fejezeteknek már címei is iskolásak, sablonosak, nem sokat ígérnek (Összefoglalás, Összehasonlítás, kiértékelés). A nyelvileg is helytelen című utolsó fejezet a fentebb felvetett kérdésekkel kapcsolatban nem ad kielégítő választ, noha kétségtelen, hogy értékes adalékokat szolgáltat a további kutatás számára. Az összegezés fő érdeme a gondos nyelvi elemzés eredményeképp leszűrődő néhány új szempont felvetése (főképp a két próza ritmikuságával kapcsolatban). A kérdés végső megoldása azonban nem csupán nyelvészeti, hanem elsősorban irodalomtörténeti probléma. Ahogy a művészi szöveg nyelvi elemzése nem választható el a tartalmától, úgy Kosztolányi sem függetleníthette magát teljes mértékben a pázmányi próza tartalmi vonatkozásaitól. Természetesen nem az ellenreformáció ügye ébreszthetett benne érdeklődést, hanem sokkal inkább az úgy szolgálatának *módja* keltethetett rezonanciát a XX. század stílusművészeiben. Nem a XVII. század vallási harcai kötötték le Kosztolányi figyelmét, hanem sokkal inkább a céljával és mondanivalójával teljes mértékben adekvát stílust teremtő XVII. századi író, aki a gyakorlati élet és a művészi megfogalmazás szférájában tökéletesen azonos tudott maradni, aki stílusának legkisebb elemét is megkapó tudatossággal mozgósította egyetlen irányba: az ellenreformáció elfogadtatása és a barokk világkép kiépítése felé. A kérdés további kutatásában — úgy véljük — ezt a szempontot is figyelembe kell venni, s így — a most ismertetett nyelvészeti vizsgálódás tanulságait felhasználva — a Pázmány—Kosztolányi-kérdésről még pontosabb kép rajzolódhat ki. *Bitskey István*

Czuth Béláné—Ésik Zoltánné: Petőfiről, Petőfitől. Bp. 1973. Tankönyvkiadó 356 l.

A Tankönyvkiadó antológiája — az előszó tanúsága szerint is — elsősorban az iskolásoknak készült, nyersanyagnak Petőfi-műsorok önálló készítéséhez, vagy egyszerűen csak kézikönyvnek a Petőfivel ismerkedni vágyó fiatalok kezébe. Már az anyag változatossága is különleges helyet biztosít a kötetnek az ünnepi kiadványok között, mégis nem annyira a tartalma, hanem az összeállítás *módszere* érdemli meg a figyelmet, s készleti vitára az olvasót.

A szövegeket a 12—18 évesek erősen differenciált érdeklődésének, ismereteinek megfelelően kellett válogatni, nehogy a számukra megemészthetetlen, új adatokkal zsúfolt szö-

veg elvegye a kedvüket a további lapozástól. Az általános és középiskolában tanultak zöme szerepel a kötetben, e köré a főként lírai versekből álló mag köré épül a gyűjtemény anyaga. Az ifjú olvasók olyan, nekik új írásokkal ismerkedhetnek itt, amelyek kiegészítik a költőről alkotott ismereteiket, ugyanakkor a tananyagra épülő válogatással önálló feldolgozásra is alkalmasak. Az elv feltétlenül helyes, mégis felmerül bennünk némi kétség. A *Petőfiről* szóló írások többsége ugyanis életrajzi jellegű, ezek között a verseknek csak illusztráló szerepük van, a *Petőfitől* való szövegek olvasásakor elemzések híján a diákolvasó többnyire magára marad. Tizenévesekhez szóló részletet a *Petőfi*-kutatás legújabb eredményeit tükröző írásokban is lehet találni, s akkor a kötet inkább a *ma* s nem a *tegnap* és *tegnapelőtt* *Petőfijéről* szólna.

A kötet írásai tematikus csoportokba rendeződnek. A témaköröket a szerkesztők nagyon szerencsésen választották meg: megkönnyítik az általános iskolás olvasók dolgát, akik csak az irodalomolvasás fokán ismerkednek *Petőfivel*, ugyanakkor lehetőséget adnak a teljes életmű áttekintésére. Az egyes témákon belül nem lehet és nem is kell a kronológiaihoz ragaszkodni, viszont az írások keletkezési idejének feltüntetése megkönnyítené a tájékozódást.

A kötetet alapos és nélkülözhetetlen jegyzetek egészítik ki, célszerűen a lapok alján és nem a függelékben. Talán a jegyzetek összeállításában a legnehezebb áthidalni az olvasók műveltségének szintkülönbségét, mégis az az érzésünk, hogy a szerzők ott is munkát ajánlanak, ahol a fiatalok megállnának a saját lábukon. Aligha hisszük, hogy volna olyan gyerekek, aki ne tudná, hogy mi a *kemence*, *pázsit*, *eresz*, *baka*, vagy akár azt, hogy Csokonai Vitéz Mihály *magyar költő* (másutt csak *költő*). A jegyzetek többsége azonban hasznos tudnivalót tartalmaz, s csak fájlalni tudjuk, hogy a képek alatt nem kapunk hasonló tájékoztatást. A külön képjegyzék nehezebben kezelhető és gyakran hiányos is: nem minden esetben adja meg a szerző nevét és a kép műfaját.

Tartalmi értékei mellett elismeréssel kell szólnunk a könyv formájáról is. A Diákkönyvtár kötetei hasznosak és olcsók, de csúnyák, így az ehhez hasonló kiadványok a *szép könyv* szeretetére is segítik a nevelni fiatalokat.

Kovács Magda

Jókai-emlékszám. SF Tájékoztató. A Magyar Írók Szövetsége Tudományos-Fantasztikus Irodalmi Munkabizottságának kiadványa 8. Bp. 1972.134 l.

Jókai fantasztikus álmának, *A jövő század regényének* 100 éves megjelenését ünnepelte

meg az Írószövetség és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közös emlékülésén 1972. december 13-án és 14-én; az ülésen elhangzott előadások és hozzászólások teljes szövegét az Írószövetség Tudományos-Fantasztikus Irodalmi Munkabizottságának a kiadványa, az SF — Science Fiction — Tájékoztató között a 8. számában (1973). Ez a Tájékoztató, amelynek más számaiban is értékes anyagokat található az olvasó, az anyagi és technikai lehetőségek szűkös voltát igen ügyesen használja ki: a szövegek ugyan gépirásban sokszorosított s így nem a legeszményibb formában (és tipográfiai megoldásaiban is kifogásolható módon) teszik próbára az olvasó szemét, de mindezek ellenében érdekes illusztrációs anyaggal kárpótolnak. Ebben a Jókai- emlékszámban is kitűnő és tanulságos képeket válogatott össze a szerkesztő Kuczka Péter: a Jókainak is forrásul szolgáló múlt századi könyvek és újságok rajzai s a mai magyar grafikusok Jókai-illusztrációi önmagukban is érdekesek, de az előadások anyagát is kiegészítik.

Az előadások nemcsak *A jövő század regénye* kérdéseire szorítkoznak, hanem foglalkoznak Jókainak a tudományhoz, a fantasztikumhoz, az utópiához való viszonyával, sőt a korához, kora politikájához és eszményeihez kötődő nézeteivel is, nyelvével is. Zöldhelyi Zsuzsa előadása *A jövő század regénye* politikai eszméinek közvetlen forrásáiként a korabeli információs anyagot mutatja be a Monarchia akkori politikai életéről, a hírlapok — olykor torzító, olykor divatnak hódoló — tudósításaival; különösen érdekes az orosz anarchisták akkori „világhírének” az összevetése Jókai felfogásával. Nem kevésbé tanulságos az az áttekintés, amelyben a szorgalmasan jegyzetelő, anyagot gyűjtő írónak a kor tudományos vívmányait ismertető forrásait — főbbnyire saját könyvtára kincseit — szedi rendbe, s hozzá kapcsolatba a mű egyes témáival.

Igen érdekes kérdést fogalmaz meg *A jövő század regénye* nyelvéről szóló eszmefuttatásában Fábian Pál: a még nem létező dolgok, technikai és társadalmi jelenségek elnevezésének, nyelvi megfogalmazásának a tudományos-fantasztikus irodalom egészét érintő poétikai kérdését. Megmarad azonban a kérdés stilsztikai vetületének elemzésénél; gondolatébresztő konklúziója az, hogy az idegen szavak és szóalkotások a technika területéről (éleny, göreb, hyalichor) még akkor sem zavarják a késői olvasót, ha valami véletlen folytán időközben elavultak — a társadalmi jelenségekre utaló korabeli nyelvi formulák (kammerdiner, méltás főrendiház) sokkal inkább. Ezzel azt is sugallja — bár nem mondja ki —, amit az ülészak más előadói is csak tapintatosan érintettek, hogy ti. Jókai regényének az alapvető esztétikai — tehát értékét is megszabó — ellentmondása a regény társadalmi utópiájának felemás voltában rejlik.

Jókai más fantasztikuss elbeszéléseivel is foglalkoztak az előadók: Radó György az *Egészen az északi pólusig...* cíművel, Kókai György az *Ahol a pénz nem isméri* cíművel. Kókai a források felkutatásában és a regény eszmévilágának megítélésében egyaránt értékes adalékokat szolgáltat (Schnabel utópiája, János Szalvátor főherceg valóságos története; a paradicsomi sziget álma Jókainál), s joggal ítéli a korábban hűvösen fogadott regényt a ma számára érdekesebbnek. A *Fekete gyémántok* utópisztikus betétjével, a Delejártszággal foglalkozott Nacsády József előadása, Lengyel Dénes pedig arra tett kísérletet, hogy népköltési párhuzamokat tapintson ki *A jövő század regénye* sci-fi-szövetében. Szemző Piroška előadása a Verne-életművet és hazai pályafutását tekintette át, végül Nagy Miklós vázolta fel szemléletesen a poétikai és az irodalomtörténeti szempontok együttesében Jókai fantasztikumának fő motívumait és ennek az életműben való kibontakozását, változásait.

Nemcsak a jól dokumentált, filológiaiag is hasznos anyagokat tartalmazó előadások érdemesek arra, hogy az irodalomtudomány a Jókai-szakirodalom fontos adalékaiként tartsa számon őket ezentúl, hanem a szabad rögtönzéssel előadott gondolatok, a viták is. Ezek egy része ugyancsak adott irodalomtörténeti szempontokat vagy tényeket, de a legérdekesebbek voltak azok, amelyekben — olykor indulatosan és szenvedélyesen — írók és kritikusok, Szalay Károly, Földes Péter, Kolozsvári Grandpierre Emil, Kuczka Péter s mások is Jókai írói jelentőségét perelték vissza, s tiltakoztak — olykor indulatosan — a mai irodalmi közvélemény Jókait lenéző magatartása ellen, vallottak — olykor szenvedélyesen — nagy mesélőnk költői nagyságáról. Velük szemben Oltványi Ambrus figyelmeztetett — jogosan — arra, hogy a Jókai-életműhöz való viszony, a közönség közti népszerűség és a szakemberek közt itt-ott tapasztalható elutasítás a közgondolkodás, a történelemszemlélet illúzióinak kérdése miatt nem lehet egyszerűen megítélhető.

Miklós Pál

Török Gyula: A zöldkőves gyűrű. Az utószót írta: Diószegi András Bp. 1973. Szépirodalmi K. 401 l. (Magyar Elbeszélők)

Méltóságos és Nemzetes eözházi és bazini Eöz József báróról mondja a lánya: „— *A kedves papám lemondott erről a címről, mert belátta, hogy nem illik olyan embernek, aki délelőtt poros hívatalba jár, délután meg otthon dolgozik. Azt hangoztatta mindig, hogy polgárember, de persze nem tudta mindenkiben utánozni a polgárokat*”, és Őz József fia álmában így szól:

„— Minden munka becsületos... Minden munka, kisfiam...”

Tisztán látón és rezignáltan szól korához Török regénye. Tisztán látva a magyar arisztokrácia, de az egész dzsentrivilág bomlását és a kivezető utat — a polgárosodást is. Justh húsz évvel előbbi kérdésére ő helyes, de már megkésétt választ adott korának. Helyeset, hiszen a polgárság eufóriás fejlődése a nemesi világból is kapott értékes táplálékot, Károlyit, Babitsot, Kosztolányit. Viszont Ady zsenialitása kellett ahhoz, hogy forradalomra, kettőre lásson előre, hogy meglássa a polgárság zsákutcáját is. És egy Kafka Margit szenzibilitása kellett, hogy a nemesi és a polgári világ bomlását együtt ábrázolhassa.

Helyes, de megkésétt választ adott Török Gyula, hiszen a századelő második reformkorában, véres csütörtökön már régen nem a nemesség kereste az új utakat.

Tisztán látón, de rezignáltan szól korához és hozzánk Török regénye. Rezignáltan, mert a régi úton értékek is maradtak. Egy valamikor lelkileg is arisztokratikus világ korszerűtlen szépségei a formában, a modorban, a tartásban, melyek oly visszahozhatatlan hiányoztak már korának Berzsényi báróiból. Régi értékeket sirat újakat keresve e regény, a magyar Buddenbrookok értékeit, nem látva, nem értve azonban a német Buddenbrookok sorsát. Így hát a nosztalgia is belengi a regényt, Turgenyev apáinak szelíd fájdalma, s vajon nem ebben kell e keresnünk a mű legnagyobb értékét?

Miért becsüljük hatvan év távlatából vizsgatekintve e művet, s mit lássunk benne? E kérdésekre keres választ a kötet utószavában Diószegi András. Válaszokat kaphatott volna készen is. Harsányi Zsolt a dzsentrivilág költészetét dicsérte, Thurzó Gábor az „urbánusok” iróelődjét keresve, a polgár magasztalását látta a regényben. Megváltozott világunkban Domokos Mátyás és Sötér István realizmusáért, Vargha Kálmán pedig, többek közt, elégtikus felhangjaiért becsüli a regényt.

A Magyar Elbeszélők sorozat egyik legnagyobb érdeme prózairodalmunk értékeinek újrafelfedezésén túl, utószavainak magas színvonala. Ezt bizonyítja Diószegi András gondolatgazdag tanulmánya is. Török Gyula értékelésében az irodalomtörténet eddig sem maradt adós. Diószegi azonban még az előzőkön túl is tudott újat adni, megkeresve a mű időtálló értékeit. Így felhívja figyelmünket a regény impresszionista színeire és az egymáshoz kapcsolódó interieurök sokrétű, modern időképre, megállapítva, hogy „Török Gyula időszemlélete egységes, emberileg és művésziileg egyaránt átélte világkép jelentéséről vall.” Megkeresve, de néha talán összetevőiben kissé elrajzolva ez értékeket. — Így megállapítását, mely szerint „csak a regény komor atmoszférájával magyarázható, hogy nem kaphatott helyet

legjobb ifjúsági olvásmányaink sorában” — túlzottnak éreztük.

Diószegi alaposan dokumentálja Török progresszív orientációit, utalva a Nyolcakkal való kapcsolatra, háborúellenességére és Révész Béla egyik könyvéről írt cikke kapcsán, irodalomkritikái hangneméről is. Nem említi azonban Diószegi Töröknek — e regény mondanivalója szempontjából is jelentős — barátságát Adyval, és a bár problematikus, de meglévő kapcsolatát Kun Bélával és Szamuelyvel.

Nagy Sz. Péter

Beny Zsuzsa: Ikertanulmányok. Bp. 1973. Szépirodalmi K. 235 1.

Beny Zsuzsa tanulmánykötetének többféleképpen értelmezhető a címe, valamelyes összhangban azzal a sokértelműséggel, sokszínűséggel, mely szerint a modern irodalom fő jellemzője s melynek „meghatározó tényezői: az ambivalencia és a szorongás. Mindkettő az ember bizonytalanságából fakad, ismert és ismeretlen arányainak változásából; abból, hogy az ember egyaránt érzi idegennek önmagát és a világot. És abból, hogy ezt az idegenséget már tudja is — már belátja és ismeri.” Olyan írók műveit választotta tehát elemzése tárgyául, akiknek világlátásában, alkotásmódjában e két jelenség tetten érhető, s akik ily módon hozzá is közel állanak: a prózairók közül Pap Károly, Gelléri, Ottlik; a költők közül Pilinszky, Weöres Sándor alkotásait.

Nem sokrétű könyv a Beny Zsuzsáé, aligha sorolható az „értekező próza” ismert műfaji kategóriába. Nem hagyományos értelemben vett „filosz” tanulmányok, műelemzések, portrék, de nem is szubjektív írói esszék sora, bár mindezek egy-egy vonása is fölismerhető benne. Leginkább önálló szépirodalmi mű benyomását kelti, mely erőteljesen magán viseli a szerző stílusának, alkotói tulajdonságainak jellemző jegeit. Ilyenek: a problémameglátás képessége, az absztrakcióra, az egyetemes igazságok megfogalmazására való törekvés, az érzékenység, mely alkalmossá teszi a művek sokszólamúságának meghallására, a költői érzékletességű nyelv; de az is, hogy — lírikusi alkatából következően — időnként önmagát vetíti rá a megszólalt műre, íróra. Ez utóbbi jelenség legvégletesebb példája Gelléri „Húsvét” című novellatörredékének” az elemzése. A szerző Gelléri önéletrajzának egy utalása — néhány soros ötlet — alapján elképzei, milyen lett volna tervezett novellája, ha megíródik. Elképzelését az 1931-ben *Részegek* címen megjelent — tehát mégis megvalósult —, s nemrégiben előkerült Gelléri-novellával összehasonlítva világosan kitérjük képzeletvilágának, alkotásmódjának a különbözősége.

Az *Ikertanulmányok* egy részében valami-féle deduktív módszer alkalmazása is megfigyelhető. Ebből következően a költői érzékenységet néhol egyfajta rideg, csalhatatlanságot sugárzó tudósi fölény váltja fel. Ilyenkor úgy tűnik, mintha nem a mű, nem is az író volna a fontos, csupán a „kulcs”, a megoldás. De hogy a mű iránti „alázat”, az átélés képessége is sajátja Beney Zsuzsának, s hogy ez írásait nem gyengíti, inkább harmónikusabbá, emberközelibbé teszi, arról *Csillaghálóban* című szép, izgalmas összehasonlító tanulmánya s kitűnő, csupán a „megközelítés” igényével készült Ottlik-elemzése győző meg.

Korunk irodalmában Beney vers és próza közt nem érez mély szakadékot. „Sok olyan szempont van — véli —, amelynek alapján úgy látszik, hogy a modern irodalom minden műfajában a költészethez közeledik... Ennek pedig lényege a forma felismerése, hangsúlyozása.” Néhány kiragadott „verstípus-értékű” sorral, a valóságlátás egy formájával (pl. képszerűség), prózai művek szerkezeti elemeinek — fejezeteinek — versszakokként való felfogásával igyekeznek jellemezni az „elbeszélő műfaj” körébe tartozó alkotásokat is. A verselemzések nélkü megszakított módszer azonban csak ott bizonyul eredményesnek, ahol egy szemléletében, kifejezőmódjában lényeges változást alig mutató író életművéről vagy akár fogantatásában, kifejező eszközeiben, akár formai elemeinek hangsúlyozásában a vershez közel álló prózáról van szó. Olyanról, mint Gellérié vagy Ottlik Gézáé. Ugyanakkor például Pap Károly esetében, akinek „filozófiája” s kifejezőmódja változásokon megy keresztül, vagy legalábbis hullámzást mutat, tévútra vezethet. Csak utalnánk arra, hogy *A Schrei* (1934) c. novella zárószóiban és jóval konkrétábban a *Zsidó sebek és bűnökben* (1935) kifejezésre jutó zsidóság-szemlélet alapján aligha értelmezhető megnyugtatóan a *Megszabadiótól a haláltól* már 1929-ben önállóan megjelent befejező része.

Más kérdés, hogy a szerző szemlélete s ebből következően a modern irodalom jellegéről, irányáról vallott nézetei nem kizárólagos érvényűek, sőt vitára készítettek. Véleménye szerint korunkban az irodalom alaphelyzete gyökeresen megváltozott: „Ma a rendszer színt meg; úgy tűnik, a közös nyelv rendszere, a világ összetartottsága: az ember nem egyszerűen, tragikus-drámaian, hanem reménytelenül magányos.” Ennek következménye a forma zártsága, a „halligató költészet”, mely „meghatározhatatlan asszociációs csengést indít meg.” Ilyen értelemben tartja például József Attila költészetét hagyományosnak, szemben Pilinszky modernségével.

Beney Zsuzsa magányos vállalkozását bátorsága teszi az irodalomtörténész, a „hivatásos kritikus” számára is példaadóvá. Kivétel

nélkül ún. „problematis” írókat, műveket elemez, és a megszokottól eltérő megvilágításba helyezve azokat, „megfejtésükre” is kísérletet tesz. S jöhetnek e kísérlet nem mindig sikerül maradóktalanul, de többnyire fontos felismeréseket eredményez.

Csillaghálóban c. tanulmányának érdeme, hogy képeik, motívumai, formateremtő elveik gondos, érzékeny összevetése alapján mutatja ki József Attila hatását Pilinszkyre, s bizonyítja Pilinszky költészetének másfajta minőségét, egyéni vonásait, eredményeit.

Pap Károlyról szólva az elmúlt negyedszázad szakirodalmával ellentétben — mely az *Azarett* és a novellákat állította vizsgálatai középpontjába — a *Megszabadiótól a haláltól*-t helyezi előbb megvilágításba. Ennek alaposabb elemzésén keresztül próbál feleletet adni az író zsidósághoz való viszonyának és általában regényei megoldatlanságának a kérdésére. Elgondolkodtató az a feltevés, hogy 30-as évek második feléig az expresszionizmus „korstílusának” jegyében alkotó Pap Károly későbbi megtorpanásának egyik oka az expresszionizmus megkopása, lehetőségeinek kimerülése volt.

Gelléri novellisztikáját máig is jobbra a Kosztolányitól örökölt „tündéri realizmus” címkéjével szokás ellátni. Beney Zsuzsa az író alkotásmódjának beható vizsgálata alapján módosítja a hagyományos Gelléri-képet. Oly módon, hogy az íróra jellemző képi látásmódban s képei „öntudatlan” jelképi értelmében — az emberben, világban megbúvó féelmes, alvilági erők kiváltása rettet — a szorongás jelenlétét fedezi fel.

A kötet legerjedelmesebb, Weöres Sándorról szóló tanulmányában az azonosulás páratlan képességével, pontos részletmegfigyelésekkel, a legbonyolultabb verseknek is többnyire meggyőző értelmezésével lep meg. Úgy tetszik azonban, hogy a weöresi poézis „indítékainak” „férfi és nő, fent és lent” egymást kiegészítő ellentétpárjai nyomán való megközelítésével szándékosan a bonyolultabb utat választotta. Ez egyoldaltú megközelítés minden érdekessége, újdonsága ellenére sem alkalmas arra, hogy általa Weöres költészetének teljes gazdagságát érzékeltesse.

Erőteljesebb, meggyőzőbb az *Iskola a határon* c. Ottlik-regényt elemző írása. Ezzel engedni, hogy a mű hasonlít rá, s a feszültségteremtés nyelvi, kompozíciós eszközeit kutatva igyekeznek közelebb jutni a költői sűrítettségű Ottlik-próza titkához. Az *Iskola a határon* realizmusát és a benne kifejezésre jutó írói szemléletet a regény megjelenését követő években többen is vitatták. Beney nem sorolja az ekkor felmerült egyik irányzathoz, szellemi áramlathoz sem Ottlik művét, utalva arra, hogy a konkrét történet és a leírás realista tendenciái nem választhatók el élesen az egyes alakok és az egész mű szimbolikus jelentésé-

től, modell-voltától. Szerinte itt tulajdonképpen egy, a klasszikus realizmusétól különböző regényformáról van szó, melynek előzményei Kosztolányi, Márai, Örley prózájában keresendők. Érzékeny meglátás, hogy Ottliknál az „elbeszélés nehézségei” nem csupán írói alkataból következnek, hanem az emberi kommunikáció lehetetlenségével határos voltának megérezéséből és az ennek legyőzésére irányuló törekvésből. A mottóul választott wittgensteini sorok ezúttal valóban a lényegre utalnak — nem véletlenül —, hiszen az *Iskola a határon* legközelebbi világirodalmi rokonának, a *Törless iskolaéveinek* szerzője Musil utólag éppen a neopozitivistá Wittgensteinben találta meg hasonló természetű gondjainak filozófiai vetületét.

Petrányi Ilona

Csehi Gyula: Felvilágosodástól felvilágosodásig. Írások három évszázadról, négy évtizedből (1930–1971). Kriterion Bukarest, 1972. 454 l.

Csehi Gyulának, az Erdélyben élő irodalomtörténésznek, a kolozsvári egyetem tanárának tanulmányait, cikkeit és recenzióit tartalmazza a kötet; az írások legtöbbször az erdélyi magyar nyelvű folyóiratokban és lapokban (*Korunk*, *Igaz szó*, *Utunk*) jelent meg első ízben.

Csehi Gyula évtizedek óta elmélyülten foglalkozik a XVIII. századi francia filozófiával és szépirodalommal, így tehát a kötet első részének középpontjában a felvilágosodás eszmé-áramlata áll. A legnagyobb érdeklődéssel Diderot alakja és sokrétű munkálkodása felé fordul Csehi, nem feledkezve meg a régebbi és újabb, polgári és marxista szerzők Diderotnak szentelt monográfiái és esszéi kritikái ismertetéséről. André Billy-nek — Apollinaire barátjának — Diderot-életrajzáról megjegyzi, hogy Billy könyve „szerencsésen egyeztetni össze a pontosságot, a dokumentáció alaposágát az eladás élénkségével” (77.). E jellemzés ráillik Csehi Gyulának a nagy francia forradalmat megelőző társadalmi és politikai helyzetet s szellemi életet tárgyaló, imponáló tárgyismeret eláruló, élvezetes, gördülékeny stílusú írásaira is.

A múlt század irodalmáról szóló néhány cikket és tanulmányt (a legkiemelkedőbbek ezek közül Heinéről szólanak) a XX. századi szocialista íróknak és esztétáknak (Gorkij, Lunacsarszkij), egy-két kritikai realista alkotónak (Jules Romains, Roger Martin du Gard) és az avantgarde művészet egyes nagy hatású képviselőinek (Cocteau, Breton) szentelt fejtegetések követik. Csehi a szovjet irodalom történetének tárgyalásakor nagy jelentőséget tulajdonít a Nagy Októberi Szocialista Forra-

dalom utáni két-három lustrumnak, amelyet a különböző stílusirányzatok és irodalmi-művészeti csoportok (közöttük az avantgarde áramlatok) versenye jellemezett. Csehi a zsdánovi irodalompolitika egyoldalúságával nem ért egyet: „A konzervatívabb formák érvényesülése, az avantgardisták »veresége« — ha mélyére nézünk e folyamatoknak — nem volt és nem is lehetett végleges”. (167.) Nagy tisztelettel adózik Gorkij munkásságának, de nem ért egyet a „Lobogónk: Gorkij”-szemlélettel: „Ma nem azt mondjuk, hogy Gorkij az egyetlen követendő példa, hanem azt állapítjuk meg, hogy Gorkij példája követendő... Gorkij elsősorban azzal a tanulással szolgál, hogy a szocialista irodalomnak nincsenek és nem is lehetnek kánonjai, afféle klasszicista műfajai és szabályai, amelyek mindenkire egyaránt kötelezőek.” (231–232.) Gorkij 1934-es irókongresszusi beszédét interpretálva Csehi újból, nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a szovjet irodalomnak e vezető egyénisége az irodalmi alkotást nem kívánta „mėrev formái határok” közé szorítani (236). Lunacsarszkij érdemét is abban látja (többek között), hogy „védelmezője volt a modern, kísérletező, formabontó költői, zenei, színházi törekvéseknek” (239).

A kötet utolsó írásai a második világháború utáni korszak egyes nyugati irodalomelméleti irányzatait (New Criticism, strukturalizmus, irodalomszociológia stb.) értékelik, s napjaink néhány prominens gondolkodójának (Lukács György, Claude Lévi-Strauss) arcélt rajzolják meg. Ezekben a cikkeiben Csehi több fontos észrevételt tesz a marxista irodalomtörténet és irodalomelmélet művelőinek feladatáról... A marxista irodalomtudós „nem elégedhet meg az irodalmi mű és az irodalmi áramlatok társadalmi determináltóságának feltáráásával: mélyen be kell hatolnia a műalkotás struktúrájába, mikrokozmoszába is” (266.). „Fatális az, ha a kutatónak nincsenek egyéni véleményei és vonzalmai, ...ha nincsen fejlett és érzékeny ízlése a kutatási tárgy: a műalkotás sajátosságai és szépségei iránt” (277.).

A „Felvilágosítás” címet viselő rövid utószó a kötet címét magyarázza meg; a *Felvilágosodástól a felvilágosodásig* cím második szava a forradalmi szocialista munkásmozgalommal összeforrott XX. századi — a marxizmus világszemléletének alapján nyugvó — tudományt, irodalmat és művészetet jelenti; ezt nevezi Csehi „új, második felvilágosodás”-nak, amely egyrészt „megtagadja”, másrészt viszont „folytatja az elsőnek”, a XVIII. századi polgári felvilágosodásnak (433–434.).

A kötet közreadása minden tekintetben indokolt volt; Csehi a francia, német, orosz, román és magyar irodalom és irodalomtudomány kérdéseiben rendkívül tájékozott szakember, aki joggal írja önmagáról, hogy „a tu-

dományos jóhiszeműség őszinte szándékával és mély meggyőződéssel" képviseli és védelmezi álláspontját (378.).

Az értékes kötet egy kisebb tárgyi tévedését azonban hadd tegyük szóvá: a 371. lapon Fenyő Miksát „az őszirózsás forradalom szellemi vezetői” között említi Csehi. A nagyér-

demű Fenyő Miksa azonban nem volt protagonistája (sőt még csak híve sem...) az 1918-as polgári demokratikus forradalomnak, hiszen éppen annak az egynapos Hadik-kormányának volt a minisztere, amelyet az őszirózsás forradalom söpört el.

Dévényi Iván

Magyar Irodalomtörténetírás 1972

(Bibliográfia)

Amint V. Kovács Sándor, bibliográfiánk eddigi gondozója folyóiratunk 1972. évi 5–6. számában bejelentette, 1973-ban új gárda munkálkodott azon, hogy a magyar irodalomtörténetírás 1972. évi válogatott szakbibliográfiája megjelenhessen. Az MTA Irodalomtudományi Intézet könyvtárai és dokumentátorai (Bor Kálmán, Dékány Endre, Németh Miklós, Sipos Antal, Szabó Akosné) gyűjtötték az anyagot, a szerkesztést Bor Kálmán végezte.

Az 1972. év bibliográfiájához igyekeztünk minél több forrásból meríteni: 1. A hazai és a külföldi magyar nyelvű tudományos és szépirodalmi-kritikai folyóiratok cikkein kívül figyelemmel kísértük a magyar irodalom történetével foglalkozó hazai és külföldi magyar nyelvű önálló kiadványokat is. 2. Igyekeztünk regisztrálni a külföldi és a hazai szakemberek külföldön idegen nyelven megjelent magyar irodalomtörténeti tárgyú publikációit (cikkeket és könyveket) is. A szokásos Függelékben az önálló kiadványok recenziói közé beillesztettük a külföldi – magyar és idegen nyelvű – kritikákat is. Ebben a vonatkozásban saját gyűjtésünk ellenőrzésében és kiegészítésében nagy haszonnal forgattuk az Országos Széchényi Könyvtár két nemrégiben megindult kiadványát, a *Magyar Folyóiratok Repertórium*a mellékleteként megjelenő *Külföldi Magyar Nyelvű Folyóiratok Repertórium*a és a *Hungarica* – *Külföldi Folyóiratszemle* füzetét.

A gyűjtést 1973. április 30-án zártuk le. A forrásjegyzékben feltüntettük, melyik számig sikerült a folyóiratokat feldolgozni. Több, a magyar irodalomtörténetírás számára fontos folyóirat (főleg akadémiai és egyetemi acta, évkönyv) 1972. évi kötete e határidőig nem jelent meg; ezeknek a kiadványoknak a neve, természetesen, nem szerepel a jegyzékben.

A könyveknel hasonló módon jártunk el. Néhány fontos kiadvánnyal tettünk csupán kivételt, olyanokkal, amelyek 1972. első negyedében jelentek meg 1971. évi impresszummal.

A tanulmányköteteket, gyűjteményes munkákat tanulmányokra bontva dolgoztuk be bibliográfiánkba. A kötet címét – helykímélés céljából – nem közöljük az egyes tanulmányok címe után, hanem szögletes zárjelbe tett arabs számmal utalunk rá. Az így analizált köteteket külön jegyzékben soroltuk fel. A kötetekből nem vettük fel azokat a tanulmányokat, amelyek korábban másutt már megjelentek.

Bibliográfiánk szerkezetében általában az utóbbi évtizedben kialakult hagyományokat folytattuk. A könyvnyebb áttekinthetőség kedvéért külön fejezetbe gyűjtöttük és országonként tagoltuk azokat a publikációkat, amelyek a hazánk határain kívüli magyar irodalommal foglalkoznak. Ugyanígy jártunk el a Függelékben is.

Bor Kálmán

A feldolgozott folyóiratok és rövidítések

AArch = Acta Archeologica 24 (1972) 1–3.
ADPh = Arbeiten zur deutschen Philologie – Német Filológiai Tanulmányok 6 (1972)
AEthn = Acta Ethnographica 21 (1972) 1–4.
AHist = Acta Historica 18 (1972) 1–4.
AHistArt = Acta Historiae Artium 18 (1972) 1–2.
AHistLittHung = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. (Acta Universitatis Szegediensis) 10–11 (1971), 12 (1972)
AHöld = Aiföld 26 (1972) 1–12.
ALing = Acta Linguistica 22 (1972) 1–2.
ALitt = Acta Litteraria 14 (1972) 1–4.
AntT = Antik Tanulmányok 19 (1972) 1.
AnUBSH = Annales Universitatis Budapestiensis. Sectio Historica 13 (1972)
AnUBSL = Annales Universitatis Budapestiensis. Sectio Linguistica 3 (1972)
AOri = Acta Orientalia 25 (1972) 1–3.
APhil = Acta Philosophica (Acta Universitatis Szegediensis) 13 (1972)
Arion = Arion Nemzetközi Költői Almanach 5 (1972)
AUnivSzegAHist = Acta Historica (Acta Universitatis Szegediensis) 40 (1972)
AUnivSzegSEL = Acta Universitatis Szegediensis Sectio Ethnographica et Linguistica 15–16 (1972)
BorsSz = Borsodi Szemle 17 (1972) 1–4.
Budapest = Budapest 10 (1972) 1–12.
DisSlav = Dissertationes Slavicae (Acta Universitatis Szegediensis) 8 (1972)

EgriTanárFőiskTudK = Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Series Linguistica et Litteraria 10 (1972)
Életünk = Életünk 4 (1972) 1–6.
Ethn = Ethnographia 83 (1972) 1–3.
Évkönyv = Évkönyv. Kiad. a Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1971/72
FK = Filológiai Közöny 18 (1972) 1–2.
Forrás = Forrás 1972/1–6.
Helikon = Helikon 18 (1972) 1–4.
HK = Hadtörténeti Közlemények 19 (1972) 1–4.
Híd = Híd (Újvidék) 36 (1972) 1–12.
HSE = Hungarian Studies in English – Angol Filológiai Tanulmányok 6 (1972)
HungIntTudK = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 4 (1972) 10, 11, 12, 13.
HungPEN = Hungarian PEN 13 (1972)
IgazSzó = Igaz Szó (Marosvásárhely) 20 (1972) 1–11. félv
ISz = Irodalmi Szemle (Pozsony) 15 (1972) 1–10.
It = Irodalomtörténet 54 (1972) 1–4.
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények 76 (1972) 1–6.
Jászkunság = Jászkunság 18 (1972) 1–4.
Jelenkor = Jelenkor 15 (1972) 1–12.
Kortárs = Kortárs 16 (1972) 1–12.
Korunk = Korunk (Kolozsvár) 31 (1972) 1–12.
Köznevelés = Köznevelés 28 (1972) 1–24.
Kritika = Kritika 1 (1972) 1–11.
Létünk = Létünk (Újvidék) 2 (1972) 1–5.

MFSz = Magyar Filozófiai Szemle 16 (1972) 1-4.
 MKSz = Magyar Könyvszemle 88 (1973) 1-4.
 MM = Magyar Műhely (Párizs) 1972 40. sz.
 MNy = Magyar Nyelv 68 (1972) 1-4.
 MNyr = Magyar Nyelvtör 96 (1972) 1-4.
 MPed = Magyar Pedagógia 22 (1972) 1-12.
 MTA II OK = MTA Filozófiai és Történeti Osztá-
 lyának Közleményei 20 (1971-72) 3; 21 (1972)
 1-2.
 Mtan = Magyartanítás 15 (1972) 1-6.
 MTud = Magyar Tudomány 17 (1972) 1-12.
 MűÉrt = Művészettörténeti Értesítő 21 (1972)/1-4.
 MZene = Magyar Zene 13 (1972)/1-4.
 Nagyvilág = Nagyvilág 17 (1972) 1-12.
 NEH = Nouvelles Études Hongroises 7 (1972)
 NHQu = New Hungarian Quarterly 13 (1972)
 45-48.
 NyírTanárFőiskTudK = Nyíregyházi Tanárképző
 Főiskola Tudományos Közleményei 4 (1972)
 NyITudK = Nyelv- és Irodalomtudományi Köz-
 lemények (Kolozsvar) 16 (1972) 1-2.
 OrK = Orvostörténeti Közlemények 1972/64-65. sz.
 PárttK = Párttörténeti Közlemények 17 (1972)
 1-4.
 PedSz = Pedagógiai Szemle 22 (1972) 1-12.
 PIMÉvk = Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve
 9 (1971-72)

SoprSz = Soproni Szemle 26 (1972) 1-4.
 StudLitt = Studia Litteraria 10 (1972)
 StudSlav = Studia Slavica 18 (1972) 1-4.
 StudUnivBBSHist = Studia Universitatis Babeş-
 Bolyai, Series Historia (Kolozsvar) 17 (1972)
 1-2.
 StudUnivBBSPhil = Studia Universitatis Babeş-
 Bolyai, Series Philologica 17 (1972) 1.
 Szabolcs-SzatmáriSz = Szabolcs-Szatmári Szemle 7
 (1972) 1-4.
 Századok = Századok 106 (1972) 1-3.
 TanÚjvidék = Tanulmányok. Az Újvidéki Böl-
 csészettudományi Kar Magyar Tanszékének
 Kiadványa 4 (1972)
 TársSz = Társadalmi Szemle 27 (1972) 1-12.
 ThSz = Theológiai Szemle 15 (1972) 1-12.
 Tiszatáj = Tiszatáj 26 (1972) 1-12.
 ÚF = Új Forrás 1972/1-3.
 ÚI = Új Írás 12 (1972) 1-12.
 ÚS = Új Symposion (Újvidék) 1972/81-92.
 Utunk ÉK = Utunk Évkönyve (Kolozsvar) 1972
 Üzenet = Üzenet (Szabadka) 2 (1972) 1-12.
 Valóság = Valóság 15 (1972) 1-12.
 VasSz = Vasi Szemle 26 (1972) 1-4.
 Vigília = Vigília 37 (1972) 1-12.
 Világosság = Világosság 13 (1972) 1-12.

Analizált tanulmánykötetek

- [1] Kiss Ferenc: Művek közelről. [Tan.] Bp. 1972. Magvető. 345 l.
- [2] Komlós Aladár: Vereckétől Dévényig. [Tan.] Bp. 1972. Szépirodalmi. 429 l.
- [3] Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Colloque. Mátrafüred, 3-5 Novembre 1970. Red. Ede Bene. Bp. 1971. Akadémiai. 125 p.
- [4] Mesterség és alkotás. Tanulmányok a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmáról. Szerk. Mezei Márta, Wéber Antal. Budapest, 1972. Szépirodalmi. 563 l.
- [5] Pándi Pál: Kritikus ponton. [Cikkek, kritikák.] Bp. 1972. Szépirodalmi. 758 l.
- [6] Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorról.

- Szerk. Tamás Anna és Wéber Károly. Bp. 1972. Kossuth-Zrinyi. 577 l.
- [7] Sükösd Mihály: Küzdelem az epikával. Bp. 1972. Magvető. 279 l.
 - [8] Szomszédság és közösség. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok. Szerk. Vujicsics D. Sztoján. Bp. 1972. Akadémiai. 550 l.
 - [9] Tradície a literárne vzt'ahy. Zborník z konferencie o vzt'ahoch slovenskej a maďarskej literatúry v Smoleničiach v dňoch 17.-18. novembra 1969. — Hagymányok és irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Az 1969. november 17-18-án Szomolányban rendezett konferencia anyaga. Bratislava, 1972. Vyd. Slovenskej akademie vied. 272 l.

I.

Általános rész

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET ÉS IRODALOMTÖRTÉNETRÁS ÁLTALÁBAN

Czine Mihály: Dózsa. Nagyvilág 1123-31. [Dózsa alakja az irodalomban.]
 Juhász Péter: Минало и настояще на унгарската литература. Литературна Мисъл 2. sz. 49-53.
 Magyar irodalmi folyóiratok. A-C. Összeáll.: Lakatos Éva. Bp. 1972. Petőfi Irodalmi Múzeum. 80 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiái füzetei. A. sor. 1.)
 Magyar irodalomtörténetírás. 1971. [Bibl.] Összeáll.: V. Kovács Sándor. ItK 746-61.
 A Magyar Klasszikusok könyvsorozat terve.
 Illés Endre: Diófát ültetni. Egy klasszikus sorozat terve. Kritika 1. sz. 15. Hozzászólások: Kardos Tibor, Somogyi Gábor, Nagy Péter, Szebek Ferenc — Kritika 2. sz. 2. Marton Miklós, Sütő Nagy László, Balogh Imre — Kritika 3. sz. 2. Gyergyai Albert, Barta János, Vidor Pálné, Lázár István — Kritika 4. sz. 14-5. Illés Endre válasza — Kritika 5. sz. 11-2.
 A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1705-1945). Szerk.: József Farkas. Bp. 1972. MUOSZ. 427 l. Németh G. Béla: A hetvenötéztendő ItK. ItK 265-72.

Orosz László: Mire jó az irodalomtörténet? Forrás 4. sz. 81-3.
 Tüzes trónon. Regények, drámák, eposzok Dózsa Györgyről és az 1514-es parasztháborúról. [Bibl.] Szerk.: Bényei Miklós. Debrecen, 1972. Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár. 75 l.

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNET

Ambruš, Jozef: O anatemizácii vo vzájomných vzt'ahoch. [9]: 170-2. [Magyar ny. kivonattal.]
 Angyal Endre: Slovensko-maďarské literárne vzt'ahy v období baroka. [9]: 108-14. [Magyar ny. kivonattal.]
 Bakos, Mikuláš: K problémom špecifickosti vzt'ahov slovenskej a maďarskej literatúry. [9]: 5-13. [Magyar ny. kivonattal. Magyarul l. ISZ 1970 4. sz. és Helikon 1970: 164-71.]
 Batusić, Slavko: Magyar drámák a zágribi Horvát Nemzeti Színház műsorán. [8]: 403-21.
 Bibliográfia slovensko-maďarských literárnych vzt'ahov. Zost.: Rudolf Chmel. [9]: 259-71.
 Bori Imre: A magyar, a szerb és a horvát avtgard. [8]: 423-88.
 Brtnán, Rudo: Problém bilingvizmu v 16. a 18. storočí v literárnych súvislostiach. [9]: 98-107. [Magyar ny. kivonattal.]
 Chmel, Rudolf: Adalék a szlovák-magyar irodalmi

- kapcsolatok tanulmányozásához. ISz 229—41, 388—97.
- Chmel, Rudolf: Medzi slovenskou a maďarskou literatúrou. Slovenské Pohľady 10. sz. 104—11.
- Chmel, Rudolf: Retrospektíva a úlohy výskumu slovensko—maďarských literárnych vzťahov. [9]: 14—25. [Magyar ny. kivonattal.]
- Diskusia. [9]: 241—58. [J. Mišanik, R. Brtaň, Sziklay L., J. Čaplovič, K. Rosenbaum részvételével, Sziklay L. zárszavával.]
- Domokos Sámuel: *Octavian Goga*, a költő és műfordító. Bucuresti, 1971. Kriterion. 180 l.
- Fried István: K počiatkom slovenskej a maďarskej literárnej histórie. [9]: 116—45. [Magyar ny. kivonattal.]
- Hopp Lajos: *A lengyel—magyar hagyományok újjászülése*. Bp. 1972. Akadémiai K. 166 l. (Modern filológiai füzetek 14.)
- Horváth Károly: Les courants littéraires de l'époque des Lumières dans l'Est de l'Europe centrale. [3]: 97—114. [Magyarul: AHistLittHung 47—57.]
- Jankovics József: Évszázadok nyomában. Kortárs 1654—5. [Szentendre, magyar—délsláv kapcsolatok.]
- Juhász Géza: Sokasodó hajók a félerősítés óceánjain. (A jugoszláv—magyar irodalmi kapcsolatok felszabadulás utáni negyedszázada a könyvkiadás tükrében.) Híd 825—35. [Függelék: 1. A magyar irodalom jugoszláv bibliográfiája (1945—1970), 836—41; 2. A jugoszláv népek irodalmának magyar bibliográfiája (1945—1970), 842—50.]
- Káfer István: O niektorých kritériách analýzy maďarsko—slovenských literárnych vzťahov. [9]: 52—69. [Magyar ny. kivonattal.]
- Kiss Gy. Csaba: Lengyelek és magyarok. Adalékok a két nép barátságához. Tiszatáj 4. sz. 47—52. [Az irodalmi kapcsolatokról, passim.]
- Molnár István: Líránk Lengyelországban 1971-ben. Alföld 6. sz. 93—6.
- Molnár István: Prózáink Lengyelországban, 1971-ben. Kritika 3. sz. 28.
- Ormis, Ján V.: Odstránme obojstranne literárne legendy. [9]: 173—8. [Magyar ny. kivonattal.]
- Pražák, Richard: K otázce slovensko—maďarských literárnych vzťahů z hlediska srovnávacího typologického studia česko—maďarsko—slovenských kulturních vzťahů za národného obrození. [9]: 147—59. [Magyar ny. kivonattal.]
- Rákos Péter: K „axiológií” vzťahových prác. [9]: 47—51. [Magyar ny. kivonattal.]
- Rév Mária: Divergences et analogies dans la réception de l'oeuvre littéraire au point de vue sociale. StudSlav 85—90.
- Sziklay László: La formation de la conscience nationale moderne dans les littératures de l'Est de l'Europe centrale. [3]: 55—64.
- Sziklay László: Zásadné otázky skúmania maďarsko—slovenských literárnych vzťahov. [9]: 31—46. [Magyar ny. kivonattal.]
- Vajda György Mihály: Összehasonlító eljárások alkalmazása a társadalomtudományokban. MTud 501—5.

IRODALOMSZOCIOLÓGIA — IRODALOM-OKTATÁS

- Agárdi Péter: Érdemes írni róluk? TársSz 1. sz. 80—2. [A kritika izlésmódozó szerepéről.]
- Bányai János: A Petőfi-olvasás kérdéséhez. TanÚjvidék 157—68.
- Bécsy Tamás: A gimnáziumi tanulók irodalmi ismeretéről. It 421—40.
- Bodnár György: Állirodalom vagy állirodalom. Kritika 10. sz. 15—6.
- Csalog Judit: Korszerű-e irodalomtanftásunk? Valóság 5. sz. 93—8.
- Dobos Ilona: A giccsről és a kultúra kettősségéről. Valóság 4. sz. 57—63.
- Fejes Endre: Egyfolytában bámulok. Ki Átlag Lajos? Kritika 8. sz. 10. [A giccsről, Kamarás I.: Az olvasó munkáért c. kiadványa kapcsán.]
- Gondos Ernő: Fejes, Berkesi és a szociológia. Kritika 10. sz. 2.
- Gondos Ernő: Ízléstípusok a magyar olvasók körében. Valóság 7. sz. 60—71.
- Illés Endre: Százezer fölött. (Tűnődés az állirodalomról.) Kritika 9. sz. 13—4.
- Kinek írunk? [Vita]
- Hajdú Ráfls (Gábor): Kinek írunk? TársSz 1. sz. 64—6. Hozzászólások: Nagy Béla, Molnár Vilmos — TársSz 4. sz. 88—94. Benjaminek László — TársSz 6. sz. 98—100. Hámos György, Kiss Jenő, Simó Tibor, Szabó Ernő, György István, Vitányi Iván — TársSz 7—8. sz. 19—34. Zárszó: TársSz 11. sz. 86—95.
- Szemes Gabriella—Gál József: „Kerge kenguru kölyökként kerese magam...” A serdülők problémái — verseikben. Életünk 231—42.

IRODALMI NYELV, STÍLUS, VERS, FORDÍTÁS, MŰELEMZÉS

- Andor György: Adalékok a szabad vers és a prózavers ritmusához. MNy 287—97.
- Auty, Robert: Párhuzamosság és eltérés a magyar, a szerb és a szlovén irodalmi nyelv történetében. [8]: 35—51
- P. Dombi Erzsébet: A színesztézia grammatikai formái. NyItudK 37—50.
- Formateremtő elvek a költői alkotásban. Vitaülés. (Budapest), 1968 nov. 14—15. (Rend. a Magyar Tudományos Akadémia Stilisztikai és Verstani Munkabizottsága. Előadások és hozzászólások. Szerk.: Hankiss—Elemér. Bp. 1971 Akadémiai K. 652 l. [Babits M.: *Ősz és tavasz között* és Kassák L.: *A ló meghal a madarak kirepülnek* c. versek elemzése.]
- Gáldi László: Szerb—horvát eredetű tizesünk. [8]: 285—309.
- Cs. Gyimesi Éva: Szempontok a tárgyias-intellektuális stílus vizsgálatához. NyItudK 199—210.
- Hegedűs Géza: A vers védelmében. Nagyvilág 611—4. [Vitaikk. L. Rába György választát Nagyvilág 751—4.]
- Horváth Iván: A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselemletben. (Földtől Aranyig.) ItK 290—306.
- Jancsik Pál: A műfordítás öröme és felelőssége. Korunk 1202—3.
- Keckés András: Verselemletünk néhány vitás kérdése. ItK 515—25. [Gáldi László, Vargyas Lajos hozzászólásával és K. A. válaszával — 525—31.]
- Matijevics Lajos: Egy fejezet a fordítás grammatikájából. TanÚjvidék 101—18. [Petőfi-versek szerbhorvát fordításairól.]
- A műfordítás kérdőjelei. Új 5. sz. 106—113. [Vita Somlyó György, Lator László, Nemes Nagy Agnes, Hajnal Gábor, Walkó György részvételével. Előzmény: Somlyó György: Két szó között, Új 1971 11. sz.]
- Nagy Pál: Korszerűség, kortárs irodalom. Szószóvet, szöveg. Híd 639—51.
- A novellelemzés új módszerei. (Konferencia.) 1970. ápr. 9—11. (Rend. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, Stilisztikai és Verstani Munkabizottság.) A Szegedi Novellelemző Konferencia anyaga. Szerk.: Hankiss Elemér. Bp. 1971. Akadémiai K. 333 l.
- Papp Tibor: Nyelvek irodalma — az irodalom nyelve. Híd 652—9.
- Rába György: A költészet védelmében. (Válasz Hegedűs Géza vitacikkére.) Nagyvilág 751—4.
- Smith, William Yay: On translating Hungarian Poetry. NHQu 46. sz. 44—7.
- Szemler Ferenc: A műfordító mértje. Korunk 1200—2.
- Timár György: Un atelier de traducteurs. HungPEN 87—90. és Arion 102—3.
- Tompa József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp. 1972. Akadémiai K. 353 l.
- Voigt Vilmos: Számítógépes ritmuselemzési kísérlet. ItK 202—11.
- Zsilka Tibor: Őstatisztika v teórii prekladu. [9]: 227—36. [Magyar ny. kivonattal.]

Zsilka Tibor: Štatistický výskum morfológiej štruktúry poézie. Jazykovedný Časopis 1. sz. 26–35. [Magyar versek szóstatistikai vizsgálata.]

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI ÉLET ESEMÉNYEI

Arató Endre: Szümpozion a pozsonyi egyetem magyar tanszékének ünnepére. ItK 413–5.

Klanciczay Tibor: A Reneszánsz-kutató Csoport 1971. évi munkája. ItK 411–2. [Francia ny. 1. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance 339–40.]

Hopp Lajos: 20 éves a varsói Magyar Filológiai Tanszék. Helikon 533–4.

Šlaski, Jan: Z dzialalności wegerskiego Ośrodka Badań nad Renesansem. Przegląd Humanistyczny 2. sz. 181–6.

Varga László: Az MTA Irodalomtudományi Intézet tudományos tevékenysége 1971-ben. ItK 120–30.

Varga László: Az MTA Irodalomtudományi Intézet 1972. évi tevékenységéről. ItK 738–40.

Tudományos tanácskozások

Felvilágosodás Kollokvium, Mátrafüred, 1972. okt. 2–6.

Marino, Adriano: A „Mátrafüredi Kollokvium”-ról. Helikon 537–9.

Janus Pannonius: Tudományos Ülésszak, Pécs, 1972. márc. 28–31.

V. Kovács Sándor: Janus Pannonius ülésszak Péccsett. MTud 505–9. és ItK 130–1.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Janus Pannonius Vándorgyűlése, Pécs, 1972. márc. 27–29.

Bécsy Tamás: Janus Pannonius-vándorgyűlés. It 783–6.

M[ész]. É[va]: Régi magyar irodalom és nemzeti öntudat. Szabálytalan beszámoló a Janus Pannonius vándorgyűlésről. Mtan 222–5.

Magyar–szlovák Irodalomtörténet Szimpozion, Mátrafüred, 1971. okt. 4–5.

[Chmel, Rudolf]: Szimpozium o maďarsko–slovenských literárnych vzťahoch. Slovenská Literatura 201–2.

Összehasonlító Irodalomtörténeti Kollokvium, Budapest, 1971. nov. 17–18.

Flaker, Aleksandar: Budimpeštanski komparativistički kolokvij. Umjetnost Rijeci 1971: 337–41.

Ianosi, I.: Un coloviu de literatura compară la Budapesta. Revista de Istorie și Teorie Literară 1. sz. 171–3.

Vajda György Mihály: A budapesti összehasonlító irodalomtörténeti kollokvium. MTud 252–4.

II.

Régi magyar irodalom

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Angyal Endre: Slovensko—maďarské literarne vzťahy v období baroka. [9]: 108–14. [Magyar ny. kivonattal.]

Bálint Sándor: Kozma és Damján tisztelete a régi Magyarországon. OrK 64–65. sz. 141–5.

Bellér Béla: A Dózsa-parasztháború 1945 előtti történetírásunkban. A nemesi krónikáktól a népi irókig. Világosság 556–63.

Burányi Nándor: Husziták a Szerémségben. Híd 411–24.

Bustya Endre: A Kányádi Töredék. Nyelvi emlék a XVI. századból. NyitudK 295–305. [Mária-ímádság töredéke.]

Czeglé Imre: Amesius korai magyar tanítványai. Ismeretlen franekeri disputációk 1624–1625-ből. AHistLittHung 10–11 (1971) 107–23.

Csanda, Alexander: Variantiy historickéj piesni Šiladi a Hadmázi. [9]: 73–96. [Magyar ny. kivonattal.]

Csapodi Csaba: Báthory Miklós Ciceró-kódexe és egy állítólagos Athenaios-korvína. AnT 97–8.

Csapodi Csaba: Felix Petantius Ragusinus és a Bibliotheca Corviniana. [8]: 39–52.

Dán Róbert: A szombatos kódexirodalomhoz. ItK 194–7. [Ürmösy Sándor: Székely magyar szombatosok Erdélyben c. kézirat munkájának tanulságairól.]

Dán Róbert: Szombatos szokások és legendák. Évkönyv 1971–72. 206–18.

Dankovits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Korunk 30–4.

Dankovits Ádám: A XVIII. sz. helye könyvtörténetünkben. Korunk 1248–53.

Dümmerth Dezső: Árpádházi Szent Margit halála éve és a legendák. ItK 617–20.

Esze Tamás: Kolozsvári könyvek Baranyában. AHistLittHung 10–11 (1971) 137–47.

Fazekas Árpád: XV. századi kódexlap Nagykállóban. Szabolcs-SzatmárSz 1. sz. 63–7.

Gál István: F. M. Bartoš' Briefe an Sándor Fest über die wiclitfisch-hussitischen Etioflüsse auf die erste ungarische Bibel- und Psalmübersetzung. StudSlav 380–3.

Gerédy Rabán: A magyar humanizmus és a horvátok. [8]: 33–8.

Herepei János: A XVII–XVIII. századi alkalmi diákkversek hitelessége. MKSz 292–4.

Hopp Lajos: Le genre épistolaire hongrois. Zagadnienia Rodzajów Literackich. 3. sz. 51–72. [A kezdetektől Mikesig.]

Hopp Lajos: A lengyelországi Rákóczi-emigráció irodalma. FK 72–91.

Kardos Tibor: *Élő humanizmus*. Bp. 1972. Magvető. 653 l.

Károlyi Sándor: A huszitizmus és a magyar bibliáfordítás. Létünk 3–4. sz. 81–8. [A Müncheni Kódex új kiadása alkalmából.]

Keserő Bálint: Az Újfalvi-per jegyzőkönyve. AHistLittHung 10–11 (1971) 53–8.

Klanciczay Tibor: A magyar középkorkutatás feladatai. MTud 75–82.

Klanciczay Tibor: La nationalité des écrivains en Europe Centrale. Revue des Études Sud-Est Européennes 585–94. [Zrínyi M., Janus Pannonius.]

Korompay Klára: Elefánt. MNy 174–9. [A Roland-ének magyarországi ismerete a XI. században.]

Kovács József László: A régi magyar irodalom és az iskola. Mtan 225–8.

V. Kovács Sándor: Manuscripti umanistici ad Esztergom. I. (Libri epistolari apografi). MKSz 15–26.

Kovács Sándor Iván: Útleíró utazók — utazási irodalom a XVI–XVII. században. AHistLittHung 10–11 (1971) 79–85.

Kristó Gyula: I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban. AUnivSzeg AHist 51–72.

Kristó Gyula: XI–XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. Ethn 53–70.

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Szerk. Vargha Kálmán, V. Windsch Éva. 1. k. *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Szerk. Stoll Béla—Varga Imre—V. Kovács Sándor. Bp. 1972. Akadémiai K. 638 l.

Perjés Géza: Ideológiatörténet és történeti valóság. Valóság 8. sz. 46–61. [Válasz Szűcs Jenőnek, 1. Valóság 6. sz.]

Ritók Zsigmondné: Egy 16. századi vándor lírator: Bartholomeus Georgievits. [8]: 53–70.

Schram Ferenc: Sirató énekek és Mária-siratok. Vigilia 682–83.

Szigeti Kilián: A nagykálói kódextöredék. Szabolcs-SzatmárSz 2. sz. 70–5.

Szűcs Jenő: Nép és nemzet a középkor végén. Valóság 6. sz. 14–31. [Hozzászólás Perjés G. cikkéhez (Látóhatár 1967. 7–8. sz.) a Dózsa-évforduló alkalmából.]

- Szűcs Jenő:** A vita fejeleméről. Széjgyezetek a nemzet historikumához M6d Aladár cikkének margójára. Kortárs 832—8. [M6d A.: T6rténelmszemléletünk lát6sz6ge 6s a nemzeti problematika. Kortárs 1971. 9. sz.]
- Tan6c M6rton:** Egy kuruckori vers sz6veg6t6rténetéhez. (*Descriptio fortunae incomstantiae.*) AHistLittHung 10—11 (1971) 149—55.
- V6mos 6va:** Erasmus a XVIII. századi magyar ponyv6n. ItK 621—6.
- Vargyas Lajos:** A magyar 6s a d6lsz6lv n6pb6llad6k 6sszehasonlító vizsgálata. [8]: 13—31.
- R. V6rkonyi 6gnes:** T6rténelmi szem6lyis6g, v6ls6g 6s fejl6d6s. Sz6zadok 609—42. [Zrinyi M., Bethlen G., II. R6k6czi F.]
- Vayer Lajos—Lev6r6dy Ferenc:** Nuovi contributi agli studi circa il leggendario anglovinco ungherese. AHistArt 71—83.
- Vekerdi J6zsef:** A Szent L6szl6-6nekhez. ItK 133—45.
- Vita R6za Gy6rgy** „Magyar t6rténet6br6zol6s a XVII. században” cím6 kandid6tusi 6rtekez6s6r6l a Magyar Tudom6nyos Akad6mi6n. M6v6rt 141—8. [Vayer Lajos 6s Klaniczay Tibor opponensi v6lemény6ivel.]
- Vujcsics D. Sztol6n:** A d6lsz6lv 6s a magyar 6nek-k6lt6s a 16. században. (Aszimmetrikus d6lsz6lv sortajok.) [8]: 71—94.

EGYES 6R6K

Apor P6ter

- K6sa Ferenc:** A m6ssalhangz6-nyul6s A. P. k6zirat6iban. NyItudK 93—9.
- K6sa Ferenc:** Az apal6t6is-palat6is hangviszony A. P. k6zirat6iban. NyItudK 289—93.
- T6th Gyula:** A. P. 6s a Metamorphosis Transylvaniae. Kortárs 1122—6.

Balassi B6lint

- Eckhardt S6ndor:** B. — *tanulm6nyok.* Sajt6 al6 rend.: Komlovszki Tibor. Bp. 1972. Akad6miai K. 493 I. (IK 27.)
- Julow Viktor:** B. Katona6nek6nek kompozici6ja. ItK 640—52.
- Komlovszki Tibor:** K6t k6lt6 karaktere: Janus Pannonius — B. B. Kortárs 588—98.
- Varga Imre:** A Balass6kr6l, B. B.-r6l. ItK 362—5.

B6thori Istv6n

- Bal6zs Mih6ly:** Ecsedi B. I. levelei Bocskaihoz. (1605. m6rcius 8.—j6lius 12.) AHistLittHung 10—11 (1971) 43—8.
- Nagy Barna:** Tervezett Ecsedi B. I. m6uveinek kiad6s6ra. AHistLittHung 109—19.

Bethlen Kata

- S6k6sd Mih6ly:** B. K. [7]: 35—75.

Bethlen Mikl6s

- Jankovics J6zsef:** A lev6lir6 B. M. arck6p6hez. AHistLittHung 10—11 (1971) 163—7. [K6t kiadatlan lev6l sz6veg6vel.]

Bors6ti Ferenc

- N6meth S. Katalin:** B. F. Metamorphosis-a. A protest6ns barokk k6rdés6hez. AHistLittHung 10—11 (1971) 125—31.

Comenius

- A magyar C.-irodalom 6.** 6ssze6ll.: Bakos J6zsef. EgriTan6rKF6isktudK 179—200.
- Wittman Tibor:** Az 6jvil6g k6pe C. didaktikai m6uveiben. AHistLittHung 10—11 (1971) 91—7.

Fr6ter G6sp6r

- Botta Istv6n:** F. G. ItK 481—95.
- Holl B6la:** F. G. M6ria-6neke. ItK 495—502.

Gy6ngy6si Istv6n

- Ag6rdi P6ter:** *Rendis6g 6s eszt6tikum.* (Gy. I. k6lt6i vil6gk6pe.) Bp. 1972. Akad6miai K. 237 I. (IF 78.)
- Ag6rdi P6ter:** Szerelemfelfog6s 6s eszt6tikum Gy. I. k6lt6i vil6gk6p6ben. It 38—57.

Gyulafi Lest6r

- Nussb6cher Gernot:** Adatok Gy. L. utaz6saihoz. AHistLittHung 10—11 (1971) 37—42.

Heltai G6sp6r

- Kulcs6r P6ter:** Az 6budai egyetem H. G. Kr6nik6j6ban. AHistLittHung 10—11 (1971) 5—7.
- Nemesk6rthy Istv6n:** H. Ponci6nus 6s a magyar renez6nsz sz6rakoztat6 pr6za. ItK 555—79.
- Olasz S6ndor:** H. G. 56. mes6je 6s a Tin6di *Cronica* c6mlapja. AHistLittHung 10—11 (1971) 9—12.

Heltai G6sp6r, ifj.

- Szab6 T. Attila:** ifj. H. G. 6lete 6s helyesr6sa ismeret6hez. AHistLittHung 10—11 (1971) 13—27.

Husz6r G6l

- 6aplovi6, J6n:** H. G. h6rom ismeretlen m6ve. MKSz 180—90.

Janus Pannonius

- Angyal Endre:** J. a horv6tokn6l. Jelenkor 358—61.
- B6n Imre:** J. P. (1434—1473). Altf6ld 5. sz. 3—8.
- B6n Imre:** J. P. et la tradition litt6raire hongroise. ALitt 309—29.
- B6n Imre:** Fejezet J. P. magyar ut66let6b6l. Jelenkor 353—7.
- B6n Imre:** R6vid jegyzet J. P. v6radi b6cs6nek6r6l. Kortárs 831—2. [V6. Kortárs 3. sz.]
- Csapodi Csaba:** Die Bibliothek des J. P. ALitt 389—400.
- Csorba Gy6z6:** A J.-fordit6sok probl6m6i. Jelenkor 307—12.
- Gortan, Veljko:** Les 6pigrammes de J. P. et le po6te Martial. ALitt 359—65.
- Ham, Joseph:** Die Pr6senz Ungarns in Nord-Italien zur Zeit J. P. ALitt 367—75.
- H6rs 6va:** J. P. arck6p6hez; Martyn Ferenc rajz-sorozata. Jelenkor 313—6.
- Heged6s G6za:** J. P., 1434—1472. HungPEN 47—48. [Francia nyelven.]
- Horv6th J6nos:** Les genres et mod6les litt6raires de J. P. ALitt 253—308.
- Horv6th M6ria:** Vorbericht 6ber einen Janus-Pannonius-Kodex in Sevilla. ALing 95—106.
- I. Jsewijn, Jozef:** La poesia latina all'epoca di G. P., ALitt 331—40.
- Irsmscher, Johannes:** J. P. und Theodoros Gazes. ALitt 353—7.
- Jelenits Istv6n:** J. P. el6gi6ja a t6boroz6 Bal6zshoz. ItK 355—7.
- Kardos Tibor:** Aki 6ls6nek hozta Dun6nkhoz a m6z-s6k6t. Nagyvil6g 114—9.
- Kardos Tibor:** Az 6l6 J. Jelenkor 291—302.
- Kardos Tibor:** J. P. — Egy k6lt6i 6letp6lya. It 533—561. [Olaszul: ALitt 231—52.]
- Katona Jen6:** J. P. K6nyvt6ros 157—9.
- Kolta Ferenc:** J.-kultusz P6csett a XX. században. Jelenkor 362—5.
- Komlovszki Tibor:** K6t k6lt6 karaktere. J. P. — Balassi B6lint. Kortárs 588—98.
- A Kort6rs felk6rese J. P. b6cs6versen6nek 6jrafordit6s6ra.** Kortárs 434—5. [A verset fordit6tt6k 6s magyar6zattal ell6tt6k: Bede Anna, Benj6min L6szl6, Csorba Gy6z6, Dud6s K6lman, Fodor Andr6s, Garai G6bor, Heged6s G6za, Ker6nyi Gr6cia, Majt6nyl Erik, Murak6zy Gyula, P6kolitz Istv6n, R6nai Mih6ly Andr6s, Somly6 Gy6rgy, Szeml6r Ferenc, Tak6ts Gyula, Veress Mikl6s, V6gh Gy6rgy, 436—81.]
- V. Kov6cs S6ndor:** „T6lben vir6gz6 mandulaf6cska”. A f6lezer6ves J. P. 6nnep6re. 6I 3. sz. 84—9.
- Lov6sz P6l:** „Attikai 6jszak6k J. P. udvar6ban”. Eimarrat jubileumi 6nneps6gek J. P. sz6let6s6nek 500. 6vfordul6j6n. Jelenkor 366—8.
- Margolin, Jean-Claude:** Le po6te J. P. et le peintre Mantegna. ALitt 341—52.
- Markis, Szimon:** J. P.-r6l — a kiv6l6ll6 szem6vel. Kortárs 598—602.
- Mer6nyi Varga L6szl6:** „... s általa h6res e f6ld”. J. P.-r6l — hal6l6nak 500. 6vfordul6j6n. Tiszat6j 3. sz. 90—7.

- Petrovich Ede: J. P. Péccsel kapcsolatos versei. Jelenkor 369—77.
- Rohonyi Zoltán: J. P. emléke. Korunk 945—7. [A magyarországi ünnepek, folyóiratpublikációk ismertetése.]
- Takáts Gyula: Ferrara és Padova és J. Jelenkor 319—23.
- Tóth István: Die Genealogie von J. P. ALitt 377—87.
- Tóth István: J. P. A költő halálának 500. évfordulójára. IgSzó I. 417—25.
- Tüskés Tibor: A J. P.-könyvészet. Jelenkor 381—4.
- Tüskés Tibor: Martyn Ferenc J. P.-rajzai. Kortárs 482—3.
- Vujcsics Tihamér: A búcsúvers zenei modelljel. Kortárs 481.
- Jászberényi Gáspár**
- Szauder József: Tizenhetedik századi magyar utazó Spanyolországban. AHistLittHung 10—11 (1971) 133—6.
- Kájoni János**
- Forrai Magdolna: Egy ismeretlen K.-kézirat. MKSz 91—3.
- Pap Ferenc: K. J. és a csfksomlyói nyomda művelődéstörténeti jelentősége. Korunk 441—3.
- Kézai Simon**
- Kristó Gyula: K. S. és a XIII. század végi köznevelési ideológia néhány vonása. ItK 1—22.
- Komáromi Csipkés György**
- Korponay Béla: Anglicum Spiclegium, the first English grammar printed in Hungary (1664). HSE 65—89. 6 ill. [RMK II. 1030]
- Lackner Kristóf**
- Kovács József László: *Lackner Kristóf és kora (1571—1631)*. Sopron, 1972. 140 l. (A Soproni Szemle kiadványai. Új sor. 6.)
- Mikes Kelemen**
- Hopp Lajos: Mikes és a korai felvilágosodás. ItK 273—89.
- Katona Imre: A Mikesek vasmegyei kapcsolatai. VasSz 433—6.
- Veress Dániel: *A rodostói csillagnéző*. Kolozsvár. 1972. Dacia
- Miskolci Csulyak István**
- Jakó Zsigmond: M. C. I. peregrinációs albuma. AHistLittHung 10—11 (1971) 59—71.
- P. mester**
- Kristó Gyula: Anonymus magyarországi irott forrásainak kérdéséhez. MKSz 166—73.
- Pápai Páriz Ferenc, ifj.**
- Gál István: Erdélyi levelek a British Museum-ban. AHistLittHung 10—11 (1971) 157—61.
- Jankovics József: A Pápai Páriz-család angol kapcsolatainak történetéhez, I. (Ifjú P. P. F. londoni levelei). AHistLittHung 139—53.
- Péchi Simon**
- Dán Róbert: P. S. Psalteriumának variánsa. MKSz 287—91.
- Petróczy Kata Szidónia**
- S. Sárdi Margit: P. K. Sz. verseinek kronológiája. ItK 333—42.
- II. Rákóczi Ferenc**
- R. Várkonyi Ágnes: Történelmi személyiség, válság és fejlődés. Századok 609—42.
- Rimay János**
- Benda Kálmán: „Eödönyf Rimay Klára”. ItK 620—1. [Helyesbítés Jenei Ferenc: Vázlat R. J. ifjú éveiről (ItK 1971: 310—4) c. cikkéhez.]
- Somogyi Dániel: R. J. levele Kővárból Perneszey Erzsébethez. AHistLittHung 10—11 (1971) 51—2.
- Rozgonyi Sutor János**
- Tonk Sándor: R. S. (Varga) J. AHistLittHung 10—11 (1971) 73—7.
- Skaricza Máté**
- Mészáros László: „Elég merni a nagyot”. S. M. ráckevői prédikátor-költő élete. ThSz 307—14.
- Szegedi Kis István**
- Csomasz Tóth Kálmán: Sz. K. I., az énekszerző. ThSz 98—102.
- Szenczi Molnár Albert**
- Dán Róbert—Stoll Béla: Sz. M. A. ismeretlen levele. ItK 681—3.
- Szij Rezső: Három nap Velencében. ISz 255—9.
- Szepl Csombor Márton**
- Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter: Sz. Cs. M. ismeretlen értekezése. (Disputatio de metallis ... Dantisci, 1617). AHistLittHung 121—37.
- Szerémi György**
- Bori Imre: Sz. Gy. Híd 807—22.
- Sztárai Mihály**
- Schneider Júlia: A XVI. századi vörösmarti gimnázium. HungIntTudK 10. sz. 85—91.
- Tasi Gáspár**
- Holl Béla: T. G. Adalék XVII. századi fordítás-irodalmunk történetéhez. AHistLittHung 10—11 (1971) 99—106.
- Taurinus István**
- Csonka Ferenc: A Dózsa-forradalom első eposzáinak fordítása. [Fordítói tévedések a *Paraszti háború*-ban.] ItK 653—80.
- Féja Géza: Eposz Dózsa Györgyről. Tiszatáj 6. sz. 4—10.
- Thoraconymus Mátyás**
- Ötvös Péter: T. M. AHistLittHung 10—11 (1971) 29—35.
- M. Tótfalusi Kis Miklós**
- Bóné Gyula: Az újjáéledt Miszt. K. M. Korunk 140—50.
- Haiman György: T. K. M. betűmetszői és tipográfusi hagyatékához. MKSz 193—208.
- Thuróczy János**
- Szegfű László: Az Ajtony-monda. AUnivSzegHist 3—29.
- Vitéz János**
- Boronkai Iván: V. J. első követi beszédei. ItK 212—26. [Szövegközléssel.]
- Katona Jenő: V. J. könyvtára. Könyvtáros 551—2.
- Tóth István: Cselekvő humanizmus. V. J. halálának 500. évfordulójára. IgSzó II. 397—401.
- Zrínyi Miklós**
- Bácskai Antal: A Zrínyiek erdélyi kapcsolatahoz. Levelek 1654—1679-ből. AHistLittHung 10—11 (1971) 87—9.
- Lőrincz Péter: Adatok a Zrínyi-birodalom gazdasági alapjaihoz. Üzenet 110—21.
- Péter Katalin: Z. M. terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. Századok 653—66.
- R. Várkonyi Ágnes: Történelmi személyiség, válság és fejlődés. Századok 609—42.

ALTALÁNOS RÉSZ

- Balázs Éva: Contribution à l'étude de l'ère des Lumières et du Joséphinisme en Hongrie. [3]: 31–53. [Appendix: 1. Discussion. 2. Benda Kálmán: L'époque des Lumières dans l'historiographie hongroise.]
- Benda Kálmán: A kelet-középeurópai felvilágosodás kérdései. MTA II. OK 21: 103–14. [Beszámoló a mátrafüredi konferenciáról, 1970. november 3–5.]
- Benda Kálmán: La société hongroise au XVIIIe siècle. [3]: 17–29. [Appendix: discussion.]
- Böhm Jakob: Lant és kard. A cs. kir. hadsereg katonáinak és altisztjeinek irodalmi kísérlete 1844-ben. HK 134–42. [A meghíúsult kötetéről és szerzőiről.]
- Cushing, G. F.: Travel in 18th century Hungary. HSE 47–64.
- Enyedi Sándor: A Kolozsvári Magyar Színjárszó Társulat 1810–1821 között. NyftudK 65–79.
- T. Erdélyi Ilona: A radikális republikánus eszmék egyik első hazai népszerűsítője: Kálmár István. Századok 667–77. [A Der Geachtete c. folyóirat kézíratos másolója.]
- Fenyő István: Arndt a magyar viszonyokról. [4]: 231–51.
- Fenyő István: „Haza csak ott van...” Petőfi felépésének előzményeihez. Kortárs 633–41.
- Fenyő István: Az irodalmi népiesség elméleti alapvetése. ItK 146–71.
- Gáldi László: L'état de la langue hongroise à l'époque des Lumières. [3]: 73–81.
- Gömöri György: Jegyzetek egy névtelen röpirathoz. ItK 365–67. [Párizsban, 1832-ben nyomtatott magyar nyelvű röpirat, szerzője valószínűleg Krajsztr Károly.]
- Horváth Károly: A felvilágosodás korának irodalmi irányzatai a közép-keletheurópai irodalmakban. AHistLittHung 12: 47–57. [Francia ny. változat: [3]: 97–114.]
- Julow Viktor: A debreceni felvilágosodás problémái. [4]: 171–99.
- Kerényi Ferenc: A Tizek Társasága. [6]: 115–41.
- Kerényi Ferenc: A tündérböhozzától a népszínműg. [4]: 312–35.
- Kilián István: *Irodalmi diáktársaság Miskolcon a reformkorban*. Miskolc, 1972. Miskolci Városi Könyvtár. 59 l. (Borsod-miskolci füzetek, Irodalomtörténet 9.)
- Kókay György: Egy budai dramaturgiai folyóirat terve 1791-ből. (Dramaturgische Monatsschrift über die Provinzialschaubühne in Ofen.) MKSz 97–100.
- Köpeczi Béla: Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et orientale. [3]: 13–55.
- Kulin Ferenc: Dózsa György és a parasztháború ábrázolása a reformkor irodalmában. It 789–813.
- Lukács György: A romantikáról. Beszélgetés a romantikáról, 1970. okt. 12. Kérdező: Eörsi István. [4]: 545–61.
- Martinkó András: A modern magyar szépprózastílus első évtizede (1838–1848). [4]: 393–425.
- Mezei Márta: 1772. Egy korszakhatár története. It 3–37.
- Mezei Márta: Korszerű költészet a felvilágosodás korában. [4]: 33–65.
- Mód Aladár: Viszontválasz. Kortárs 168. [Fenyő István: A nemzeti irodalom eszméje a reformkori Magyarországon c. cikkéhez, I. Valóság 1971. 4. sz.]
- Nacsády József: Az irodalmi népiesség és az 1848/49-es forradalom. AHistLittHung 12: 25–44.
- Niederhauser Emil: Problèmes de la conscience historique dans les mouvements de renaissance nationale en Europe Orientale. AHist 39–71.
- Pándi Pál: „Kísérletjárás Magyarországon”. Az útpista szocialista és kommunista eszmék jelenléte a reformkorban. 1–2. k. Bp. 1972. Magvető. 569, 481 l.
- Pándi Pál: Tömegábrázolás, romantika, nemzetiség kérdései. [5]: 235–52.
- Sóter István: Az európai irodalom megújítása. ItK 417–40.
- Szabó Miklós: Köztársasági jellegű szervezkedési kísérlet Erdélyben. Korunk 1779–83.
- Szeli István: A magyar és a szerb felvilágosodás párhuzamos vonásai. [8]: 95–133.
- Szilágyi Ferenc: Les changements de lexique de la langue littéraire et courante hongroise à l'époque des Lumières, en rapport avec les changements de la conscience collective/ linguistique/stylistique. [3]: 83–90.
- Szöke György: К лирическому восприятию духа Просвещения в венгерской и русской литературе 18 века. DisSlav 3–6.
- Szuromi Lajos: Verselméleti kérdések a felvilágosodás korában. [4]: 103–36.
- Tamás Anna: A reformkori színházi kritika történetéből. (A *Honművész* és a magyar színpadok másora 1833–1837.) [4]: 336–65.
- Tarnai Andor: Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók. It 383–96. [Hozzászólás Kosáry D.: Napoleon és Magyarország c. tanulmányához, Századok 1972.]
- Vida Mária: A Ráday-könyvtár orvostörténeti jelentősége a XVIII. században. OrK 64–65. sz. 61–82. [A könyvtár történetéről általában is.]
- Weber Antal: Nemzeti romantikánk eredete és kialakulása. [4]: 200–30.
- Winter, Eduard: A Habsburg-monarchia reformkatolicizmusa és a felvilágosodás. MTA II. OK 21: 115–23.
- Zsoldos Jenő: Az Extra Hungaricum non est vita reformkori életéhez. ItK 56–63. [A szállóige történetéhez.]

EGYES ÍRÓK

Ányos Pál

Érdi Éva, Sz.: *Á. P. szökepei. Adatok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához*. Bp. 1972. ELTE. 181 l. (Nyelvtudományi dolgozatok 9.)

Balog István

Bor Kálmán: A szerb színjátszás kezdetei és Pest-Buda. [8]: 167–202.

Berzsenyi Dániel

Merényi Oszkár: B. D. első iskolája Kíssomlyón. Ismeretlen adatok a költő apjáról. VasiSz 450–60.

Merényi Oszkár: B. és a Mondolat. MNyr 3–15.

Szuromi Lajos: B. tizenkettősei. ItK 626–32.

Besseneyi György

Bíró Ferenc: Egy drámai mű 1772-ből. (B. Gy.: Ágis tragédiája.) [4]: 9–32.

Fazekas Árpád: Spányi Géza B.-plakettja. Szabolcs-SzatmáriSz 4. sz. 57. [I. ill.]

R. Hutás Magda: Az alányi igeragozás B. Gy. nyelvében. MNy 393–400.

Ilku Pál: B. szellemében. Szabolcs-SzatmáriSz 4. sz. 53–5. [Beszéd a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola névadó ünnepségén, 1972. okt. 6-án.]

Katona Béla: A B.-hagyományok ápolásának kezdetei Szabolcsban és Nyíregyházán. Szabolcs-SzatmáriSz 4. sz. 65–9.

Némédi Lajos: Az Ágistól a Jámbor szándékig. AHild 9. sz. 76–85.

Schoitz Béla: Új B.-síremlék a nyíregyházi temetőben. Szabolcs-SzatmáriSz 4. sz. 71. [Bán Ferenc alkotása, I. ill.]

Szabó József: B. Gy. a nevelésről. Szabolcs-SzatmáriSz 4. sz. 58–64.

Szathmári István: B. és a magyar irodalmi nyelv. MNy 385–93.

Szaunder József: Le deuxième centenaire de la première tragédie de la littérature hongroise. La tragédie d'Agis. Arion 77—80.

Cuczor Gergely

Révész Bertalan: C. G. emlékezete. ISz 634—9.

Csokonai Vitéz Mihály

Baróti Dezso: Szerelem az ifjú Cs. Hrájában. [4]: 137—70.

Fried István: Cs. nyomában. (Rumy Károly György és Rožnay Samuel.) ItK 198—202.

Juhász Géza—J. Gulyás Margit: Cs. latin szengéi. IV. StudLitt 61—70. [Előzménye: StudLitt 1969: 75—91.]

Komáromy Sándor: Cs. Sárospatakon. BorsSz 2. sz. 65—75.

Szaunder József: Cs. poetikájához. (Kritikatörténeti tanulmány.) [4]: 66—102.

Szilágyi Ferenc: Cs.: Jövendőlés az első oskoláról Somogyban. MNyr 173—9.

Szilágyi Ferenc: Cs. *sterc* szava. MNy 460—1. [A *Dorothyában*.]

Szilágyi Ferenc: „Szent lesz tisztelt hamvamért...” Cs. nagyredel cenotaphiumának terve. Alföld 11. sz. 78—9.

Döbrentei Gábor

Rohonyi Zoltán: Az Erdélyi Múzeum szerepe a romantika előkészítésében. NyItudK 243—55.

Vértesy Miklós: A budai hegyvidék nevei és D. G. Budapest 2. sz. 46.

Dugonics András

Gyurics György: *D. könyvtára. Katalógus*. Szeged, 1972. Somogyi Könyvtár. 114 l.

R. Hutás Magda: Néhány megjegyzés D. A. és Sándor Iván szóhasználatáról. MNy 324—5.

Dukai Takács Judit

R. Kocsis Rózsa: *D. T. J. élete és költészete*. Bp. 1972. ELTE. 112 p.

Eötvös József

Bényei Miklós: E. J. és a francia felvilágosodás. [4]: 441—66.

Bényei Miklós: *E. J. olvasmányai*. Bp. 1972. Akadémiai K. 231 l. (1F 76.)

Eötvös József kiadatlan írásai. (1846. május—1848. február). Összeáll. sajtó alá rend., bev. tan. és jegyz.: Fenyo István. Bp. 1972. Petőfi Irod. Múzeum. 168 l.

Sötér István: E. J. [4]: 426—40.

Fazekas Mihály

Szilágyi Ferenc: F. M. ismeretlen verse. ItK 74—9.

Irlinyi József

Kovács Magda: I. úti jegyzeteinek cenzúrázása és a sajtótörvény. MKSz 105—10.

Jósika Miklós

V. Szendrei Júlia: Az elbeszélés fejlesztésének alapvető eszközéről J. M. történelmi regényeiben, I—II. NyItudK 81—93, 271—9.

V. Szendrei Júlia: J. M.: Abafi. IgSzó II. 440—6.

V. Szendrei Júlia: A történetté fejlesztés néhány mozzanata J. M. történelmi regényeiben. StudUnivBBShist 65—72.

Kármán József

Schniererné Wurster Ilona: K. J. Uránlája és a Nemzet csinosodása. ISz 260—3.

Szörényi László: K. és Sza'di. ItK 626.

Katona József

Bernád Ágoston: Tragikum és történelem. IgSzó I. 115—23.

Katona Ferenc: Josephus Flavius és egy K. J.-dráma 1814-ből. Évkönyv 1971—72. 236—40. [*Jeruzsálem pusztulása*.]

Kis János

Vývjalová, Mária: Juraj Palkovič a János Kis v Jene. [9]: 160—9. [Magyar ny. kivonattal.]

Kisfaludy Sándor

K. S. emlékezete, 1772—1972. Szerk. és bev. Simon István. Veszprém, 1972, 48 l.

Kiss Károly Ernő: K. S. életútja és költői fejlődése. Életünk 440—56.

Simon István: K. S. emlékezete. Életünk 437—9.

Weöres Sándor: K. S. és Psyché. It 397—420.

Körmöczy János

Hajós József: Egy röpirat a gondolat szabadságról. Korunk 1806—11. [Fichte pamfletjának első magyar fordítása, 1777.]

Mészáros Ignác

May István: M. I. mint nyelvművelő és műfordító. MNyr 144—58.

Petőfi Sándor

Balázs Béla: Polémia. Kritika 11. sz. 11—2. [Első közlés: Új Hang (Moszkva), 1939. március, 73—7.]

Balázs János: P. S.: *Az év végén*. It 646—56.

Bányai János: A P.-olvasás kérdéséhez. TanÚjvidék 157—68.

Bognár Antal: A hatodik érzék. TanÚjvidék 169—87. [Kosztolányi D. P. *Sándorka* c. novellájának és Illyés Gy. P.-könyve bevezetőjének összevető vizsgálata kapcsán. Rövidebb változatát l. ÚS 83. sz. 151—5.]

Bori Imre: P. vereshagyományáról. TanÚjvidék 7—20.

Bosnyák István: Sinkó Ervin P.-képe. ÚS 91. sz. 510—24. és TanÚjvidék 21—51.

Bozóky Éva: Emlékhelyek és könyvtárak a P.-év előkészületeiben. Könyvtáros 417—20.

Csendes szavakkal... Kritika 11. sz. 3. [Szerkesztőségi bevezető a P. emlékszámhoz.]

Csorba Győző: „... Soka, örökké él.” Főljegyzések a 150 éves P.-ről. Könyvtáros 699—707.

Csukás István: Adalék a két világháború közötti magyar—szlovák kapcsolathoz. (Harcok P. szellemi hagyatéka körül.) AHistLittHung 3—22.

Danyi Magdolna: Refrén-strukturák P. S. költeményeiben. TanÚjvidék 189—203.

Dávid Gyula—Mikó Imre: P. Erdélyben. Bukarest, 1972. Kriterion. 324 l.

Dávid András: P. költészete oktatásunk tükrében. TanÚjvidék 53—81.

Dersi Tamás: Tigris és hiéna. Kritika 11. sz. 26. [Válasz Martinkó A. cikkére — Kritika 10. sz.]

Endrőli Sándor: *Petőfi napjai a magyar irodalomban. 1842—1840*. Bp. 1911. Fakszimile kiadás. Sajtó alá rend.: Benjamin László, Kiss József, Pataki Ferenc. Bp. 1972. Főv. Szabó E. Könyvtár. 543, XI. mell., XIV l.

T. Erdélyi Ilona: Ki volt a „12”-es bíráló? It 367—82. [Erdélyi János, Irodalmi Ór, 1846. III. 14.]

Fekete Sándor: *Igy élt a szabadságharc költője*. Bp. 1972. Móra K. 201 l.

Fekete Sándor: *Meátláb a Szentegyházban. Cikkpek P.-ről és kortársairól*. Bp. 1972. Magvető. 259 l.

Fekete Sándor: P. és Dumas. [4]: 467—89.

Fekete Sándor: P. jakobinusai. [6]: 221—39.

Fekete Sándor: *P. romantikájának forrásai*. Bp. 1972. Akadémiai K. 156 l. (1F 77.)

Fekete Sándor: Új P.-tudomány született. Kritika 11. sz. 4. [A P.-szakirodalom 1945 óta.]

Fenyő István: „Haza csak ott van...” P. fellépésének előzményeihez. Kortárs 633—41.

Garai Gábor: Kalandom Bolond Istókkal. Kritika 11. sz. 5.

Gerold László: Kortársunk a drámaíró P. TanÚjvidék 83—100.

Gerő József: P. javainak lefoglalása és elárverezése (1849—1851). Szendrey Júlia kottái. MZEn 281—7.

G[erő]. Gy[ula].: P. évforduló — P. emlékkönyvtárak. Könyvtáros 707—8.

Gyurkó László: P. a lobbogó. Kritika 11. sz. 5.

Horváth Ferenc: Ünnepe Keviben. Kritika 11. sz. 6.

Horváth Márton: „Lobbogónk: P.”? Kritika 11. sz. 13—5. [Interjú.]

Illyés Gyula: P., the birth of a poet. NHQu 48. sz. 79—82. [P.-könyve (1936) bevezető fejezete, kibővítve.]

- Ilyés Gyula: Vallomástöredékek P.-ről. Kritika 11. sz. 7–8. [Bevezető a magyar rádióban P.-könyve folytatásos előadásához.]
- Jakus Lajos: *P. Penzen*. Penc, 1962. AFÉSz. 37. I. Jakus Lajos: P. Selmechányán. Köznevelés 23. sz. 23–4.
- Jegyzék a P. S.-tól származó, rá vonatkozó vagy vele kapcsolatos levéltári iratokról és kéziratokról. Bp. 1972. MűvMin Levéltári Főigazgatósága. 84 l.
- Jordáky Lajos: Az erdélyi munkásmozgalom és P. [6]: 461–79.
- József Farkas: Adalékok az 1918–1919. évi forradalmak P.-képehez. [6]: 446–60.
- Kardos Tibor: P. az olaszoknál. Kritika 11. sz. 27–8.
- Kerényi Ferenc: A Tizek Társasága. [6]: 115–41.
- Kiss József: *A Versek* (1842–1844) kiadásának története. [6]: 9–36.
- Kovács Magda: „Csattogjatok, csattogjatok, gondolatink szárnyai”... (P. küzdelme a cenzúrával) [6]: 240–54.
- Kulin Ferenc: P. és Dózsa. Kortárs 866–70.
- Kulin Ferenc: P. és a reformkori Dózsa-kép. [6]: 142–69.
- Lukácsy Sándor: P. forradalmi világnézetének fő vonásai. [6]: 207–20.
- Mádl Antal: P. és a Vormärz. [6]: 335–59.
- Martinkó András: Az európai klasszikus P. ItK 23–55.
- Martinkó András: Tallózás P.-ügyben. Kritika 4. sz. 28.–9. 7. sz. 25–6, 9. sz. 32.
- Martinkó András: Váltás a stafétában: Vörösmarty és P. [6]: 37–72.
- Мартьянов, Леонид Н.: Перефи. К 150-летию со дня рождения. Новый Мир, № 12, 239–42.
- Matijevics Lajos: Egy fejezet a fordítás grammatikájából. TanÚjvidék 101–18. [P.-fordításokról.]
- Mezei Márta: P. szerelmes levele: „Válasz kedvesem levelére.” [6]: 255–72.
- Mezősi Károly: *Közéletű P.-hez*. Bevez. Fekete Sándor Bp. 1972. Szépirodalmi K. 449 l.
- Nacsády József: A közép- és keleteurópai népies irányzatok és P. népiessége. [6]: 73–98.
- Nemeskürty István: P. a moziban. Kritika 11. sz. 32. [P.-filmekről.]
- Németh G. Béla: Az ódához emelt dal. [6]: 272–86.
- Pándi Pál: Az emberiség mérlegén... Jegyzetek P. S. A magyar politikusokhoz c. költeményéről. [4]: 490–536.
- Pándi Pál: „Kisérletjárás Magyarországon”. Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelenikézése a reformkorban. I–II. k. Bp. 1972. Magvető. 570+482 l.
- Pándi Pál: Révai József P.-képehez. PártTK 2. sz. 34–83. és [6]: 480–539.
- Penavin Olga: P. a jugoszláviai magyarok emlékezetében. TanÚjvidék 119–39.
- Pervomajszkij, Leonid: Levél a Kritikához P.-ről. Kritika 11. sz. 6.
- P.-bibliográfia. Összeáll.: Mitru Ibolya. Bp. 1972. FSzEK. 249 l.
- P. életútja. Összeáll. és kommentálta: Martinkó András. Bp. 1972. Kossuth K. 263 l.
- P. a nagyvilágban. Kritika 11. sz. 2–3. [Vélemények, kollázs.]
- P. szülővárosa. Kiskőrösi képeskönyv. Szerk. Lakos József. Kiskőrös, 1972. Kiskőrösi Városi Tanács. 55 l.
- Radó György: Traductions pour la 150. anniversaire de P. HungPEN 75–81.
- Rózsa György: P. Kritika 2. sz. 16–7. [P. egykorú képmásai, 10 ill.]
- Rózsa György: P. arca a képzőművészetben. Kritika 11. sz. 16–7. [7 ill.]
- Sóter István: P., a világforradalmár patrióta. TársSz 12. sz. 43–51.
- Sóter István: P. és a világigla. [6]: 311–34.
- Spira György: P. kardja. [6]: 360–85.
- Stenczer Ferenc: A P.-évforduló elé. Mtan 97–102. [Az évforduló kiadványairól és ünnepegeiről.]
- Szabó Ferenc: Levéltárosok P. nyomában. Kortárs 641–2.
- Szabó István: A gimnazisták P.-képeről. Kritika 11. sz. 9–10.
- Szabó Márta: P. a jugoszláv sajtóban. (1950–1970). TanÚjvidék 205–16. [Bibliográfia.]
- Szalai Anna: Jegyzetek Ilyés P.-könyvének fogadtatásáról. Kritika 11. sz. 20–1.
- Szalai Anna: A polgár vallomásai (Jegyzetek Babits Mihály P.-képeről.) [6]: 412–45.
- Szalma, N. Sz. О значении одного стихотворения. "В конце сентября" ш. п. в переводе Б. Пастернака. DisSlav 20–6.
- Szegedy-Maszák Mihály: Világkép és stílus P. költészetében. ItK 441–55.
- Szell István: Legenda és valóság. (A Napló P.-képe). TanÚjvidék 141–55. [A Bácsmegeyi Napló 1935–1940.]
- Szigethy Gábor: A drámaíró P. [6]: 287–310.
- Szigethy Gábor: P. a koalícióban. Kritika 11. sz. 12–3. [Az 1948. évi centenáriummról.]
- Szörényi László: P. Kőrösa: palindromon. ItK 342–3.
- Tamáns Anna: P. és a magyar történelem lapjai. [6]. 170–206.
- H. Törő György: P.-irodalom 1847–1971 (Válogatott bibliográfia). [6]: 565–78.
- Urbán Aladár: Járt-e P. a parndorfi táborban? Kritika 11. sz. 30–1.
- Urbán Aladár: P. 1848 augusztusában. [6]: 386–411.
- Urbán Aladár: P. S. honvédszázados. HK 622–45.
- Vajda György Mihály: Heine és P. Nagyvilág 1882–6.
- Wagner Lilla: *A negyedik Petőfi*. London, 1972. (Molnár). 120 l. (Szepi Csombor Kőr Kiadványal. 7.)
- Weber Antal: a népdaltól a plebejus demokráciáig. [6]: 99–114.
- D. Zöldhelyi Zsuzsa–Radó György: P. a Szovjet-unió népeinél. [6]: 540–64.
- Rumy Károly György**
- Fried István: R. K. Gy. idézése. ÚF 2. sz. 131–6.
- Sándor István**
- R. Hutás Magdolna: Néhány megjegyzés Dugonics András és I. S. szóhasználatáról. MNY 324–5.
- Sándorfy József**
- Batári Gyula: S. J. (1767–1824). OrK 64–65. sz. 115–27. [Költő, Csokonai orvosa és barátja.]
- Széchenyi István**
- Gál István: Amerika képe Sz. írásaiban. FK 32–46.
- Gál István: Sz. and the Czechs. StudSlav 129–45.
- Versegly Ferenc**
- Fried István: V. F. Rikóti Mátýása. It 560–72.
- Vitkovics Mihály**
- Sziklay László: V. M., a két nyelvű költő. [8]: 203–58.
- Vörösmarty Mihály**
- Beöthy Ottó: Engels és V. — egy albumban. It 971–5. [Gutenbergs-Album, 1840. Ed. by H. Meyer, Braunschweig.]
- Koncsol László: Három változat az apokalipszisra. I. V. M.: *Előszó*. ISz 428–39.
- Martinkó András: Váltás a stafétában. V. és Petőfi. [6]: 37–72.
- Taxner-Tóth Ernő: A fiatal V. és a dráma. [4]: 366–92.
- Tompa József: A Szózat „viszály” szavának viszályai. ItK 202–3.

ALTALÁNOS RÉSZ

- Barta János: Jegyzetek a magyar tragikum-elméletről. StudLitt 3–24. [Németh G. Béla.: Tragikum és történetfelfogás c. könyve kapcsán.]
- Chmel, Rudolf: Poznámká k vzt'ahu slovenského a maďarského romantizmu. Slavica Slovaca 171–2.
- Komlós Aladár: Verecke és Dévény között. — 1. A népnemzeti iskola. — 2. Túl a népnemzetin. A „kozmpolitá költészet” pöre. — 3. A magyar art nouveau vagy a nemzeti és európai elv összeolvadása (1896–1906). [2]: 7–156.
- Kovács, Bozidar: A magyar irodalom szerb szépirodalmi folyóirataiban (1860–71.). [8]: 393–401.
- Kovács Kálmán: A magyar liberalizmus második hulláma és az angol–amerikai esszéisták. Helikon 185–96.
- Nagy Péter: Klasszikusaink megfiatalítása? Kortárs 1292–1300. [Elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlésén, Pécs, 1972. március.]
- Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad. A romantika után.* Bp. 1971. Szépirodalmi K. 301 l.
- Petrovič, Jozef: Niekroté paralely Kalinčiakovej Reštavrácie v maďarskej literatúre. [9]: 183–7. [Magyar ny. kivonattal.]
- Póth István: Jovan Jovanović Zmaj és a magyar irodalom. [8]: 369–91.
- Sötér István: Az európai irodalom megújítása. ItK 417–40.

EGYES ÍRÓK

Arany János

- Balkányi Enikő: Legenda és valóság. (Ismeretlen A-vers kéziratunkban). PIM Évk 175–9.
- Barta János: A. J. Hebbel-bírázata. Helikon 226–32.
- Barta János: A. és köre orosz irodalmi kapcsolatai. Helikon 177–84.
- Az el nem ért bizonyosság. *Elemzések Arany lírájának első szakaszából.* Szerk.: Németh G. Béla. Bp. 1972. Akadémiai K. 371 l. (Németh G. Béla: Előszó, 7–14. Újhelyi Mária: Kettős indítás: a líra és a ballada válaszfűtján. (A varró lányok), 15–42; Korompay János: A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elegico-órában. (Letérszem a Iantól.), 43–74; Zemplényi Ferenc: Az allegória és a jelkép határán. (Reményem.), 75–103; Veres András: Elbizonytalankodó moralitás — ironikus életkép. (Kertben.), 105–59; Vajda András: Látomásteremtés — jelképfátformálás. (Ráchel.), 161–99; Szörényi László: A humoros elégia. (Visszatekintés.), 201–90; Szegedy-Maszák Mihály: Az átlényegített dal. (A lejőn.), 291–358.)
- Fried István: „Ott, honnan a szarvas lezuhant a mélybe.” (A. J. cseh kapcsolataihoz.) ISZ 848–51.
- Iványi Emma: A. J. két levele háziorvosához. OrK 64–65. sz. 211–4. [Károlyi Sámuelhez, 1861 október. Korábbi közlés — apparátus nélkül — ItK 1921: 178–81.]
- Maróti Egon: „A hamis tanú” története ősforrásának kérdéséhez. ItK 509.
- A. Molnár Ferenc: A. J. és a Kalevala. Helikon 221–5.
- Pásztor Emil: A. J., a magyar nyelv és irodalom tanára. EgrITanárKFőiskTK 201–14.
- Széles Klára: A „compositio” A. költészetében. ItK 63–73.
- Vita Zsigmond: A. J. erdélyiek között Nagykovácsán. Korunk 1862–6. [Erdélyi származású tanártársairól.]

Arany László

Némédi Lajos: „A hunok harca.” Helikon 237–42.

Erdélyi János

- T. Erdélyi Ilona: Ki volt a „12”-es bíráló? It 367–82. [Petőfiről, az Irodalmi Ór 1846. III. 14. számában.]
- Pór Anna: E. J. ifjúkori történelmi drámája. It 191–216. [Két királyné.]
- Garay János
- Scheiber Sándor: G. J. *Vásárfia* című költeményének tárgytörténete. It 488–92.
- Gárdonyi Géza
- Áfra János: G. G. levele a sályi titkos feliratról. ItK 633.
- Gárdonyi Géza *egri otthona.* (Vezető a G. G. Emlék-múzeumhoz.) Írta: Korompai János. Eger, 1972. 50 l.
- Gyulai Pál
- Dávidházi Péter: Gy. P. történelemszemlélete. ItK 580–99.
- Dávidházi Péter: Régi udvarház: történelem és elfeledés. It 888–903.
- Jókai Mór
- Dávid Gyula: *J. Emberek, tájak, élmények J. erdélyi tárgyú műveiben.* Kolozsvár. 1972. Dacia. 235 l. 16 t.
- Dörmötör Sándor: Egy J.-elbeszélés keletkezéstörténete: Ki is volt a „népdalok hőse”? ItK 502–9.
- J. M. — románul. (Könyvvezéti adalék.) Összeáll.: Réthy Andor. NyitTK 169–75.
- Kemény Zsigmond
- Barla Gyula: Raumer angliai levelei és K. Helikon 217–21.
- Nagy Miklós: K. Zs. Bp. 1972. Gondolat. 258 l. (Irodalomtörténeti Kiskönyvtár, Magyar írók 7.)
- Kiss József
- László Zsigmond: K. J. versművészete. Évkönyv 1971–72. 104–29.
- Ó, mért oly későn. *Levelek K. J. életrajzához.* [Közread.] Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő. Bp. 1972. Magyar Izraeliták Orsz. Képviselete. 125 l.
- Zsoldos Jenő: Korai fejezetek K. J. életéből. Évkönyv 1971–72. 81–103.
- Lévay József
- Sonkoly István: L. J. megzenésített versei. BorsSz 4. sz. 92–5.
- Lisznyay Kálmán
- Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Az 1852. év néhány irodalmi mozzanata egy L.-levél tükrében. StudLitt 71–82.
- Madách Imre
- Hubay Miklós: A Tragédia margójára. Noteszlapok. Világosság 356–8.
- Imre László: Az egyén tragédiája. (Dosztojevszkij: *Bűn és büntetés* — M.: *Az ember tragédiája.*) Helikon 197–216.
- Korompay János: La Tragédie de l'Homme d'I. M. en français. NÉH 180–95. [J. Rosselot fordításáról.]
- Kostolný, Andrej: Hviezdoslav a Madách. [9]: 189–95. [Magyar ny. kivonattal.]
- Nagy Miklós: M.-reneszánsz a színpadon. Életünk 353–7. [Keresztúry D., Gyárfás M. és Hubay M. átdolgozásairól.]
- Radó György: *Az ember tragédiája* a világ nyelvein. 6., befejező közlemény. FK 47–71.
- Radó György: Kus ja kudas on tólgitud „Inimese tragédiát”. Keel ja kirjandus I. sz. 39–43.
- Solt Andor: M. I. ismeretlen pályaműve 1842-ből. ItK 683–92. [Kisfaludy Társaság.]

Mikszáth Kálmán

Komlós Aladár: M. K. ismeretlen novellái. It 720. [Az 1870–1880. évekből.]

M. K. — románul. (Könyvészeti adalék.) Összeáll.: Réthy Andor. NyitudK 142—5.
 Rejtő István: M. K. és a tiszaezslári vérvádper. It 122—52.
 Schreiber Sándor: M. tárgy történeti kapcsolataihoz. ItK 344—54.
 Szalantai Rezső: M. K. diák helyei. Az író születésének 125. évfordulójára. Köznevelés 4. sz. 15—7.
 Székely János: Védőbeszéd. M. évfordulóján. IgSzó 1. 297—9.
 Turczel Lajos: M. K.-ról., születésének 125. évfordulóján. ISZ 713—21.

Péterfy Jenő

Zimándi István: *P. J. élete és kora (1850—1899)*. Bp. 1972. Akadémiai K. 563 l. (IK 28.)

Reviczky Gyula

Széles Klára: A R.-dalok szerkezete. It 657—73.

Szélecs József

Fried István: Sz. J. és a szerb népköltészet. [8]: 259—84.

Vajda János

Babits véleménye V. J.-ről. Közl.: Gál István. It 721—2.

Gergely Gergely: V. J. *Gina emléke* — ciklusa. It 345—66.

Komlós Aladár: A főurakhoz. Vajda Péter verse vagy V. J.-é? It 161—2.

Komlós Aladár: Az üldözött. V. J.-ről. ÚI 2. sz. 101—7.

Mezei József: Az individuuum lázadása. V. J. 1827—1897. It 562—90.

Miklóssy János: V. H. hírlapiról pályakezdése. MKSz 233—50.

Sonkoly István: Megzenésített V. J.-versek. StudLitt 83—94.

Vajda Péter

Lukácsy Sándor: Az ifjú V. P. [4]: 280—311.

Komlós Aladár: A főurakhoz. V. P. verse vagy Vajda Jánosé? It 161—2.

V. P. *Tudományos Ülésszak*. — *Pápa—Vanyola* — 1977. Szerk.: Rác István és Miklós Róbert. Bp. 1971. TIT. 123 l. (Ortutay Gyula beszéde V. P. szülőházánál, 3—7; Kovács Sándor beszéde V. P. szobránál, 9—12; Miklós Róbert: V. P. életútja, 13—25; Fenyő István: A publicista V. P., 27—41; Elek László: V. P. munkásságának filozófiai ellentmondásossága, 43—62; Sólomy Jenő hozzászólása, 63—70; Vonsik Gyula: V. P. és az ismeretterjesztés, 71—8; Hegedűs András: V. P. pedagógiai nézetei, 79—108; Dévényi József hozzászólása, 109—14; Harmath István: V. P.-re emlékezünk, 115—9.)

V.

XX. század

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Agárdi Péter: Magyar líra 1971-ben. It 825—54. Függelék: Merkovszky Erzséber: Élő magyar költők 1971-ben megjelent új verseskötetei. — Antológiák.

Andor György: Adalékok a szabad vers és a próza-vers ritmusához. MNy 287—97.

Bányai János: Korunk és irodalmi érték. Az irodalmi avantgarde kérdéseiről. Létünk 3—4. sz. 71—80.

Baróti Dezső: Rimbaud és a magyar költészet. PIM Évk 9. sz. 181—95.

Bata Imre: A „Válasz” anyagi háttere. Kritika 6. sz. 6.

Béldi Miklós: Modern költészet — magyar költészet. Üzenet 37—44. [Előadás a zágrábi nemzetközi írótalálkozón, 1971. nov.]

Boda István: Jubiláló folyóiratok. Alföld 4. sz. 83—4. [Tiszatáj, Napjaink.]

Bori Imre: A magyar, a szerb és a horvát avantgard. [8]: 423—88.

Botka Eva: Nyugat. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása. MKSz 304—6.

Csatári Dániel: Felszabadulás és hazafiság. PártTK 2. sz. 3—33. [A népi írókról.]

Czine Mihály: A századelő Dózsa-képe. It 814—24. Demeter Tibor: La littérature hongroise contemporaine en traductions. NEM 109—39. [Angol, francia, német, olasz, orosz és spanyol ny. fordítások bibliográfiája.]

Déry Tibor: Emlékeim a Nyugatról. Jelenkor 15—9. [2 fotomelléklettel.]

A *Dokumentum (1926—1927) és a Munka (1928—1939) repertórium*. Összeáll.: Kálmán Lászlóné. Bp. 1972. 158 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetel. B. sor. 1.)

T. Erdélyi Ilona: Quaderni Ungheresi. Nagyvilág 1403—4.

Fejes Endre: A szoc. krimi titka. Kritika 1. sz. 11—12.

Farkas László: A kor arca és álarcai — induló költők műveiben. ÚI 9. sz. 70—5.

Fekete Sándor: Milyen módon nem lehet megszűntetni a népies-urbánus viszályt? Tiszatáj 1. sz. 58—62.

Fodor Ilona: Ady varázskörében. Korunk 1509—16. Füleki József: A Kritika újjászületése. TársSz 4. sz. 84—5.

Gachot, François: Egy elmúlt ország emlékei. II. It 86—102.

Gál József: Vas megyei diákújságok, 1972. VasSz 214—24.

Gáll István: A párbeszéd egyik fele. ÚI 9. sz. 64—9. [Ifjatal prózaírókról.]

Гершкович, Александр: Новый журнал венгерских литераторов. Вопросы Литературы. № 6. 109—11.

Gyárfás Agnes: Miskolci nőírók a századfordulón. BorsSz 4. sz. 83—91.

Gyergyai Albert: Tanúság és tanúság. It 102—15. [A Nyugatról.]

Cs. Gyimesi Éva: Az értelem igézetében. Korunk 1155—60. [A költészet intellektualizmusáról.]

Cs. Gyimesi Éva: Szempontok a tárgyias-intellektuális stílus vizsgálatához. NyitudK 199—210.

Háború és béke. A Novij Mir és a Kortárs antétja. Kortárs 945—71.

Halász Géza Ferenc: A riport irodalma és az irodalom riportja. Forrás 2. sz. 87—9.

Illés László: A marxista irodalomtudomány orientáló fogalmairól. TársSz 2. sz. 71—3.

Író és modell. [A Kortárs szerkesztőségének körkérdése.] Kortárs 764. Hozzászólók: Mándy Iván 765—7, Jókai Anna 768—70, Illés Endre 937—44, Szabó Magda 1099—108, Kertész Ákos 1253—7, Szakonyi Károly 1626—8, Moldova György 1814—7, Czako Gábor 1966—7, Csaplár Vilmos 1967—8, Munkácsi Miklós 1968—71.

Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése. Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. TársSz 10. sz. 26—89. és Kritika 9. sz. 19—23. Hozzászólások: E. Fehér Pál—ÚI 12. sz. 58—63. Rényi Péter — Kritika 10. sz. 4. Simon Zoltán — Alföld 12. sz. 68—70.

Kántor Lajos: Híd a Tiszán. Korunk 430—1. [A Tiszatájról.]

Kaposi Endre: Foto Martsa. ÚF 2. sz. 97—100. [Martsa Alajos író-fotóiról.]

A kezdet kezdetén. (Dokumentumok az Írószövetség megalakításának történetéből.) Közl.: Kardos László. Kritika 3. sz. 6.

„Kézfogások” Kritika 6. sz. 16—7. [Szovjet—magyar írói kerekasztal.]

Király István: Dózsa-kultusz a századforduló parasztnozgalmaiban. Tiszatáj 6. sz. 28—41.

- [Király István]: Marxizmus, közélet, irodalomtörténet. Kritika 6. sz. 14–5. [Interjú E. Fehér Pálnak.]
- Kiss Ferenc: Napjaink irodalmi szociográfiája. [1]: 265–300. [Rövidebb változata: Kortárs, 1965.]
- Kiss Ferenc: A teljes szembesülés első vizsgálata. Metiszet a marxista kritika történetéből. [1]: 223–64. [Rövidebb változata: Valóság 1964.]
- Komlós Aladár: Haladó hagyomány-e a Nyugat? [1952.] [2]: 279–89.
- Komlós Aladár: Napló. (A kritika nyomordása – Jegyzetek a stílusról – A magyar vers és a franciák – A „polgár” – szelvényváltásai – Nyelvészkezdés – A rímről.) [2]: 394–424.
- Kozma Dezső: A valóság igézete. Írók kolozsvári szerkesztésében a századfordulón. Kolozsvár, 1972. Dacia. 187 l.
- Kóháti Zsolt: Jegyzetek fiatal írók nyelvéről. MNYR 314–20. [Az Együtt és az Ahol a sziget kezdődik c. kötetek íróiról.]
- Krajkó András: A Nyugat kritikájának változásai 1919 után. A HistLittHung 59–71.
- Kun András: Azaz, hogy fiatal író... Előhang egy, az ifjú magyar költészetet elemző tanulmányhoz. Tiszatáj 12. sz. 54–62. [Az 1960-as évek.]
- Kun Zsigmond: Visszaemlékezés a PTOE-re. It 947–70. [Pénztáncos Tisztviselők Országos Egyesülete.]
- Lackó Miklós: Vázlat az Új Szellemi Front történetéről. 1–11. Új 8. sz. 87–100. 9. sz. 84–98.
- Markovits Györgyi: A cenzúratörténet kutatásának problémáiról. MTud 35–42.
- [Markovits Györgyi] gyv: Elszűnyedt folyóiratok. A Láthatár [1927]. MKSZ 110–4.
- Miklós Pál: A Nyugat atmoszférája. Új 3. sz. 122–5. [A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításáról.]
- Min dolgoznak a magyar írók? (Az Új Írás 1972. évi külön melléklete.) Új 12. sz. 107–60. [119 író válasza a körkérdésre.]
- K. Nagy Magda: Irodalmi hagyományaink az 1920-as évek kommunista publicisztikájában. PártK 2. sz. 84–122.
- Pándi Pál: Jegyzetek az új magyar drámáról. I. Tegnaptól máig – Részlet egy referátumból, 1963. II. Balatonfüred – 1964 (Részlet a vita-índító előadásból). III. Színházi viták – Új Balatonfüreden – 1967. [5]: 143–73.
- Pándi Pál: Utószó-féle. [5]: 716–36. [Az 1960-as évek irodalmi kritikájáról és irodalompolitikájáról.]
- Pártdokumentumok a kritikáról. Kritika 10. sz. 3. [Összeállítás az utóbbi 14 évből.]
- Pašiaková, Jaroslava: A magyar szürrealizmus. (Fejezet egy monográfiából.) ISZ 1990–6. [A Dokumentumról.]
- Pásztor József, M.: A Mi Utunk. (Forradalmár életek Debrecenben). Debrecen, 1972. Debreceni Városi Tanács, 242 l. [A Társadalmi és irodalmi Szemle, 1932–1935.]
- Pergel Ferenc: A Nyugat útja, a Magyar Csillag, (1941–1944). Vigília 527–37.
- Pete György: Választóvonalak. Hozzászólás Vasy Géza: Költők indulása c. tanulmányához. Új 3. sz. 105–10. [L. Új 2. sz. 105–11.]
- Péter László: Dózsa és Szedeg. Tiszatáj 6. sz. 22–5. [Dózsa alakja szegedi írók műveiben.]
- Pomogáts Béla: A derékhad írói. I–II. Jelenkor 740–5, 845–53. [Az fordulat éve körül táborba gyűlt középnemzedék íróiról.]
- Pomogáts Béla: Huszonöt év magyar drámája. Könyvtáros 225–9, 299–303.
- A progresszió megosztása ellen. Kritika 8. sz. 14–5. [A „népies-urbánus”-vita, montázs 1933–1972.]
- Rényi Péter: Az egység dicsérete. Kritika 3. sz. 14–5. [Az 1960-as évek irodalmáról.]
- R[ónay]. Gy[örgy]: A művészcserellében. Budapest 11. sz. 23–5. [Móricz Zs., Karinythy Frigyes, Krúdy Gyula síremlékéről a budapesti keresési temetőben. Csígo László fényképeivel.]
- Rónay László: A Magyar Csillag: PIM Évk 9. sz. 147–67.
- Simon Zóárd: Költők indulása. Életünk 89–91. [Elsőkötetésekről.]
- Sinkó Ervin: A gyűlölet könyvei. ÚS 90. sz. 462–8. [A magyar proletárvilágköltszetről. Másodközlés a Testvér 1925. 2. számából.]
- Szabó György: A költészet peremén. Új 9. sz. 76–83.
- Szabolcsi Bence: Kodály és az irodalom. Forrás 6. sz. 79–81.
- Szabolcsi Miklós: Irodalomtörténet és munkásmozgalom-történet. PártK 2. sz. 123–41.
- Szabolcsi Miklós: Mágia és révület új hulláma. Új 12. sz. 71–8.
- Szalai Imre: Emlékeztető a Magyar Írás alapításának 50 éves évfordulójára. It 476–81.
- A szecesszió. A bevezető esszé írta, a szövegeket és a képeket vál.: Pók Lajos. Bp. 1972. Gondolat. 521 l. (Izmosok.)
- Szerdahelyi István: A magyar esztétika helyzete. MTA II. OK 61–73.
- Szigethy Gábor: Drámai-irodalomunk, 1971'. It 855–70. [Függelék: Merkovszky Erzsébet: Élő magyar szerzők 1971-ben megjelent új drámái és színművei. – Antológiák.]
- Szjő Rezső: Kazinczy Ferenc, Szabó Lőrinc és a könyvművészet. ISZ 66 74. [A Kner Nyomda 90 éves évfordulójára.]
- Tamás Aladár: Kék zubbony alatt piros szív. Új 81 sz. 25–33. [Az Új Föld c. folyóiratról, visszaemlékezés.]
- Tarján Tamás: Lézengés, fejfájás, lovagkor. Fiatal próza, 1965–1972. Új 2. sz. 112–22.
- Tüskés Tibor: Mai költők pályakezdése. Jelenkor 455–462. [Bevezető a Magyar Írók Szövetsége költői szakosztályában 1971. december 16-án rendezett vitához.]
- Utak és lehetőségek. Fiatal prózaírókról. [Vita]. Vitaíndító: Nácsa Klára: Valóság 8. sz. 81–8. Hozzászólók: Zám Tibor: Valóság 8. sz. 88–90, Orbán Ottó: Valóság 8. sz. 90–2, Örkény István: Valóság 9. sz. 81–2, Agárdi Péter: Valóság 9. sz. 82–5, Sándor Iván: Valóság 11. sz. 98–100, Takács József: Valóság 11. sz. 100–1.
- Vallomások a Nyugatról. Sajtó alá rend.: Rónay László. Bp. 1972. Petőfi Irodalmi Múzeum. 193 l. (Irodalmi Múzeum.)
- Varga Rózsa—Pátyi Sándor: A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom. 1920–1960. Bp. 1972. Akadémia K. 940 l.
- Várkonyi Nándor: Pergő évek. I–II. I [Önéletrajz.] Jelenkor 712–20, 817–28, 1033–44.
- Vasy Géza: Költők indulása. Új 2. sz. 105–111. [Hozzászólást I. Pete Gy. Új 3. sz. 105–10.]
- Vida Sándor: A "Front". Egy illegális kommunista folyóirat 1931-ben. Budapest 1. sz. 32–3.

EGYES ÍRÓK

Ady Endre

- A.-bibliográfia. 1896–1970. A. E. önállóan megjelent művel és az A.-irodalom. Összeáll.: Vitályos László és Orosz László. Bp. 1972. MTA. XXIV, 425 l. (A MTA Könyvtárának kiadványai 67.)
- Áfra János: Két A.-dokumentum. I. A. E. szerepe a Farkas–Rubos-ügyben és első hangja a fővárosi sajtóban. II. A fiatal A. E. egy színikritikusi afférja. It 163–72.
- Balogh Edgár: A és Kafka párhuzamához. Korunk 1196–200.
- Bánóné Büky Katalin: A. E. németül. StudLitt 25–48. [Különböző fordítások egybevetése.]
- Bodósi György: „A halottak élen” – fél évszázad távlatból. Új 1. sz. 129–40.
- Bodri Ferenc: Szőnyi István A.-illusztrációi. Életünk 272–5.
- Csukás István: E. A. a Ivan Krasko. [9]: 196–208. [Magyar ny. kivonattal.]
- Horváth József: Káládm a frigy-ládát c. A.-vers elemzése. Mtan 120–6.
- Kassák A.-ról Közl.: Vezér Erzsébet. It 173–87.
- Kósa Péter: A. E. ismeretlen levele. ItK 367–8.
- Király István: A. E.: Margita élni akar. Kortárs 64–79.
- Király István: A. és a kurucos-szabadságharcos örökség. Kortárs 1748–65.
- Kunszery Gyula: A költészetének korai katolikus értékelése. Vigilia 628–30.

- László József: Kassák A.-tanulmányáról. It 946. [Megjegyzés Vezér E. publikációjához.]
 Román Kálmán: Beszélgetésem A.-val 1918 telén. Budapest 11. sz. 26-7.
 Sára Péter: Színelmények, színházok A. költészetében. PIM Évk. 9. sz. 197-211.
 Szénássy Zoltán: A csucai kastély költője. ISz 264-6.
 Sztójka László: Egy A.-vers története és annak eltérései. It 486-8.
 Takács Péter: Dózsa helye A. forradalmi világgképében. Szabolcs-SzatmáriSz 2. sz. 29-40.
 Varga József: A. az új népdalról. ItK 692-3. [Szignálatlan glossza: BpNapló 1907. júl. 13.] L. még: Kritika 10. sz. 2.
 Vargha Balázs: Pest nyugós gyermeke: A. Budapest 1. sz. 21-2, 2. sz. 20-1, 3. sz. 20-1.
 Vezér Erzsébet: A. és a francia republikánusok. PIM Évk. 9. sz. 213-8.
 Vezér Erzsébet: Egy „megherélt” A.-vers. Kritika 5. sz. 13. [A szerelem eposzából (A nagy csatátér.)]
 Vezér Erzsébet: A feltámadt Margita. It 975-81.
 Vezér Erzsébet: E. A. et les Dreyfusards. NÉM 171-5.
Aprily Lajos
 A. L. húsz levele Tompa Lászlóhoz. Közli: Máthé József. NyItudK 327-37. [1925-27-ből]
 A. L. levelei Gruzda Jánoshoz. Közli: Vita Zsigmond. NyItudK 337-41. [1924-1925.]
 Vita Zsigmond: A. L. *Az ember és a költő*. Bukarest, 1972. Kritérium. 375 l.
Babits Mihály
 B. a Galilei-Körben. Közli: Gál István. It 188-90.
 B. véleménye Vajda Jánosról. [1927]. Közli: Gál István. It 721-2.
 Bata Imre: A közvetettség — intellektualitás B. korai költészetében. ISz 722-5.
 Bodri Ferenc: Moholy-Nagy László levelei B. M.-hoz. Tiszatáj 8. sz. 29-31.
 P. Dombi Erzsébet: A szinesztézia grammatikai formái. NyItudK 37-50.
 Farkas Ferenc: A kettős viszonyulás kérdése B. M. életművében. It 58-81.
 Gál István: B. a Tatrában. ISz 367-9.
 Gál István: B. és Heidegger ismeretsége. Vigilia 699-700.
 Gál István: B. és Illyés a Tiszánál. Egy-egy versük háttere. Jászkunság 59-62. [Vasárnapi impresszió, autón.]
 Gál István: B. M. könyvtárának töredéke. MKSz 280-2.
 Gál István: Fülep Lajos levelei B.-hoz. Jelenkor 731-7. [Szövegközléssel.]
 Gál István: Gaál-aláírás 1917-ből. Korunk 1537. [B.-nak küldött levelezőlapon, 1917 novemberében.]
 Kardos Pál: B. M. Bp. 1972. Gondolat. 668 l.
 Kaposi Endre: Foto Martsa. ÚF 2. sz. 97-100. [B.-portré, ill.]
 Koncsol László: Három változat az apokalipszisra. ISz 623-33. [Fortissimo.]
 Melcer Tibor: Egy költői magatartás kettőssége B. *Jónás* könyvében. ItK 307-32.
 Ortutay Gyula: B.-est Esztergomban. [1934.] ÚF 2. sz. 55-62.
 Pável Ágoston levelei B. M.-hoz. Közli: Gál István: Életünk 348.
 Pók Lajos: Kései szembenézés. B. M. *Halálfiat*. Kortárs 1127-33.
 Szalai Anna: A polgár vallomái. (Jegyzetek B. M. Petőfi-képeről.). [6]: 412-45.
Bakó József
 Beck Zoltán: B. J. és Orosháza. Életünk 243-9.
 Főideák János: B. J. költő emlékünnepe: Szombathely, 1972. április 7. VasiSz 297-305.
 Kovács József: B. J. Sopronban. Életünk 52-6.
 Péterffy Ida: Emlékezés B. J.-re. VasiSz 613-7.
 Rózsa Béla: B. J. indulása. Életünk 41-52.
Balázs Anna
 Balázs Anna: *Boldog ifjúságom*. [Önéletrajzi regény.] Bp. 1972. Kossuth. 278 l.
- Balázs Béla**
 B. B. naplójából. Közli: K. Nagy Magda. Kritika 10. sz. 11-2.
 Komlós Aladár: Levelek. [2]: 362-6. [B. B. levele.]
Bálint György
 B. Gy.: Siker és érték. Közli és bev.: Lengyel Béla. Kritika 6. sz. 5-6. [Népszava, 1942. jan. 18. sz.]
 Két klasszikus elfelejtett fordítása. [B. Gy., Radnóti Miklós.] Közli: Győri László. It 722-4.
Bányai András
 Bistey András: B. A. Szolnok. 1972. Versegly Megyei Könyvtár. 110 l.
Bárdosi Németh János
 Csorba Győző: A költői költő. (B. N. J. hetvenéves.) Jelenkor 243-4.
 Paku Imre: B. N. J. Életünk 5-13.
 Tuskés Tibor: „Helyet a kórus padjaiban”. Arcképvázlat B. N. J.-ről. Jelenkor 245-52.
Benjamin László
 Simon Zoltán: B. L. Bp. 1972. Akadémiai K. 159 l. (Kortársaink.)
 Simon Zoltán: „Nyílt szó, födetlen arc.” Fejezet egy B. L.-pályaképből. Kortárs 616-24.
Berkesi András
 Fejes Endre: Egyfolytában ámulok. Ki Átlag Lajos? Kritika 8. sz. 10. [Regényeiről Kamarás István: *Az olvasó munkásért* c. kiadványa kapcsán.]
 Gondos Ernő: Fejes, Berkesi és a szociológia. Kritika 10. sz. 2.
Bertha Bulcsu
 S. Boda András: Interjú-féle B. B.-val. Életünk 216-9.
 Tuskés Tibor: B. B. fról útja. Kortárs 1154-60.
Boldizsár Iván
 Kéry László: B. I. hatvan éves. Nagyvilág 1595-6.
 Örkény István: B. I.-ről. ÚI 10. sz. 91-2.
Bródy Sándor
 Juhász Ferencné: B. S. Bp. 1971. Akadémiai K. 306 l. (IK 26.)
 Németh G. Béla: B. S.: Rembrandt eladja holttestét. It 451-9.
Csáth Géza
 Czére Béla: Két, érintkező pálya: Cs. és Kosztolányi. PIM Évk. 9. sz. 219-33.
Cserhát József
 Varga Imre: Cs. J. Szabolcs-SzatmáriSz 3. sz. 61-3.
Csorba Győző
 Fodor András: Cs. Gy.-ről. Jelenkor 500-5.
Csurka István
 Réz Pál: Osztag után. ÚI 7. sz. 92-7.
Dallos Sándor
 Dallos Sándor: *Az ember nyomában*. [Önéletrajzi regény.] Bp. 1972. Szépirodalmi K. 453 l.
Darvas József
 Péja Géza: Vallomás a hatvanéves D. J.-ről. ÚI 3. sz. 90-6.
 Kiss Tamás: D. J. hatvan éves. Alföld 3. sz. 91-2.
 A Kortárs születésnapj beszélgatése D. J.-fel. Kortárs 284-95.
 m. z.: D. J. hatvan éves. Nagyvilág 303.
 Mocsár Gábor: D. J. hatvan éves. Tiszatáj. 4. sz. 95-6.
 Szabó B. István: D. J. évtizedei. Kortárs 280-3.
Déry Tibor
 Déry Tibor: Emlékeim a Nyugatról. Jelenkor 15-9. (2 fotó.)
 Bertha Bulcsu: Interjú D. T.-ral. Jelenkor 7-14.
 R. Kocsis Rózsa: D. dadaista-abszurd játéka: *Az óriáscecsemő*. It 324-44.

Oltyán Béla: A pályakezdő D. művészi eszközei. BorsSz 1. sz. 62–74.

Devecseri Gábor

Graves, Robert: G. D. Record of a poetic friendship. Arlon 7–8. és NHQu 45. sz. 121–3.

Ortutay Gyula: D. G. emlékezete. Az Irodalmi Szinpad D. emlékműsorának bevezetője. Életünk 358–60.

Dezsényi Béla

Katona Jenő: D. B. 1907–1972. Könyvtáros 651.

V. Kovács Sándor: D. B. 1907–1972. ItK 742.

Köpeczi Béla: D. B. 1907–1972. MKSz 295.

Dudás Kálmán

Lőkös István: A PEN-díjas D. K. Alföld 11. sz. 80–2.

Peres Ádám: A Vajdaságtól Budapestig. D. K.-ról. Kortárs 1658.

Dutka Ákos

Papp János: D. Á. második pályaszakasa. Békéscsaba, 1971. Rózsa F. Gimnázium. 16 l.

Erdélyi József

Kun András: E. J. költői „aranylakodalma”. Tiszatáj 7. sz. 78–81.

Farkas Árpád

Féja Géza: Költő érkezett. Tiszatáj 12. sz. 38–44.

Féja Géza

Féja Géza: Esztergom, ifjúságom városa. ÚF 2. sz. 49–54.

Féja Géza: Levél Dózsa György felidézéséről. Kritika 7. sz. 21–2. [A Dózsa György (1939) megírásáról és egykori fogadtatásáról.]

Kaposi Endre: Foto Martsa. ÚF 2. sz. 97–100. [Fotó.]

Fenyő Miksa

Szabolcsi Miklós: F. M. 1877–1972. ItK 416.

Fodor András

Bertha Bulcsu: Interjú F. A.-sal. Jelenkor 581–90.

Fodor József

Fodor József: Felkavart világ. [Visszaemlékezések.] Bp. 1972. Szépirodalmi K. 770 l.

Füst Milán

Komlós Aladár: Levelek. [2]: 348–58. [F. M. levelei.]

Gábor Andor

Vértessy Miklós: G. A. levelei Szekfű Gyulához. ItK 80–99. [39 levél szövege.]

Gál István

Fried István: G. I. köszöntése. ISz 640–2.

Gál István: Egy Magyar Nap interjú és következményel. ISz 652–3. [Dokumentum, 1937-ből.]

Pašlaková, Jaroslava: A jubiláló G. I. ISz 843–4.

Galambosi László

Csányi László: A naptollú vándor. G. L. költészete. Jelenkor 945–8.

Galgóczy Erzsébet

Réz Pál: A magány szégyene. G. E.-ről. ÚI 6. sz. 119–23.

Garai Gábor

Bertha Bulcsu: Interjú G. G.-ral. Jelenkor 119–27. [1 fotó.]

Garai Gábor: Hogyan születik? It 635–45. [Tűzlánc, Artisták, Éhség.]

Gazdag Erzs

Markovits Ilona: Megtalált tündérország. Életünk 572–3. [Interjú.]

Gelléri Andor Endre

Vargha Kálmán: G. A. E. levelei az 1930-as évekből. ItK 693–706.

Gergely Sándor

Perjes Géza: G. S. Dózsa-regénye történész szemmel. Kortárs 877–81.

Gulyás Pál

Demény János: G. P. levelei. StudLitt 95–137.

G. P. ismeretlen verse. Közl: Bán Imre. Alföld 2. sz. 87–8. [Gróff Gyula gyógyszerészhez, 1943. dec.]

G. P. [Bibl. összeáll.] Juhász Izabella. Debrecen, 1971. KLTE Könyvtára. 149 l.

Gyergyal Albert

Gy. A.: *Anyám meg a fatum.* [Visszaemlékezések.] Bp. 1972. Szépirodalmi K. 310 l.

Gy. A.: Tanúság és tanulság. It 102–15. [A Nyugatrol.]

Gyóni Géza

Lukács, Emil Boleslav: Emlékezés Gy. G.-ra ISz 925–32.

Györfly Attila

Sárándi József: Ceruzavázlat Gy. A. versei elé. UF 2. sz. 32.

Hajnal Gábor

(– –): H. G. hatvan éves. Nagyvilág 1596.

Marék Antal: H. G. hatvan éves. Életünk 431–5.

Halász Gábor

Gál István: H. G. életrajzához és pályaképehez. It 305–23.

Mikó Krisztina: H. G. vallomása a 20. századi magyar líráról. It 674–89.

Hamvas Béla

Dévényi Iván: H. B. 1897–1968. ISz 855.

Hatvany Lajos

Bader D.: L. H. s. Briefwechsel mit Familie Hauptmann. ADPh 131–45.

Hegedűs Géza

Gyárfás Miklós: Pantaklézsként. H. G. köszöntése. Nagyvilág 790–1. [Ötvenedik születésnapjára.]

Herepei János

(– –): H. J. tudományos munkássága (1924–1970). AHistLittHung 10–11 (1971) 169–76.

Ignotus

Dénes Zsófia: Úgy, ahogy volt – I., első mesterem. ÚI 10. sz. 106–109.

Illakowiczówna Kazimiera

Csapláros István: K. I. Korunk 1840–1. [A magyar irodalom lengyel fordítójának kolozsvári éveiről, 1939–47.]

Illés Béla

I. B. ismeretlen cikke. Közl: Jász Dezső. Kortárs 495–7.

Illés Endre

(–d–): Szabadka külön köszöni. A hetvenéves I. E. köszöntése. Üzenet 369–71.

Bertha Bulcsu: Interjú I. E.-vel. Jelenkor 483–935. [Fotóval.]

Ferenczi László: I. E. esszéiről. Kortárs 974–6.

Gál István: Krétarajzok, szigorlatok, szakadékok. ÚI 6. sz. 115–8.

Gyergyal Albert: I. E. hetvenéves. Nagyvilág 914–6.

Hermann István: I. E. dramaturgiájáról. Kortárs 976–8.

Szakonyi Károly: Arckép két novellával. Kortárs 972–4.

Thurzó Gábor: A hetvenéves I. E.-ről. Budapest 7. sz. 20–1.

Illyés Gyula

Alföldi Jenő: Munka a munkával. A kétkezi munka I. Gy. költészetében. ÚI 12. sz. 79–82.

- Balogh Edgár: Üdvözet Kolozsvárról. Kortárs 1733.
Balogh Edgár: Vargyasi párbeszéd I. Gy.-val.
Forrás 2. sz. 84–6.
- Bárdosi Németh János: Népének nevében. Jegyzet és vallomás I. Gy.-ról. Jelenkor 998–1004.
- Béldi Miklós: I. Gy. világa. Tiszatáj 11. sz. 4–13.
Béldi Miklós: I. Gy.-ről, 70. születésnapján. Nagyvilág, 1698–700.
- Béldi Miklós: A költő felel. (I. Gy. lírája 1945 után.) PIM Évk 9. sz. 9–52.
- Béldi Miklós: A múlt-teremtő. Kortárs 1982–91.
Béldi Miklós: The seventy years of Gy. I. NHQu 48. sz. 83–9.
- Boda István: I. Gy. köszöntése. Alföld 11. sz. 3–8.
Bognár Antal: A hatodik érzék. TanÚjvidék 169–87. [A Petőfi-könyv előszavának és Kosztolányi D.: *Petőfi Sándorka* c. novellája összevetése kapcsán a költői konkrétumokról. Rövidebb változata: ÚS 83. sz. 151–5.]
- Bozóky Éva: I. Gy. 70 éves. Könyvtáros 621–2.
Czére Béla: Egy elsüllyedt világról. (I. Gy.: *Puszták népe*.) Vigilia 799–804.
- Deák Tamás: Stílus és erkölcs. IgSzó II. 570–1.
Déry Tibor: I.-ről. Egy barátság kezdete. Kortárs 1683–97.
- Dobozy Imre: Rácegres–Európa. Kritika 9. sz. 3–4.
Duba Gyula: A Hajszálygökörek írójáról. Kortárs 1739–44.
Duba Gyula: A közönségszervező. ISZ 773–4.
E. Fehér Pál: Az ismeretlen I. ürügyén. Kritika 6. sz. 12–3. [I. Gy. ismeretlen versei, It 153–61.]
Fejér Ádám: Az anteuszi költő. Kortárs 1714–8.
Fodor Ilona: Ady varázskörében. Korunk 1509–16.
Fodor Ilona: Szembesítés: földfogalás. Kortárs 47–60.
- Frénau, André: I. Gy.-ről . . . Nagyvilág 1700–1.
Gál István: Babits és I. a Tiszánál. Egy-egy versük háttere. Jászkunsg 59–62. [A *Tiszánál*.]
Gál István: A kisdíák I. Bonyhádon. Jelenkor 1017–26.
- Garai Gábor: Fényét az értelemnek. I. Gy.-nak. Kortárs 1729. [Vers.]
- Guga, Romulus: Közleledjünk szeretettel. IgSzó II. 594.
- Hajdú Tibor: Adatok a Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez. PártK 141–54. [Koravasz, Hajszálygökörek.]
- Héza Zoltán: Hádesz ellen. Kritika 9. sz. 4–5.
Héza Antal: I. Gy. Fragmentumok egy készülő portréból. Kortárs 1719–24.
- Illés Endre: Szembenézve. (Mozaik-kockák a 70 éves I. Gy. portréjához.) ÚI 11. sz. 3–15.
- Illés László: Esmények és valóság keresztútjain. (I. prózája a felszabadulás után.) PIM Évk 9. sz. 53–67.
- [Illyés Gyula]: „Ahová az olvasó ezúttal vitetik . . .” Beszélgetések I. Gy.-ről és I. Gy.-val. Bev. és lejegyezte: Fodor Ilona. Kortárs 1698–1713.
- Illyés Gyula: Megnyitó beszéd a *Fáklyaláng* előadásán a debreceni Csokonai Színházban. Alföld 11. sz. 9–10. [1954. okt. 17-én.]
- Illyés Gyula: Sub specie aeternitatis. ISZ 797–8. [Eredeti megjelenés: *Dokumentum*, 1926.]
- I. Gy. ismeretlen versei. Közl.: Markovits Györgyi. It 153–61.
- I. Gy. köszöntése. PIM Évk 9. sz. 7.
- I. — tükröben. Vélemények, kritikák I. Gy.-ről és életművéről. Kritika 9. sz. 5–7. [Montázs, 1929–1971.]
- Jordáky Lajos: A költő és a régi Korunk. IgSzó II. 583–93. és Kritika 9. sz. 8–9.
- Juhász Mária: *Testvérek*. I. Gy. új Dózsa-drámája. Kortárs 1991–5.
- Kántor Lajos: Belső felszólítás. Korunk 1507–9.
Kántor Lajos: Ihlet és történelem. Tiszatáj 11. sz. 36–8. [Testvérek.]
- Kardos József: A Dózsa-motívum I. Gy. költészetében. Kortárs 882–6.
- Kenyeres Zoltán: I. Gy. irodalomszemlélete. PIM Évk 9. sz. 93–111.
- Kiss Ferenc: I. *Gyalogút*-ja. Tiszatáj 11. sz. 14–21
Kömlös Aladár: Egy emlék I. Gy.-ről. Kritika 9. sz. 4.
- N. Kovács József: Még egyszer I. Gy. és az Új Előre kapcsolatáról. Kritika 9. sz. 9.
- Kovács Vilmos: Két találkozás. Kortárs 1744–5.
Kronstein Gábor: Hős vagy áruló? I. Gy. és Németh László változatai a Görgey-témára. It 903–24.
- László Gerő: A költő mellett. IgSzó II. 598–9.
Lászlóffy Aladár: Születésnapra. IgSzó II. 555.
Olariu, Constantin: Fordítás közben. IgSzó II. 597.
Pál Ferenc: I. Gy. munkáinak első kiadásai. (Mutatvány a Petőfi Múzeum Bibliográfiai Füzetek anyagából.) PIM Évk 9. sz. 169–74.
- Panek Zoltán: „Társunk e földi létben”. IgSzó II. 572–3.
- Pašaiuková, Jaroslava: A magyar szürrealizmus. ISZ 790–6.
- Pergel Ferenc: I. Gy. munkássága 1914–1944 között a bibliográfia tükrében. Vigilia 805–8.
- Pomogátis Béla: Magyar költő Európában. Tiszatáj 11. sz. 33–6.
- Porumbacu, Veronica: A jókívánságokon túl. IgSzó II. 556.
- Rau, Aurel: A költészettel azonosuló élet. IgSzó II. 579–82.
- Rózsa Béla: Sokasodjanak poharai! I. Gy. köszöntése. Eletünk 483–4.
- Sütő András: Atlaszok. (I. Gy.-nak.) IgSzó II. 547–52. és Kortárs 1734–9.
- Szabó B. István: A mérleg nyelve — I. Gy. felszabadulás utáni munkásságának magyarországi kritikái. PIM Évk 9. sz. 113–45.
- Szalai Anna: Jegyzetek I. Petőfi-könyvének fogadtatásáról. Kritika 11. sz. 20–1.
- Szamoljov, David: I. Gy.-ről. Kortárs 1746–7. [Részlet az oroszul megjelent I. kötet (1969) bevezetőjéből.]
- Szemler Ferenc: I. Gy. és a román költészet. IgSzó II. 557–65.
- Takács Imre: Tisztelet I. Gy.-nak. Kortárs 1730–2.
Takács Péter: A Dózsa-hagyomány I. Gy. művészetében. Alföld 9. sz. 7–16.
- Tamási Attila: Egy I.-versről. Tiszatáj 11. sz. 30–3. [Ifjú pár.]
- Tamási Áron: Barangolás I. Gy.-val Erdélyben. IgSzó II. 553–4. [Közölve a hagyatékból.]
- Taxner Ernő: Törvénykereső — I. Gy., a drámaíró. PIM Évk 9. sz. 69–91.
- Teodorescu, Virgil: Testvéri üdvözet. IgSzó II. 545.
Tótfalusi István: „A megnőtt élet.” (A hetvenéves I. Gy.) Vigilia 793–8.
- Tüskés Tibor: A költő tanúságtétele. (Egy I.-vers megközelítése.) Jelenkor 1005–11. [Koszorú.]
- Váci Mihály: Meleg áram. Kortárs 1726–8. [Közszónt, elhangzott 1962-ben a 60. születésnapon.]
- Vadas József: Modern költő — régi maszkban. It 871–81.
- Verecs Dániel: Közös égbolt alatt. Tünődések — környezetrajzzal. Tiszatáj 11. sz. 22–9.
- Weöres Sándor: Prologus I. Gy. szerzői estjén. Tiszatáj 7. sz. 14–5. [Elhangzott az újvidéki rádióban, 1972. jún. 2. án.]
- Zalabai Zsigmond: Két I.-vers elemzése. ISZ 267–72. [Őszi este, Koszorú.]
- Zalabai Zsigmond: A tárgyilagos indulat költője. (Tapogatózás I. Gy. versvilágában.) ISZ 781–9.
- Imre Farkas**
Károlyi Amy: Az ismeretlen I. F. Jelenkor 463–70. [Az első magyar pop-költő.]
- Janovics Jenő**
Hunyadi Károly: Kun Béla kritikája J. J. könyvéről. Kortárs 808–9. [A magyar dráma irányai. Bp. 1907.]
- Jordáky Lajos: J. J. és Kun Béla. Kortárs 810.
- Jenei Ferenc**
V. Kovács Sándor: J. F. (1905–1971.) MKSz 296.
S. Sárdi Margit: J. F. (1905–1971.) It 529–30.
- Jókai Anna**
Bozóky Éva: Beszélgetés J. A.-val. Könyvtáros 745–7.

Földes Anna: Lázító látleletek. J. A. portréjához. Kortárs 300—7.

József Attila

Bokor László: J. A. Muagerisz-jeligéje. Kortárs 1134—8.

Csanda Sándor: Néhány szempont egy modern vers elemzéséhez. (J. A.: *A Dunánál*). ISz 242—7.

[József Attila]: Újabb tallózás a Kassai Naplóban. Újabb effelejtett J. A.-vers. Közl: Zimándi P. István. *Vigilia* 559—61. [*Feleségem*.]

[József Attila]: J. A. ismeretlen cikke Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában. Közl és a bev. írta: Bokor László. *Kritika* 4. sz. 8—9. [*Vetélő — Előőrs* 3 (1930) 1. sz., *A maratoni kormányelnök — Előőrs* 3 (1930) 19. sz.]

J. A. és a román költészet. Kétynelvű kisantológia. Az elősötét írta és a verseket válogatta: Mózes Huba. A könyvészeti adalékok összeáll.: Réthy Andor. Bukarest, 1972. *Kriterion*. 150 l.

Lázár Vilmos: Emlékeim J. A.-ról. *Valóság* 10. sz. 1—13. [Vitányi Iván jegyzete a befejezetlenül maradt visszaemlékezéshez: 13—4.]

Roudinesco, E.: A. J. et la sexualité. *Action Poétique* 49. sz. 66—7. [Bevezető J. A. *Hegel, Marx, Freud* c. írása francia nyelvű szövegéhez, 1. uo. 68—75.]

Szántó Judit: J. A.-ról [Bevez. és jegyzetek: Vértes György.] *Kritika* 7. sz. 2—19.

Szell Jenő: J. A. és a kommunista diákok pere. It 935—41.

Török Gábor: J. A.-kommentárok, XIV. MNyr 423—39.

Vészi Endre: Emlék a pillanatról. Móríc Zsigmond és J. A. Kortárs 1473—4.

Zsilka Tibor: Szemiotikai műelemzés. ISz 524—30. [*Házam*. Szlovákul: O interpretácii umeleckého textu, 3. sz. 85—96.]

Juhász Ferenc

Andor György: Adalékok a szabad vers és a próza-vers ritmusához. MNy 287—97.

Bertha Bulcsu: Interjú J. F.-cel. *Jelenkor* 968—85. *Fekete Elvira*: Grammatika és költészet. J. F. A *tested* című versének strukturalista elemzése. *ÚS* 92. sz. 534—46.

Fülöp László: Jegyzetek J. F. lírájáról „A szarvassá változott fiú” megjelenése alkalmából. *Tiszatáj* 3. sz. 98—104.

Fülöp László: J. F. Dózsa-eposza. *Alföld* 9. sz. 18—25

Izsák József: J. F. *IgSzó* 11. 431—9.

Juhász Ferenc: A költészet cselekvő akarata. *Kritika* 10. sz. 9.

J. F. [Bibliogr.] Összeáll.: Vasvári István, Bp. 1971. Föv. Szabó E. Könyvtár. 28 l.

Kabdebó Lóránt: A kompozícióban megformált koncepció. J. F.: *A halottak királya*. Kortárs 1629—38.

Kiss Ferenc: Párbeszéd J. F. költészetéről. [1]: 143—68. [Rövidebb változata: Kortárs, 1966.]

Pomogáts Béla: A halottak királya. (J. F. eposza). *Jelenkor* 986—96.

Juhász Ferencné

Bodnár György: J. F. 1928—1972. ItK 740—1.

Juhász Géza

Juhász Izabella: J. G. (1894—1968.) [Bibliográfia.] Debrecen, 1971. KLTE. 229 l.

Juhász Gyula

Baróti Dezső: J. Gy. Dózsa-verseiről. Kortárs 871—6.

Benkő László (szerk.): J. Gy. költői nyelvének szó-tára. Bp. 1972. Akadémiai K. 930 l.

P. Dombi Erzsébet: A szinesztézia grammatikai formái. *Nyitúdk* 37—50.

Péter László: Nyomozás a Szimák-ügyben. Műhelytanulmány J. Gy. halálának harmincötödik évfordulójára. *Tiszatáj* 4. sz. 60—72.

Szalatnai Rezső: J. Gy. publicisztikája. Könyvtáros 172—4.

Kafka Margit

Kafka Margit: *Az élet útján*. Versek, cikkek, naplójegyzetek. Összegyűjt., szerk., bev. és jegyz.: Bodnár György. Bp. 1972. Szépirodalmi K. 466 l.

Lányi Sarolta: Emlékeim K. M.-ről. It 933—5.

Lukács György: K. M.-ről. Közl: Timár Árpád. It 714—9. [Magyar Hírlap, 22 (1910) XXII. sz. 2—4.]

Kahána Mózes

Kahána Mózes: *A boldog élet könyve*. [Önéletrajzi regény.] Bp. 1972. Szépirodalmi K. 489 l.

Káldi János

Rónay László: A valóság vonzásában. K. J. költészetéről. *Életünk* 122—9.

Kálnoky László

Nemes Nagy Ágnes: A hatvanéves K. L. köszöntése. *Nagyvilág* 1438.

Kalocsay Kálmán

L. Gály Olga: Renezsánsz embernek is mondják. ISz 132—6. [A 80 éves eszperantó költő és műfordító munkásságáról.]

Kamondy László

—nn—: K. L. 1928—1972. *Tiszatáj* 12. sz. 95.

Végh Antal: levele K. L.-hoz. *ÚF* 3. sz. 145.

Karinthy Frigyes

Dénes Zsófia: Úgy, ahogy volt, Találkozásom K. F.-sel. *ÚI* 12. sz. 83—86.

Halász László: K. F. *alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp. 1972. Szépirodalmi K. 267 l. (Arcok és vallomások.)

Kardos László: K. F.: *Találkozás egy fiatalemberrel*. ItK 358—61.

Károly iAmy

Moldován Domokos: Magnetofonbeszélgetés Kodály Zoltánról Weöres Sándor és K. A. költőkkel. *Forrás* 3. sz. 36—41.

Kassák Lajos

Delny, Henri: Post scriptum. *Action Poétique* 49. sz. 22—7. [Utószó a *Levél Kun Bélához* (Ma, 7. sz.) francia nyelvű fordításához, 1. uo. 16—21.]

Dénes Zsófia: Úgy, ahogy volt. K. a magyar avantgarde élén. *ÚI* 10. sz. 109—12.

Fülöp László: K. L. lírája 1945 után. It 249—87.

[Kassák Lajos]: Adyról. Közl: Vezér Erzsébet. It 173—87.

A Kassák-díj alapítvány rövidített szabályzata. [Közteszt:] Kassák-díj Kuratóri Tanácsa. MM 40. sz. 95.

Komlós Aladár: Levelek. [2]: 346—8. [K. L. levele.]

László József: K. Ady-tanulmányáról. It 946. [Megjegyzés Vezér E. publikációjáról.]

Pašlaková, Jaroslava: A magyar szürrealizmus. ISz 790—6. [A *Dokumentumról*.]

Szombathy Bálint: River deep — mountain high. 2. K. L. folyóirata, a Ma. *ÚS* 84. sz. 196—205.

Vadas József: Une revue d'avant-garde. *Action Poétique* 49. sz. 11—14. [A Ma. — Magyarul I. *Arion* 4. sz.]

Keresztury Dezső

Gál István: Jegyzetek K. D.-ről. *Jelenkor* 928—31.

Kertész Ákos

Almási Miklós: Egy hiányrészlet társadalomtörténete. Még egyszer a Makráról. Kortárs 624—32.

Rácz-Szekély Győző: Beszélgetés K. A.-sal Könyvtáros 552—5.

Kodolányi János

Kodolányi János: *Én vagyok*. (Életrajzi regény.) Utószó: Csűrös Miklós. Bp. 1972. Magvető. 688 l.

Kovács Kálmán: A lélek regénye — K. J.: *Boldog Margit*. It 591—619.

- Lázár Vilmos: Válasz Talpassy Tibornak. Úi 9. sz. 116–21. [Vita K. J. politikai–irodalmi gesztőléről. Előzményét l. It 1971: 4. sz.]
- Tüskés Tibor: „Keserű ifjúkor.” K. J. diákével. Jelenkor 721–30.
- Tüskés Tibor: „Visszapillantó tükör”. K. J. visszaterése az irodalomba. Életünk 145–56.
- Komlós Aladár**
- Komlós Aladár: Levelek. [2]: 341–69. [Gaál G., Kassák L., Salamon E., Kosztolányi D., Balázs B., Remenyik Zs., Sinkó E. levelei K. A.-hoz.] Nagy Péter: K. A. nyolcvan éves. Nagyvilág 1914–5. Németh G. Béla.: K. A. köszöntése. ItK 409–10.
- Kónya Lajos**
- Becht Rezső: K. L. (1914–1972.) Soprsz 374–7. Fábrián Zoltán: Búcsú K. L.-tól. Kortárs 1151–2.
- Kosztolányi Dezső**
- Belohorszky Pál: Tragikus öröklét pillanata. Gondolatok K. D. prózájáról. Világosság 677–83.
- Bognár Antal: A hatodik érzék. TanÚjvidék 169–87. [A *Petőfi Sándorka* c. novella és Illyés Gy. Petőfi-könyve előszavának összevetése kapcsán a költői konkrétumokról.] [Rövidebb változata: ÚS 83. sz. 151–5.]
- Czére Béla: Két érintkező pálya: Csáth és K. PIM Évk 9. sz. 219–33.
- Danyi Magdolna: Beszéd és vers. Az elbeszélő és megszólított versmodell, mint a költői beszéd beszédszerűségét kiváltó struktúraszituáció K. A *bús férfi panasza*i c. kötetében. ÚS 81. sz. 31–7.
- Dér Zoltán: Költő családon belül. (Újabb K.-dokumentumok.) 1–2. Üzenet 377–97, 466–80. [Ifjúkori levelei.] és Életjel-Miniatűrök 21. Szabadka, 1972. 126 l.
- P. Dombi Erzsébet: A szinesztézia grammatikai formái. NyitudK 37–50.
- Illés Endre: Dialógusok. (Vázlatok, krétával, K. D.-ről.) Üzenet 372–6.
- Kiss Ferenc: Egy novellatípus teherbrása. K. D.: *Füredés*. Kortárs 79–85.
- Kiss Ferenc: K. az esztéta. ItK 601–16.
- Kiss Ferenc: K.-ról. [1]: 15–45.
- Kiss Ferenc: K. D. levelezéséből. ItK 368–82. [14 levele 1925–1926-ból.]
- Komlós Aladár: Levelek. [2]: 360–2. [K. D. levele.]
- Komor Ilona: Unveröffentlichte Beiträge zum Opus epistolarum von Thomas Mann. ALitt 190–7. [Levelek K. D.-hez.]
- Kronstein Gábor: A búcsú pillanata. K.: *Őszi reggel*. It 440–50.
- Vargha Balázs: K. D. fővárosi költő. Budapest 10. sz. 20–1., 11. sz. 20–2.
- Krúdy Gyula**
- Katona Béla: K. Gy. *pályakezde*sége. Bp. 1971. Akadémiai K. 217 l. (IF 75.)
- Krúdy Zsuzsa: Nincs szebb folyó a Poprádnál. ISZ 709–11. [Podolini kapcsolatairól.]
- Krúdy Zsuzsa: Szindbád születése. Könyvtáros 53–4.
- Szabó Ede: K. félmúltja és jövője. ItK 637–9.
- Szemere Gyula: A vonatkozó névmási jelzős szerkezet K. stílusában. MNyr 30–7.
- Lányi Sarolta**
- Botka Ferenc: Üzenet Jégországból. Üzenet 586–9.
- Lengyel József**
- Tamás Attila: Tündések a L.-életmű körül. Tiszatáj 1. sz. 45–50.
- Lesznai Anna**
- Illés Endre: Máll. (Vázlat, krétával L. A.-ról.) Jelenkor 494–7.
- Lukács György**
- Anders, Johann—Klobusicky, Elisabeth: Vorschlag zur Interpretation der Brecht — Lukács-Kontroverse. Alternative 84/85. sz. 114.
- Balázs Béla: Notes from a diary (1911–1921). NHQu 47. sz. 123–8.
- Bizám Lenke: A mindennapi élet álesztétikájáról. Világosság 521–3.
- Déry Tibor: Reminiscences of L. NHQu 47. sz. 150–3. [Magyarul l. Élet és Irodalom 1971. 52. sz.]
- Dési Ábel: Tézisek L. Gy. értékeléséhez. Híd 610–22.
- Eörsi István: A valóság fanatikus. Létünk 1 (1971) 53–9.
- Goldmann, Lucien: The aesthetics of the young L. NHQu 47. sz. 129–35.
- Graff, Gerald: L. in the American university. NHQu 47. sz. 136–43.
- Hanák Tibor: L. Gy. indulásának szellemi környezetrajzához. Híd 515–32.
- Hanák Tibor: A *filozófus* L. Párizs, 1972. Magyar Műhely. 119 l.
- Hermann István: Találkozások a lehetőségekkel. A fiatal L. Gy. drámaelméletéhez. Világosság 514–20.
- Illyés Gyula: On Charon's ferry. NHQu 47. sz. 154–5.
- Kadarkay Árpád: The L. I knew. NHQu 47. sz. 144–8.
- Kántor Lajos: L. Gy., a kortársak és tanítványok. Korunk 1273–4. [A Híd (Újvidék) 1972. 4. sz. tanulmányairól.]
- Lindsay, Jack: The achievement of G. L. The problem of creative norm. Meanjin Quarterly 2. sz. 117–29.
- Lukács György: Aus der „Heidelbergischen” Philosophie der Kunst, 1912–1914. [Zur Phänomenologie des schöpferischen Verhältnens.] Arlon 39–46. [Részlet a kiadatlan műből, magyar fordításával (47–54.) és Márkus György bevezetőjével (35–8).]
- Lukács György: Kaffka Margitról. Közl: Timár Árpád. It 714–9. [Magyar Hírlap, 1910, XXII. sz.]
- Lukács György levelei Paul Ernsthez (1911–1926). Közzéteszi, ford. és jegyz.: Fekete Éva. MTA II. OK 20 (1971–72) 269–306.
- [Lukács György] Válaszok: L. Gy. Kérdez: Kovács András. Kritika 5. sz. 3–5. [1969-es tévé interjú szövege, elhangzott 1972. máj. 30-án.]
- Mannheim Károly: A regény elmélete. (1920.) Híd 463–6.
- Máthé Gábor: L. Gy.-nek A *regény elmélete* és az azt megelőző művei. NyitudK 51–64.
- Mészáros Vilma: L. Gy. emlékezete. MTA II. OK 20 (1971–72) 260–8.
- Pastyik László: In memoriam L. Gy. a jogoszláv lapok és folyóiratok hasábjain. Bibliográfiai jegyzet. Létünk 1 (1971) 61–2.
- Révai József: L. Gy. Történelem és osztálytudat című könyvéről. (1925.) Híd 467–75. [Grundberg Archivum, 1925.]
- Seravezza, Antonio: Il naturalismo letterario come antirealismo. Aut Aut 129–130. sz. 138–51.
- Swingewood, Alan—Sonolet, Daglind: La théorie de la littérature de L. L'Homme et la Société 26. sz. 19–44.
- Szabolcsi Bence: The champion of dethroned reason. NHQu 47. sz. 149.
- Tertulian, Nicolas: L. Gy. és az esztétika filozófiai problémái. Tiszatáj 9. sz. 45–51.
- Tókei Ferenc: L. Gy. magyarsága. Kritika 6. sz. 18–20. [Angolul: NHQu 47. sz. 108–22.] [Előadás a párizsi Magyar Intézetben, 1972-ben.]
- Vajda Gábor: L. Gy. realizmuselmélete. Híd 582–95.
- Vajda Gábor: A realizmus győzelme. (L. Balzacról és Tolsztojról.) Híd 951–65.
- Vajda Gábor: L. a kritikai és a szocialista realizmusról. Híd 1385–98.
- (—): Nekrológok L. Gy.-ről. Kritika 1. sz. 14.
- Mándy Iván**
- Lengyel Balázs: Vázlat M. I.-ről. Kortárs 788–91.
- Mata János**
- Kardos László: M. J. két verse. Kortárs 115.
- Mécs László**
- E. Fehér Pál: Egy-két szó a M.-rehabilitációhoz. Kritika 8. sz. 26.

Méreiné Juhász Margit

Sáfrán Györgyi: M. Ferencné J. M. (1902–1965). Szabolcs-SzatmáriSz 2. sz. 60–8.

Mišlanik, Jan

Klanciczay Tibor: J. M. 1914–1972. ItK 743.

Sziklay László: J. M. (1914–1972). Helikon 532.

Mocsár Gábor

Szalay Károly: M. G., a satirikus. Forrás 5. sz. 81–6.

Mohácsi Jenő

Sós Endre: Madách, Vörösmarty, Katona fordítója: M. J. FK 116–29.

Móricz Zsigmond

Balogh Edgár: A M.-kutatás politikai szférája. Kortárs 1481–3.

Bözödi György: M. Zs. Erdélyben. Kortárs 1484–8. Czine Mihály: A valóság szerelme. M. időszerűsége. Tiszatáj 9. sz. 52–7.

Féja Géza: M. Zs.-ról ÚF 3. sz. 146–7.

Grezsa Ferenc: Kétszázötven éves a vásárhelyi gimnázium. Tiszatáj 9. sz. 65–7. [M.-dokumentumok.]

Hajdú Ráfi Gábor: Egy évforduló után. Kritika 9. sz. 25. [Halálának 50. évfordulójá.]

Jordáky Lajos: Egy kolozsvári délután. M. Zs.-dal. Kortárs 1488–90.

Kántor Lajos: „A gondolatok utánozhatatlanul keleti tagolása...” M. — Sadoveanu — Bartók. Kortárs. 1491–3.

Kaposi Endre: Foto Martsa. UF 2. sz. 97–100. [Fotó-portré.]

Kiss Tamás: M. Zs. és Debrecen. Alföld 10. sz. 13–21. Kovács Kálmán: „En nem egy életet éltem...” Töprengés M. Zs. művészetéről. Alföld 10. sz. 3–12.

Margócsy József: Aggódás M. Zs.-ért, irodalmunkért. Szabolcs-SzatmáriSz 4. sz. 73–6.

Krammer Jenő: Találkozásaim M. Zs.-dal. ISZ 846–8.

Móricz Virág: Anyám nyomában. Kortárs 1486–71. Nagy Péter: M. Zs.: *Barbárok*. It 924–32.

Németh Antal: M. Zs. és a Nemzeti Színház kapcsolata 1935 és 1942 között. ItK 227–39. [A leveleket sajtó alá rendezte Vargha Kálmán.]

Örvös Lajos: Zsiga bácsi iskolájában. Kortárs 1474–7.

Pusztai Sándor: Kaszáscsillag a diófa fölött. Vonások M. Zs. arcképéhez. Kortárs 1477–9.

Sebestyén Árpád: Rózsa Sándor a „társzólás kátyújában”? Alföld 1. sz. 53–8. [A tévéfilm-vázlatról.]

Takács Imre: M. hajnali könnyzápóra. Kortárs 1480–1.

Varga Balázs: M. Zs. pesti vállalkozásai. I. Budapest 12. sz. 20–1.

Varró Ilona: Előszó M. Zs. *Légy jó mindhalálig* c. regényéhez. IgSzó 1. 766–75.

Vészi Endre: Emlék a pillanatról. M. Zs. és József Attila. Kortárs 1473–4.

Nadányi Zoltán

Bakó Endre: Pályakép-vázlat N. Z.-ről. Alföld 8. sz. 38–46.

Nagy Karola

Benamy Sándor: N. K. (1906–1933). Vigilia 676–81.

Nagy Lajos

Lázár Vilmos: Válasz Taplassy Tibornak. ÚI 9. sz. 116–21. [Vita N. L. politikai-irodalmi gesztióin. Előzmény: It 1971: 4. sz.]

Nagy László

Andor György: Adalék a szabad vers és a prózavers ritmusához. MNy 287–97.

Bata Imre: Szenvedés és szerelme. N. L. költészetéről. Kortárs 1284–9.

Csiksz Erzsébet: Műelemzés — értő versmondás. Mtan 187–90. [Kt viszi át a szerelmet?]

Kiss Ferenc: „Káromkodásból katedrális”. N. L. költészete. [1]: 169–212. [Rövidebb változat: Valóság, 1968.]

N. L. [Bibliográfia.] Összeáll.: Vasvári István. Bp. 1972. FvV. Szabó Ervin Könyvtár. 41 l.

Németh László

Bata Imre: Nyelvbölcséleti fragmentumok N. L.-nál. Forrás 3. sz. 42–7.

Greza Ferenc: Kétszázötven éves a vásárhelyi gimnázium. Tiszatáj 9. sz. 65–7. [N. L.-dokumentumok.]

Imolya Imre: Karádi tanár úr (1885–1946). Köznevelés 6. sz. 16–7. [N. L. hódmezővásárhelyi tanárkollégájáról, az *Utazás* tanárfigurájának modelljéről.]

Jánosik Zsuzsa: *A förmöltés eszközei N. L. prózájában*. Bp. 1971. ELTE. 88 l. (Nyelvtudományi dolgozatok 4.)

Kovács Kálmán: N. L.: Gyász. StudLitt 49–60. Kronstein Gábor: Hős vagy áru? Illyés Gyula és N. L. változatai a Görgey témára. It 903–24. Szoboszlay Ágnes: *A szemléletesség eszközei N. L. nyelvében*. Bp. 1972. Akadémiai K. 77 l. (Nyelvtudományi értekezések 77.)

Rácz-Székely Győző: Jubileum a Medve utcában. Köznevelés 24. sz. 22–3. [A *Medve utcai polgári* címűadójának centennáriuma.]

Varsányi Péter: „E kísérletre a pedagógia története is joggal tarthat igényt...” Köznevelés 4. sz. 18–20. [Tan- és szakfelügyelői feljegyzések N. L. hódmezővásárhelyi „kísérleti” óráiról.]

Oláh Gábor

Harsányi Zoltán: O. G. és a debreceni nyelvjárás. Alföld 8. sz. 46–51.

Tóth Endre: O. G. Párizsban. It 696–713.

Ottlik Géza

Zirkuli Péter: „Minden megvan”. Korunk. 1582–5.

Örkény István

Csetri Lajos: A novellista Ö. J. Kortárs 603–7. Gál István: Ö. I. hatvan éve. ÚI 4. sz. 96–9.

Görgey Gábor: Ö. I. 60 éves. Nagyvilág 637–8. Kamarás István: Kikben él a novella? Munkások olvasók Ö. I. *Meddig él egy fa?* című novellájáról. Könyvtáros 424–7.

Molnár Gál Péter: Ö., a drámaíró. Kortárs 608–15. Nagy Péter: Ö. I.: *A Sátán Fűreden*. (Novellaelemzés.) It 690–5.

Örkény István: Bekennntis zur Groteske. Literatur und Kritik. 64. sz. 231–5.

Pap Károly

P. K. elfelejtett novellája és regényrészlete. Közl: Petrányi Ilona. It 734–42.

Petri György

Várady Szabolcs: Két költő. Magyarazatok P. Gy.-höz. Valóság 2. sz. 89–91.

Pilinszky János

Domokos Máttyás: Senkiföldjén. P. J.-ről. Tiszatáj 6. sz. 72–6.

Szekér Endre: Jegyzetek P. J. költészetéről. Korunk 941–4.

Pogány József

Nagy Endre: Vázlatok a marxista esztétikai gondolkodás magyarországi kezdeteiről: P. J. Alföld 3. sz. 45–59.

Pusztai Sándor

Szeghalmi Elemér: P. S. versei. Vigilia 50.

Radnóti Miklós

Buday György: R. M. emlékezetére. Tiszatáj 12. sz. 36–7. [Rádióelőadás, 1969.]

Hubay Miklós: Mosolygó Empedoklész. Bevezető egy nagyobb R.-tanulmányhoz. ÚI 5. sz. 92–7.

Katona Ferenc: R. M. zsenél a *Mindnyájunk* Lapjában 1927–28-ban. It 482–5.

Köszegi Ábel: *Törödek*. R. M. utolsó hónapjainak krónikája. Bp. 1972. Szépirodalmi K. 75 l. Mastermann, Neville: An English and Hungarian poet. HungPEN 85–6. [C. D. Lewis, R. angol fordítója.]

Két klasszikusunk elfelejtett fordítása. Közlő: Györi László. It 722-4.
Robin, Pierre: R. M.-ra emlékezve. It 82-5.
Tamás Attila: Huszadik századi stílusproblémákról — a R.-életmű kapcsán. It 620-34.
Tolnai Gábor: „... Szerbia ormán...” R. M. nyomában. Kortárs 86-106, 254-69, 416-33.
Virághné T. Sonja: R. M. egy éve Liberechen. [1927/8.] ISz 56-61.

Raffai Sarolta

Rigó Béla: R. S. Kortárs 1639-46.

Rákos Sándor

Imre László: R. S.: A *szomorúság fia*. Alföld 7. sz. 58-63.

Imre-László: R. S. táguló körei. Kortárs 792-5.
Rónay László: Széjlegyzetek egy verstüpusról. R. S.: Az emlék jelene — Gilgames a sivatagban. Alföld 12. sz. 9-13.

Remenyik Zsigmond

Komlós Aladár: Levelek. [2]: 366-7. [R. Zs. levele.]

Réval József

Pándi Pál: R. J. P.-képehez. PárttK 2. sz. 34-83. és [6]: 480-539.

Sarkadi Imre

Hubay Miklós: S. Kortárs 1272-82.
Szeberényi Lehel: A S.-fényképekhez. Kortárs 1283.

Simon István

Bertha Bulcsu: Interjú S. I.-nal. Jelenkor 199-207. [1 fotó.]

Sinka István

Görömbel András: S. I. balladái. It 288-304.
Görömbel András: Mesterek uccája — Szigetek könyve. Alföld 5. sz. 35-43.

Sipkay Barna

Bánszki István: „Sok szép dolgok lehetnének...” Szabolcs-SzatmáriSz I. sz. 73-9. [A *Csalogány színháza* c., most előkerült regény-kéziratról.]

Sötér István

[Sötér István]: A Vigília beszélgetése S. I.-nal. Lejegyezte: Hegyi Béla. Vigília 90-98.

Szabó Dezső

Gál István: Látogatások Sz. D.-nél. Forrás 1. sz. 40-3.

Okáli, Daniel: Živý bič Mila Urbana a Az elsodort falu Dezső Szabó. [9]: 219-26. [Magyar ny. kivonattal.]

Sz. D. vázlatos könyvtár-„Jajstroma”. Közlő: Taxner Ernő. It 724-33. [1924-ből.]

Vargha Balázs: Sz. D. pesti tablói, I-III. Budapest 4. sz. 21-2, 5. sz. 20-1, 6. sz. 20-1.

Szabó Lőrinc

P. Dombi Erzsébet: A szinesztézia grammatikai formái. NyitudK 37-50.

Kabdebó Lóránt: Berendezkedés a korlátozott életben. *Különbéke* (1933-36.). ItK 457-80.

Kabdebó Lóránt: „Egy téli bodzabokorhoz”. (A Harc az ünnepért³-korszak összegezése). BorsSz 4. sz. 63-82.

Lászlóffy Aladár: Sz. L. költői helyzetei. 1-2. IgSzó 1. sz. 80-90, 229-39.

Sz. L. publikálatlan levele Szigeti Endrének. Vigília 618.

Rába György: Sz. L. Bp. 1972. Akadémiai K. 173 l. (Kortársaink.)

Tornai József: Régi vallomás Sz.- L.-ről. [1952.] Tiszatáj 10. sz. 55-9.

Szabó Pál

Bertalan Ágnes: Sz. P. szívmárványai, 1-2. Forrás 2. sz. 3-12, 3. sz. 15-22.

Csányi László: Sz. P.-ra emlékezve. Életünk 519-22.
Juhász Béla: A nagy temető. Sz. P. történelmi regénye. Kortárs 1139-44.

B. Nagy László: Sz. P. Úi 10. sz. 112-7.

Vujicsics D. Sztóján: Ivan Goran Kovačićrólunk és köztünk. Kortárs 270-6. [A *Békalencséről*, fordítás alapján.]

Szántó György

Sz. Gy. naplójából. Vigília 117-21. [Rónay György bevezetőjével, 116-7.]

Szerb Antal

Lackó András: Sz. A. történelemszemlélete *A királyné nyakláncában*. ItK 510-4.

Sz. A. levelei Sík Sándorhoz. Vigília 334-6. [Szövegközlés.]

Sz. A. piarista cserkész feljegyzései. Vigília 330-4. [Szerb Antalné bevezetőjével, 329.]

Sziklay László

Fried István: Sz. L. 60 éves. ISz 78-80.

Fried István: L. Sz. a 60 ans. StudSlav 189-91. [Bibliográfiával.]

Szomorj Dezső

Réz Pál: Sz. D. alkotásai és vallomási tükrében. Bp. 1971. Szépirodalmi K. 291 l. (Arcok és vallomások.)

Takáts Sándor

Szénássy Zoltán: T. S. emlékezete. ISz 945-8.

Tamási Áron

Balogh Edgár: Biztató T. A. kutatására. Születésnek 75. évfordulójára. Tiszatáj 9. sz. 60-4.

Farkas Árpád: Leveleire a 75 esztendő T. A.-hoz. IgSzó II. 374-6.

Hargreaves, Susan: Abel alone. [Ábel a rengetegben.] MNYr 439-41. [Az angol fordításról.]

Jékelyi Zoltán: Bogács és babér. T. Á. frói útján. Kortárs 1979-81. [Beszéd a PIM emlékkéltetés megnyitására, 1972. szept. 30.]

Kántor Lajos: Realizmus vagy avantgarde? Üzenet 167-74.

Kocsányi Piroska: Megújított köznyelvi szóképek T. Á. nyelvében. MNYr 179-86.

Olariu, Constantin: Csillagok alatt. IgSzó II. 623-6. [Elhangzott 1972. szept. 24-én, Farkaslakán, a Szervátiuszok által készített emlékmű felavatásakor.] (2 fotóval.)

Szénássy Zoltán: Látogatásban Tamási Gáspárnál. ISz 747-50.

Tamási Áron: Ünnepi üzenet. [Bp. 1961. aug.] Ig Szó II. 371-2. [A RSZK felszabadulásának évfordulójára. A gépirat faksimiléjével.]

Tandori Dezső

Váraday Szabolcs: Két költő. Töredék T. D.-ről. Valóság 2. sz. 89-91.

Vas István: A ragasztás diadala. Úi 12. sz. 20-4. [Mottók egymás ellen c. verséről.]

Tatay Sándor

Bertha Bulcsu: Interjú T. S.-ral. Jelenkor 1063-70.

Tersánszky Józsi Jenő

Kaposi Endre: Foto Martsa. ÚF 2. sz. 97-100. [Fotó-portré.]

Galsai Pongrác: Tersánszkyadák. Jelenkor 561-7.

Tóth Árpád

P. Dombi Erzsébet: A szinesztézia grammatikai formái. NyitudK 37-50.

Turóczi-Trostler József

Gy[ergyai]. A[lbert]. : T.-T. J. Nagyvilág 785. [Halálának 10. évfordulójára.]

Váci Mihály

Kovács Sándor Iván: V. M. Bp. 1972. Akadémiai K. 163 l. (Kortársaink.)

Sárándi József: Hidegebb lenne nélküle. Vonások V. M. arcképehez. Kortárs 296-300.

Vas István

Bertha Bulcsu: Interjú V. I.-nal. Jelenkor 773—82. Kabdebó Lóránt: A személyesség V. I. költészetében. Kortárs 1150—3.

Várkonyi Nándor

Várkonyi Nándor: Pergő évek. [Önéletrajz.] Jelenkor 712—20, 817—28, 887—95, 1033—44.

Veres Péter

Czine Mihály: Találkozások V. P.-rel. Jelenkor 157—64.

Darvas József: V. P.-re emlékezni, ... Alföld 7. sz. 79—82. [Szoboravató beszéd, Balmazújváros, 1972. jún. 4.]

Grezsa Ferenc: Kétszázötven éves a vásárhelyi gimnázium. Tiszatáj 9. sz. 65—7. [V. P.-dokumentumok.]

Kádár János: Emlékezés V. P.-re. Kritika 1. sz. 3—4.

Kovács Kálmán: Emlékhelye avatni, ... Alföld 7. sz. 82—4. [Emléktábla avató beszéd, Balmazújváros, 1972. jún. 4.]

Lőrincze Lajos: A nyelvészkedő V. P.-ről. Forrás 6. sz. 71—5.

Mesterházy Lajos: V. P. világa. Gondolatok két posztumusz kötetének olvasásakor. Új 4. sz. 76—95. [Történelmi jelentés, Szárszó.]

Nádasdi Péter: Vallomás apámról. Alföld 6. sz. 11—9.

V. P. dokumentumok. Alföld 6. sz. 8—10.

Veres Péter: Kiadatlan jegyzetek. Forrás 1. sz. 35—9.

Veres Péter: Kiadatlan naplójegyzetek. (Vál.: Nádasdi Péter.) Alföld 6. sz. 3—7.

Veres Péter: Napló. (Kiadatlan jegyzetek.) Tiszatáj 4. sz. 24—7.

Veres Péter: Olvasás közben Az író hagyatékából. Új 8. sz. 77—86.

Vozári Dezső

Turczel Lajos: V. D. 1904—1972. ISz 944—5.

Weöres Sándor

Bányai János: Kortársunk, Psziché. Híd 35—42. Bata Imre: W. Pszichéje. Jelenkor 1049—51.

Bata Imre: W. S. ISz 209—16.

Cselényi László: Látogatóban W. S.-éknál. ISz 205—7.

Moldován Domokos: Magnetofonbeszélgetés Kodály Zoltánról W. S. és Károlyi Amy költőkkel. Forrás 3. sz. 36—41.

Cs. Nagy István: W. a *Bóbita* után. Életünk 283—5. Palkó István: A művészi képlátás pszichogenezise és karakterisztikumai W.-nél. Híd 179—84.

Somlyó György: Fiú-e vagy lány? Megjegyzések W. S. Pszichéjéhez. Új 8. sz. 101—15.

Weöres Sándor: Kisfaludy Sándor és Psziché. It 397—420.

Weöres Sándor: Szentgyörgy és a Sárkány. Kritika 5. sz. 22.

Zalabai Zsigmond: A homály fényei. (W. S. *Fuga* című verséről.) ISz 369—72.

Zelk Zoltán

Bertha Bulcsu: Interjú Z. Z.-nal. Jelenkor 388—98.

Zsoldos Jenő

Dán Róbert: Zs. J. 1896—1972. ItK 742.

VI.

Magyar irodalom külföldön

Csehszlovákia

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Csanda, Alexander: O otázkach hodnotenia markska literatúry v Československu. Zborník Pedagogickej Fakulty v Nitre. Spoločenské Vedy 1970/1971. 189—196. [A magyar irodalom helye a csehszlovákiai irodalomban, ill. viszonya a magyar, cseh és szlovák irodalomhoz.]

Csanda Sándor: Vývoj maďarskej literatúry na Slovensku po roku 1945. Slovenské Pohľady 7. sz. 43—51.

Csukás István: Adalékok a két világháború közötti magyar—szlovák kapcsolatokhoz. (Harcok Petőfi szellemi hagyatéka körül.) AHistLittHung 3—22.

Duba Gyula: Az emberi gondok árnyéka. (Előadás a Szlovákiai Írók Szövetsége Magyar Szekciójának közgyűlésén.) ISz 616—22.

Duba Gyula: Mítosz és valóság. ISz 385—6.

Duba Gyula: *Valóság és életérzés*. Bratislava—Bp. 1972. Madách—Szépirod. K. 257 l.

Dusek Imre: A csehszlovákiai magyar könyvkiadás. ISz 839—42.

Egri Viktor: *Tiszta források*. Bratislava—Bp. 1972. Madách—Szépirod. K. 314 l.

Gál István: Egy Magyar Nap interjú és következményei. [1937]. ISz 652—3. [Dokumentumkötés.]

Mészáros László: A kritika elfogadása. ISz 353—4. [Tézisek.]

Pašáková, Jaroslava: Prvý pokus o maďarsko—slovenské Kultúrne zblíženie v období po rozpade Rakúsko—Uhorska. [9]. 209—18. (Magyar ny. kivonattal.) [A Tűz (Bécs) c. folyóiratról].

Szokolczay Lajos: Negyedvirágzás. A csehszlovákiai magyar líra „új hullámáról”. Új 1. sz. 141—4.

Turczel Lajos: A Sarlós mozgalom kibontakozása és az irodalommal való kapcsolata. Alföld 3. sz. 60—6.

Zalabai Zsigmond: Beköszöntő fiatal szlovákiai magyar költők verséi elé. Új 1. sz. 37—8.

EGYES SZERZŐK

Csontos Vilmos

Csontos Vilmos: Gyalogúton. ISz 823—30. [Önéletrészlet.]

Dallos István

Mártonvölgyi László: Új sír van a temetőben. Búcsú D. 1.-től. ISz 485—6.

Darkó István

Turczel Lajos: D. I. 1902—1972. ISz 583—4.

Fábry Zoltán

Duba Gyula: „... tanú és tanulság én vagyok.” (Hetvenöt évvel ezelőtt született F. Z. Két éve halott.) ISz 577—9. — Kritika 8. sz. 20.

E. Fehér Pál: F. Z. és a csehszlovák kultúra. Nagyvilág 1558—64.

Hájek, Jifí: F. Z. és Forbáth öröksége. Kritika 1. sz. 16.

Kovács Győző: F. Z. Bp. 1971. Magvető, 185 l. Kovács Győző: In memoriam. F. Z. Alföld 3. sz. 66—73.

Móczár Albert: Órjárat egy vers körül. F. Z. és Forbáth Imre születésének 75. évfordulóján. Életünk 523—5. [Forbáth Imre: F. Z. c. verséről.]

Nádasdi László: F. Z. Új 2. sz. 91—100.

Tózsér Árpád: A műfaj neve: antifaszizmus. ISz 580—2.

Forbáth Imre

Hájek, Jifí: Fábry és F. I. öröksége. Kritika 1. sz. 16.

Móczár Albert: Órjárat egy vers körül: Fábry Zoltán és F. I. születésének 75. évfordulóján. Életünk 523—5. [F. I. Fábry Zoltán c. verséről.]

Győry Dezső

Szeberényi Zoltán: Poezia Dezső Győryho v období medzi dvoma vojnami (1918—1938.) Zborník Pedagogickej Fakulty v Nitre. Spoločenské Vedy. 1970/1971. 177—87.

Szeberényi Zoltán: *A vox humana költője*. Gy. D. csehszlovákiai költészet. Bratislava—Bp. 1972. Madách—Szépirod. K. 270 l.

Lovicsek Béla

Duba Gyula: L. B. ötvenéves. ISz 752—3.

Turczel Lajos

Duba Gyula: T. L. köszöntése. ISz 751—2.

Jugoszlávia

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Bányai János: Előszó. ÚS 86. sz. 278—95. [A legújabb jugoszláviai magyar költészetéről.]

Benkő Ákos: A jugoszláviai magyar drámalteremtéséről. Úzenet 189—93.

Benkő Ákos: A jugoszláviai magyar ifjúsági irodalomról. Jelenkor 1130—4.

Biacsi Antal: A második évfolyam elé. Úzenet 3—5. [Az Úzenet (Szabadka) folyóiratáról.]

Bodrogvári Ferenc: „Konzervatív elnékedés a kritikáról. Úzenet 75—9. [Válasz Tomán Lászlónak az Úzenetről általában és külön B. F.-ről írott bírálatára (Magyar Szó 1971. dec. 18.)]

Bori Imre: Hagyományaink. Létünk 1 (1971) 63—75. [A vajdasági szellemi örökség számbavétele.]

Bori Imre: Marxizmus és az irodalmi kritika kapcsolatai a jugoszláviai magyar irodalomban. Létünk 5. sz. 47—57.

Bori Imre: Még egyszer a mértékről és a hagyományról. Híd 1531—48. [Válasz Kiss Ferencnek (Kortárs 1647—51.)]

Bori Imre: Művelődéstörténeti kutatásaink lehetőségeiről és feladatairól. HungIntTudK 10. sz. 9—27.

Csáky S. Piroks: Nyomdánk és könyvtáraink életéből. HungIntTudK 10. sz. 55—64.

Dávid András: Petőfi költészetének oktatásunk tükrében. TanÚjvidék 53—81.

Gerold László: Színházi kultúránk és drámaírástunk kezdetei. HungIntTudK 10. sz. 77—83.

Juhász Géza: Magyar irodalom és könyvkiadás Jugoszláviában 1945—1970. Létünk 5. sz. 59—79.

Juhász Géza: Sokasodó hajók a félértesülés óceánjain. (A jugoszláv—magyar irodalmi kapcsolatok felszabadulás utáni negyed százada a könyvkiadás tükrében.) Híd 825—35. [Függelék: 1. A magyar irodalom jugoszláv bibliográfiája (1945—1970), 836—41; 2. A jugoszláv népek irodalmának magyar bibliográfiája (1945—1970), 842—50.]

Kiss Ferenc: Hagyomány és mérték. Kortárs 1647—51. [A jugoszláviai magyar irodalomról, a Hagyományaink c. sorozatról.]

Kolozsi Tibor: Konzervativizmus vagy valami más? Úzenet 139—43. [Válasz Tomán Lászlónak az Úzenetről megjelent bírálatára.]

[Löbl] Láng Árpád: *Idő és művészet*. (Aktivista írók.) Szabadka, 1972. Munkásegyletem. 711 (Életjel Miniatűrök 20.)

Lőrinc Péter: A Híd 1934—1941. [8]: 489—96.

Matijevics Lajos: Deák műveltségünk a külföldi egyetemek névsorai tükrében a XIV—XVI. században. HungIntTudK 10. sz. 47—54. [Jugoszláviai magyarok.]

Pastyik László: Sajtótörténetünk nyílt kérdései. HungIntTudK 10. sz. 67—70.

Penavin Olga: Petőfi a jugoszláviai magyarok emlékezetében. TanÚjvidék 119—39.

Podolszki József: Koravén emberkéek. A hitelesség problémája ifjúsági regényeinkben. ÚS 82. sz. 92—8.

Szabó Márta: Petőfi a jugoszláv sajtóban (1950—1970). TanÚjvidék 205—16. [Bibliográfia.]

Szeli István: Legenda és valóság. (A Napló Petőfi-képe). TanÚjvidék 141—55. [A Bács megyei Napló — 1935—1940.]

Utasi Csaba: Hízlegetésről a hitvallásig. Jegyzetek háború utáni szépprózáinkról. ÚS 83. sz. 161—5.

Varga Zoltán: Periszkóp. Híd 1005—23. [A mai jugoszláviai magyar prózáról.]

EGYES ÍRÓK

Bognár Antal

Danyi Magdolna: A leírás B. A. metanovelláiban. ÚS 83. sz. 156—7.

Csépe Imre

Csordás Mihály: Űzen a Föld. Riport-forgatókönyv. Úzenet 581—2. [Cs. I. önmagáról.]

Fehér Ferenc: Emlékezés Cs. I.-re. Úzenet 578—80.

I — r: Cs. I. 1914—1972. Úzenet 339—40. [1 fotó.]

Deák Ferenc

Benkő Ákos: Arcképvázlat D. F.-ről. Jelenkor 556—60.

Domonkos István

Danyi Magdolna: A nullponton formálódó konkrét költői nyelv. ÚS 89. sz. 414—6.

Fehér Ferenc

Fehér Ferenc: *Szabadkai diákéveim*. Szabadka, 1972. Szabadkai Munkásegyletem K. 52 l. 4 fotó. (Életjel — Miniatűrök 18.)

Gál László

Bori Imre: G. L. köszöntése. Híd 1421—3.

Gulyás József

Utasi Csaba: A költői eszmélés hosszú útja. G. J. műveiről. ÚS 89. sz. 433—7.

Kormos István

Danyi Ilona: „Kocson kiséfa.” Az értelmetlenül szépről és a szépség értelmetlenségéről. ÚS 83. sz. 166—7. [Útalan út.]

Ladik Katalin

Gunda Béla: A népmese a magyar avantgarde költészetében. ÚS 82. sz. 64—7.

Mayer Ottmár

Steinfeld Sándor: Emlékezés a mindvégig derülő barátára, elvtársra. 1941. november 18. Létünk 1 (1971) 115—24. [A Híd, 1934—1941.]

Sinkó Ervin

Bosnyák István: Nehéz honfoglalás. ÚS 83. sz. 106—31.

Bosnyák István: S. E. Petőfi-képe. ÚS 91. sz. 510—24. és TanÚjvidék 21—51.

Komlósi Aladár: Levelek. [2]: 367—9. [S. E. levele.]

Matkovics Marian: S. E., a csodálatos kiránduló kirándulása. [8]: 517—35.

Sinkó Ervin: Dalmácia, anno Domini 1941. [Napló-részlet.] ÚS 90. sz. 138—50.

Sinkó Ervin: Hit, vétő és tetemrehívás. Egy dortmundi bányamunkás emlékének. ÚS 90. sz. 469—70. [Másodközlés a *Testvér* 1925. 3. számából.]

Szirmai Károly

Dér Tibor: A teljes világ arányaiban. (Sz. K. 1890—1972.) Úzenet 631—2.

[Tomán László] f. l. In memoriam Sz. K. Híd 1163.

Toncs Gusztáv

Dér Zoltán: *A tudós tanár*. Szabadka 1972. Munkásegyletem. 183 l. 7 t. és Híd 1234—64.

Tóth Ferenc

Bosnyák István: Jób etikája és bukása. Vázlatok T. F. számművére. ÚS 92. sz. 562—8.

Varga Zoltán

Bognár Antal: A szerep V. Z. novelláiban. ÚS 82. sz. 99—100.

ALTALÁNOS RÉSZ

- Ágoston Vilmos: Regény és történelem. Utunk ÉK 199—201.
- Balogh Edgár: Igazodás a néphez. Utunk ÉK 116—20. [Az új népiség a romániai magyar irodalomban.]
- Bodor Pál: Így született az Utunk. (Adalékok). Utunk ÉK 281—95.
- Bódor Sándor: „Vállra venni édes terheket”. Jegyzetek az „Igaz Szó” irodalmi szociográfiáról. Alföld 6. sz. 90—2.
- Dávid Gyula: Világirodalmi és komparatistizikai tájékozódás. Korunk 1134—41. [A romániai magyar irodalom-összehasonlítás története a két világháború között.]
- Fábian Ernő: Továbbélt hagyomány. Erdélyi emlékiratokról. Tiszatáj 11. sz. 70—6.
- Gálfalvi Zsolt: Az irodalom az emberiség szolgálataiban. IgSzó I. 3—6.
- Gáll Ernő: Korszerű elkötelezettség. Korunk 186—93.
- Az írók országos konferenciája előtt. IgSzó I. 475—81. [Szemlér Ferenc, Balogh Edgár, Márki Zoltán nyilatkozata.]
- Jakó Zsigmond: Könyv és könyvtár művelődésünkben. Korunk 9—29.
- Jancsó Elemér: Hagymányápolás egy folyóiratban. Utunk ÉK 103—6. [Az Igaz Szóról.]
- Jankovics József: Beköszöntő fiatal erdélyi magyar költők versei elé. ÚF 3. sz. 29—33. [A Forrás második nemzedékének írájáról.]
- Jánosházy György: Írás és világkép. IgSzó I. 635—8. [Az írók országos konferenciája elé.]
- Jordáky Lajos: Az erdélyi munkásmozgalom és Petőfi. [6]: 461—79.
- Kallós Miklós: Mit csinál a Korunk? Utunk ÉK 168—70.
- Kántor Lajos: A romániai magyar irodalomról, múltjáról, jelenéről. Létünk, 5. sz. 81—5.
- Kicsi Antal: A köztársaság gondolata irodalmunkban. IgSzó II. 933—7.
- Kovács János: Köztársasági irodalom — irodalmi köztársaság. IgSzó II. 821—5. [A Román Népköztársaság megalakulásának 25. évfordulójára.]
- Láng Gustáv: Nevel-e jó olvasókat az irodalomtörténeti tanszék? Utunk ÉK 185—8.
- Marosi Barna: Legyen az irodalom „hiteles helye” a Telemi Téka. Utunk ÉK 149—52.
- Marosi Péter: Végül az Utunkról. Utunk ÉK 276—80.
- Nagy Kálmán: Írók nyelvi műveltsége. Utunk ÉK 123—6.
- Panek Zoltán: Parnasszus az I. emeleten. Novelloid dokumentumriport. Utunk ÉK 297—302. [Az Utunkról.]
- Pászka Imre: A Korunk a világháború előestéjén. Korunk 1234—5.
- M. Pásztor József: Sallai és Fürst életéért. Erdélyi magyar írók tiltakozása 1932-ben. Tiszatáj 7. sz. 69—73.
- Pomogáts Béla: Az Erdélyi Szépívmes Céh két évtizede. Beszélgetés Kós Károlyval. Korunk 73—6.
- Pomogáts Béla: A kolozsvári Korunk. Forrás 4. sz. 64—7.
- Pomogáts Béla: Az önkeresés útján. Romániai magyar könyvek margójára. Jelenkor 937—44.
- Rácz-Szekely Győző: Egy romániai magyar könyvsorozat. [A Forrás.] Forrás 4. sz. 36—9.
- Szabó Zoltán: Stíluskutatásaink — ma. Utunk ÉK 217—20.
- Szemlér Ferenc: Miért is nem írunk esszét? Utunk ÉK 163—5.
- Szilágyi Júlia: Külföldi irodalom az Utunkban. Korunk 1215—9.
- A testvériség jegyében. Regényírók felelőssége. (Az Igaz Szó és a Viața Românească közös kerekasztaltalvítája 1972. nov. 14-én.) IgSzó II. 903—918.
- Tordai Zádor: Ami a Korunkat nagygyá tette. Tiszatáj 11. sz. 58—64.

Antal Márk

Mikó Imre: A. M. és köre. Korunk 1875—8.

Bartalis János

Bartalis János: *Az, aki én voltam.* I. Bukarest. 1972. Kriterion. 219 l.

Domokos Géza

Szeretem ezt a szót: Józanság. Beszélgetés D. G.-val. [A beszélgető: Beke György.] Korunk 1304—14.

Dsidá Jenő

Szakolczay Lajos: D. J. a műfordító. Üzenet 481—4.

Fodor Sándor

Dáné Tibor: Egyszerűség — szépművéség. IgSzó I. 390—8.

Franyó Zoltán

F. Z. műhelyében. IgSzó II. 207—31. [85. születésnapja alkalmából, köszöntők, levelek.]

Gaál Gábor

Gál István: G.-aláírás 1917-ből. Korunk 1537. [Babitsnak küldött levelezőlapon, 1917-ből.]

Katona Jenő: G. G. 1893—1954. Könyvtáros 421—2.

Komlós Aladár: Levelek. [2]: 341—6. [G. G. levele.]

Tordai Zádor: G. G. sorsa. Valóság 1. sz. 42—56. [Részlet az Emlékezés és apológia című írásból.]

Jancsó Elemér

(— —): J. E. 1905. ápr. 14.—1971. nov. 12. NyitúdK 187—90.

T. Erdélyi Ilona: J. E. 1905—1971. Heli- kon 163—4.

Nagy Miklós: J. E. 1905—1971. It 246—7.

Józsa Béla

Jordáky Lajos: J. B. IgSzó I. 277—83.

Kacsó Sándor

Kacsó Sándor: Fogy a virág, gyűl az iszap. Korunk 577—89. [Önéletrajzi visszaemlékezések, részlet (Virág alatt, iszap fölött, Kriterion 1971) Kántor Lajos bevezetőjével.]

Kemény János

Kemény János: *Kakukkfűökák.* Bukarest. 1972. Kriterion. 321 l.

Sütő András: K. J. ravatalánál. Forrás 4. sz. 40—4.

Kiss Jenő

Panek Zoltán: Teljes élet. Beszélgetés a 60 éves K. J.-vel. IgSzó II. 377—86.

Kós Károly

Kósa László: Kalotaszeg ösvényein. Tiszatáj 11. sz. 64—9.

Takács Péter: „Lármafát akartam állítani...” (Portrévaltat K. K.-ról.) Szabolcs-SzatmáriSz 1. sz. 80—81.

Majtényi Erik

Bajor Andor: Alkalmi köszöntő. IgSzó II. 455—6.

Márki Zoltán

Szőcs Kálmán: A látható költészet. IgSzó I. 434—7. [Két utolsó verseskötetéről.]

Méliusz József

Marosi Ildikó: Korallsziget Szinaján. Interjú M. J.-fel. IgSzó II. 358—70. [1972 április].

Páunescu, Adrian: Beszélgetés M. J.-fel. IgSzó I. 177—81.

Panek Zoltán

Bálint Tibor: Még mindig így ír ő. IgSzó I. 252—4.

Páskándi Géza

Lászlóffy Aladár: A mű oka. Gondolatok P. G. költészetéről. IgSzó II. 926–32.

Páskándi Géza: Az értelmezés görbületei. Korunk 593–6. [Utószó a Tornyot választok c. drámához.]

Pomogáts Béla: Játék és költészet. P. G. verseinek margójára. Korunk 1573–6.

Pomogáts Béla: P. G. versei. Tiszatáj. 10. sz. 49–54.

Salamon Ernő

Kántor Lajos: S. E. lírai igazáért. Korunk 710–1. Komlós Aladár: Levelek. [2]: 359. [S. E. levele.] Marosi Barna: Harminc esztendővel utána. IgSzó I. 862–70.

Sipos Domokos

Kicsi Antal: S. D. emlékezete. IgSzó II. 451–3.

Sütő András

Beke György: A bölcshely parancsai. Beszélgetés S. A.-sal. IgSzó II. 609–22.

Pomogáts Béla: S. A. Alföld 12. sz. 43–9.

Veress Dániel: Szélfúttá ágon fészek. Mozgóképek S. A. műhelyéből. Tiszatáj 10. sz. 34–48.

Szabédi László

Kántor Lajos: Tagadó kert. Híd 1227–33.

Sólyom Jenő: Sz. L. Erős vár-fordítása. ItK 634–7.

Szabó Lajos

Gagyí László: Sz. L. hatvanéves. IgSzó II. 454–5.

Szigeti József

Hopp Lajos: A mű és kora — író és társadalom. (Sz. J. hatvanéves). Helikon 537.

Tabéry Géza

Dénes Zsófia: Úgy, ahogy volt. — Emlékezés T. G.-ra. UI 12. sz. 86–9.

Robotos Imre: T. G. levelesládájából. IgSzó I. 284–96.

Tomcsa Sándor

Éltető József: Most lenne hetvenöt éves. IgSzó II. 448–51.

Tompa László

Aprily Lajos húsz levele T. L.-hoz. Közli: Máthé József. NyItudK 327–37. [1925–1927-ből.]

Ilia Bálint: Egy Nyugat-kortárs Erdélyben. (T. L. költészetéről.) AHistLittHung 73–90.

Egyéb országok**ÁLTALÁNOS RÉSZ**

A Magyar Műhely. Irodalmi és kritikai folyóirat indexei. 1962–1972. [1962–1971]. 1–39. sz. 1. A M. M. írói és művészei. 2. Műfajok. 3. Névmutató. (Bibliográfia.) Összeáll.: Kozocsa Sándor. MM 40. sz. 1–94.

Markovits György: A svájci Magyar Függetlenségi Front közleményeiről. It 460–6.

EGYES ÍRÓK**Határ Győző**

Gömöri György: Beszélgetés H. Gy.-vel. Híd 43–61.

Lénárd Sándor

Kardos G. György: Man at the end of the world. In memoriam A. L. NHQu 48. sz. 161–6.

Szerb Antalné: L. S.-ről, 1910–1972. Nagyvilág 1241–3.

Major-Zala Lajos

Bertalan Lajos: Göcseji költő Svájcban. Életünk 139–40.

VII.**Függelék. 1972-ben ismertetett művek****Magyarország**

Alexander Bernát: A művészet. Bp. 1970. — *Ism.* Kovács Kálmán, ItK 103–5.

Almási Miklós: A látszat valósága. Bp. 1971. — *Ism.* Simon Zoárd, Jelenkor 575–6. — Szigetgyi Gábor, Valóság 1. sz. 102–4.

Almási Miklós: A drámafajlódás útjai. Bp. 1969. — *Ism.* Nagy Miklós, Helikon, 255–8.

Bálint György: Az utolsó percek. Bp. 1971. — *Ism.* Kiss Lajos, Nagyvilág 1722–4.

Bán Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században. Bp. 1971.

— *Ism.* Bitskey István, ItK 387–9. — Horváth Iván, MKSz 315–6. — Keserű Bálint, Alföld 5. sz. 84–5.

Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. Bp. 1970. — *Ism.* Barany, George, Slavic Review 480–1.

Baróti Dezső: Írók, érzelmek, stílusok. Bp. 1971. — *Ism.* Agárdi Péter, Kortárs 990–1. — Bécsy Tamás, Jelenkor 472–3. — Kovács Győző, ItK 714–6.

Bényei Miklós: Eötvös József olvasmányai. Bp. 1972. (1F 76.) — *Ism.* Katona Jenő, Könyvtáros 690–1.

Csanádi Imre: Petőfi koszorúja. Bp. 1972. — *Ism.* Bokor László, Kritika 11. sz. 24.

Czine Mihály: Szabó Pál. Bp. 1971. — *Ism.* Bárdosi Németh János, Jelenkor 574–5. — Csűrös Miklós, It 505–13. — Juhász Béla, Kortárs 991–2.

N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. Bp. 1969. — *Ism.* Katona Béla, ItK 258–9.

Dersí Tamás: Thália magyarul tanul. Bp. 1972. — *Ism.* Ablonczy László, Alföld 11. sz. 76–7. — Berkes Erzsébet, Kritika 4. sz. 26–7. — Bécsy Tamás, It 1015–20. — Rigó László, Tiszatáj 9. sz. 87–9.

Domokos József: Áchim L. András. Bp. 1971. — *Ism.* Varga József, ItK 732–3.

Endrődi Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–9. Bp. (1811–1972.) — *Ism.* Katona Jenő, Könyvtáros 754–5. — Galsai Pongrácz, Kritika 11. sz. 23–5.

Egri Péter: Kafka és Proust-índítások Déry művészetében. (Déry modernsége.) Bp. 1972. — *Ism.* Szerdahelyi István, Nagyvilág 1092–3.

T. Erdélyi Ilona: Irodalom és közönség a reformkorban. Bp. 1970. — *Ism.* Heverdie László ItK 257–8. — Kulín Ferenc, It 517–21.

Fekete Sándor: Meztőláb a szentgyházban. Bp. 1972. — *Ism.* Tóth Dezső, Kritika 11. sz. 18.

Fekete Sándor: Petőfi romantikájának forrásai. Bp. 1972. — *Ism.* Tóth Dezső, Kritika 11. sz. 18.

Formateremtő elvek a költői alkotásban. Bp. 1971. — *Ism.* Horgas Béla, Köznevelés 7. sz. 43–44. — Simon Zoltán, Alföld 5. sz. 82–4.

Gerédy Rabán: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. — *Ism.* Borzsák István, ALitt 440–2.

Eszméi és irodalmi találkozások. Tanulmányok a magyar-francia irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1970. — *Ism.* Engel Károly, NyTudK 178–9.

Gondos Ernő: Bálint György alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1969. — *Ism.* Csűrös Miklós, ItK 391–4.

Gondos Ernő: Izléslakzatok. Bp. 1971. — *Ism.* Kamarás István, Könyvtáros, 488–90.

Györfy György—Kurz Ágnes: István király emlékezete. Bp. 1971. — *Ism.* V. Kovács Sándor, ItK 546–7.

Gyurics György: Dugonics könyvtára. (A Somogyi Könyvtár kiadványai 14.) Szeged, 1972. — *Ism.* Tóth András, Könyvtáros, 632.

Halász László: Karinty Frigyes. Bp. 1972. — *Ism.* Abody Béla, It 1008–12. — Kis Pintér Imre, Valóság, 7. sz. 108–9.

Harsányi Zoltán: Stíluselemzés. 1–2. Bp. 1970. — *Ism.* Agárdi Péter ItK 107–9. — Kolta Ferenc ItK 734–5. — Kovalovszky Miklós, MNy 500–2.

- Hegedűs Géza: *Helta* Jenő. Bp. 1971. — *Ism.* Csűrös Miklós, *It* 505–13. — Szalay Károly, *Valóság* 2. sz. 101–2.
- Hermann István: *A giccs*. Bp. 1971. — *Ism.* Simon Zóárd, *Jelenkor* 89–91.
- Hopp Lajos: *A lengyel–magyar hagyományok újjászületése*. Bp. 1972. — *Ism.* Nagy József Zsigmond, *Tiszatáj* 12. sz. 71–2.
- Horváth János: *Rendszeres magyar verstan*. 2. kiad. Bp. 1969. — *Ism.* Szilágyi Péter, *Kritika* 8.
- Hunyadi József: *A viharmadár*. Bp. 1972. — *Ism.* Kovács Magda, *Kritika* 11. sz. 26–7.
- Illés Endre: *Árnyékrajzok*. Bp. 1972. — *Ism.* Csetri Lajos, *Kortárs* 1837–40. — *Bata Imre, Tiszatáj* 12. sz. 65–7. — *Tóth Dezső, Kritika* 8. sz. 20–1. — *Siki Géza, Vigilia* 704–6.
- Illés Endre: *Hármaskönyv*. Bp. 1972. — *Ism.* Csetri Lajos, *Kortárs* 1837–40. — *Marx József, Alföld* 8. sz. 77–9. — *Siki Géza, Vigilia* 704–6.
- Illyés Gyula: *Hajszálgyökerek*. Bp. 1971. — *Ism.* Egri Viktor, *ISZ* 776–80. — *Kenyeres Zoltán, Kritika* 1. sz. 19–20. — *Kiss Lajos, Kortárs* 979–85. — *Sükösd Mihály, Valóság* 2. sz. 78–81. — *Szigethy Gábor, It* 500–5.
- Illyés Gyula: *Petőfi*. Bp. 1972. — *Ism.* Kulín Ferenc, *Kritika* 11. sz. 19.
- Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól.** Bp. 1970. — *Ism.* Péczely László, *Helikon* 482–5. — *Szerdahelyi István, Nagyvilág* 1408–10.
- Írói vallomások.** Bp. 1971. — *Ism.* Bozóky Éva, *Könyvtáros* 487.
- Írószemmel.** Bp. 1972. — *Ism.* Garai László, *Híd* 978–81.
- Jegyzék a Petőfi Sándortól származó, rá vonatkozó vagy vele kapcsolatos levéltári iratokról és kéziratokról. Kiadta a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Főigazgatósága. Bp. 1972. — *Ism.* Kerényi Ferenc, *Kritika* 11. sz. 25.
- Juhász Izabella: *Gulyás Pál*. (Bibliográfia.) Debrecen, 1971. — *Ism.* Csuka Zoltán, *Üzenet* 627–8.
- Juhász Izabella: *Juhász Géza*. (1894–1968). Debrecen, 1971. — *Ism.* Csuka Zoltán, *Üzenet* 627–8.
- Juhász Ferencné: *Bródy Sándor*. Bp. 1971. (IK 26.) — *Ism.* Imre László, *ItK* 538–40. *Kispéter András, It* 1012–5.
- Kabdebő Lóránt: *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*. Bp. 1970. — *Ism.* Fenyő István, *Kortárs*, 321–2. — *Ferenczi László, ItK* 100–2.
- Kardos Pál: *Babits Mihály*. Bp. 1972. — *Ism.* Pálmai Kálmán, *Kritika* 10. sz. 21–2. — *Rónay László, Alföld* 10. sz. 75–8.
- Kardos Tibor: *Élő humanizmus*. Bp. 1972. — *Ism.* Kulcsár Péter, *Kortárs* 1671–2.
- A Katona József Társaság jubileumi évkönyve (1891–1971). Szerk.: Orosz László. Kecskemét, 1971. — *Ism.* Nagy Miklós, *ItK* 554.
- Katona Béla: *Krúdy Gyula pályakezde*. Bp. 1971. (IF 75.) — *Ism.* Czére Béla, *ItK*, 403–5. — *Fülöp László, Alföld* 6. sz. 83–5. — *Merkovszky Pál, Szabolcs-Szatmár-Sz 4. sz.* 122–4.
- Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*. Bp. 1971. — *Ism.* Szegedy-Maszácz Mihály, *ItK* 719–23.
- Képes Krónika. Facs. ed. Dezső Dercsényi. Bp. 1969. — *Ism.* Hassall, W. O. *The Connoisseur* 724. sz. 150.
- Keresztúry Dezső: *Arany János*. Bp. 1971. — *Ism.* Nagy Miklós, *ItK* 390–1.
- Keresztúry Dezső: *Örökség*. Bp. 1970. — *Ism.* Katona Jenő, *Könyvtáros* 55. *Kovács Kálmán, It* 995–1002.
- Király István: *Ady Endre*. I–II. Bp. 1970. — *Ism.* Héra Zoltán, *Kritika* 1. sz. 20–21. — *Németh G. Béla, MNy* 245–8. — *Nyerges Anton N., Slavic Review* 482–4. — *Sőtér István, ALitt* 199–202. — *Tóth Dezső, TársSz* 2. sz. 100–3.
- Kiss Ferenc: *Művek közelről*. Bp. 1972. — *Ism.* Kis Pintér Imre–Varga Lajos, *Tiszatáj* 11. sz. 84–7.
- Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Bp. 1970. — *Ism.* Szilágyi János, *Századok* 488–9.
- Komlós Aladár: *Vereckétől Dévényig*. Bp. 1972. — *Ism.* Gyertyán Ervin, *ÚI* 10. sz. 118–21. — *Major Ottó, Kritika* 10. sz. 18–9. — *Nagy Miklós, It* 881–7. — *Pomogáts Béla, Nagyvilág* 1890–2.
- Komoróczy György: *Hajdú-Bihar megye helytörténetirása 1945–1968*. Debrecen, 1969. — *Ism.* Varga Imre, *ItK* 118–9.
- Komoróczy György: *Városigazgatás Debrecenben 1848-ig*. Debrecen, 1969. — *Ism.* Varga Imre, *ItK* 118–9.
- Kónya Judit: *Sarkadi Imre*. Bp. 1971. — *Ism.* Abody Béla, *ÚI* 6. sz. 125–8. — *Balogh László, Alföld* 7. sz. 78. — *Harsányi Zoltán, ItK* 551. — *Márkus Béla, Alföld* 7. sz. 76–7.
- Kovács Endre: *Népek országútján*. Bp. 1972. — *Ism.* Fenyő István, *Kritika* 11. sz. 30.
- Kovács Győző: *Fábray Zoltán*. Bp. 1971. — *Ism.* E. Fehér Pál, *It* 1002–8. — *Görömbel András, Tiszatáj* 3. sz. 105–7.
- Kőháti Zsolt: *Sárközi György*. Bp. 1971. — *Ism.* Simon Zóárd, *It* 222–4.
- Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. 1–2. Bp. 1970. — *Ism.* Kovács Máté, *It* 942–5. [Válasz Stenczer Ferenc bírálatára *It* 1971. 3. sz.]
- Köpeczi Béla: *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle*. Bp. 1971. — *Ism.* Gyenis Vilmos *ALitt* 205–11.
- Köszegi Ábel: *Törédék*. Bp. 1972. — *Ism.* Pete György, *Tiszatáj* 9. sz. 79–80.
- Lakatos Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok. A–C*. Bp. 1972. — *Ism.* Fogarassy Miklós, *Könyvtáros* 756–7.
- Lengyel Balázs: *Hagyomány és kísérlet*. Bp. 1972. — *Ism.* Wéber Antal, *Kritika* 9. sz. 28.
- Lengyel Imre–Tóth Béla: *Maróthi György külföldi tanulmányútja*. Debrecen, 1970. — *Ism.* Szörényi László, *ItK* 252–5.
- Lukács György: *Adalékok az esztétika történetéhez*. 1–2. Bp. 1972. — *Ism.* Csetri Lajos, *Tiszatáj* 10. sz. 73–8. — *Zoltai Dénes, Nagyvilág* 1581–5.
- Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Bp. 1971. — *Ism.* Droixhe, Daniel, *ALitt* 401–3.
- Mácsa János: *Esztétika és forradalom*. Bp. 1970. — *Ism.* Kocsis Rózsa, *ItK* 111–3. — *Vadas József, ÚI* 3. sz. 118–22.
- Magyar humanisták levelei XV–XVI. század. Bp. 1971. — *Ism.* Alexa Károly, *It* 224–230. — *Csapodi Csaba, ItK* 255–6. — *Kovács József László, Életünk* 377–9. — *Bak János M., Slavic Review* 478–9. — *Marchetti, Valerio, Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 204.
- Mályusz Elemér: *Az V. Istváncori gesta*. Bp. 1971. — *Ism.* Kristó Gyula, *ItK* 397–8.
- Márkus István: *Kifele a feudalizmusból*. Bp. 1971. — *Ism.* Gál István, *ÚI* 5. sz. 116–9. — *Kiss Gyula, Alföld* 3. sz. 89–90. — *Szabolcsi Gábor, Kortárs* 310–1.
- Martinkó András: *Petőfi életútja*. Bp. 1972. — *Ism.* T. Erdélyi Ilona, *Kritika* 11. sz. 25.
- Mezsi József: *A szimbolista élmény kialakulása (Reviczky Gyula)*. Bp. 1968. (IK 22.). — *Ism.* Széles Klára, *ItK* 716–9.
- Mezősi Károly: *Közlebb Petőfihez*. Bp. 1972. — *Ism.* Kiss József, *Kritika* 11. sz. 22–3.
- Miklós Pál: *Olvasás és értelem*. Bp. 1971. — *Ism.* Agárdi Péter, *Valóság*, 5. sz. 114–7. — *Gyertyán Ervin, Nagyvilág* 919–21. — *Simon Zoltán, Alföld* 6. sz. 85–6. — *Vadas József, ÚI* 11. sz. 123–6.
- Németh G. Béla: *Mű és személyiség*. Bp. 1970. — *Ism.* Barta János, *Alföld* 4. sz. 64–71. — *Danyi Magdolna, ÚS* 81. sz. 50. — *Katona Jenő, Könyvtáros* 56. — *Szegedy-Maszácz Mihály, ItK* 383–7.
- Németh G. Béla: *Tragikum és történetfelfogás*. Bp. 1971. — *Ism.* Veres András, *ALitt* 211–3.
- Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő felszázad*. Bp. 1971. — *Ism.* Agárdi Péter, *TársSz* 5. sz. 107–9. — *Fekete Sándor, Valóság* 5. sz. 119–121.

- A novellaelemzés új módszerei. Bp. 1971. — *Ism.* Csáky Károly—Bodnár Gyula, ISZ 663—6. — Horgas Béla, Köznevelés 7. sz. 43—4. — B. Mészáros Vilma, Kritika 10. sz. 19—20. — P. Dombi Erzsébet, NyITudK 365—8.
- Nyelv- és társadalom. Bp. 1972. — *Ism.* Horányi Özséb, Valóság 9. sz. 102—4.
- Az ósi magyar hitvilág. Bp. 1971. — *Ism.* Gunda Béla, Alföld 5. sz. 86—7. — Hoppál Mihály, Valóság 4. sz. 100—2. — Pócs Éva, Világosság, 245—7. — Szemerényi Ágnes, Aethn 179—180.
- Pál Balázs: Kós Károly. Bp. 1971. — *Ism.* Csép Ibolya, ItK 552.
- Pándi Pál: „Kísértetjárás Magyarországon”, 1—2. Bp. 1972. — *Ism.* Fenyő István, Valóság 8. sz. 106—8. — Imre László, Tisztaúj 10. sz. 78—80. — Orosz István, Alföld 12. sz. 75—6. — Sötér István, It 743—54.
- Pándi Pál: Kritikus ponton. Bp. 1972. — *Ism.* Simon Zoltán, Alföld 12. sz. 77—8.
- Papp Géza: A XVII. század enekelt dallamai. Bp. 1970. (Régi magyar dallamok tára. II.) — *Ism.* Stoll Béla, ItK 398—9.
- Petőfi tüze. Bp. 1972. — *Ism.* Csatári Dániel, Kritika 11. sz. 21—2.
- Rába György: A szép hűtlenek. Bp. 1969. — *Ism.* Bodnár Gyula—Bobor János, ISZ 760—2. — J. Nagy Mária, NyITudK 187—9.
- Rajk András: Kényelmetlen páholy. Bp. 1972. — *Ism.* Bécsy Tamás, It 1015—20.
- A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Szerk. Kőpeczi Béla. Bp. 1970. — *Ism.* Gyenis Vilmos, ItK 399—401.
- Régi magyarországi nyomtatványok. 1473—1600. Bp. 1971. — *Ism.* Bónis Ferenc, MZen 92—3. — Dörnyei Sándor MKSz 127—30. — Jügel, Heinz, Zentralblatt für Bibliothekswesen, 2. sz. 107—10. Molnar I., Ural-Altäische Jahrbücher 248—9. — Slaski, Jan, Odrodzenie i Reformacja w Polsce 221—5. — Tarnóc Márton, It 521—8.
- Réz Pál: Szomorú Dezső. Bp. 1971. — *Ism.* Abody Béla, UI 6. sz. 125—8. — Kis Pintér Imre, Valóság 7. sz. 106—8.
- Rónay György: Kassák Lajos. Bp. 1971. — *Ism.* Abody Béla, UI 6. sz. 125—8. — Csűrös Miklós, It 505—13. — Horpácsi Sándor, Forrás 1. sz. 92—3. — Kis Pintér Imre, Valóság 7. sz. 109—10. — Lengyel Balázs, Nagyvilág 1894—7. — Lengyel Balázs, HungPEN 111—3. — Pete György, Tisztaúj 6. sz. 86—8.
- Rónay György: A nagy nemzedék. Bp. 1971. — *Ism.* Agárdi Péter, UI 7. sz. 85—91. — Cynolter Károly, Alföld 8. sz. 84—7. — Lengyel Balázs, Nagyvilág 1894—7. — Lengyel Balázs, HungPEN 111—3. — B. Varga Lajos, Kortárs 988—90.
- Rónay György: Olvasás közben. Bp. 1971. — *Ism.* Agárdi Péter, UI 7. sz. 85—91. — Cynolter Károly, Alföld 8. sz. 84—7. — Lengyel Balázs, Nagyvilág 1894—7. — Lengyel Balázs, HungPEN, 110—3. — B. Varga Lajos, Kortárs, 988—990.
- Rónay László: Az Ezüstkor nemzedéke. Bp. 1967. — *Ism.* M. Kondor Valéria, Századok 485—8.
- Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Kiadatlan Mikszáth-levélek az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp. 1969. — *Ism.* Barta János, ItK 403.
- Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Ó mért oly későn. Levélek Kiss József életrajzához. Bp. 1972. — *Ism.* Lőrinczy Huba, ItK 731—2. — Schweitzer József, Jelenkor 765—6.
- Sík Sándor: A kettős végtelen. Vál. munkák I—II. Bp. 1969. — *Ism.* Baróti Dezső, ItK 394—6.
- Siklós Olga: A magyar drámairodalom útja 1945—1957. Bp. 1970. — *Ism.* Hajdú Ráfi Gábor, It 237—45.
- Somlyó György: A költészet évadai 3. Bp. 1971. S *Ism.* Alföldy Jenő, Alföld 2. sz. 84—6. — Csűrös Miklós, ItK 735—6. — Fenyő István, Nagyvilág 453—5. — Wintermantel István, Kortárs 324—5.
- Sötér István: Aspects et parallélismes de la littérature hongroise. Bp. 1966. — *Ism.* Ball, G. Roland, Comparative Literature 79—82.
- Sötér István: Az ember és műve. Bp. 1971. — *Ism.* Ferenczi László, ItK 532—5. — B. Mészáros Vilma, It 493—500. — Németh G. Béla, ALitt 202—5. — Németh G. Béla, Kortárs 985—8. — Pók Lajos, TársSz 4. sz. 109—11. — Pór Péter, Valóság 4. sz. 98—100. — Sziklay László, Helikon 136—8. — Vajda György Mihály, Nagyvilág 449—51.
- Steinert Ágota: Küzdelem a harmóniáért. Szabó Lőrinc költői világa. Bp. 1971. — *Ism.* Baránszky Jób László, ItK 550—1.
- Strukturalizmus. I—II. Bp. 1971. — *Ism.* Jagusztin László, Alföld 2. sz. 82—4. — Kelemen János, Valóság 1. sz. 107—9. — Miklós Pál, Nagyvilág 1080—3. — Szabó Ede UI 7. sz. 121—4.
- Sükköd Mihály: Változatok a regényre. Bp. 1971. — *Ism.* Csetri Lajos, Tisztaúj 1. sz. 78—9. — Fábrián László, Kortárs 320—1. — Ferenczi László, NHQu 45. sz. 182—7. — Horgas Béla, Köznevelés 5. sz. 45. — Imre László, Alföld 1. sz. 82—3. — Juhász Béla, Helikon 277. — B. Mészáros Vilma, Kritika 5. sz. 27—8. — Pomogáts Béla, Nagyvilág, 1413—5. — Vadas József, UI 11. sz. 123—6. — Varga István, Híd 2. sz. 291—3.
- Szabolcsi Miklós: Jel és kiáltás. Bp. 1971 — *Ism.* Barta János, It 764—9. — Bojtár Endre, HungPEN 113—5. — Cushing, G. F., The Slavonic and East-European Review 121. sz. 608—9. — Ferenczi László, NHQu 45. sz. 182—7. — Kőpeczi Béla, ALitt 439—40. — Kőpeczi Béla, Nagyvilág 615—6. — Pete György, Tisztaúj 5. sz. — Széles Klára, Korunk 1258—61.
- Szakáts István: Battonya hírlapirodalma. 1890—1925. Battonya, 1970. — *Ism.* Stenczer Ferenc, ItK 115.
- Z. Szalai Sándor: Gárdonyi műhelyében. Bp. 1970. — *Ism.* E. Nagy Sándor, ItK 242—5.
- Szauer József: Az este és Az álom. Bp. 1971. — *Ism.* Görömbei András, Kortárs 319—20. — Julow Viktor, It 982—95. — Rónay György, Tisztaúj 5. sz. 53—5.
- A szentimentalizmus. Bp. 1971. — *Ism.* Kovács Győző, ItK 729—30. — Szabó Ede, UI 5. sz. 126—8.
- Széphalom (1927—1944). Repertórium. Összeáll.: Lisztes László—Palotás Gyuláné. — *Ism.* Engel Károly, NyITudK 177.
- Szerb Antal: Gondolatok a könyvtárban. Bp. 1971. — *Ism.* Bozók Éva, Könyvtáros 435—7.
- Szigeti József: Bevezetés a marxista—leninista esztétikába. Bp. 1971. — *Ism.* Szerdahelyi István, Nagyvilág 616—8.
- Szilágyi Péter: József Attila időmértékes verselése. Bp. 1971. — *Ism.* Zappe László, It 219—22.
- A szocialista realizmus. 1—2. Bp. 1970. — *Ism.* Agárdi Péter, Valóság 7. sz. 105—6. — Nagy Péter, NHQu 48. sz. 129—35.
- Takáts Gyula: Egy kertre emlékezve. Bp. 1971. — *Ism.* Rónai László, Jelenkor 172—6.
- Tamás Anna: Az Életképek, 1846—1848. Bp. 1970. — *Ism.* Fekete Sándor, ItK 548—9. — Barany, George, Slavic Review 480—1.
- Talpassy Tibor: A holtak visszajárnak. Bp. 1971. — *Ism.* Csűrös Miklós, ItK 552—3.
- Tánczos Gábor: Mit olvasnak a fiatalok? Bp. 1970. — *Ism.* Losonczy Ágnes, Világosság 368—70.
- Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1971. — *Ism.* Elbert János, ALitt 218—20.
- Toldalgi Pál: Igézet és valóság. Bp. 1971. — *Ism.* Solymos Ida, Kortárs 160—1.
- Tolnai Gábor: Tanulmányok. Bp. 1971. — *Ism.* Iszlai Zoltán, Kortárs 318—9.
- Ungvári Tamás: Ikarusz fia. Bp. 1970. — *Ism.* Vadas József, It 234—6. — Ferenczi László, NHQu 45. sz. 182.—7.
- Vallomások az írásról. Bp. 1971. — *Ism.* Bozók Éva 487. Könyvtáros
- Varga Rózsa: Keressétek, ami összeköt. Néprfront-politika, irodalom és a Magyar Nap. Bp. — Pozsony, 1971. — *Ism.* E. Fehér Nap, Nagyvilág 763—5. — Fogarassy, László, ISZ 475—6. — Kiss Gy. Csaba, Tisztaúj 16. sz. 88—90. — Okáli,

Daniel, Slovenská Literatura 3.sz. 311 — 3. — Tolvaj Bertalan, Forrás 4. sz. 95. — Zappe László, It 772—5.

Vekerdi László: Németh László alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1970. — *Ism.* Csűrös Miklós, ItK 240—2.

Voigt Vilmos: A folklor esztétikájához. Bp. 1972. — *Ism.* Szerdahelyi István, Nagyvilág 1726—7.

Voit Pál: A barokk Magyarországon. Bp. 1970. — *Ism.* Klaniczay Tibor, ItK 401—2. — Mojzer Miklós, Művért 90—92.

Csehszlovákia

Bibliografie československé hungaristiky za léta 1966—1968. Brno, 1971. — *Ism.* Sziklay László, ItK 406.

Csanda Sándor: Harmadik nemzedék. Bratislava, 1971. — *Ism.* Fried István, Helikon 522—3. — Kovács Győző, ItK 260. — Szeberényi Zoltán, ISZ 82—4.

Duba Gyula: Valóság és életérzés, Pozsony, 1972. — *Ism.* Zalabai Zsigmond, ISZ 952—5.

Humanizmus a reneszancia na Slovensku v XV—XVI. storočí. Bratislava, 1967. — *Ism.* Marchetti Valerio, Bibliothèque d'Humanism et Renaissance, 204—6.

Rákos Péter: Tények és kérdőjelek. Bratislava, 1971. *Ism.* — Csanda Sándor, ISZ 275—7. — Fried István, Helikon 523—4. — Illés László, Nagyvilág, 1410—3. — Kiss Gy. Csaba, Tiszatáj 9. sz. 84—6. — Vadas József, Új 11. sz. 123—6.

Slovník spisovatelů. Mad'arsko, Praha, 1971. — *Ism.* Fried István, Nagyvilág 146—7. — Sziklay László, Helikon 494—5. — Chmel, Rudolf, Slovenská literatura 310—1.

Tózsér Árpád: Az irodalom valósága. Pozsony, 1970. — *Ism.* Rácz-Szekely Győző, Új 10. sz. 125—6. — Kássa Péter, It 231—4.

Tradicie a literárne vzťahy. Bratislava, 1972. — *Ism.* Durišin, Dionýz, Slovenské, Pohľad 10. sz. 135—8.

Jugoszlávia

Bori Imre: Az avantgarde apostolai. Újvidék, 1971. — *Ism.* Kolozsi Tibor, Úzenet 128—32. — Szabolcsi Miklós, Kritika 9. sz. 24.

Bori Imre: Irodalmak — kölcsönhatások. Újvidék, 1971. — *Ism.* Lőkös István, Kortárs 1652—3. Szeli István, Úzenet 514—8.

Bori Imre: Irodalmi hagyományaink. Szöveggyűjtemény kilenc évszázad írásaiól. Újvidék, 1971. — *Ism.* Pintér Lajos, Tiszatáj 12. sz. 75—6. — Varga István, Úzenet 709—10.

Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története. Újvidék, 1971. — *Ism.* Lőkös István, Kortárs 279.

Fehér Ferenc: Szabadkai diákéveim. Szabadka, 1972. — *Ism.* Kolozsi Tibor, Úzenet 712—3.

Herceg János: Évek és könyvek. Újvidék, 1971. — *Ism.* Szokolczy Lajos, Kortárs 1656—7.

Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad, 1971. — *Ism.* Kolozsi Tibor, Úzenet 59—64.

Kosztolányi Dezső: Negyvennégy levél. Szabadka, 1971. — *Ism.* Herceg János, Úzenet 715—6.

Láng Árpád: Idő és művészet. Szabadka, 1972. — *Ism.* Völgyi Endre, Úzenet 714—5.

Románia

Antal Árpád—Farágy József—Szabó T. Attila: Kriza János. 2. átdolg. kiad. Kolozsvár, 1971. — *Ism.* Csorba Csaba, Szabolcs-Szatmár Sz 2. sz. 109—10. — Rácz—Szekely Győző, Könyvtáros 430—3. — Tóth Ferenc, HungintudK 13. sz. 143—6.

Beke György: Magunk keresése. Bukarest, 1972. — *Ism.* Annus József, Tiszatáj 9. sz. 93—5.

Benkő Samu: Sorsformáló értelem. Bukarest, 1971. — *Ism.* Bajor Andor, IgSzó I. 430—4. — Balogh Edgar, IgSzó I. 426—30. — Vekerdi László, Valóság 2. sz. 107—9. — Veress Zoltán, Korunk 315—8.

Csehi Gyula: Felvilágosodástól felvilágosodásig. Írások három évszázadról, négy évtizedről (1930—1971). Bukarest, 1972. — *Ism.* Mózes Huba, Korunk 1734—5.

Dávid Gyula: Jókai, Kolozsvár, 1971. — *Ism.* Kozma Dezső, IgSzó I. 784—6.

Domokos Sámuel: Octavian Goga, a költő és műfordító. Bukarest, 1971. — *Ism.* Molnár Szabolcs, Helikon 531—2.

Földes László: A lehetetlen ostroma. (Bírálatok és cikkek). Bukarest, 1968. — *Ism.* Nagy Sz. Péter, ItK 116—7.

Gaal Gábor: Válogatott írások. 3. k. Bukarest, 1971. — *Ism.* Agárdi Péter, Kortárs 1309—11.

Izsák József: Tamási Aron. Bukarest, 1969. — *Ism.* Mózes Huba, NyitúdK 184—5.

József Attila és a román költészet. Bukarest, 1972. — *Ism.* Kovács Sándor Iván, Kortárs 1308. — Molnár Szabolcs, Helikon 527.

Kántor Lajos: Alapozás. Bukarest, 1970. — *Ism.* Jordáky Lajos, It 116—22. — Vajda Kornél, ItK 261—2.

Kántor Lajos—Láng Gusztáv: Romániai magyar irodalom. 1945—1970. Bukarest, 1971. — *Ism.* Bajor Andor, IgSzó I. 593—5. — Balázs Sándor, Korunk 728—31. — Balogh Edgar, IgSzó I. 91—100. — Bódor Sándor, Szabolcs-SzatmáriSz 3. sz. 70—3. — Dér Zoltán, Úzenet 122—8. — Éltető József, IgSzó I. 442—7. — Farkas Árpád, IgSzó I. 599—602. — Jordáky Lajos, Kritika 8. sz. 22—3. — Kabdebó Loránd, Új 7. sz. 117—8. — Kósa László, Valóság 2. sz. 106—7. — Kovács János, IgSzó I. 261—76. — Kovács János, IgSzó II. 470—2. — Mészáros József, IgSzó I. 448—54. — Nagy Pál, IgSzó I. 255—61. — Pomogáts Béla ItK 707—14. — Szokolczy Lajos, Kortárs 1315—9. — Szűcs Kálmán, IgSzó I. 602—5. — Szűcs István, IgSzó I. 596—9.

Kócs Ferenc: Életem és emlékeim. Bukarest, 1971. — *Ism.* Beke György, Köznevelés 7. sz. 23—4.

Kós Károly: Népelet és néphagyomány. Bukarest, 1972. — *Ism.* Rácz-Szekely Győző, Könyvtáros 430—3. — Szabó T. Attila, Korunk 1885—90.

Kozma Dezső: Egy erdélyi novellista — Petelei István. Bukarest, 1969. — *Ism.* Kiczenkó Judit, It 513—7.

Kozma Dezső: A valóság igazéte. Kolozsvár, 1972. — *Ism.* Kicsi Antal, IgSzó II. 140—2. — Szász Lőrinc, Korunk 1580—2.

Lászlóffy Csaba: Negyzszenkőzt a szürke fallal. Kolozsvár, 1971. — *Ism.* Agoston Vilmos, IgSzó I. 106—8.

Marosi Péter: Salamon Ernő. Bukarest, 1969. — *Ism.* Kántor Lajos, Forrás 4. sz. 96.

Méliusz József: Az illúziók kávéháza. Bukarest, 1971. — *Ism.* Bretter György, IgSzó I. 101—6. — Gáll Ernő, Korunk 507—12. — Kántor Lajos, Korunk 194—9. — Kiss Gy. Csaba, Tiszatáj 8. sz. 86—8.

Mikó Imre: Az utolsó erdélyi polihisztor. Bukarest, 1971. — *Ism.* Bretter György, Korunk 465—73. — Csorba Csaba, Valóság 2. sz. 109—10. — Hopp Lajos, Helikon 149—50. — Kósa László, Köznevelés 17. sz. 43—4. — Németh Ferenc, Tiszatáj 3. sz. 107—8. — Szokolczy Lajos, ISZ 84—6. — Vekerdi László, MTud 123—4.

Nagy István: Az aranykakas krónikája. Kolozsvár, 1971. — *Ism.* Markó Béla, IgSzó II. 413—6.

B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970. — *Ism.* Vida Mária, Századok 450—2.

Salamon László: Nyitott könyv. Kolozsvár, 1971. — *Ism.* Bata Imre, Kritika 3. sz. 24.

Sbárcea, George: Befejezetlen emlékirat. Bukarest, 1971. — *Ism.* Bella György, It 779—82. — Mészáros József, IgSzó I. 128—30.

- Szabó T. Attila: A szó és az ember. II. k. Bukarest, 1971. — *Ism.* Balassa Iván, *AETHN* 180—3.
- Szabó Zoltán: Kls magyar stílustörténet. Bukarest, 1970. — *Ism.* Balázs János, *AnUBSL* 191—3. — Herczeg Gyula, *MNyr* 100—5. — J. Nagy Mária, *NyitudoK* 382—4.
- Szigeti József: A régi magyar irodalom története. Bukarest, 1971. — *Ism.* Bernád Ágoston, *IgSzó* II. 402—13.
- V. Szendrey Júlia: „Mely széles a poétai mező.” Kolozsvár, 1971. — *Ism.* Molnár Gusztáv, *Korunk* 779—80.
- Szigeti József: A mű és kora. Bukarest, 1970. — *Ism.* Hopp Lajos, *ALitt* 442—3. — Komlószi Tibor, *ItK* 105—7.
- Tamási Gáspár: Vadon nőtt gyöngyvirág. Bukarest, 1970. — *Ism.* Rácz-Szekély Győző, *Könyvtáros* 430—3.
- Tóth Sándor: G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a *Korunk* szerkesztőjéről. Bukarest, 1971. — *Ism.* Balogh Edgár, *Korunk* 501—6. — Fábian Ernő, *IgSzó* II. 123—8. — E. Fehér Pál, *Kortárs* 1312—4. — Hajdú Ráfi Gábor, *Kritika* 4. sz. 25—6. — Tordai Zádor, *Tiszatáj* 5. sz. 65—7. — Turczel Lajos, *ISz* 401—3.
- Veress Dániel: Vándorúton. Bukarest, 1971. — *Ism.* Kovács János, *IgSzó* I. 915—9.
- Vulcan, Josif a Kísárludytársaságban. Vél., bev., jegyz.: Kőteles Pál. Bukarest, 1970. — *Ism.* Lőkös István, *ItK* 731.

Szovjetunió

- Антифашизм наш стиль. Москва, 1971. — *Ism.* Gáll Erzsébet, *Korunk* 1894—7. — Illés László, *Nagyvilág* 1724—5. — Soproni András, *Kritika* 7. sz. 25.
- Гершкович, А. А.: Поэтический ТЕАТР Петерфи. Москва, 1970. — *Ism.* Fenyő István, *Nagyvilág* 762—3.
- Россианов, О. К.: Антал Гидаш. Москва, 1970. — *Ism.* Dobos Gyula, *Nagyvilág* 928.
- Váradt-Sternberg János: Utak és találkozások. Uzsgorod, 1971. — *Ism.* Hopp Lajos, *ItK* 259. — Niederhauser Emil, *Századok* 720—1. — Takács Péter, *Szabolcs-SzatmáriSz* 3. sz. 94—5. — Tolvaj Bertalan, *ISz* 757—60.

Egyéb országok

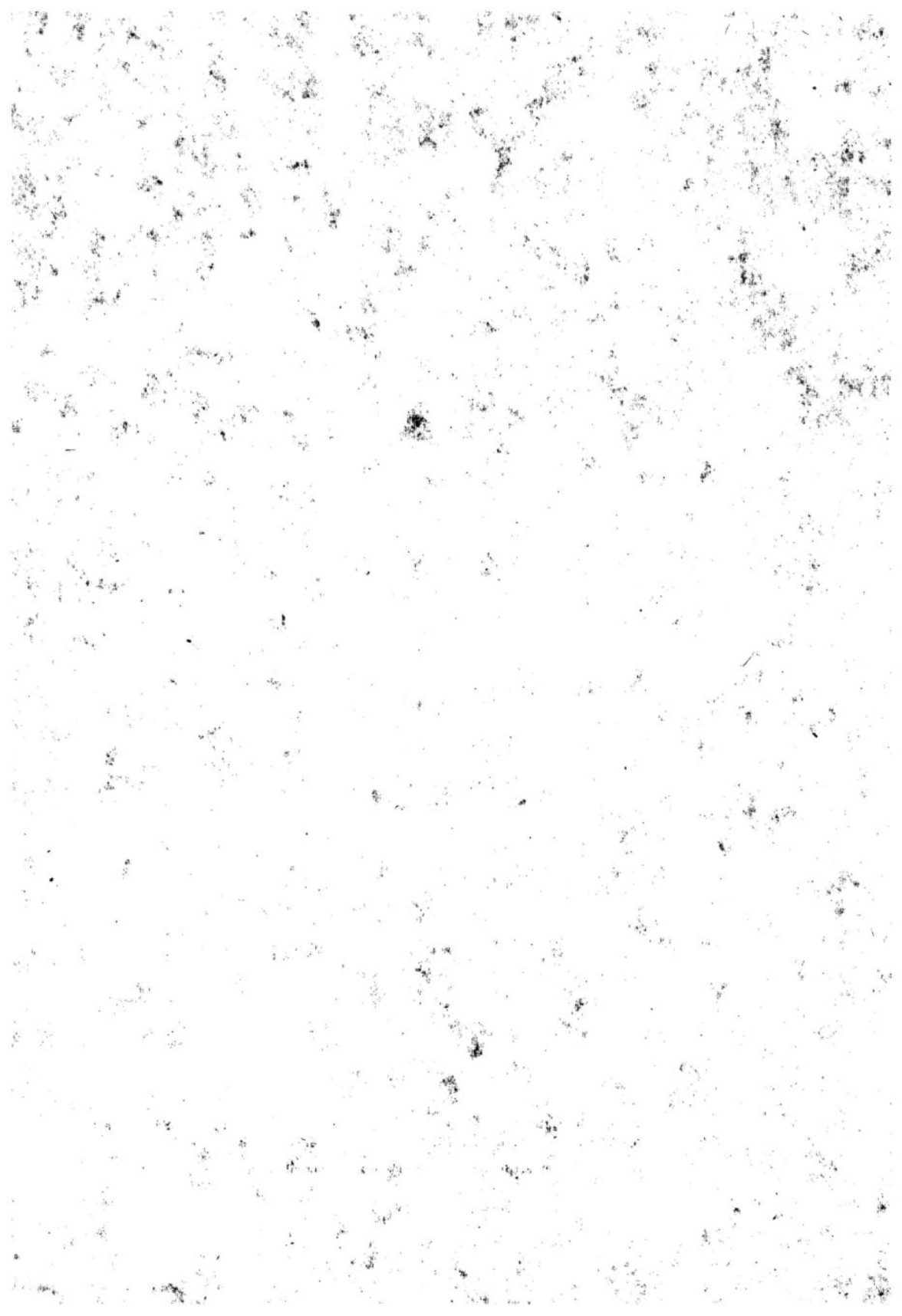
- Barany, George: Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism. 1791—1841. Princeton, 1968. — *Ism.* Oltványi Ambrus, *Valóság* 3. sz. 99—101.
- Caccamo, Domenico: Eretecti italiani in Moravia, Polonia, Transylvania (1558—1611). Firenze—Chicago, 1970. — *Ism.* Szczycki, Lech. *Acta Poloniae Historica* 158—65.
- Ferdinandy, Georges: L'oeuvre hispanoaméricaine de Zsigmond Remenyik. Strasbourg, 1969. — *Ism.* Horányi Mátvás, *Nagyvilág*, 921—3. — Szabó Anna, *Alföld* 9. sz. 72—3.
- Gabriel, Astrik: The Medieval Universities of Pécs and Pozsony. Notre Dame, 1969. — *Ism.* Várkonyi Nándor, *Jelenkor* 378—80.
- Háy [Gyula] Julius: Geboren 1900. Erinnerungen. Reinbeck, 1971. — *Ism.* Lützel, Paul Michail, *Literatur und Kritik* 64. sz. 251. — Gosztony, F. *Osteuropa* 4. sz. 326—338.
- Karátson, André: Edgar Allan Poe et le groupe des écrivains de „Nyugat” en Hongrie. Paris, 1971. — *Ism.* Nagy Péter, *ItK* 536—8.
- Karátson, André: Le symbolisme en Hongrie. Paris, 1969. — *Ism.* [—] *Comparative Literature Studies* 357—9.
- Lichtheim, George: Lukács London, 1972. — *Ism.* Gömbri György, *Hid* 607—9.
- Óry Miklós: Pázmány Péter tanulmányi ével. Eisenstadt, 1970. — *Ism.* Bitskey István, *ItK* 723—6.
- Studien zur Geschichte der deutsch—ungarischen Beziehungen. Berlin, 1969. — *Ism.* Green, A. Maria, *Comparative Literature* 273—5.
- Szemessy Mario: Tibor Déry. Stuttgart, 1972. — *Ism.* Beer, Otto von, *Reinischer Merkur* 6. sz. 18.
- Tezla, Albert: Hungarian authors: a bibliographical handbook. Cambridge, Mass., 1970. — *Ism.* Cushing, G. F. *The Slavonic and East European Review* 119. sz. 297—8. — V. Kovács Sándor, *ItK* 727—9. — Mark, Thomas R., *Slavic Review* 236—7. — Szabadi Sándor, *Nagyvilág* 1593—4.
- Das ungarische Bibliothekswesen. Vergangenheit und Gegenwart. Zusammengestellt von Csaba Csapodi. Wien, 1971. — *Ism.* V. Kovács Sándor, *ItK* 407—8.
- Wagner Lilla: A negyedik Petőfi. London, 1972. — *Ism.* Martinkó András, *Kritika* 11. sz. 28—9.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: 1973. I. 27. — Terjedelem: 14,00 (A/5) ív

74.75821 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj: 66,- Ft. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon:
185-612.

SOMMAIRE

<i>Kovács, S. I.</i> : Várad—Venise—Medvevár	1
<i>Fenyő, I.</i> : Pál Szemere et sa revue de critique littéraire intitulée <i>Élet és Literatura</i> (Vie et Littérature)	18
<i>Varga, J.</i> : Les idées socialistes du début du siècle dans la revue <i>Nyugat</i> (Occident)	41

Bulletin

<i>Borzák, I.</i> : Les rapports antiques des exempla de Pelbárt Temesvári et d'Osvát Laskai	57
<i>Dán, R.</i> : L'arrestation de Simon Péchi en 1621	66
<i>Orosz, L.</i> : Les problèmes de la réflexion poétique dans la littérature hongroise de l'époque des lumières	70
<i>Németh, G. B.</i> : Emissé et individualité	73
<i>Fehér, G.</i> : Comment s'est fait le manuscrit de <i>Csongor et Tünde</i> de Vörösmarty	79
<i>Fried, I.</i> : Aus sources des ouvrages de Jókai ayant un sujet slovaque	84

Dokuments

<i>Czegle, I.</i> : Les élèves hongrois de l'école supérieure de Brème (1618—1750)	88
<i>Giczi M.—Vargha K.</i> : Une audience „tribunale” littéraire oubliés et la confession de poète de Károly Pap	103
<i>Vigh K.</i> : Les articles de Péter Veres dans le journal d'Endre Bancsy-Zsilinszky	106

Revue

Tamás Dersi: Századvégi üzenet. (Message de fin de siècle) (<i>Lőrinczy, H.</i>)	111
Pál Kardos: Mihály Babits (<i>Melczér, T.</i>)	114
Nemzetiség a feudalizmus korában. (Nationalité l'époque du féodalisme.) (<i>Fried, I.</i>)	119
A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (Une bibliographie choisie de la littérature de l'histoire de la presse hongroise) (<i>Fülöp, G.</i>)	121

Chronique

